

ЧЕРВОНИЙ ШЛЯХ

ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНИЙ
І ЛІТЕРАТУРНО - НАУКОВИЙ
МІСЯЧНИК

№ 11-12
(20—21)

ЛИСТОПАД

1924

ГРУДЕНЬ

05 (47.714) «1924» = 91.79

Друкарня - літографія
КНИГОСПІЛКИ
Харків, Нете-
чен. наб.,
14.

Д. У. Д. Харків. Зам. № 380.

З М І С Т

	Стор.
О. Слісаренко—Байда. Поезії.	1
О. Донченко—Навесні. Поезії.	3
Ю. Будяк—Марина Копачівна.	4
В. Мисик—У степах шумних. Поезії.	26
О. Конторин—Зоряний вечір. Поезії.	26
А. Любченко—З темного передпокою.	27
П. Филипович—Місяць срібний... Балада. Поезії.	36
В. Яблуненко—Лягаючи спати. Поезії.	37
Б. Тенета—Маріяка.	38
В. Дудар—Хутір занедбаний. Поезії.	52
М. Горовий—Дорога. Поезії.	53
Т. Підхмарний—Доябас. Уривок з поеми.	53
А. Шмигельський—Сини. Поезії.	55
О. Копиленко—Христя.	56
В. Сосюра—Дві. Поема.	62
В. Атаманюк—У Коломиї.	63
Гораций Траубель—Народ господар життя. Перекл. І. Кулик.	64
А. Буценко—За п'ять років.	68
М. Мотузка—З організаційної науки лєнінізму.	72
К. Галкін—За царськими мурами.	86
С. Уманський—Північно-Американські Сполучені Штати.	108
Л. Каплан—Наука про харчування.	124
В. Бушуєв—Дніпрове поріжжя в археологічному відношенні.	140
Інж. В. Данилевський—Хемізація війни.	153
М. Семенко—До постановки питання про застосування лєнінізму на 3-му фронті.	169
Г. Крушельницький—Драматурги німецької модерни останніх літ.	202
Ін. Хоткевич—Тарас Бульба.	211
Г. Петренко—Замість міжнароднього огляду.	239
Є. Розентул—Економічний огляд.	245
Хроніка.	262
Бібліографія.	292

Центральная библиотека
БМ. 1967, 10Р

311000-80

561-7

ОЛ. СЛІСАРЕНКО

БАЙДА

Я—Байда електричного віку,
Розіп'ятий на залізних шляхах!
Серце, слово викуй
Сталеве, міцне, як я!
Димарі!

Гострі дзвіниці!
Ятрить, ятрить же рани Байди!
Його прив'язано до ваших гранітів
і криці,
Він з Вовчих лісів прийшов сюди.

*

*

Шукаю я слова простого
Про шпилі городів далеких,
Що стинали мої квіти,
Волошки і сокирки,
Як ішов я
Із Хатнього
Вовчанського повіту
На протині двох віків.

«Івашечку,
«Мій синочку!
«Приплинь, приплинь
«До бережка...

Не припливу рікою бислою
З моря, ріка моя, течі!
Життя тремтить синяво искрою
На електричному мечі.

На гостряках громоодводів
Прослався мій нервовий шлях
І я покинув тихі води,
І я покинув поля...

Весною однаково білі
І терен, і вишня, і глід...

«Кози, мої милі,
«Кози, мої любі,
«Чи ви пили, чи їли?

Лаштуюсь у похід...

— Ех, торохти, тачанко,
До станції залізничної!

Бабуся з ганку
Хрестить хрестом звичним...
У степових кошлатих водах
Червень марева полоще...

Ми на Голготу йдем походом
І весело насіння трошим!..

Провожа хрещеника і плаче
Куховарка з панського двора,
Коло мене прибраного скаче
З економії замурзана дітвора.

Хай мені на козли восмилітньому

Не свариться бородатий бог.
Санька Кириченкова і Митя
Вийшли провожати мене вдвох.

«Гуси, гуси,
«Лебедята,
«Візьміть мене
«На крилята!..

Чорні гуси крилами чавунними,
Цокотом, загойдують мене.
Тут проходили учора гуни,
А сьогодні вітер дроти жне.
Ти гуди, гуди, моя машина,
Кучерявая, паровозний свист,—
Закохалась кароокая дитина
У чавунний, у мідяний хист!

*

*

«Ех, шарабан мій
«Американка!..
Котись од моря Чорного
До Каспія і далі.
Колись «Кастальський берег»—
Сьогодні шум вокзальний.
Тоді «квітки», «принади»—
Тепер отруйні гази.
Черстві слова команди,
Терпкі слова наказів.
У ребрах гак залізний—
Байда горить в огні.
«Квітчать життя не пізно
І лежачи в труні».
Ці дні взялися струпом,
Зламався віз віків...
Хай наїдяться моїм трупом
Хатнянські рідні вовки!..
Нехай безштанника і волоцюгу
Не приймає руда земля.
Ми йдем в епоху другу—
Тру-ля-ля!
Тру-ля-ля!

Архаїчний бог.
З блакитного кабінету
Позирає на нас грішних.
А коло нього
Мученики і святі,
Все своя братія—
Угодники та розіп'яті...
Ах, мати вашу.....
А ви були на Перекопі?
А вас розпинали
Між Білим і Чорним морем?
А вас труїли газами?
Сядьте в калошу
Зі своїми муками та проказами,
Сховайтесь під стіл—
Ми натворили далеко кращих діл!
На смітник ваші
Четві Мінеї—
У нас свої
Огністі імена!
Ех, війна!
Гей, війна!

*

Хлюпоще прапор бойовий,
Стоїм своїм кошем—
Годують на траві
Героїв кулішем.
Хихикають панянки:
«Герої—казна хто!..
Ховає крамар чайник
І жінчине пальто.

«Ой, яблучко,
«Куди котисся
«До нас поладеш
«Не воротисся!..

«Дайош Волинь, буржуй пузатий,
«Візьмем Петлюру. Ванька чорт,
«Штани надінем хрантуваті
«І чобітки за первой сорт!..
Доволі репанями п'ятами
Збивати куряву дорог,
Ми й так віками розіп'яті
На перехресті двох епох.

«Високая
«Директорія,
«А й де-ж твоя
«Територія?!..

*

З Парижу, з Лондону, з Берліну
З Варшави на Дніпро і Дністер
Зібрались рятувать «вітчизну»
Міс'є, і пан, і гер, і містер.

— Байда зірватись може!

— Скоріш десанта, газу!

Повзе тифозна воша

І ширить скрізь заразу!

«Вошопруди!

«Дранці! пранці!

«Дикі люди!

«Стерво!

«Ши-би-ни-ки!!!

Ах, фон-гер культуру!..—

— Рятуйте!!!

— Цивілізацію—

Рятуйте!!!

Пробі!!!

Вовкам Хатнянським—чайника
Й коробку од консервів—
Нехай ідуть з брязчальником
Шукать другого стерва!

Скачуть дні—гарматні коні,
Ми червоні іздові.

Постановим на кардоні

Пролетарське:

«Ні!»

Квітчать життя не пізно:

Байда зміняв стрілки

На бурави залізні,

Сокири і пилки

«... Землею будеш володіти

« А паразитів жде біда!..

Я і Ми—Байда.

Жовтень 1924 р. Харків.

ОЛ. ДОНЧЕНКО

НА ВЕСНІ

Ще ранок закутує носа
І дні, мов холодні плями,
А ввечері—слухай, хтось босий
Встає й стежками ляпає.

А вечір такий:

Синій, блакитний,

З дражливою ниткою

молодика.

За хатою, де солома й тиша,
Притулися до скирди, слухай:
Почуєш, як лускають миші
Й пищать біля вуха.

...І дні, мов холодні плями,
Холодні й дзвінки, як гак,
А ввечері хтось босий ляпає
В садку й по стежках...

ЮР. БУДЯК

МАРИНА КОПАЧІВНА

— Чи ви чули, що накоїла Марина Копачівна?
— Що? Коли? Повісилася може?..
— Де там! Гірше! І сказати страшно!
Молодиця аж сіла з утоми.
— Та такого й не чувано з віку! Як світ сонця—цього не бувало!..
— Та що-ж? Кажі!..
— Чого там розвозиш!
— Ох, спочину... Аж у грудях стисло!.. Революція ото все наробила!.. Аж оце вже мабуть кінець світу!..
! бурхнула нестримана хвиля дивовижних вісток про Марину.
— Вона таки мабуть божевільна!..
— Та й дурні-ж ви!—парубок промовив, плюнув тільки, засміявся в вічі:
— Молодчина удова-Марина!
Та й пішов, бадьорий, собі далі.
А у колі молодниць рухливих гуртова розмова закипала.
Як мотузка шкарубка—нервово на клубок незграбний навивалась.
А над нею без кінця носилась лоскотлива думка про Марину...
Все міцніла, ширшала, ясніла і тягла уперто до Марини...

1.

Так. Марині Копачівні не йшлося.
Кому йдеться, то й на скіпку прядеться.
А Марині не прядлося й на веретено.
У злиднях родилася, у злиднях і зросла.
Змалку пішла Марина в найми, з наймів і заміж вийшла.
Років п'ятнадцять була вона людським попихачем.
Скільки вона дітей виняньчила, скільки корів та овець випасла!
Скільки чужих свиней вигодувала!
Скільки штовханів дістала!
Нагорювалася—мов чого доброго наїлася.
Ще дитиною забіжить було з наймів до матери, наплачеться-нажаліється:
— Краще я, мамо, печину ковтатиму, та коло вас!..
Поплачуть обидві та й розійдуться,—було над чим горювати, розриватися матері й без неї!..
— Слухайся, дочко, шануйся, терпи...—казала їй не раз покійна мати,—нічого не поробиш... Ти бачиш наші злиденські вжитки!..

Марина слухалася, шанувалася, терпіла, працювала.

Аж очі рогом вилазили.

А що з того?

Правда, вигартувалася та й з роботою всякою справляться навчилася.

Одежини придбала та й грошенят заробила трохи.

По п'ять карбованців у рік служила Марина спочатку!

А рік такий довгий безмірно, такий важкий без краю!

А роботи—день і ніч!—і виробу їй немає!

Так дитинство минуло, так і виросла помалу, дівкою стала.

Мов на страшенно круту й високу гору вилізла.

А там знову гора—і крута й висока, і кінця їй не видно!..

І життя здавалося Марині таким безмежно довгим і жахливо-болісним, що часом нападав страх, і хотілося припинити цю безкінечну подорож і вмерти.

Та дебелою й рухливою дівкою була Марина, і не часто пускала до себе в гості тяжкі міркування.

— А бий тебе коцюба!—вилається Марина, махне рукою та й за роботу.

Ато пісню таку вдаре, що аж сонце сміється.

— З такою і в пекло не страшно!—гомонять люди, дивлячись на Марину та її роботу.

Ніби стара попівська байка про пекло могла бути страшнішою за дійсне пекло наймички!...

2.

Часом робота, а поруч—давуча самота допікають так, що Марися падає навколішки десь у хліві чи в городі та довго й жарко молиться.

Аж сльози стежки пропікають на щоках.

Особливо—коли була малою дівчинкою і з отрутною заздрістю позирала на гулянки дітей по вулиці.

Та йдуть місяці... роки.... Однаково довгі й суворі.

Ні полегкості, ні розваги не приносять молитви.

Починає Марися бігати до церкви.

Майже що-неділі горять у церкві Марисини свічечки, за горьовані копійки куплені.

Коли часом не пускають її до церкви,—вона потай біжить на дорогу, де йдуть у церкву люди, наспіх вибирає якусь тітку, тиче їй дві-три копійки на свічки й просить:

— Поставте, тітусю!...

— Кому?

Мариня хвилинку напружено думає, лоб її криється рясно дрібними зморшками, і вона здається старою маленькою бабусею, що соромливо просить великої милости:

— Кому?... Я-б всім поставила, тітусю!.. щоб тільки мені легше... ні, щоб тільки грошей у мене стало!—спохвачується Мариня.

— Не знаю кому...—стидаючись додає Мариня:—Багато їх... тих святих... і який від чого помагає—не знаю... Ви це краще знаєте... і там як знаєте...

І вона, хапаючись, біжить до хати, щоб не дісталася бува від хазяйки. Так із Марині й Мариною стала, але долі собі не дістала: мабуть не пограпила кому слід свічки поставити...

Отже за своє право ходить до церкви Марина воювалася й ходила таки що-неділі, що-свята.

Але свічок уже не ставила.

Чи то шкодувала грошей, чи втратила може надію відшукати саме того, кому треба ставити, але свічки її рідко вже коли горіли перед іконами та й сама вона власне у церкві бувала мало.

Зате по-під церквою, з хлопцями та дівчатами, вона висижувала довго й охоче, і страшенно була невдоволена, що відправа кінчалася так рано...

Це були єдині світлі хвилини, раз на тиждень, після яких тяглися знову тяжкі й набридлі й мабуть чи не безконечні найми...

Робота, робота, робота... вдень і вночі...

Лайка, зневага, постійне гримання.

А голод собачий та й ласка, як собаці.

І все сама, сама, сама.

Тільки думки безконечними стовпами простяглися від землі аж до неба.

Нанявся—продався.

3.

З наймів Марина й заміж вийшла.

Як із тюрми темної вирвалася!

Сватали її не раз і заможні люди, бо роботяща була, здорова, не погана й гроші мала.

Але не пішла Марина ні за кого з їх: одмовила—одрізала, що й сточити не можна.

Чи то куркульська вдача була їй ще гірше за найми...

Чи дуже припав до вподоби Тиміш—парубок наймит, що мав якусь халупчину й збирався одружитися...

Чи може хотілося власною волею пожити—не рабинею дука, а зазякою самостійною у своїй господі й утерти носа куркульні з таким чоловіком, як і вона сама...

Хто зна.

А тільки вийшла вона за Тимоша, такого ж харпака, як і сама.

Цей мент Марина пам'ятає, як найбільший, найважливіший і найрадісніший у житті: розірвала вона тоді ланцюг довічного наймита й вільною громадянкою стала вперше вона серед громадян!

І високо-високо піднеслася вона тоді!

Аж дух захопило й голова закрутилася!

— А, тряця вашій мамі! Годі вже вам наді мною знущатися! Годі вже віхтем вашим бути!—погрозила вона комусь.

А сама зашарілася блідо, як сонце на сході.

4.

У Тимоша були тільки батько й мати—свекор та свекруха Марини, а більше—нікого.

Свекруха була зла, але хвора.

Може того й зла, що хвора... а може того хвора, що дуже зла. Дивилася з-під лоба, завжди скреготала й прискала, мов кішка на собаку, і крутила всім, як циган—сонцем.

Свекор був, навпаки, дебелий, крутуватий, але разом і дуже побожний дідок: сябрував із попом, усе ходив до церкви та молився та гріхи людям показував.

Але дома гризся раз-у-раз, як лихий пес, а часто й лаявся зовсім не побожно.

Та свекруха швидко упокоїлась, а свекор опік руку на Марині.

— Їж, коли є що їсти, роби—що здужавш і доки здумаєш, а до решти—зась!—сокирою відрубала нарешті Марина, і перестала далі звертати увагу на нього.

Бо нова громада потроху оточувала її: три хлопці—Роман, Степан, Іван—цупкі, як смички, і жваві міцними паростами розходилися навколо, а четверте мало швидко бути.

Плодюча, як земля полита, була Марина.

Високим задоволенням захоплена була вона.

— Не діждете! Не наймитів, а хазяїв я виростю!—гордо говорила Марина по адресі відомих їй ворогів.

І бунтарська кров смертельно скривдженого пекуче розбігалася в неї по жилах.

5.

Але ось заревіла всесвітня війна...

Червоними, скривавленими пазурами обхопила вона землю й висмоктувала кров, як вапна воду.

Капітал справляв небувалий бенкет.

Пролетаріят відбував небувалі похорони.

Кожна хата мала над чим сумувати.

Марининого чоловіка забрали, а Марина лишилася з чотирма дітьми та свекром.

Діти були малі—старшому всього з вісім років!—а свекор старий,—ротів було багато, а рук—мало, і Марина день і ніч побивалася, як риба об лід.

Довгі й жажливі роки наймів ніби знову стали примарами над Марининою хатою.

На тугий навій навивалося життя.

Попи часто служили молебні, закликали до щедрих жертв, хоч самі не жертвували нічим, віщували близьку перемогу і кінець війни...

А людей усе брали та брали, не рахували вбитих і без кінця привозили калк і ранених, а війні кінця не було ні чути, ні видко.

Гордий погляд Марини потроху змінювався, а спина потроху згиналася: все крутішали гори в Марини на шляху.

Свекор підняв голову і все більше починав верховодити; але гризся вже менше, а часом навіть загравав з Мариною.

А Марина, знову сповита мулькими мотузами злиднів, не розгинала спину над роботою і майже не звертала уваги на замашки старого.

А про Тимоша довго не було ніяких чуток.

Аж на четвертий рік повернувся Тиміш,

Діти не пізнавали його, та й Марина ледве що пізнала—швидче угадала,—так він страшенно змінився, схуд і почорнів.

Мабуть ненажерливе черево окопів повитягало з нього всю кров і м'ясо, а під жовто-сіро-чорною шкурою залишило одну чорно-сіру землю.

Та кістки.

А коли Тиміш, на radoщах, усміхався, то його лице ставало таким страшним, що Марині робилось моторошно, а діти жахалися.

Мов був то живий кістяк.

Щось тріснуло в Марини під ногами,—ніби камінь вислизнув з під ніг, і Марина, чіпляючись, пссунулася з кручі, на якій стояла з часу свого шлюбу.

6.

Не минуло й року, як Тимоша поховали.

Дітей це не стурбувало: вони мало ще знали батька, за три з половиною роки майже забули вже, а цього, що повернувся з війни, вони навіть боялися.

Тому навіть зраділи, коли батька винесли з хати.

Так просторо зразу стало в бідацькій хатині! Так весело!

Бо не стало вже страшного чоловіка.

Марина не плакала. І більше не гнулась.

Навпаки, вона розправилась і захолола,—ніби залізна холодна штаба була її кістяком.

Люди здивовано й зневажливо дивилися на Марину й говорили:

— Бач, видко зраділа, що чоловіка здихалася... то аж помолодшала!..

Це була правда і разом—брехня.

Марина справді була вдоволена зі смерті свого чоловіка,—він був трупом і разом—нещастям,—але вбивало її те, що вона взагалі зісталася без чоловіка та ще такого, з яким було зв'язано стільки сподіванок.

Тому й виправилась і сумом не дихала—вона приготувалась до нового і може ще небувалого бою з життям.

Вона іноді сміялась навіть, навіть жартувала.

Навіть раз піснею вдарила, як то було колись під час її довгого наймикування:

«Летять галочки
У три рядочки.
Зозуля—попереду;
Усі галочки
По лугах сіли,
Зозуля—на калині.
Усі галочки
Защебетали,
Зозуля—закувала»...

— Е-ге-ге! Он як закувала Марина! Та ще весільної! Не встигла гаразд і чоловіка поховати, а вже... весільних співає!..

— Заміж збирається!.. Воно й пора... Адже-ж вона й так без чоловіка зажила...

— Та що ви хотіли з наймички!—упевнено додала багатирка, в якої служила колись Марина,—я й тоді говорила, що воно кат-зна-що!..

7.

На похоронах звернув на це увагу сам піп, отець Гервасій.

Або як селяни звали його «Курвасій».

І додавали собі: «правільне ім'я»!..

Так ото на похоронах піп Гервасій сам звернув на це увагу, і через день-два, свекра не було дома, прийшов «утішити вдовицю».

Він положив Марині руку на голову й почав свою «святую місію»:

— Не вбивайся так, Марино! Нічого вже не подієш: всі ми—смертні і, рано-пізно, всі там будемо, ідеже праведні упокоиваються.—Марина дивиться кудись у бік і мовчить.

Підбадьорений її мовчанкою, піп спускав свою руку з голови на плече Марині і додає вже веселіше:

— Да.. Ти ще молода... не жила ще як слід... з чоловіком. Тобі ще треба пожити... Да!..

Марина підводить на його холодний і важкий погляд,—ніби вона дивилася не на попа Гервасія, а на порожнє місце.

— Да... у тебе-ж дітки,—поправився піп,—і тому, кажу тобі, й треба ще жити...

Марина мовчить.

— Да-а-а... Тобі ще жити треба... довго жити,—говорить оскиряючись піп, потроху пересовує руку з плеча на талію Марині й підтискує її ближче до себе.

— Ти, конечно, зараз журишся... а журитися не слід.

— Я не журюся,—відповідає Марина і трохи відсувається від утішителя.

— Вот і хорошо!—лече піп, тискаючи її знову. Да, это... хорошо. Журиться грішно!.. Раз бог узяв—значить так і треба... Така воля... божа... А журитися—значить посягати на його діла... Да... А оце грішно!

Марині й противно, що піп заграє з нею, та ще в такий час, і соромно їй і ніяково...

Але разом з тим і приємно, що все-ж таки людина до неї близька... і що не остання вже вона між людьми, коли навіть піп залицяється до неї.

Отже Марина легенько відводить Гервасієву руку і додає:

— А це теж, батюшка, грішно...

І відходить до вікна.

— В чому гріх? Що грішно? Утішеніє нещасно?—шпарко лепече Гервасій, кидаючись до Марині.

Але загуркотів і заскавучав радісно Сірко, хтось рипнув сінешними дверима й ішов до хати...

«Утішеніє» несподівано обірвалося.

8.

А свекор стає все ласкавішим.

Про гріхи вже щось не згадує, не гризеться, частіше зве Маринкою, а де-коли й щипне... то за лікоть, то за бік.

Піп теж почав учащати—«для утішенія вдовиці», але «вдовиця» ганяла тепер день-у-день по чужих роботах, і трудно було спобігти її дома.

Марина й не піддавалася їм, але й не відмежовувала різко стежку. Це дразнило їх обох і розпалювало ще дужче.

А найбільше ось що: свекор думав, що Марина живе з попом, тільки з ним не хоче, а піп — що вона живе зі свекром, а тільки з ним не хоче.

Од світання до смеркання Марина працює й усе поспішає, ніби боїться спізнитися, але завжди рухається такою прямою й байдужою, ніби навколо нічого не трапилось або в голові в неї залягало велике нерозв'язане завдання, про яке вона думає що-хвилини.

Як безногі каліки, яких так багато привозять із фронту, марудно й болісно повзуть дні по Марининій дорозі, укритій вибоями, камінням, ямами, колючками й мороком.

І самій Марині здається, що й вона така каліка й дряпається, ламаючи нігті, по вибоях.

З одного вилізе, а в другий скочується.

І на всім протязі довгого й жахливого життя—те-ж саме.

Те-ж саме...

— Де-ж правда?..

— Де справедливість?..

— У кого?..

У людей Марина її маже не бачила... люди завжди її виснажували надмірною роботою, поганими харчами.

А коли доводилося розплачуватися, то з такою жадністю відвойовували кожную заслужену Мариною копійку, ніби то були шматочки їхнього живого м'яса.

Так. То було живе м'ясо, тільки Маринине.

Така була людська справедливість до наймички-Марини,

А бог?

Не скарав їх? Не нагородив Марини-страдниці?

Бог?

Наболілими очима давньої наймички Марина бачить не тільки себе: неоглядна армія таких, як і вона, б'ється тим же шляхом по ямах-вибоях до останньої своєї ями...

Те-ж саме.

Так само.

9.

Війна вже й обжитки справляє, а ще косить і косить людей на фронті.

А по селах котиться пошесть погромів панських маєтків й хижацької сваволі куркулів.

І пошесті всякі по людях.

Отруйним духом пошестів дихає війна!

Непомітним, але смертельним чадом увіходять вони в кожную хату і гостюють там до-схочу.

І просторішає в кожній хаті.

Тільки на цвинтарі стає все тісніш.

Особливо люблять пошесті голоту!

Її люблять і пани й куркулі, люблять її що-найвищі королі.

А надто—пошесті!

Гола й плодюча вона, і є над чим розмахнутись людожерським пазуром.

Зайшли вони в хату до Марини—хату злидня здалеку видно!—та й обсілись, а найменших поклали на ліжко.

Два камені лягло Марині на плечі, дві колючки в серце вгородились.

А стогнання дітей все глибші карби клали на її обличчю.

Смерком якось приходе піп до хати—

— Причащати.

Марина здивовано дивиться на його: не запрошувала вона його!

Причащає піп дітей і солодкими очима, мов ягодами в сметані, все кидає на Марину.

А свекор обох пасе очима.

Любов, смерть і релігія безглуздо переплітаються між собою й намагаються обкрутити Марину.

А в вікна беззвучно регочуть червоно-бурі пики пожежі далекого панського маєтку.

Свекор підговоряє парубків дати чосу попові:

— До Марини бігає Курвасій... як пес...

А Гервасій у проповідях палив на свекора:

— От до чого довела революція: розпуста нечувана скрізь пішла! Не тільки молодь, а вже й старі, поважні люди, забувши сором і заповідь божу—«не прелюбі сотворі»—до москочок удовиць підмощуються!..

— Про кого це?—зглядалися люди: не про себе часом?

— Істинно, Курвасій!—

10.

Через два дні, одно по другому, померли обоє Маринини слабі.

В один день і поховали.

Ледве стяглася Марина на похорон,—трохи чи не сорочку зняла з себе; а на труни дошок не було, та й купити було ні за що.

Забрали дошки з полу—тільки одна й лишилася. Збили широченьку скриньку, та й поклали в неї обох померших.

Бічками поклала їх Марина, лице до лица, бо скупо було матеріялу.

А між ними свистуна череп'яного засунула й батіжок дитячий поклала—найдорожчі цяцьки дитячі, з якими вони й хворими лежали.

Та непомітно викинула батіжок одна преподобниця—бабуся, ще й розпачливо головою похитала:

— Ох, Марина щось не в себе дома!..

— Еге, не ведеться Марині...

А баби загомоніли:

— Ото за гріхи!.. Щоб не розпутничала... коли вже на лихо пішлося!..

— То їй за те, що з попом злигалася!...

— То їй за те, що зі свекром зляглася...

— Ото за те, що вона і з попом і з свекром мантачиться!

— А вам заздівно?—іронічно вривався чоловічий голос,—чортові індички: як хтось клуне, то так усі й посиплять!..

Вернулася Марина з цвинтарю додому: дуже попросторішала хата, ніби інша стала, але й похолоднішало в ній дуже.

Навіть хлопчачки почували себе ніби в чужій хаті: посідали вкупці в куточку на останній дошці полу і стали ще меншими, ніж були.

— Найми, Марино, свого хлопця!.. Він однак байдики б'є... ато все-ж таки заробить...

Марина мовчить і стоїть рівна, як стовп.

— Наймеш, питаю?

— Кого?

— Хлопця-ж кажу!

— Якого?

— Старшого!

— Якого, кажу?—крицею задзвеніла Марина.

— Та старшого-ж, кажу,—Романа!..

— Кому?—як у пожежарний дзвін ударила Марина.

— Та мені-ж!.. Не кому!..

— А не діждеш!—загрожуючи, низом протягла вона:

— Я ще можу продати себе... на вашу живодьорню, але дітей—ні! Чуєш?—ні! Трісну, а ні!..

11.

Гарний хлопчина був Роман!

Хоч дванадцятий рік тільки йому, а дуже добре розумів він свої вжитки злиденні, горювання материне і старається, де можна тільки, допомогти матері.

Мужицький син був Роман!

При ньому була розмова матери з куркулем, і каже він матері:

— Буду я, мамо, хмиз у лісі збирати та додому носити... Натаскаю багато-багато! За літо висохне він добре, то й нам зимою буде чим палити і продати ще можна буде... За ті гроші купите щось...

Поцілувала Марина свого найстаршого:

— Добре, синочку, тільки не бери багато та й Степка доглядай, щоб і він багато не навантажував... Ти-ж старшенький!..

Вхопили хлопці—Роман та Степан—сухарів торішніх за пазухи, запряглися мотузками, що для хмизу брали, та й майнули вітром у сусідній ліс.

Гей, та й роздолля-ж у лісі малечі та ще весною!

Кипить ліс музикою, шумує, а пташки й комахи всякі так і грають поміж гілками в золоті сонця, як бульбочки в кип'ячій воді.

Та не геть-то бавиться Роман з братом.

Суворя доля мужицька пильно дивиться йому в вічі й не дає заграгтися.

Стане на хвилинку Роман, забудеться—задивиться, як пройдохасиниця вивертом ходить по деревах; одним оком на гніздечко позирне, що на кінчику гілочки тонкої почепив якийсь-то крилатий майстер...

Та й знову за роботу, ще й на Степка гарюкає, щоб не дуже там загулювався.

Нав'яжуть у в'язки хмизу—Роман як мога більше на себе навантажує,—та й підтюпцем додому.

Ухоркаються, зголодніють—присядуть, сухаря гризнуть—аж искри з-під зубів сипляться,—такий він розсипчастий.

Та й знову за працю.

А купа хмизу на дворі в Марини що не день—росте та росте.

Радіє Марина, усміхається й думає:

— А справді, ще й продати можна буде... та дівворі хоч на гостинець буде.

— Та нехай йому лиха година!—протестує Степко,—не хочу вже більше піряти!.. Набридло!.. Заморився вже!..

Та й Роман усе частіше й частише падає на землю,—та вже не посидіти тільки, а простягнеться та й лежить собі часом і довгенько,—як до матери, до землі припадає.

Гей, Романочку, стережися цієї мокрої холодної землі! Вона годує тебе й милує, але може тебе й проковтнути!

Запотів, натомився Роман та й ліг у холодочку відпочити.

Ліг та й заснув.

Заснув міцно, мертво, як сплять натружені мужицькі діти.

А Степко зрадив, що брат загаявся, чкурнув до пастушків та й... забув про брата Романа!

Здумав Степко про брата аж як сонце спати спускалося... Прибіг до нього, а він лежить—не спить уже, але встати не може.

Полетів Степко додому, прибігли в ліс удвох з матір'ю, вхопили на руки Романа й ледве доплуганилися додому.

І заліг Роман.

Тяжко й міцно,—як земля, що так недавно тримала його веселого й жвавого на своїх зелених грудях...

Так, правда—

Марині Копачівні не велося.

12

— Чого це ти так біжиш? Марино!

—

— Чого так біжиш, кажу?

— А є чого!—на швидкій ході відкидає Марина Копачівна, навіть не глянувши, хто питає.

— Але чого-ж так швидко?

— У життя на муштрі була!.. вимуштрувало!

— Та хоч куди?—настирливо навздогін лунає через тин голос молодиці.

Марина зупиняється, повертає голову й неохоче відповідає:

— До попа...

Чого?

— Та... хлопець...

— Лежить?

— Лежить!

— Погано?

— Не з медом!..

— А лікар?

Лікар?...

Лице в Марини трохи хмариться мінливими хмарами і здається розтягнутим униз.

— Лікар наговорив такого, що... не про мене: молоко, масло, яйця... ще там щось... Та й то, каже, щоб раніше було, а зараз... зараз дуже погано!..

— Умре?

Марина злегку здригається—мов хто трошки смикнув її знизу за ноги,—стає аж трохи нижчою й мовчить.

Її надія й найбільша поміч і відрада, дванадцятилітній Романко, що лежить отам у хаті ледве живий, раптом став перед нею мерцем—холодним, зеленим, нерухомим..

Заморожуюча хвиля прокотилася з ніг аж до серця, і Марина трохи пополотніла. Потім крутнула головою, ніби мух розганяючи, зірвалася йти.

— А що-ж піп?—допитується молодиця через тин.

— Піп?..

І Марина не знає, чи йти їй, чи вертатися—ступає то вперед, то назад, то вбік, до молодиці.

— Піп?.. він каже, що... все в руках божих... що коли помоли-тися... добре помолитися... молебінь, водосвятіє...

— Та він же молився вже!..

— Молився... Каже, що ще маслосвятіє чи що треба... І коли з вірою та любовію, то й допоможе... Не таке, каже, бувало—чуда бува-ли! А це...

— А баби?

— Баби?.. ходять, шепчуть... і теж, кажуть, маслосвятіє повинно помогти...

— А звісно... — якимось неозначено протягає молодиця: Сухоти в нього?..

— Сухоти, кажуть...

— І чоловік із цього-ж помер?

Марина насуплюється, різко звертає знову на свій шлях і ще швидче, доганяючи прогаяне, біжить вона геть селом.

І довго ще видно по рівній улиці, як рухається нерівними нер-вовими рухами Маринина постать.

І видно, що ступав вона зовсім несвідомо—думки її десь далеко, не з нею.

13.

А сонце все шкваре та шкваре.

Задихується не тільки мала Маринина надія, лежачи в набитій мухами хаті,—задихується, зморщується й жовкне й хліб на полях—надія не однієї тільки Марини.

Жовкне, сохне, горить.

А дощу нема.

Стурбовано, похмуро дивляться селяни на поле й круг себе. Як плити землі, одвернуті поличкою плуга, звисли їх чорно-сірі обличчя,

Землею віє від них.

І думки їх чорні—як земля.

А над усім одсвідчує вогнистий колір червоних і дужих крил Революції.

І все частіше й частіше ці похмурі обличчя—селян прорізує настирлива, як голодний собака, думка.

— Попа!..

— Обійти поля!..

— Молебінь у царині!..

Фронтовики й парубки сміються:

— Краще ті книші, що маєте віддати попові, приховайте дома: як погорить хліб, то хоч книші зістануться!

— Ато хліб згорить, а книші піп забере, тоді з дулею лишитесь!

А комсомольці дужче:

— Що там попа в царину!—ви краще попадю по царині протягніть—зараз дощем покропить!

Старі насуплювалися й гримали на «розпутну» молодь, дарували її гострими косяками й бурмотали щось під ніс про гріхи нечислимі та кінець світу.

Отже «молебствіє» було влаштовано.

Комсомольці рішають іти поруч процесії та святити поле по-своєму—і зірвати молебінь.

Але передумують:

— Не варто! Скажуть, що через те й дощу не було, що комсомольці глум учіняли.

— Не треба, щоб вони на нас вину склали й на цьому виїхали!

— Правильно! Дощу від цього молебствія все одно не буде, а це нам дасть добрі козирі в руки для пропаганди.

— Через таких безбожників бог і дощу не дає!—бурчить один дідок.

— Бач,—сміються комсомольці,—ще ми навіть і в поле не виходили, а вже на нас вину горнуть!

Показується піп Гервасій.

Комсомольці оточують:

— Чом це така посуха?

Піп мовчить.

— Невже це через грішників?

— Невже на село немає й одного праведника? або не грішника великого?

— Розуміється, єсть,—одмовляє піп,—тільки-ж мало таких...!

— А все-ж таки є?—домагаються комсомольці.

— Є,—згоджується піп.

— То чому-ж тоді ваш бог хоч тому праведнику не покропить землі, а палить так, як і всім.

— Щоб віделі і познавалі дела божії,—рече піп.

Молодь регоче:

— Нащо-ж тоді бути праведним, коли все одно йдеш у гурт з усякими безбожниками! Оце так бог!..

— То це вже «дела» не божі, а діла природи: випало дощем, то на всіх підряд випало,—а не випало—так нікому не випало!..

Піп зникає в гурті віруючих.

14.

Кольористими бризками розсипалися по жовто-зелених полях люди. Мов різноколірні квітки розвіялися гуртками по жовто-зеленому полі. Багатенько було людей!

Одні прийшли—як віруючі, другі—за компанію, для розваги, а треті—пообідати й погомоніти за чаркою в гурті.

По звичаю попівському:

«Поможись не поможись, а в калиточку вложись»...

Вийшла й Марина.

Процесія далеко розтяглася пожовклими полями і мляво посувається геть від села, як отара овець по збитій толоці, і то тут, то там охочі підтягають потроху попівським співам.

І це ще більше нагадує овечу отару.

А Марина йде собі осторонь, по своїй, ще гіршій за людські, ниві й сама-б не сказала, чого вона йде і що діється навколо.

А піп Гервасій усердно витягає свої молитви і ще усердніше кропить направо й наліво; кропильниця швидко спорожняється, і туди раз-у-раз підливають із пляшок води.

На сухотному тлі поля, обтулений шматками чадного кадильного диму, як слабій бавовною, мляво перекочується деркучий молитовний спів, калікувато повзучи по землі.

І такий він був дрібний і безнадійно-нікчемний перед безмежними згорілими полями, що співаки потроху замовкали, процесія розривалася, і цілі гурти людей потроху відпливали в боки—далі на попя й додому.

Процесія волочиться все ближче й ближче до Марини: піп, забачивши Копачівну, звертає потроху на її поле.

А поруч і свекор, такий побожний і суворий, урочисто превелику ікону в рушникові.

Гервасій проходить коло Марини, дуже щедро кропить її водою й цілим дощем кропильним поливає її поле...

Відерну кропильницю виплюскав на її нивку.

Марину це ні радувало, ні дивувало: вона—та й не тільки вона!—знала, чому це представник бога на землі, Гервасій, так щедро поливає ниву вдовиці...

Знала Марина й те, що не напоє ця вода її засохлої нивки.

Очі в неї були мокрі.

Чи то від води, що так ретельно розкроплював Гервасій, чи то були сльози...

Коли-б тільки стало їх—вона-б сльозами напоїла цю порепану, безнадійно спечену ниву.

Настирливо жовтіє перед очима нива, а на тлі її то там, то тут миготіє жовте змарніле личко Романа, з яким вона засівала цю нивку...

І здався він нероздільною часткою вмираючої ниви.

— Чи будемо з тобою збирати?..

Жовто-червоним золотом розливається по нивах сонце і не збагачує, а нищить важку працю людей...

А дим кадильний, такий рудий і нікчемний, разом із жалкими співами хору безсилою потугою падає на жовті поля—на знівечену працю людей.

15.

Після молебню сіли серед поля обідати.

Мабуть через те, що земля не напилася з попової кропильниці й дощу не було—почали поливати самогонкою.

Тепер також раз-у-раз підливали з пляшок, тільки вже не в кропильницю, а в чарки...

Посередині сидить Гервасій і благословить їжу—ріжноманітну і в ріжноманітнім посуді, що мережила довгий білий шлях скатерок на жовто-зеленім полі.

Не сідає Марина до гурту: не було в неї чого принести для громадського обіду та й у голові в неї було не те: дома, жовтий і кволий, як і ці ниви зубожені, лежить її Романко...

А навколо сміх, співи й галас: швидко ожила компанія трапезників!

Тільки жовті ниви, политі кропилом, не ожили: ще нижче припали хліба до порепаної землі, жадібно заглядають у глибокі щілі...

Як знесилені жагою тварини у порожній колодязь.

Постояла Марина збоку, подивилася на людські веселощі—навіть на цих, смертю напоєних, нивах!—і рушила додому.

Як ось—комсомольці:

— Ховайтеся від дощу!..

— Ховайтеся від зливи!..—кричать вони на весь рот, метушаться, накриваються чим попалося й ховаються під гуртки людей, як під копи, ніби справді йде злива.

А один під скатерку з трапезою сховався—аж пироги з пляшками вибриком пішли!

Кілька душ із обідальників сміються.

Але найбільш поважні релігійники з обуренням накидаються на комсомольців:

— Смійтеся, смійтеся, блазні розпутні! Глядіть, щоб вам ротів не покривило!..

— Через таких, як ви, й дощу бог не посилає!..

— Ну, то нехай ми грішники, а ви ж праведні,—чому ж тоді вам не покropить бог?..

— Принаймні вже хоч попові б полив!

— Грішники великі, неразкаяні... тому й не дає господь...—додав на підпитку піп.

— Та невже-ж таки на всю околицю немає хоч одного праведного, не грішного.

— Як нема,—розуміється в,—рече Гервасій.

— Так чому-ж тоді й у праведних такий самий хліб, як і в грішних,—регочуть комсомольці.

— Бог наказує і праведних,—суворо пояснює піп.

— Туди к чортовому батькові,—заливаються хлопці,—то що-ж він, сліпий, що не бачить, де грішний, де праведний.

— Господь наказує і праведних... щоб не забивали его... для іспитанія,—пояснює піп.

— Значить, і гріши—карає, і не гріши—не милує. Чудесно.

— Як ото пан Рябка: і гавкає—б'є і не гавкає—порить.

— Яка-ж тоді рація бути праведником у вашого господа, коли він валить усіх дб купи—грішних і праведних.

— Путі господні неісповедіми.

З реготу цілого гурту молоді виривається:

— Якого-ж то й розуму великого треба, щоб служити та ще й данину давати такому справедливому й милосердному богові.

— Ну й дощисько-ж!—гукають хлопці з другого гурту,—гляньте, як понамочував бідних людей: де-хто вже й не встане!..

А сонце відвертим вулканом стоїть серед неба і в своєму невпинному русі творчому не помічає руйнацької роботи.

Бо творить—не значить: тільки будувать!

А й руйнують.

16.

Іде Марина додому та все думає.

Думка думку пошибає.

Думок у неї й завжди було досить, а зараз—і не оберешся.

Як горобці до рядна з насінням—так ті думки до голови Мариної туляться.

Віджене їх з одного боку—вони вже з другого насіли.

Що пужне їх низом—вони горою падають, напосідають.

Та такі докучливі, та такі все в'їдливі!

А до них усе нові та нові підлітають...

І де тільки вони беруться?!

Як тільки їх голова вміщає!

І точнісінько, як ті горобці: пужнеш—ніби розлетілись, а дивишся—вони поприщулювалися й сидять собі любенько на місці та нишком дзьобають...

Особливо—оці думки про правду, про бога, про гріхи й карі... про справедливість людську й божу... про попа й свекра... і сотні й тисячі інших...

А перед очима весь час простягається її життя—тяжке, довге й безрадісне, як і оце довге поживкле поле...

Оточена тими думками Марина напружено вдивляється в пройдений шлях...

Аж у очах жовкне!

Бо перед нею безвідрадною смугою стелеться її нивка й жовтою грудкою бовваніє на ній головка Ромка...

Ніби гуляється з мамою, як то робив колись він, і то з'явиться ледве помітною плямою, то знову сховається в жовтий хліб...

— Ку-ку!

То тут, то там.

То там, то тут.

— Ку-ку!..

*

А дощу як нема та й нема.

Навіть цяточки-хмаринки не видно ніде на загорілому од спеки жовтогарячому небі.

І згадала Марина, що йдучи в поле з молебнем—дощу прохати—під завжди бере з собою дощову одіж.

І не раз це робиться, і не цим тільки попом.
І зараз після молебню тримає поблизу плащ...
І вертається додому з плащем на руці... сухий...
Хіба що подекуди облитий водою, що ніколи не падає з неба...
А дощу все-ж нема.
Все навколо пожовкло—ніби жовтяниці напали землю.
І жовкне надія Маринина в полі, жовкне, конає друга надія дома...
— Поховала свої молоді літа... Поховала дружину... поховала
найменших двох діток...
— Поховаю й найстаршого скоро...
Марина стріпує головою, ніби по ній мороз пробіг:
— Ще Степко!..
І біжить швидко до хати.
— А Романко?.. Романко?.. А може?..
Ні, маслосвятів так і не допомгло нічого.

17.

Маслосвятів так і не допомгло.
Марина білизну на смерть наготувала та ламає голову, де-б
дошок на останню хату синові дістати.
На полу всього одна дошка лишилася, щоб хоч подушки було
на чому покласти.
Степко стурбований над усяку міру.
Скільки вже смерть викосила в нього на очах і в нього в хаті!
Хіба це й до його черга надходить?
Він тулиться до мами, впинається, як реп'ях, рученятами й цупко
мовчки тримається довго-довго...
Слів нема.
Немає їх і в Марини.
Вона також мовчки притисне останнього свого хлопця й мовчки
розіходяться кожний за своїм ділом.
Вони без слів розумілись.
А свекор усе про гріхи тороче, про беззаконіє, розпусту.
Все зітхає та молиться, а увечері—до Марини моститься.
А піп Гервасій про безконечне милосердіє боже розливається та
все коло Марини вбивається.
А хлопчина помре не сьогодні-завтра.
— Ти-б запричастила його!..
— Або хоч висповідала!
Суворо дивиться навколо Марина, нічого не відповідає і попа
не кличе.
А піп сам приходить й причащає майже бизямного Романка:
— Буває, що після причастя легшає... й одужують.
— Не pomoже вже йому причастя!—цідить Марина крізь зуби
й додає:
— Не pomoже бабі кадило... коли бабу сказило...
— Не гріши, Марино!—підступає, напучаючи, Гервасій,—так не
можна говорити,—це гріх тяжкий!..
А Марина цілком байдуже скинула з губ—ніби сплюнула:

- Все одно!..
- Це в тобі відчай говорить, Марино!— старається Гервасій,— нічого, потерпи ще трохи, бог уже разом воздасть тобі, воздасть тобі сторицею, Маринко!.. Да... за твої горесті!..
- Уже воздав!— як через вікно кидає Марина.
- І воздасть! Ти не думай!.. Бог ніколи не лишає своїх вірних без нагороди!.. Пам'ятай Іова многострадального!..
- Марина кидає:
- А я хіба менше страждала?.. І мої батьки страждали цілий вік, і я мучуся ціле життя своє!.. Ось уже четвертий покійник у хаті буде!.. А де-ж воздаяніє?..
- Невірна жено! Треба вірити! Молитися з вірою! З вірою та смиренієм і покірністю!.. Імій віру глибоку й молися!..
- А хіба-ж я без віри молилася? Та я так молилася, що й камінюку, здається, сльози мої пропекли-б!.. Та хіба-б я й молилася, коли-б віри не мала?!
- Значить не багато мала!— жуваками вилетіло з попового рота. А рот його весь час був круглясто відчинений і ворухився— мов хотів глутнути шматок Марини.
- І нагадував той рот зроблену кілком у болоті дірку, яка потроху ізступається, а навколо неї росте безлиста брудна трава.
- Да... значить мало іміла!..— соваючи язиком по розкритому роті, лепече Гервасій, кладе їй руку на плече й солодко дивиться в очі. Як слідчий дивиться на жулика, так Марина дивиться на Гервасія.
- Значить я гірша за розбишаку, душогуба?..
- О ні, Марино! Хто це може сказати? Ти!..
- Я можу сказати! Адже-ж, ви казали, душогуба бог нагородив за якихось троє слів... а мене!..
- Закрутився Гервасій, мов на сковороді гарячій:
- Бачиш, Мариню, ти не розумієш гаразд... людина темна... І він тримав уже її за талію.
- Да... темна, кажу, а тут нада віру велику мати!..
- Але-ж ви? ви? ви, панотче святий? Хіба й ви віри мало іміли? Бо ви-ж скільки разів молилися!..
- Гервасій аж руку відірвав од Марини і припинив рухи роззявленого рота.
- Я, конечно... з вірою!..
- Романко різко заворухився, кілька разів хрипнув— мов ловив останній ковточок повітря, і— витягся.
- Марину це не здивувало: Романко вже давно був мерцем!
- Спокійним і холодним зором кинула вона на попа і якимось грудьми гикнула.
- І невиразною огидливістю повіяло від того сміху.
- Помогло значить причастя!— кинула глузливо Марина попові в пику.

18.

А піп уже не слухав Марини.
Теліпаючи на шиї «дарами», як бугай дзвоником, він підсідає до неї то з того, то з іншого боку.

І вже не згадує про бога.

А коли Марина роздратовано запалала:

— І чого це ви раз-у-раз чіпляєтесь до мене?—

Піп, мотаючи в роззявленім роті язиком, ніби вимітаючи давнє присохле сміття, лепече:

— Природа, Мариню, винуждає!.. Природа!..

— А бог?—насмішкувато запитує Марина,—адже-ж він забороняє... навіть карає любодійство!..

— Що-ж, голубонько, поробиш! Проти природи, серденько, не підеш!.. Ге... не... підеш!

— А гріх?

— Гріх?.. Я замолю гріхи!.. і твої і свої..

А його руки, як лапи кота біля близької миші, безперестанку ворушили пальцями й оточували Марину тісніше.

— А матушка-ж у вас?!.. Та ще й жінка вона—он яка! не мене...

— Е. Мариню! Одна страва надокучає!.. хе-хе-хе! Приїдається!.. хе-хе!.. Адже-ж як ти почнеш варити борщ та борщ... або... інше щось... то воно швидко набридне... хе-хе!.. Матушка!—хліб на хліб не вадить, Мариню! Ти-ж така...

— То й бугаям часом вадить, а вам—ні?..

На полу нерухомо вже лежить Романко й дубіє все більше й більше.

Мухи з радістю обсїдають лице Ромка—не ворухнеться він більше, не віджене паразитів непроханих, нахабних...

А «дари» на шнурові мотаються в Гервасія на шиї, мов колодка в кнура, й заважають попові розвернутися.

Марина потроху, мов нехотя, відступає. Вона переводить очі то на мертву дитину, то на попа, і лице її все більше заливається огидою.

— А бог?

Гервасій оскиряється усмішкою «нищого духом», а його рот, що так дуже скидається на дірку в болоті, оброслу пожовклою й брудною травою, викидає одно по другому якісь такі чудні слова, яких Марина ще не чула.

А слова ті, обмазані в слизьку й тягучу слину, як шматки цвілого болота, одно за другим падають у вуха Марині.

Марині стає тошно.

— Не бійся, Мариню!.. Не бійся!.. Це нічого!.. нічого!..

І руки Гервасія, як таргани за здобиччю, бігають по Марині.

Вона раптом виправилась, аж одігнулася назад, і вихаркнула попові просто в лице:

— Ох, і які-ж ви з моїм свекром святі та божі!.. Так і претесь живими в угодники та праведники! А яка ви мерзота справді! Все про гріхи та про гріхи... чужі! А сами?—а сами—як пси!—так і третесь коло гріха!.. Як жуки в кізяках—так ви в гріхах!..

І Марина повернулася до здубілого сина.

19.

— ...Мариню! Не бійся, Мариню!.. Це нічого!.. нічого... не бійся!.. —слинить і тулиться Гервасій.

Мов тяжкою грудкою шпурляє Марина попові в лице:

— Нічого я не боюсь!..

І перш, ніж Гервасій розібрав сказане, Марина розмахнулась у всю довжину руки—і ніби з якимсь відчаєм, мов падаючи в безодню— з нежіночою силою вдарила попа в пику.

Гервасій так різко відвихнувся, що «дари» розмахнулися й вискочили йому аж на плече.

Якусь мить Марина стоїть, ніби сама здивована тим, що трапилось. Ніби щось перевіряючи, міркуючи.

Потім раптом, з лютістю оскаженілої жінки вона посипала удар за ударом в лице, в уха, в тім'я, в потилицю остовпілому попові.

А потім хапає його за кіску, що засмальцьованою мотузкою висіла на потилиці, і так шпарко смикає за неї то в той, то в другий бік, що Гервасієва голова майже не рухається зовсім.

Тільки зуби в його клацали, як у вовка, та «дари» без тям моталися на шиї.

Гервасій жолобився від болю, пручався, але мовчав.

Він з'їжився, став маленький-маленький і позирав на Марину знизу, як маленьке щеня на великого собаку, придушене його лапою.

А Марина бурхала.

І схований страх, і довгі й тяжкі образи, і давуча й нудюча огида разом бушували в Марині.

А те, що попова голова від смикання й ударів майже не рухалась і не кричала, і те, що вся подія була така незвичайна,—здавалося, що це просто жарти.

Жарти між попом і Мариною коло трупа її сина.

— Курваль!.. безесник!.. дурисвіт!—мов шибки біла—кидала йому на голову Марина.

З розгону Гервасій зачепився в дверях за гачок—і шмат ряси зі скреготом упав на землю й довгим полотнищем, як перебите крило, поволікся вслід за попом.

Маринин Сірко отетерів, прокинувшись од гармидеру й побачивши втікаючу, подерту рясу.

Ця ряса здавна було йому неприємною, і ненавидів її він усім своїм серцем харпацького собаки.

Вона, матляючись полами, завжди дратувала його, і він уже багато разів намірявся зробити її ще довшою—підшити, отже цього не можна було.

Бо хоч попа потайки й цькували завжди, але гавкати або хапати на повний рот заборонялося.

Завжди від Сірка вимагали ввічливості до цієї ряси, принаймні— в себе в дворі.

Аж тепер йому давався відвертий дозвіл—наказ:

— Туй! Кісі його!

І Сірко миттю, доганяючи страчене, шарпнув Гервасія за штани, а потім з повним смаком уп'явся в литку й потягся за ним за ворота.

Гервасій осатанів од болю, але міцно стиснув зубами свій крик і чим дуж подався на вулицю.

Тільки двічі здушене вигукнув:

— Ай! Ой!..

Як той бідний старий жидок, що часом заходив до Гервасія «за малесеньким шматочком хліба», а піп потайки підцьковував його собаками для потіхи.

А Степко, пригадавши всі штовхани, які він діставав частенько від попа «по закону божому», схопив цурпалок і з усього розмаху зацідив Гервасія на прощання в спину.

20.

Покликала Марина далеких сусідів, а близькі й сами прийшли, і спорядила сина в далеку дорогу.

— А чом же це, Маринко, попа немає?

А Марина, мов жартуючи:

— Не кликала!.. А сам він уже не прийде... Обійдеться й без нього!

— Та й як то??...

— А так то!..

Дивляться здивовано люди на Марину та тільки плечима зводять:

— Від горя це сталося Марині! Від горя!..

— Жартує Марина та й годі!—додають інші.

Провожають комсомольці Марининою сина до могили, революційними піснями його обсипають, як червоним квітом.

А Марина... і не доберешся про що вона думає!

А попа нема.

Нема його й коло могили.

Поспівали комсомольці, поговорили, підбадьорили вдову-Марину та так і засипали могилу.

Стурбовано поглядають баби на Марину, а діди—аж бородами крутять.

— Та невже-ж це, Мариночко, і справді без попа?

Мов у мерзлу землю ломом вдарила Марина:

— Без попа!

Струнко стала на сусідню могилку, глянула-стрельнула вниз на людей коло могили...

І розрізала повітря нечуванем на цвинтарі словом:

— І мене щоб поховали без попа!... Чуєте?—без попа!..

І Марина поховала свого сина без попа.

Старі люди знизують плечима та хитають головами сумно.

Піп у церкві аж слиною бризка.

Комсомольці Марину вітають.

А по селу гудуть—дзвонять дзвони:

— А Марина Копачівна поховала свого сина без попа!..

Чули? га?

Поховала без попа!..

21.

Розходився свекор, як ніколи.

— Безбожниця! В Сибір тебе! В каторжні роботи!..

Неудачі любовних підходів до Марини давно вже обурювали свекра, а тепер був привід вилити всю свою злість без останку,

І він накинувся на Марину звірем.

Всі лайки, які він знав, і все, що мав за найобразливіше, він кидав дико, мов каміння, на Марину.

Її мовчанка, що-раз—здається визнанням себе винною, а вдруге—небажанням навіть відповідати,—в обох випадках ще більше обурювала свекра.

І не раз він аж із кулаками сучиться до Марини.

Та щось-то іншою справді таки стала й Марина.

Промовчала раз, удруге... втретє...

Але й так уже кривди й лиха було в неї досить, а тут іще й свекор собакою взявся.

І гримнула—як ляпаса в пику:

— Мовчав би ти краще, псюго божий!

Оскаженів старий та так і вп'явся кулаками в Марину.

— Так он ти як!—вивела Марина, ударила кулаками в груди й одкинула геть аж до порога.

— Геть же мені з хати, бахуре господній! Забирай свої манатки і щоб у мить і духу твого тут не пахло!

Від несподіванки й від удару старий вилетів аж на двір і став, як приголомшений.

А Марина в два-три рухи викинула за поріг усе свекрове майно—рядно, подушку та зо дві лахматини і не своїм голосом гримнула:

— Вон!..

Свекор покірно-боязливо, похапцем скрутив своє манаття і, незграбно дибаючи, поплентався з двору.

Тільки від воріт уже почулося глухо:

— Щоб тебе тяжко бог покарав!

Марина вже з хати почула останній вигук свекра про бога і невільно зирнула на ікони.

На стіні, від полу, висіла стара, облуплена свекрова ікона, що так безнадійно ждала чуда оновлення і до якої свекор часто вимолювався, вичитуючи безконечні й безтолкові «молитви».

Одним рухом, аж вирвавши поржавілого цвяха, Марина зриває ікону, вискакує з нею до воріт, розмахується на всю свою руку й шпурляє стару трухляву дощечку вслід свекрові:

— На тобі, сукин сину, і твого бога!..

Закрутилася в повітрі трухлява, шашлем поточена дощечка, вдарилася ріжком об дорогу, вибухнула цілим клубком жовто-бурої червоточини та й покотилася, підскакуючи, слідом за вигнанцем, мішаючи свою порохню з порохом дороги...

Схопив старий стару брудну дошку, здмухнув порох, поцілував та й посунувся далі.

А Марина, стоячи у воріт, як важким камінням кидала у слід:

— А де-ж громи? де блискавки твого викинутого бога? Чом же вони не поб'ють мене? Не скарають?!..

А потім, ніби з кулемета, сипнула гострим, як ті кулі, сміхом...

Ні, Марина стала не тією!

22.

Вертається Марина до хати та й починає воювать з богами.

Вилазить вона в покуті на лаву, різкими рухами зриває з насидженого місця малих і великих «богів» і з громом і тріском шпурляє їх до печи.

Заглядають у вікна селяни, заглядають, хто сміливіший, у хату,— дивуються на велике диво, якого ще не бачили зроду.

Ім і страшно—«а що як грім трахне»?

І весело, бо грому... немає!..

А Марина—ніби хмиз рубає:

— Зо два рази протопити буде,—хоч раз мені стали у пригоді!..

— Аж світліше й просторіше в хаті!

Вийшла з хлопцем із хати Марина—із єдиним, що в неї лишився, а на дворі народу зібралось—як то часом на великих зборах.

— Чого це ви?—гукає Марина,—вогню ждете з високого неба і на мене, і на мою хату? Прийдіть краще завтра в мою хату—тоді саме, як буду палити!.. Побачите, як огонь Маринин страшних богів навік упокоє...

— Ех, якби це за іншої влади!.. Скуштувала-б ти може й Сибіру!—кинув куркуль, як ніж—гострий поклик.

Та щось мало на нього озвались.

А Марина вхопила за руку свого Степка—останнього сина, розправилась, як струнка тополя, та й кинула куркулеві здачу:

— Ти хотів би мене до Сибіру, а дитину—наймитом забрати... Ні, не діждеш, приятелю божий! Степко зросте—наймитом не буде, а ворогом твоїм він—і зараз!..

Не турбуйся! Це вже я подбаю!

*

Отака Марина Копачівна—удовиця з села Копачихи!

ВАС. МИСИК

* * *

У степах шумних, таких синіх,
Як могуча чумацька даль,
По ярах ішли, по долинах,
Густоцвітні ішли года.

Дзвін колес і гудків потоки,
Нездоланні стовпи заграв
Розірвали далі глибокі
І вжерлись у гущу трав.

І в степах, де горіло листя,
Де лиш вітер в траві, як в'юн,—
Проростають тонкі, перисті,
Симетричні сади комун.

ОЛ. КОНТОРИН

ЗОРЯНИИ ВЕЧІР

Я кохаю тебе, моя зоре,
Коли в лузі вечірнім зітхне
І поважно задихає поле
Та метеликом вітер майне.

Ти лежиш там на обрії неба,
На блакитно-шовковій траві.
Прихиляються віти, мов лебідь,
До твоїх ледве видних колін.

А зоря у задумане море
Золотеньким струмочком тече,
І мережитья сонце за гору,
Поринає гарячим лицем.

А зі сходу вівці хтось гоне,
І горять де-не-де вже зірки.
І мов гриви розбурканих коней
Завиває розірваний дим.

Я кохаю тебе, моя зоре,
Коли в лузі вечірнім зітхне
І поважно задихає поле
Та метеликом вітер майне.

АРКАДИЙ ЛЮБЧЕНКО

З ТЕМНОГО ПЕРЕДПОКОЮ

(ФРАГМЕНТ)

Вранці, як тільки Ян спустив ноги з талчана і, ліниво позіхаючи, обвів очима напівтемний передпокій заводської контори,—хтось постукав знадвору.

Одчинив.

Увійшла Клімця, його жінка. Принесла з посьолку їжу й принесла мішка. Глянувши на неї, Ян згадав, що сьогодні субота, що він уже біля двох тижнів не був у посьолку і як що Клімця прийшла з мішком, то сьогодні треба нести додому вугілля.

Ян скривився, пошкрябав щоку й буркнув:

— Сідай.

Кожного разу, коли перед ним повставала необхідність крадькома переносити додому вугілля, він почував себе трохи ніяково. Іноді пробував відмовитись, мотивуючи тим, що можуть піймати, але Клімця завжди упевнено говорила:

— Та що ти, старий?.. Наче тобі вперше... Пронесеш якось...

— Чи може жалько, що завод збідніє?—і, похнюпившись, тихо додавала:—треба-ж...

Ян знав, що треба, бо вугіллям не страшно розводити апарата—диму нема—та й питво виходить чистіше й без «душка». І хоч він вагався, але врешті всі його вагання перемагала одна думка: тепер, коли завод вважається народнім добром, справді не слід себе обмежувати можливостями,—не гріх бо тепер для таких хазяїв, як більшовики, й весь завод з димом пустити, не то що грудку вугілля взяти...

Ян зібгав мішка й поклав його в куток, під сходи.

— Ну, що там дома?—спитав похмуро.

— То що дома... те саме. Білизни я тобі не принесла, прийдеш сьогодні, то переміниш,—заклопотано сказала Клімця, звязуючи вузлика, і між иншим кинула:

— Зоськи не було?

— Ні. А хіба й вона з тобою?

— Еге-ж... Мабуть, забігла кудись. То-ж іще золотко... Таке дівчисько, як добрий москаль, а все вітер в голові...

— А хіба що?—насторожився Ян.

— Розбалував ти її, он що!.. Як же, одиначка,—дражливо хитнула Клімця головою і повернула до дверей.

Ян хотів її зупинити, хотів ще спитати про дочку, але чомусь тільки м'яко-докірливо сказав:

— І чого ви так рано розходилися?..

— Рано? Може роботи мало? Четверо рук і то не старчає,— гукнула вже з порогу.

Ян подивився їй вслід, міцно тернув долонею по всьому обличчі і, підтягнувши очкура, почовгав у контору. Був він ще досить кремезний, хоча добрих піввіку стояло за ним. Тільки спина трохи вгнулася та під карком сів горб.

В конторі, як завжди, почав обходити всі столи й витирати порошок. На одному столі старанно здмухував кожну порошокину, на другому лише байдуже помахував раз-другий, наче мух зганяв. Так що-дня, поки нікого не було, товкся він з ганчіркою в руках, пересовував стільці, столи, мурмотав щось під ніс, прикидав звиклим оком, чи все гаразд.

Від ганчірки знялася курява, і з вікна навкосо через всю кімнату упав золотий стовп. Ян чомусь на хвилину зупинився перед ним, задивився, як танцювали тисячі чудних порошинок і йому почало згадуватись щось далеке й зажурне. Навіть здалося, що так вже колись було, чи снилося: як раз отак стояв у золотому стовпі, так само вранці, тільки ще щось було, дуже гарне—трудно згадати...

А надворі дзвеніла весна. Був той час, коли в заводському палісадникові цвів ясин, солодкою тугою переповнюючи груди, а ночами над заводом і посьолком лунав невгавучий соловйовий захлин.

Ян розчинив вікно. Дихнуло бадьорим, ранковим холодком, і тьмяно запахли квіти.

За палісадником, далеко в дворі стояла купка людей і серед них у шкіряній куртці й такому-ж кашкеті предзавком Савка Безулий.

Обличчя Янові враз змінилося,—пізнав Савку.

— Ач, шкіряний чорт,—сердито пробубонів він,—ще з досвітку на ногах... мов справжній хазяїн...—і тільки одвернувся, щоби швидко прибрати в предзавкомовій кімнаті, як раптом затріщали кущі. Кинувся до вікна—в полісадникові двоє хлопців хапливо обціпували ясинові віти.

— А то куди? Я тобі!—гукнув Ян, замахуючись ганчіркою.

Хлопці враз майнули через паркан, і один з них, висолопивши язика й скорчивши «пику», обурено прохрипів:

— У-у... Бар-р-бос!

Потім, одбігши трохи, обидва зайшлися реготом.

Ян у відповідь трахнув вікном. Іншим разом він провчив би їх, знали-б, шибеники, як зневажати старших, а тепер...

— «Зачелись-но тільки—тепер же «слабода»...—сварливо-іронічно покрутив головою і пішов до Савкиної кімнати.

Суворо отстовбурчивши вуса, він махнув кілька разів ганчіркою по шафі, потім зупинився поглядом на легенькій посмішці Ілліча, що схилився над столом преда, пожував якусь невиразну думку й раптом поспішно взявся до роботи.

Не любив Ян цієї кімнати, навіть більше—ненавидів її. Він бачити не міг і предзавкома, того самого, що колись бігав пастушком та на людях світив голою... Колись Савка, навіть як уже був молотобойцем, звертався до Яна, поважного панського кучера, не инакше, як «дядю», а тепер Савка засідав в цьому кабінеті на місці колишнього хазяїна й каже Янові «товаришу».

У Яна часто думка:

— Який я тобі, бісового батька, товариш? Може разом на вигоні пасли? А може з пам'яті випало, як я тебе пояском частував за яблука з директорського саду?

Незрозуміло похитає головою і зітхне без відповіді.

А голсвне, що він не міг забути, як Савка тикав йому в зуби ногою, вимагаючи одімкнути директорську стайню, як потім привселюдно махнув його по шапці, збив шапку ще й погрозив: «Чекай-но, паніє-Яніє, з тобою окремо побалакаємо». І побалакав — другого-ж дня скинув його з кучера. Натерпівся Ян лиха, поки ледве впросився сторожем до контори. Правда, все це було кілька років тому, затерлося, попливло з бистрими днями, але образа важким намулом осіла в Яновому серці. Він був надто гордий: раніш його всі поважали, і збити шапку з себе він навіть економові не дозволив би, не то що якомусь «молокососові», Савці. А тепер, придивляючись до всього, що творилося довкола, він тільки плечима знизував і ніяк не міг збагнути й звикнути.

Скінчивши прибирання, Ян повернув до передпокою. Витяг з кутка відро, хлюпнув на обличчя водою, потім залізним гребінцем старанно розчесав рудовато-сиве липке волосся на голові і бучні з бакенами вуса. Це давня Янова звичка, ще з тих часів, коли був льокайчуком, а пізніше кучером, звичка, за яку його й досі подражнювали «пан-Яном». Та як би там не говорили, як би скося не дивилися, він тільки одне знав: чистому шляхтичеві завжди більше поваги, а замурзаній «шантрапі» завжди заздро на чистого. Тому й у свята обов'язково чіпляв гумового комірця і сумлінно натирав ваксою чоботи.

Перехрестившись на куток з павутинням і прошепотівши коротку молитву, він, нарешті, вийняв з торби сніданок і повагом, не кваплючись, сів у широке старовинне крісло з продраним дном. Чудернацьке крісло він сам роздобув собі, — приволік його до передпокою із заводської возовні, де воно валялося серед мотлоху, і хоч з крісла випиналися разом з тирсою голі пружини, але він, наче яку цінність, ревниво оберігав його й нікому не дозволяв на нього сідати. Хіба що його «стара», пані Клімця, зайде з посьолку, або дзигою вскочить донька, сіроока Зося, — їм можна. З темним передпокоєм і з кріслом Ян давно освоївся і навіть звик до них; тут-бо він жив, лише від часу до часу навідуючись до посьолку, а до того ще попахувало від них знайомими старими часами.

За дверима, за вікнами котилися бистрі радісні дні, — там співало переможно життя, там пропливали шумні завітчані маніфестації і греміли гімни, а він, мов той павук в куточку, сидів у темному передпокою, прислухався до всього й лише досадно хитав головою:

— От кумедіанти, — думав він, — і коли воно це все скінчиться?

Після сніданку Ян механічно труснув капшучком і з конторського паперу скрутив товсту цигарку. Під зруділими, аж червонястими від диму вусами зашкварчало, сіренькі очі зазбігли в щілини, — і все обличчя на мент поринуло в синьому солодкому димі.

Починався робочий день. Частіше й частіше рипіли обридлі двері — так вчора, так позавчора, так давно — давно...

Ще здалеку Ян пізнавав кожного по ході. Де-кого він навмисне не помічав, а де-кому привітливо казав «добридень» і навіть помагав

відчиняти двері—він добре знав, кому й скільки треба взичити уваги. Коли-ж вчулися Савчині кроки, він враз повернувся спиною і удав із себе заклопотаного якоюсь роботою: хай, мовляв, начальство знає, що служба на місці, але з таким начальством краще не бачитись.

В контору тепер приходили веселіші, ніж завжди, якісь свіжіші. Більшість у білому. Дівчата з квітами на грудях і в зачісках, верткі та бадьорі. Навіть бухгалтер, чорствий похмурий дідок, прохсяючи сьогодні через сінці, мугикав під ніс невиразну пісеньку.

Цей зворушливий відгук весни мимохить впливав на Яна і він мимохить переймався теплим настроєм. Якесь лагідне заспокоєння наповнювало все його тіло, розбавляючи застарілу ворожість, і наче намагалося з усім погодити.

За дверима, в конторі вже густо вицокували рахівниці, горошком розсипалися машинки і над усім стояло придушене гудіння робочого дня.

А через напівтемний передпокій все проходили заклопотані люди. Вони майже не помічали Яна в глибокому кріслі, вони байдуже шаркали повз нього. Ян теж з-під навислих брів мляво дивився на них, радий що його не турбують, і не хотілося йому думати про сьогоднішнє, чи про недавнє. Він спочивав душею лише тоді, коли думки були в далекому—давньому і лише тоді, хоч на хвилину, але справді по весняному радісно й тепло німіло в його грудях.

Було-ж в Яна давнє—навряд чи вернеться... Чи вернеться йому спокійні ситі дні, коли не треба буде труситися над кожним грошем, і Клімця знову часто пектиме смашні млинці та ставитиме до обіду шкалика, коли знову всі будуть його поважати й ніхто не посміє йому сказати «барбос»? А Ян з'одягне розцяцькованого жупана і вийшовши на плац перед стайнею, де хлопці маніжать баских коней, крутне вуса й гаркне на весь двір: «Смали з батюги, бо не дам кандьору!»... Або вилетить четвернею в степ, на смерть лякаючи подорожніх, а паничі тільки регочуть ззаду та хлопають по спині: «Ех, і Янек»...

— Товаришу, завком кличе,—раптом висунулась з контори голова «входящого», і дорогі спогади враз урвалися.

Ян закліпав очима, завовтузився, пішов.

— Віднесіть цього листа до клубу і зараз же повертайте з відповіддю,—розпорядився Савка.

Ян механічно зачовгав до дверей.

... В клубі, що стояв на другому кінці заводу, не зважаючи на робочий час, було шумно. Гупали молотками в стіни—щось прибивали. Молодь рухливо сновигала з прапорами, з ялиновими вітами.

— Що це у вас таке?—іронічно, примруживши очі, спитав Ян у першого-ж хлопця.

— Сьогодні будуть червоні хрестини.

— Хрестити, значить, будете?—посміхнувся Ян,—значить, на попів перевелися... Ну, й діла...

На виході зацікавлено глянув у розчинену залю, де шуміла молодь, і вражено одхитнувся: серед дівчат, що плели гірлянди, сиділа на підлозі його Зося. Придивився уважніше—так, це вона, його золотокоса Зося в рябенькій блузочці.

— Зося!—гукнув Ян.

Вона не повернулася—гупали молотки, стояв веселий галас і вона, мабуть, не розчула.

— Зоська! Клята дитино!—гукнув дужче, але її вже зосім заслонили.

Ян згадав, що Савка чекає, і махнув рукою. Вирішив потім побалакати. Всю дорогу до контори думав про дочку й ніяк не міг в тямки взяти, чому вона досі крутиться на заводі, та ще й у клубі, та ще й в суботу, коли й дома роботи багато. І чому не зайшла до нього? Мабуть, побоялася: збрехати не хотіла, а добре пам'ятає, що він їй боронить по клубах ходити.

Це Яна занепокоїло. Зося, найбільшу свою цінність, він любив над усе. Він її вважав за свою непорушну власність, до якої вже ніхто, крім нього, не має права, і ревниво пильнував її.

Лише перед самою конторою Ян на хвилину пересилив своє занепокоєння і, поважно передавши Савці відповідь, повернув до передпокою, але сісти не міг. Тремтучими руками скрутив цигарку і, пожадливо скуривши її, кинув у куток. І тут же згадав, що в кутку лежить мішок на вугілля, який може затлітись. Кинувся до мішка, притоптав чоботом. Потім обережно розгорнув, придивляючись, чи справді не пропало, і роздратовано шпурнув під сходи. Весняний настрої, яким він своєрідно перейнявся вранці, враз упав. Вугілля, Зося, Савка,—все змішалось, закрутилося, попливло...

Він ніяк не міг зрозуміти Зосіного поведіння. Він лише помічав що Зося відбивається від рук, але заспокоював себе тим, що Зося молода і що їй хочеться погуляти. Та все-ж таки, невже вона не розуміє і не відчуває, як ніжно, як глибоко він її любить, як хоче їй добра, невже всі його умовляння, прохання, перестороги йдуть марно, на вітер? Особливо непокоїло те, що Зося почала крутитися по клубах і водитися з усякою, як він називав, «шантрапою». І Клімця не раз про це натякала... Може з нею треба інакше поводитись, інакше говорити?..

А темне, ще несвідоме підозріння гадючкою звивалося під серцем і всмоктувалося глибше й глибше...

Сів, нарешті, розгублений Ян у крісло, знову закурив, замислився.

Думав довго. Коли гукали на нього, він незрозуміло підводився, наче зі сну, а потім, повернувши, знову сідав і думав.

Вже одлунав гудок перерви. День торкнув до схилу, і в темний передпокій цівкою просочився обережний промінь.

Ян тільки скрутив нову цигарку й збирався проковтнути добру зтяжку, як раптом з контори з папірцем в руках вискочила Зося.

Він здивовано розкрив рота.

— Коли-ж це ти пройшла, що я й не помітив?

— А ви, мабуть, дрімали собі... Я з людьми—ви й не помітили...

І Зося, сунувши папірця за пазуху, завовтузилася пальцями в пучечкові квітів, приколотих до блузки.

Була вона струнка, рухлива, краща, як здавалося Янові, за всіх. Ніжно глянув на неї, і від бистрих очей, від золотого прядива з-під косинки, від соковитого розрізу темних губ запахло йому сьогоднішнім бадьорим ранком. Гордо й щасливо усміхнувся і, кивнувши головою в бік контори, спитав:

— Чого ходила?

— Михайлів захворів... Просив, коли буду на заводі, щоб нагадати про нього.

Груди їй схивльовано підіймалися, пальці тремтіли на квітах. Голову схилила низько и почала тихенько щось наспівувати.

Ян покрутив головою.

— А що то в тебе за бамажка?

— Де?

— В пазусі.

— А... то теж Михайлову просили з контори передати.

— Покажи.

— Ото... Все одно не прочитаєте... Нащо вам?—і притиснула руку до грудей.

— Та покажи-ж.

— Та не цікаво, їй-бо, не цікаво...—зняковіла й заморгала очима.

— Ой, краще-б ти з Михайловими діла не мала...

З-під навислих брів пильніше глянув на зашарілі Зосіни щоки й пройшовся рукою по вусах. Далекий взагалі від гадки, що Зося може від нього з чимся уперто таїтися, він і зараз хотів повірити їй, але настирлива гадючка сильніше й сильніше всмоктувалася в серце.

— А що-ж там дома?

— Та... нічого...

— Що мати робить?..

В цей час вихраста голова хлопця, що вранці ламав ясмин, про-сунулася через двері і, пізнавши у напівтьмі дівчину, крикнула:

— Зоська! А йди! Там тебе кличуть!..

Зося стрибнула до дверей. І враз, наче ззаду піддало пружинами, виплигнув Ян з крісла.

— Стривай!

Зося зупинилася за порогом.

— Іди сюди!

— Та мені ніколи, там чекають...

— Іди, кажу!—підняв по батьківські голос, але Зося стояла непорушно.

Тоді сердито зашипів через настовбурчені вуса:

— А це що таке? Це що за шваль з тобою за панібрата? Га? Щоб тобі на моїх очах отакі шмаркачі гукали «Зоська», як все одно якій лярві?

— Та що ви, тату?.. Це-ж другі покликали...

— Мовчи! Хто другі?

Вихрастий хлопчак, що стояв поблизу, раптом пирснув зі сміху й, крутнувшись на одній нозі, галасливо побіг до брами.

Ян скипів.

— Хто другі, питаю? Чого по клубах шляєшся?—і схопив дівчину за рукава.

— Тату, чи ви при пам'яті? Покиньте, бо втечу...

— Втечеш? Ховаєшся? Я тобі покажу!

Обурення і ревнива підозрілість до краю охопили Яна. Він довше не міг себе стримувати.

— Покажи бамажку!

Дівчина перелякано глянула на батька. В очах спалахнув огник одчаю. Хрестом скинула руки на грудях і твердо сказала:

— Не дам.

Ян несамовито труснув нею раз, ще раз і силоміць пустив їй за пазуху волохату руку. Зося ойкнула, але більше не захищалась.

Через хвилину Ян вже розглажував у себе на колінах зім'ятого папірця і нетерпляче вдивлявся у великі заголовні літери. Скупчивши всю увагу, всі свої знання, він після довгого напруження прочитав: «Анкета», а далі було писано таким дрібним, що й очей не вбереш. Дати комусь прочитати він не насмілювався. Довго й уперто дивився в стелю, примруживши очі, наче хотів щось пригадати, і врешті безпорадно розвів руками. Зім'ятий папірець лоскотно затремтів у руці— Янові на мент здалося, що то Зосіни теплі груди. Рванув папірця, кинув долі. І зразу стало жаль дівчини, а до себе самого піднялась гнітюча огида. Збентежено зітхнув, похнюпився. І до самого кінця роботи, поки всі не розійшлися, ходив, мов у воду опущений.

Коли в конторі стало порожньо, він почув себе краще. Він, нарешті, лишився сам зі своїми болями та думками й завзято приступив до роботи. Роботи було не дуже багато—повимітати, повитирати, щоби в понеділок на готове прийти, але він човпав по всіх куточках, обдивлявся кожну дрібничку, всім столам нарівно взичив уваги й всі чорнильниці пообмивав. Хотів у роботі розбавити неприємну гущу сьогоднішнього дня і в той же час затягти цю роботу до сутінок.

Як тільки стемніло, Ян позамикав двері, ключі передав завхозові, що мешкав у цьому-ж будинкові, і заспокоєний втому, з легким почуттям задоволення самим собою, вийшов на вулицю.

Над заводом, як завжди, горіли вогні, і прокопчений мурований велетень, як завжди вночі, здавався іншим, трохи чудним, строгішим, ніж вдень. У повітрі гойдався насичений весняним запахом молодий гомін. З темних закутків котився безтурботний сміх, такий бадьорий та різко-смажний, і пропадав десь в гущавині заводських будинків—здається там, де ледве чутно бринькала мандоліна...

Ян постояв, оглянувся довкола й пішов уздовж заводської стіни, вниз до самого ставка. Завод він знав, як свої п'ять пальців, кожну щілину, кожну ямку міг навпомацки знайти. Біля ставка обійшов гниле багнище з іржавою заводською покиддю, шугнув у рівчак, підповз до рогу, де починався дощатий паркан. Ззаду, на болоті кумкали жаби, спереду було зовсім тихо, і лише завод оддала дивився похмуро й строго.

Янові це було вже не перший раз—хоч і сидів цілими днями в темному передпокою і наче-б то нічого не бачив і не знав, але в нього все було розраховане до дрібнички. Він тільки злегка крекнув, на хвилинку зник у паркані, наче паркан проковтнув його, а через хвилину згинці тим же рівчаком уже ніс у мішку вугілля. Звідци до посьолку було далі, зате безпечніше. Сьогодні він навіть рішив трохи дати гаку, піти новим шляхом, по-над берегом, ліщиною, потім межою просто до себе в садок. Вибравшись з рівчака, обережно послухав, оглянувся,—ніде нікого, тільки здалеку глухо буркотів і похмуро з докором дивився темний велетень та під самим вухом кумкали жаби...

1967, 561-7

За ліщиною, над нагорком підіймалося сяйво—сходив місяць. З комишів куделею повзли тумани, облапували берег, крадькома пропливали в степ. Холодок підбадьорував, підганяв.

Хоч не вперше було Янові, а все здавалося, що ззаду стежить за ним хтось непомітний, і він поспішив, щоби дійти до ліщини, поки місяць не сягнув на весь берег. Тут, у темряві сів під кущем відпочити і заспокоєний, що щасливо проминув найнебезпечніші місця, згадав уривками весь сьогоднішній день. Виросла в пам'яті Зося. З нею Ян вже приготувався поговорити ніжно й довго, а з першої-ж получки купити їй в кооперативі квітчасту хусточку, щоби не ходила, як ті комсомолки, в червоній набридлій косинці. Коли-б гроші, він би їй багато всякої всячини накупив і до роботи-б не силував, щоби росла собі спокійно та радісно на заздрість сусідам. І тоді-б ніхто не посмів на неї гукати «Зоська», а чемно говорили-б «панно Зося», і тоді-б він їй обов'язково висватав панича.

Десь з гущавини гримнув соловей. Місяць підплив вище, і яругою поміж корчуватих хащів поповзли вохкі тіні.

Ян підвівся, пішов далі. Щоби не виринути, зразу на освітлену галяву, він трохи збочив, пройшов чагарником до самого його краю і лише тут сміливо ступив на межу. Навкоси через галяву колись проклали стежку. Нею тепер рідко хто ходив, але Ян все-ж таки рішив бути обережним і йшов трохи осторонь, навспótички, раз-у-раз матюкаючи рівчасту межу.

До посольку було вже недалеко—хвилин десять ходи...

Раптом на стежці—дві темні постаті, наче із землі... Мовчки, повагом, тісно одна до одної посувалися вони назустріч. Ще не помітили Яна, але були так близько, що вчувалося шарудіння кроків.

Ян знічевив, присів. І в цей же час лунко вдарило на всю галяву:

— Стій! Хто там?

Ян кинувся лежком, нерухомо прикипів до землі.

— Хто там?—знову зірвалося зі стежки й котилося вже просто на нього.

Серце Янове на хвилинку зупинилося, потім застукало часто-часто— і Ян полетів у безодню.

— Хто це? Вставай! Ну-бо, вставай!—сердито сказало над самою головою, наче знайомим голосом.

Ян підвів голову. Перед ним, по коліна у межових бур'янах, стояв Савка.

— Це ви, Яне? Ви що тут?

Ян мовчав.

— А це що за мішок? Ага, вугілля...

— Ой, товаришу Савко, не губіть,—перелякано завоцтузився Ян,— не губіть, голубчику... У мене-ж діти, жінка... нестатки, сами знаєте... не губіть...

Савка підняв руку, застиг... Потім рішуче нагнувся до нього й прошепотів крізь зуби:

— Мовчи, погань... Пам'ятай, щоби це в останній раз! Катісь!— і ткнув чоботом у мішок.

Ян покiрно й швидко встав. До самого дому він уже не оглядався, йшов підтюпцем, а ноги йому здавалися чужою, чудною машиною. Все

довкола було наче в густому тумані. Голова спорожніла й болісно гула. І коли Клімця на його голос відчиняла двері, власний голос йому видався теж чудним, чужим.

— Чого це ти так довго?—спитала Клімця.

Яна враз наче гачком рвануло в середині. Оскаженіло—суворо глянув на неї і так гупнув серед кухні мішком, що з підлоги знялася хмара й полохливо затремтів мисник.

— Та чого ти, Яне?—тихо й тривожно підняла опухлі очі.

Все, що накипіло в ньому за цілий день, тепер готове було вибухнути немилосердним гнівом. Але він згадав про Зося і, отстовбурчивши вуса, механічно сів на мішок. Напроти, з відтуленої печи йшло духмяне тепло. Припічок був чистий, старанно підмашений рожевою глиною. На всю хату стояв запах свіжого, ще гарячого хліба.

Янове роздратовання помаленьку вгамувалося, і він почав мовчки крутити цигарку.

— Умивайся, Яне,—обережно підійшла Клімця.

Тоді він несподівано для самого себе, з якимсь невиразним тремтінням взяв її за лікоть і, оглядаючись на другу кімнату, щоби не почувла Зося, тихенько розповів про все, що з ним сталося. Скінчивши, тихо спитав:

— Зося спить?

Клімця заморгала очима й піднесла до носа кінець фартушка.

— Та чого ти, дурна? Нічого-ж не буде... Зося спить, питаю?

— Нема Зосі.

— А де?

— Нема нашої Зосі... Пішла... з Савкою пішла...

Мов громом ударило Яна, — все довкола тіпнулось, затанцювало перед очима.

— Як пішла?

— Вчора посварилася зі мною, а сьогодні на заводі десь зникла... ото я тобі казала.. Потім вдень прибігла й плакала... А оце недавно постукав Савка, вона й пішла...

— Та що таке? Не розумію...

Клімця знесилено похилилася на одвірок і безнадійно—гірко захлипала в жменю:

— У комсомол пішла.. Давно вже збиралася... І Савка давно вже нависом вчаша... Я тільки боялася тобі говорити, думала—передуріє дівка та й опам'ятається.. І богу давно перестала молитися...

— Так це вона?.. Ага, тепер все розумію,—глибоко зітхнув Ян,—тепер вже не вернеться... ні...

Вони замовкли. Мовчали довго. В хаті стало тихо, як на кладовищі. І тільки десь в нічній далечині велично й снажно греміли солов'ї.

— Хто знає, може... хто знає...—сказав нарешті замислено Ян, низько схиляючи голову.

— Що ти?—обізвалася Клімця.

Він їй нічого не відповів. Сидів на мішку з вугіллям непорушно, як камінь.

П. ФИЛИПОВИЧ

* * *

Місяця срібний дзюб
Там вдалені, вгорі
Місто—камінний куб,
Сум і сон—лихтарі.

Зовсім звичайна річ—
І не помітив я;
Помандрувала ніч
В чорні німі поля.

Зовсім звичайне все—
Стіл і папір, книжки.
Хвиля (чия?) несе
Тихі мої думки.

Зникла стеля, стіни
Мов не було ніде.
Десь ідуть чабани,
Серце шляхів тверде.

Чую твій перший крик,
Пращуре, крик землі,
Ти у печерах звук
Слухать намови злі.

Темним мовив: мое—
Жінка, табун, стріла.
Он де твій син встає,
Бачить сонце й орла.

Перша думка летить
У неозорий світ,
Перша пісня дзвенить
В пісні—соняшний міт.

Всюди літа орел,
Сонце горить для всіх,
Із золотих джерел
Ллється радість і сміх.

Може й не син, а внук,
Може не внук, а всі...
Сходять зерна наук
В гімнах ясній красі.

Слово росте, й живе
Шепіт води і дуб,
Півень співа й пливе
Місяця срібний дзюб.

Земле, твої слова
Душу схопили враз,
Сходить в душі трава,
В думці нема образ.

Думка росте, немов
Башту дме Вавилон.
...Пристрасть, ніжність, любов
Мрійника мудрий сон.

Б А Л А Д А

Хилиться сумно і гнівно
Соняшний день вдалені.
Там молода Бондарівна
Мертва лежить у труні.

Сходяться хмари чубаті,
Стогне юрба і гуде:
Годі тобі панувати,
Владарю вільних людей.

Чорне шелочеться жито,
Стукає вітер в вікно:
Жду—вина ще не пито,—
Буде, ой буде,—вино!..

В. ЯБЛУНЕНКО

Із книги: «Пісні сучасної Галичини».

ЛЯГАЮЧИ СПАТИ...

Спати лягав і дивився на схід,
А руки в крові, як калина в плоду;
Сльози лилися—рясно, як піт,
Чорніше од ночі, чорнів йому світ—
—Годі терпіти!.. Втечу! Піду!

А як обрїй ще краяв сонця кружок,
Грюкнули в двері жандарми:
Еј, chłopie! Цю нічи спалено в пана стїжок—
Ту, chamie, заплатиш! І десять різок
Мужикові сипнули безкарно.

Кайдани на руки і—марш!
В тюрму погнали... Завіщо?..
Лайка, побої, зневага—це харч;
Розрада одна: плач, тільки—плач!
Батїг над країною свище...

А як спати лягав,—дивився на схід...
Туди з надїєю очі
Всіх, що терплять зневагу і гніт...
А ранком—крїваво-мережаний слід
У тюрму, в ті підвалини Польщі.

Б. ТЕНЕТА

МАРІЯКА

I

Вчора одержав від неї листа. Як чудно! Один маленький шматок паперу приніс так багато. Вона пише: «Ух, Борисе! треба було мати багато сили, щоб сісти: написати вам листа після такої бесіди, яку я зараз витримала з Галькою. Тепер ніби-то все скінчено, вона навіть очі заплющила, а у неї виникає знову що-небудь неподібне. Я вже знаю! У мене розбивається склад листа, але я зараз його виправлю. Перш за все не можна-ж так лаятись, як ви! Ми писали вам, але-ж не винні в тому, що почта така несправна, а по-друге, не винна-ж я в тому, що немає грошей на марку. Як що цей лист не передали через руки, то не знаю, як бути. Правда, не слід було-б відповідати таким листом на вашу цідулку, але мені хочеться з вами побалакати. Ви питаєте, чому ми сердилися, коли ви від'їздили. За Галю не знаю, а за зебе скажу: я не сердилася, а злилася страшенно. Чому, не буду писати, може самі коли дізнаєтесь, а як ні, то для чого виводити все на чисту воду? Для чого каламутити? Не треба каламутити старого, Борисе! Ну, от власне і все, що я хотіла написати вам! Чи гадаєте повертатися додому?».

Оце й увесь лист...

Не каламутити води! А хіба вода була коли скаламучена? Хіба вона, Маріяка, не була завжди спокійною і не повсидилась зі мною, як і з усіма?—спокійно і просто. Чудно. Право чудно. А хіба з мого боку було що-небудь? Хіба я казав хоч слово? Вона може ще гадає, що я сюди втік від неї?! Ха! Не каламутити води! Зовсім не до речі! Так і напишу: «Зовсім не до речі!».

Але для чого писатиму? Мені зовсім не цікаво писати їй.

Я не хочу писати їй! і не хотів кіколи.

Навіть чудно, про що я міг писати їй. І про що я писав?

Вечір.

»

Ви знаєте швидкі кримські вечори? Вони прилітають так несподівано й живуть лише півгодини і раптом зникають, замінюючись оксамитовою ніччю. Тоді вітер пролітає над проваллям, згортається в пахощі квітів і прикутий місячним промінням лежить на дні.

Вчора був дощ і річка Кара не який-небудь струмок двохвершкової глибини. Ні, вона гірський потік, що кидає каміння: намагається розірвати ненависні скелі. Збирає сили, вигинає спину і в страшному напруженні борсається в глибокому проваллі і погрозово стогне.

Це внизу.

А на горі, тут на терасах винограду тихо, лише стиглі абрикоси хлюпаючи, падають на землю. Міндалеві дерева під місяцем здаються мертвими, кипариси думають свою думу.

Я чекаю.

Раптом дві гнучкі, темні руки обгорнули шию і сильно шарпнули вниз. Лежу на землі, бачу між зорями, що на небі дві давно знайомі зірки, правда, темні, але блискучі.

— Добрий вечір» — чую гарний, співучий голос і почуваю, що зараз засміється весело, невпинно, до болю лоскотно.

Це—Кара. Як хоче—моя Кара.

— А чого ти сумний сьогодні?

Вона так завжди питає мене, бо вважає людину і не сумною лише тоді, коли вона від сміху качається по землі. Пригортається, зазирає в вічі.

— Чого? Хочеш, заспіваю?

Це велика пошана і буває це рідко, але я не хочу.

— Я не сумний, чого-б я сумував? — кажу і додаю:

— Я одержав вчора листа.

— Покажи!—наказує вона і нишпорить по кешенях. Віддаю. Читає уважно, пильно, потім раптом:

— Ти не любиш її?

— Я не знаю—відповідаю щиро...

Кара дивиться, а в очах загубленість пгахом б'ється...

— Ну, не будемо згадувати про неї. Добре?—питаю.

— Добре—каже вона тихо і сумно... Сидить поруч, мовчить... Та вона не може довго мовчати. Хапає за голову, тягне, цілує так міцно, ніби хоче губи прокусити. Відривається, сміється, заливається дзвінко на весь виноградник... Здається щось заховане, придушене вирвалося на волю і з радості, з молодого завзяття, як мале теля, задерши хвоста, гасає, по терасах...

Вона завжди така. Коли я читаю їй свої оповідання, довгі і страшенно психологічні, вона притихає спочатку, а потім, позіхнувши декілька разів, нестримано починає сміятися.

-- Чого?— питаю ображено.

— Ха-ха, коли ти читаєш, у тебе ліве вухо ходить, як у зайця!

Вигинається, як кішечка, тре щокою руку... Раптово шарпнула, обгортає і летять обертом всі етюди, оповідання, нариси. Психологія замінюється на її очі. А очі у неї були на диво гарні... Сама вона струнка, смуглява і дика. Іноді, сидячи над проваллям і обмірковуючи якусь там річ я раптом котився вниз через колючки і куші. Підводячись, весь подряпаний, зустрічався з Каріними очима, але в них не було ні краплі каяття: лише сміх. Доводилося брати на руки, відносити до кущів акації і лишати її там.

Іноді казав, що скоро поїду. А що вона буде робити?—Вона? Не знає. Піде за когось от і все.

Просив її не приходити до мене, але часто вночі прокидався несподівано; це вона соломинкою лоскотала в носі, потім припадала до мене.

Питав: А як буде що? Нащо ти це робиш?

Сміялася: «Я люблю тебе і мені лише дев'ятнадцять літ. Відгуляю своє, піду заміж; буду пекти, варити і тебе згадувати. Тоді вже не доведеться, нікуди буде ходити. У нас строго» — каже вона і пригортається до мене...

*

— Я люблю твої круті, горді плечі. Я не знаю, які у неї плечі... Я не знаю...

— Милий, ти казав, що не будеш згадувати про неї...

— Правда, правда, але-ж у неї червоні великі руки і сильні руки. Зовсім некрасиві, негарні руки.

— А у мене гарні, темні, темні руки, — каже Кара, — ніжні, але сильні... Мої руки дуже сильні. Ти-ж любиш силу?

— У неї, ти знаєш, у неї зовсім сиві брови, такі білі і невиразні.

— А у мене гарні, тонкі, татарські брови.

— А у тебе гарні, чудово гарні, як гірська стежка, вузькі і круті брови. Я зовсім забув про неї. І навіть не пам'ятаю, які у неї очі?

— У мене чорні очі!

— Ах, я знаю, які у тебе очі, у тебе дуже темні очі, темніші і глибші, ніж гірське провалля вночі. А у неї? Я не знаю, які у неї очі. Здається сірі...

— Я не люблю сірого кольору, милий. Я не хочу, щоб ти казав про сірі очі, милий!

— Добре, я не буду казати про сірі очі, але ти знаєш, вона ніколи не дивилася на мене ласкаво, тільки, коли я їхав, вона дивилася пильно...

Вона ніколи не пррсила мене читати їй, як ти, але-ж вона завжди розуміла мене, хоча ми з нею мало про що говорили. Вона...

— Милий, ти казав, що не будеш балакати про неї.

— Правда, Каро... Але я піду додому...

— Що з тобою? Ти сьогодні йдеш перший.

Я іду перший? А хіба ти не хочеш вже йти?...

— Чого я так поспішаю? У мене голова болить, у мене так страшенно голова болить...

Пішов, обернувся. Стоїть, дивиться, рукою махає... Чую, що вже сміється.

«Дурна, дурна». Пішла. Співа...

*

А увечері ніби хтось прочитав сторінку з давно позабутої книги. Гарна, хороша, мила книга...

Над степом смеркало. Важко, підбиваючи шлях, йшла зі степу отара. На далекому сході хтось бавивсь, запалюючи сірники.

Важка хмара посувалася поволі, потроху, і вітер, придушений додолу, схилив на обрій голову, так що з-за кряжу було видно лише кучері, які крутилися легкими стовпиками і хиталися ледь-ледь. Ми поверталися зі степу... Маріяка і я.

— «Я завтра іду у Крим».

— Чого? — спитала байдуже.

— Так, діло є,—відповідаю, а очі в землю.

— Маріяко... хотів ще щось мовити, та дощ пішов, переплутав всі думки... Хододно стало... Так і не сказав тоді нічого... А от тепер цей лист.

Кажуть, ві сні бачиш те, чого бажається. Це—брехня. Я зовсім не хотів її бачити, навіть з вечора думав про те, щоб не приснилась вона мені... але не так сталося, як бажалося.

Приснився мені таки той самий вечір, та інша розмова була. Стоїть вона бліда, бліда і квітки нервово в руках шелестять. Одвернулася, дивиться в бік.

— Маріяко!—кажу...

Глянула... руки простягає... Кидаюсь.

— Так правда? Я-ж знаю.

— Я давно чекала, що ти прийдеш,—каже... Але раптом відвернулася, пішла швидко, зчезла в дощовім шумі. Кличу... Не чуть відголосу. Хапає каяття:

— І нащо я казав? Нащо? коли я її ніколи не любив!

Прокинувся. Чудно!.. І привидиться ж таке... небажане.

*

— Прощай, Каро! Так швидко, як літній день, розгоралося наше кохання.

— Ти була занадто близька до мене. Я бачив тебе наскрізь, ніби світив рентгеном. Моя гарна, дурна Каро! Пам'ятаєш вечори, коли я, стомлений боротьбою своїми думками, хотів відповіді від тебе,—ти ж лікувала мене поцілунками...

— Коли в мені важкими хмарами збиралися спогади і вражіння і шукали виходу, ти бурею розганяла їх, не даючи їм пролитися дощем. Тобі не треба було цілувати і розпалювати мене в часи шукання...

— Каро, Каро, не треба було випивати з мене усіх сил. Ти була занадто пожадлива, ти не хотіла нічого, зовсім нічого залишити мені... Кожен раз після побачення з тобою я приходив додому розбитим. Я нічого не читав, я нічого не писав... Ти була, як буря, яка нагло приходить, застелює весь обрій, все небо... Але також швидко і пролетіла ти, як пролітає ця південна буря... А потім, Каро, тобі зовсім не потрібно було мати гарних очей і тонких брів...

— І навіщо ти літніми вечорами, коли я писав, приходила і несподівано лякала пісні. Ти не розуміла, що пісня породжує любов, ти не розуміла, що кожний твій поцілунок коштував мені пісні, що кожна твоя ніч вбивала співи, бо було це занадто... Потім тобі не треба було, коли я читав свої твори, тобі не треба було так одверто позіхати... Та що там, ти сама добре знаєш, чого непотрібно було робити тобі і мені.

З такими думками іду до Кари.

— Залишся, не їдь,—каже вона...

— Чудна, Каро, ти зовсім дитина...

Як то? Вона дитина? Я в протилежному ще не переконався? Ну добре, коли я залишусь, то вона доведе мені, що я дурень.

— А коли ти повернешся?

— Гадаю, що через рік, а може й швидче...

— Ну, добре, вона чекає.

— Але гляди—додає Кара: «Не дури!».

І ми з нею прощаємось.

Я не дурю її. Я кажу щирю правду. Через рік я повернуся...

*

Тут абрикоси в кінці й груші вже є—там від ягід рясно, рясно. Гей, гей! Як то буде? Стукотить машина, з містка на місток перескакує, заховалася, зарилася в тонелі... От останній, четвертий. Вже рівно, але трава ще жовта, попалена, зсохла й гори тремтять праворуч. Літні гори, сині, покриті туманом. Там за цими горами я кинув щось, кинув щось, а що не згадаю... Не Кару... Ні. А спереду степи рівні, рівні й знайомі, близькі. А з тих гір (через степ, аж туди над Дніпром) простяглося незриме для всіх павутиння... І от їду я й, як павук, тягну за собою ще одну нитку... Як ще їхав, то віз щось із дому туди, у ці гори, а тепер з гір везу, що не знаю... Не Кару... Ні.

Ніч і день. А увечері видно за зворотом знайомі огні. Загуркотів міст, дим забився об скло, засичали вагони. Вдома...

Знайомих одвідати треба... До кого-ж іти? До Васі? Звичайно до Васьки... Він краще всіх знає: де, що і як. Він й посаду знайти допоможе.

А коли до нього йти, то проходити повз її вікна...

Ге! Ні... Стоп! Не підеш. Ти не підеш, чортова лялько! Ова! Її побачити схотілося? Ніби їхав сюди за для неї! Її? Дурниці! І чого-б я хотів її бачити! Я піду до Васі, а чим винен я, що вона живе коло нього? Ясно і просто. Просто і ясно. А при чому тут вона? Хіба я згадував про неї? Чудно, коли так. Ну-да. Я згадував усіх знайомих і її згадав. Чому-б і не згадати, коли вона моя знайома? Просто знайома от і край. Іду до Васьки...

II

Бачив таки її. Коли йшов до Васі, вона сиділа на вікні й писала щось. Певно свої вірші... Але я не звернув уваги й пройшов повз неї.

Чого-б я дивився у всяке вікно?

Коли сидів у Васі, вона зайшла. А в кімнаті було так душно, що у мене голова закрутилася, і вона була червона, червона... Не гарно, коли в кімнаті важке повітря... Я підвівся і відчинив вікно і коли обернувся, вона вже була чогось бліда...

— А... добрий день... Надовго приїхали?—Але потім, не чекаючи відповіді, до Васі:

— Чи немає у вас Винниченка: «Краса і сила»?

— А отам на полиці,—каже він. Немає? Та ви-ж взяли ще вчора!

— Ах, правда, вибачте,—каже вона й знов їй ніяково. Дивиться байдуже. Прощайте!—Пішла...

Бліда трохи стала, схудла, але не змінилася майже зовсім. Така ж крижана, лише очі великі, сірі, з промінням. І як ці очі не розтоплять її і не сплять оточення?

Пішла... На сонце набігла хмарка і день посірішав.

— Ну, розкажи, як жилось у Криму.

— Що розказувати? Я писав тобі докладно... Порг йти.

— Так скоро? Ти-ж хотів про щось розпитати...

— Ні, не охота. В другий раз.

— Провести тебе?

— Ні, ні, я сам піду.

— Заходь.

— Добре.

Іду. Повертаю коло бузку, наліво її вікно. Зараз... От зараз...
Ноги зовсім не йдуть, не слухаються...

— Борисе!

Зупинився, чи кликав хто? На вікні Маріяка. Дивиться, обличчя, як завжди, серйозне, а очі сміються і перемигуються проміннями...

— Про що так замислились?—питає.

— Я? Нічого. А що вона робить? Пише?

— О, що до неї, то вона нічого не робить, байдики б'є.

— А ви пишете?

— Ні!

— А що робите?

— Теж нічого.

— А вона як?

— Вона дуже розледащіла. Після роботи спочине годину, дві і йде працювати в клуб, а потім на скелі, вона що-вечора ходить на скелі... Та мабуть прийдеться кинути, бо просто не можливо: де не ступиш—пара, то на голову, то на руку станеш. Просто лихо! Навіть посидіти не можна. Вчора її, наприклад, просили оступитись з одного затишного кутка—бо це «їх» місце! Їх! От чорти! Й вона засміялася...

— Ну, прсщавайте, сказав я, чогось раптом розсердившись.

— Ідть собі.

Пішов.

А й, справді, гарно мабуть тепер на Дніпрі? Треба коли-небудь піти подихати свіжим повітрям...

І як я раніше не зібрався туди? Треба неодмінно піти...

*

Зустрів якомсь випадково й сказав їй, що хожу що-вечора на скелі і дивно, не бачив її ні разу.

— А-а! тягне Маріяка байдуже.

— Я ходила у степ, я на скелі давно не хожу вже...

Тепер вона ходить на скелі. Зустрічав, певніш бачив, бо не балакав і не здоровавсь, а час летів.

Осінь. Розкидала жовте волосся, розіслала килими. Ночі прозорі стали, ранком земля холодна, холодна. Павук плете павутиння між голими віттями, вітер голодний, злий сичить по кущах, а Дніпро синій, темний. Справжня осінь, ясна, кришталева.

Ніхто вже не ходить сюди у цей парк, лише я та Маріяка. І між нами теж ця прозора осінь, павутиння незрима струною... Тягне воно, притягує нас з двох кінців міста сюди в парк... Я не пручаюсь. А Маріяка хоче розірвати, видно, змагається міцно... Я знаю чого...

Але-ж ми повинні зустрітися. Як то буде? Знаю. Треба байдуже всміхнутися і сказати:

— Давно вже не хожу я сюди і ніяк не гадав зустріти вас тут. А от вийшов випадково і зустрів.

Вона знатиме, що я неправду кажу, але буде мені вдячна.

Сижу, мрію... Голос:

— Добрий день!

Вона! Схилилась, дивиться пильно і голову по своєму звичаю в бік, потім підходить, бере за руку, підводить угору...

— Діждався?

Обгортає і цілує кріпко, міцно. Рвучко повертається і йде.

— Почекай!

Іде швидко, сходить на доріжку, щезає. Схоплююсь, біжу—вже не видно її. Натикаюсь на якусь юрбу. Питаю. Ніхто не бачив... Біжу далі. Кличу.

Тиша. Лише вітер шумить в кущах і пісок рипить під ногою.

На другий вечір вона не прийшла. Вже засвітились лихтарі у місті. Пішов до Васі... На вікні Маріяка.

— Добрий вечір.

— Добрий—всміхнулась.

— Чи не зможу побачити її завтра ввечері там на скелях? Мені треба з нею побалакати. Конче потрібно. Необхідно...

— Навіть необхідно,—каже вона насмішкувато, розтягуючи слова.

— А мені немає про що з вами балакати.

Вона просить мене викреслити це з голови. То було просто так. Гарний вечір і настрої. Жарт.

Держусь за дерево і почуваю, як пальці ріжуть кору.

Але-ж вона цілувала мене?

Ну, то що-ж? Почім я знаю, що лише мене одного цілувала вона? А як що ні? Мало кого вона не цілувала, так ото кожен і мусить щось взяти собі в голову? Хе! Вона вільна сама собі. Схотіла—поцілувала, а зараз не хоче і балакати зі мною. А потім я-ж скоро їду у Крим до якоїсь Кари,—це, звичайно, їй зовсім байдуже: чи Кара, чи дві Кари, але-ж вона бажає мені всього кращого і таке інше.

Я не слухаю до кінця, повертаюся і біжу до Васі.

— Ідіот чортів.

— Невже в його тупій голові немає ані краплі розуму. Невже він такий йолоп, що нічого не баче і не розуміє. Га?

— В чому річ? Він таки зовсім не розуміє мене! Чого я так раптом накинувся на його?

Ах, правда, я й забув, що маю діло з моїм надзвичайним, чудовим Васею. Але-ж, яке він має право розказувати всім про мої особисті справи. Хіба я казав йому, що їду до Криму? Хіба я казав йому що-небудь особливе про Кару?

О, він цього не каже, але-ж він має голову, щоб робити висновки і потім він не розуміє, чого я хвилююся, чого я ховаюся з своїм коханням до Кари навіть від його?

Він, що має право робити висновки! Кувалда чортова! І розказувати про це всім!

— Кому?—питає Василь.

— Маріянці, наприклад!

— А-а!—то вона-ж сама розпитувала, вона останніми часами дуже цікавиться тобою. Я з тобою приятель і з нею приятель. Ну, чому-б і не погомоніти про твоє щастя? Чудно навіть.

А, куряча твоя голова, кричу я. Я ніколи не любив Кари, вона пуста, дурна дівчина. Розумієш? А потім я не їду у Крим. Мені там немає чого робити. Мені таки зовсім немає чого туди їхати. Я прошу тебе не бути агентом у де-кого. Так, так, у де-кого, от і все.

— Ну, ну!—каже він і сміється.—Невже я гадаю, що вона порозкасує. Він скаже, щоб вона нікому нічого не казала. Даремно я так хвилююся. Він знає, кому що можна казати. Він не такий дурень, за якого я його маю, чорт побери! Він розуміє... Хе, хе!

— Він розуміє?! О, він розуміє?! Я прошу його нічого не казати їй. Я сам з нею побалакаю; мені посередників не потрібно.

Грюкаю дверима, вибігаю майже і повертаю по дорозі, що в степ. От вже казарми, а далі за радіо-станцією й він...

— Чекайте, чую голос. Обертаюсь і ледве не падаю від здивування. Маріяка.

— Ух, і біжите-ж ви! Ходіте далі, ви-ж у степ?

— Так! У степ.

— Ну й я піду з вами... Можна?

— Можна.

— Гарний вечір... Зорі.

Я люблю зорі, я не можу жити без зір. Коли їх вкривають хмари, мені стає сумно,—каже Маріяка:

— А тобі, милий?—Здрігую. Вона-ж, сміючись, дивиться і простягає руки.

— Я чула вашу розмову. Ах, які ви обидва дурні! Страшенно дурні.

Вона чисто така, якою я бачив тоді її, ві сні, але зараз вона вже не втіче. Звірем хапаю її, цілую в уха, очі, брови... Гей, ге-ей. Молотом, паровою машиною гатить серце по ребрах, силкуючись вирватися... Заніміла, лише очі з-під довгих вій дивляться жваво, весело.

І враз хмарка, така ясна і хитра хмарка.

— А що то за Кара?

— Дівчина одна. Я не люблю її.

— Не любиш? Ну й добре.

— А чому не питаєш, чи любив чи ні?—кажу я і мені чогось стає боляче. Чи тому, що вона не розпитує, не цікавиться?

— Ну, то вже не моє діло, каже вона і додає: і тобі немає ніякого діла, чи любила я кого чи ні. Зовсім. Абсолютно.

Правда, правда. Я-ж забув, що це Маріяка... Справді, яке мені діло, чи любила вона кого чи ні? Як що я схочу, то можу поцілувати її в плече і сюди... і сюди... Правда?

Вона була збентежена.

Може через те, що вона була така збентежена, я міг цілі дні дивитися їй в вічі. Ми-ж часто ходили у степ. Схиляться вітри над яром, хмари розкидають руки над обрієм і тихо, тихо злітає вечір... Жовта осінь, жарка.

— Хо,—нахиляється Маріяка:—Я бачу, ти зовсім згорів.—Потім: «Маестро, я дозволяю вам скинути сорочку»!

Скидаю, повертаюсь до сонця.

— Хороше. Підсовуюсь, тягну руку, другу.

— Ну-ну,—застерігає вона... «Сиди собі. Читай»!

Иноді не бачились днями, тижнями і побачити її було неможливо. Заходив до неї, шукав по знайомих місцях. Немає ніде. Коли-ж зустрічав випадково, чув заяву:

— Ти мені страшенно набрид. Я не хочу тебе бачити!

Потім якимось знаходив вдома цідулку: «Борисе, як почуваете себе? Залиште завтра вдома книжку. Зайду о 8 г. вечора».—М. І внизу примітка: «Я весь час зла страшенно і ти не сердься».—Все це значило, що завтра підемо куди небудь. Але чому завтра, коли я хочу сьогодні? Я зовсім забув: у мене завтра діло, дуже важлива справа і рівно о восьмій... Залишаю записку. «Іду до Н, прийду годині о 12-тій. Книжка на столі».

На завтра о пів на восьму вихожу, вертаюся о 9-тій. Відчиняю двері і від здивування німію. Коло столу Маріяка читає мої зшитки.

— Що це за мода читать чужі рукописи без дозволу?

— А що-ж, скажи, будь ласка, робила-б я до 12 години.

А, і тільки. Аби час минув, а само по собі тобі не цікаво?

— Зовсім не цікаво,—каже вона.

Починаю злитися і питаю:

— Чого я не міг тебе бачити цілих десять день?

— Не хотіла я тебе бачити.

— А тепер хочеш?

Хочу.

— Так може я не хочу!

— А мені яке діло? Можеш робити, що хочеш. Я не буду перешкоджати тобі і сидітиму мовчки.

Залазить на ліжко, підбирає ноги і мовчить.

Читаю. П'ять хвилин, десять, пів години... Мовчить.

— Ог іроде,—думаю,—почекай же.

Читаю ще хвилин десять. Озираюсь—її немає. Втікла!.. А місяць так гарно світить... бере жаль. Піду до скель... Іду по вулиці, завертаю до Дніпра. Сідаю і слухаю, як шелестить він десь далеко внизу під ногами. Дивлюся на вогні, що лягли над мостом і над берегом тим. Ніч ясна і холодна. Ех, скоро зима, вже одної сорочки мало проходить свіжий вітер крізь неї.

Але мені хороше, зовсім хороше!

Хіба я й сам не можу посидіти? Все рівно через пів години час лягати, бо завтра рано на працю. Встаю і кажу сам собі:

— Ну, да, звичайно!

Несподівано з-під скель чути сміх і гола рука хапає за ногу.

— Де була?

— Купалася.

— От, дурна! Вже осінь і холодно.

— Ет, що там! ходім купатися. Вода тепла.

— Ну що зробиш? Іду. Роздягаюсь, А Маріяка десь щезла...

Чую пливе.

- Ау! Ух як холодно. Сміється.
— Пливи до мене!—кличу.
— Ро-о-зумний який!—лунає над водою її насмішкуватий, ваблючий голос, на чорній воді голова підпливає, клацає зубами.
— Ну, вилазьмо. Я змерзла, як цуцик!
Видряпалися на самий верх скелі. Б'є одинадцять, дванадцять, година, дві, три, і лише, коли сходить сонце і почали приставати перші дуби, я йду просто на роботу. Іду злий, неспокійний, незадоволений.
Маріяка—спокійна. Дивиться через свої довгі вії і каже:
— А все-ж таки ти чудний, страшенно чудний!
Чому вона каже так?
Чи не тому, що я маю сміливість трошки цілувати її і все.

*

Буйно бентежить вітер, кидає хмари на море. А від самого моря аж за обрій—бір. Столітні сосни стали гнучкою стіною—вона дзвенить і хилиться, а просіка вузька, на два кроки—рівна, як промінь....

Я стою коло скель по груди в воді і дивлюся. Буря вив, набігає бурун, вкриває, перескакує через голову—в небі—гомін. І раптом все стихає... небо ясніє, виринає місяць і ллє біле молоко на бір і на море.

Почуваю нудьгу, в грудях немає чим дихати. кров стукає так в голові, ніби там ходить потяг..... На доріжку виходить вона—Маріяка. Простоволоса, дика, струнка, без одєжі,—очі зелені і в них відбиваються ясно червоні стовбури сосен... Бачить мене—сміється... Не сміється, а зуби скалить.

Ех, що там! Посуваюсь все ближче, а сам пригинаюсь, щоб не видно було, що підхожу, а ніч ясна. Натягнув хтось струни межі мною і нею..

Зриваюсь з диким несамовитим завиванням. Вітер свистить і пісок злякано дзвенить під ногою і летить шматками. Вона здригує і хитаючись з боку на бік, як бігають всі жінки, нахилиється—летить. Волосся, як крила... от, от... хватаю за руку, потім за шию, але вона, як гадюка, випростується. Руки пробігають по тілу і хапають повітря, а вона щезає і лише сміх жагучий такий, ясний, закликуючий розбивається об сосни і тане.

Такою часто-густо ввечері звивається вона мені. Хочеться взяти її і поламати надвоє. Хочеться, щоб вона цілувала мене, як Кара.

Яка Кара? Сама звичайна самичка.. Хочу, щоб була моєю. Моєю тільки і більш нічиєю. Почуваю, як скаженію і все.. Менше починаю собою володіть. Підвожусь і кажу сам собі:

— Я хочу, щоб вона була моєю!

*

Вчора бачив її з якимсь чудаком і сьогодні балакав з нею про це.

— Бачиш.—казала вона—й ти такий же як і всі. Погляду тебе на нас, на жінок, такий, як у всіх. Власність! Ви хочете власности! Як тільки визнаєте, що вас люблять, зараз же: «моя» та й ще «вся моя», ані краплі нікому, навіть нічому.. Ти не знаєш, як часто доводиться, зустрічати серед наших партійців ще більш свиней, ніж ти.. Не сердься. Це-ж свиняче відношення?

Дивиться, питає, очі суворі, суворі і в них почувається мука.

— Свиняче,—відповідаю.

— От бачиш, ти хоч свідомий, а інші так просто кажуть: що-ж, зараз можлива лише така сім'я. Що сім'я! От, гадають, що я не живу ні з ким через те, що не хочу звязуватися дітьми! Яка дурниця. Я люблю дітей, і коли-б... я-б мала їх десяток. Не менше!—Сміється, з очей посипалися проміння.

— Я-б їх якось пристроїла, вмісті-б жила... Та й можна не мати їх... Не те... Все не те... Чи зміг би ти, щоб і добре ти жив, що-б все було в тебе, а ти був би раб. Певно ні... Так я... От знайду такого, хто не власник що-до жінок. Полюблю—то й побачимо... Я не хочу бути чиеюсь там власністю. Я не хочу бути квочкою. А так... хіба що зігнуся, або поламаюся, милий, не допомагай мені сгинатися!

А вечір був гарний, а я не хотів, щоб вона пішла од мене. Вона-ж збиралась кудись в театр. Може-б і мені піти з нею?

Ні, вона піде сьогодні сама. Я намагався.

Ні, очі стали суворі, жорстоко-холодні:

— Ти набрид мені. Що за звичка! Я-ж ніколи тебе не перешкоджаю, як що хочеш ти бути сам.

Одвернулась, пішла. Навіть не умовились, коли побачимось.

*

На другий день прийшла. Був брухливий вечір. Хтось скакав огненним конем і махав бичем над обрієм. Надходила гроза, але ми пішли, як і завжди, у степ, не даремно-ж вона була селянка. Це мабуть остання гроза. Тепер же почнеться осінній нудний дощ, заплачуть мутно вікна, буде якось тоскно...

Чорний вітер люто накинувся на голу землю... Відриває шматками цілі скиби і розносить по степу. Іноді важко йти проти вітру...

Маріяка виставила груди вперед, зігнулася трохи і, розкривши обійма, співала.

— Що ти співаєш,—спитав.

— Так, своє. Як іноді співа, самоїд: «от везу барина і він дасть мені грошей на водку. А я люблю тебе і бурю і скоро поїду».

Вона стала, обгорнула мене рукою за плечі, перевернулася на місті і засміялася. Вона завжди сміялася не до речі...

— Чого ти? Куди ти їдеш? І зі мною тобі не жаль розлучатися.

— Ні, не жаль! Ех, як гарно вітер гуде. Давай бігти?

Ми побігли... Маріяка біжить спереду, хустка в руці, а волосся, як грива, розпустилося. Вітер скажено цілує її постать... Пригортає.

Згадався мені бір і море і вона, Маріяка... Зірвавсь, перемиг вітер, обернулась, всміхнулась, як там, і полетіла. Біжу мовчки. зуби сціпив, почуваю—горять вуха. Вона повертає з кряжу в балочку. От зачепилась за щось... впала. Добіг, хватаю... Підняв і поніс, притулив до себе, вдивляюсь в обличчя, очі чудні, чудні, темні, чекаючі... Продираюсь крізь кущі, куди й сам не знаю. Застогнала вона... обхопила рукою шию, припала. Цілує так, ніби весь світ хижим звірем хоче випити з мене всю міць... Очі вкрили весь обрій... чудні такі, темні—таємні. Далі трохи просторніше стало, але дихати нічим... Шия білим блиснула, темні плечі, круті і почув, як коло щоки почали танути гнучкі, тверді груди...

Коли прочувавсь, світ був звичайний.

Повертались додому, як завжди, пізно. Попрошались, як завжди, на розі Івановської і Ленінської і пішли, як завжди, різно. Я собі, вона собі. Але, коли я вже вдома вляз в вікно, то почув, що чогось немає в мені. Ніби якась буря влетіла у сад і розбила там усе, розігнала.....

Коли засипав я, згадав, що умовивсь побачитись з нею завтра. Позіхнув солодко, перевевернувся на другий бік і в голові минула думка, що тепер вона вже моя!

*

Знов казав їй, що хочу жити вкупі.

Тепер не сміялася, а казала серйозно.

— «От ти знов! Ще й вкупі. Мені вдома краще, кімната мсякуди більше від твоєї. Як би ти ще був хворий, аго... Ти просто цілий день хочеш бути зі мною.

— Я хочу завжди бути з тобою!

— Оттаке. Знов своєї! Казка про білого бичка! Ні, це неможливо. Перше, того, що я їду до Києва, а по-друге, що не хочу завжди бути з тобою. Ти гарний лише в малих дозах.. як тютюн. Важко одвикати буде. Стій, стій! Ти вже хочеш сказати: «нащо-ж одвикати»? А я кажу: «нащо звикати?».

— Нащо ж це крутимо ми!

— Не хочеш, кинь!—сміється: «у тебе зараз очі такі мутні і вохкі. Погані очі. Фу! Не-хо-ро-шо!»!

А у самої очі світяться... Хапаю, але виривається. Вже надворі. Зазирає у вікно і кричить:

— У тебе очі вохкі, темні, погані!

— А у тебе світяться—відповідаю.

— Того я і втікла! А ти думав... Дурний! Того й їду!—Зразу стає якось не по собі і вчора казала те-ж саме, та я гадав, що шуткує, але зараз каже вже правду:

— Їдеш? Заходь у кімнату. Годі пустувати!

— А не будеш займати?

— Ні!

— Заходить, сідає:

— Їду і їду завтра.

— Неправда.

— Ні, правда, вже й командировка є.

Витягає. Читаю. Справді. Нічого не розумію. Голова моя, певно, зовсім дурна стала. В чому річ?

— А що-ж вчора... Чи ти не любиш мене?

Ні, вона любить мене, але-ж чого-б вона через мене кидала свої власні справи? Вона-ж може зі мною листуватися. Потім ми-ж будемо бачитись: вона буде наїздити сюди. Їй самій, сказати правду, неохота їхати від мене, але тим швидче вона примусить себе...

Хіба-б вона инакше поважала себе, хіба я поважав би її?

Бачу, що каже щиро, бачу, що не переконати. Повстає чогось мутна злість.

— Ну що-ж, їдь собі, а я поїду у Крим.

Але вона байдужа, потім починає сміятися, сміятися, сміятися:

— Я знаю твої думки! Ах, який ти дурний... Я прошу тебе їхати у Крим. — а далі вже похмуро трохи:

— Дивися, Борисе! я з розбитих чашок не п'ю!

Ясно. Але хто її просить, або буде просити? Хай вона не боїться! У мене теж в свої погляди: коли я п'ю з чашки, то чашка мусить бути моєю! Я викрикую нарочито голосно.

Тоді вона хитає головою і каже:

— Який ти паскудний власник! Ну добре, ти-ж зможеш теж переїхати до Києва?

Але в мені прокидається пиха:

— Ні, я не поїду за тобою хвостом, як що ти не хочеш бути зі мною. Я ніколи не зроблю цього! Вирішено: я їду у Крим. Зараз же піду влаштую це!

Маріяка затихла, сидить, якимось зігнулася чудно:

— Як хочеш, твоє діло.

Розлучилися холодно. Коли протягувала руку, спитала:

— Так значить точка?

Що відповів я, не знаю. Пам'ятаю, що в грудях боліло, і день був темний, хоч і сонце світило...

III

Через тоннель проскочив потяг. Зараз коло печер і скель майне і приїдемо... Вокзал, трамвай, пристань, південна сторона. Поспішаю. Що сталося за цей час? Іду повз батареї над морем. Ще три верстви й Кара.

Лізу по твердій стежці. От поворотка над прірвою: тут Кара той рік вперше співом мене зацікавила. Тополі. Тут я цілував її в-останнє. Ті-ж гори, те-ж небо... той же схил з виноградом.

Де-ж Кара? Зараз буде міндалеве дерево і Карина хата. Вже видно... Хто це надворі?.. Кара! Ні, це мати її:

— Селям алейкум!—кажу. «Де Кара?».

Мовчить, лише очі щось кажуть: «Кара... немає Кари».

Почуваю щось гостре під серцем.

— Де Кара?— кричу вже злісно.

— Немає.

— Вмерла чи що?—грубо, дико.

— Як вмірала, просила оце передати.

Повертається, йде до хати.

Іду, сідаю на камінь... А сонце палить палить, безжалісно так, як літом... перед очима мухи літають.

Повернулася стара: «От візьми». До рук щось поклала.

Глянув: чорне, мертво волосся.

*

Хожу по вулицях, слухаю гомін натовпу, а вночі йду до моря і слухаю його пісень.

Іноді зустрічаю Кару, тоді біжу наздогін, але, наздогнавши, бачу, що помилився...

А вночі сниться Кара і Маріяка в одному тілі. Я нікого не люблю тиму так, як цю жінку. Та не довго вона була зі мною...

*

Виїзду в море, натягаю вітрила, прямую на обрій, але він тікає; і скільки не силкуюся наздогнати його—він відходить все далі й далі. Я страшенно люблю бурю. Я йду назустріч вітрам і гойдаюся на піні...

Я рибальчу. Кожен день з нашого осередку виїздить сотня човнів. Кожну осінь на морі гинуть товариші, але мені не щастить: два рази розбивало мій човен, два рази мене витягали непритомним.

Кажуть, хто бачив море в осінню грозу, кому глянуло в вічі воно, той забуває жінок і починає кохатися в ньому... той не може вже кинути його.

Осінь зараз... ніч... Веслом зачіпаю я хвилі і вони рокотять і йдуть рядами за обрій...

За кожним ударом світиться море.

За кожним помахом загоряються вогники.

Я почуваю, що море мене полонило.

Правда, кому воно глянуло в вічі, той вже не піде від нього...

Немає Маріяки, немає Кари...

Лише я і море...

*

Шинок. Чути лайку і вереск жіночий...

Ні! Знов мене тягне туди, де праця, де люди...

Далі від моря, бо воно сковує сили...

Десь за кряжем—місто.

Там ніхто нами не цікавиться—цікавляться спекулянти нашою рибою. І все.

А вчора випадково прочитав торішню газету: нею було вкрито стола у мого сусіда. Перший раз за два роки!

Лист. З Київа.

— Випадково знала вашу адресу. В Київі зустріла Васю і він каже, що ви пишете якісь скажені листи про Море з великої літери. Я страшенно захоплена роботою, а ви залізли у якусь дірку і зимували. Чи пишете що?—Маріяка.

А внизу ледве видно, дрібненько, дрібненько:

— Милій, я за тобою скучила... ти вже не власник... Вася каже, що море тебе відучило... М.

Лист. Як промінь, як з того світу вістка в могилу.

Гей! Що там! Море більше не має отрути!

Дихнуло з степу ясным вітром. Там вже снігами все вкрито. Там лежить він рівний, рівний... там чекає робота...

Схоплююсь. Хапаю речі, запихаю в кошик...

Гей... гей!

І як я раніш не додумався їхати? І що я робив у цій дірі? Хо, хо! Чорт побери! Розпустив нюні, розкис...

Наплювать на все тепер.

А жаль моря. Воно таке гарне, гарне. Суворе. Ще раз поїду в море!

Переодягаюсь, біжу...

— Що це ти! Хто-ж сьогодні поїде з тобою? такий вітер!—кажуть мені.

- Сам їду!
- Чого ти так сяєш? Гроші одержав!
- Вгадай?
- Чорт тебе знає, чого радієш, йолопе!—кажуть мені з заздрістю.
- Мабуть збожеволів.

Їду... Підкидує, б'є. Це воно сердиться, що вирвався я з-під його влади...

Ех море, море! Дурне, велике море! Ну спробуй, не цілуй скажено скель, не примушуй їх гомоніти з тобою, не будь власником і скелі самі присунуться до тебе. Так! Дурне, велике море, я їду завтра. Хо, хо! Я їду завтра.

*

Знов стукотять вагони. Знов огні вночі по степах.

Знов вільно і мирно дихає степовий день. Над вечір рожевіють хмарні провалля. Потяг вистукує: «Кома, кома».

Летить, зриває сніг слідом за вітром.

Ми виїхали з «Межевої», а яка буде далі не знаю...

Д. ДУДАР

I

Хутір занедбаний. Літом.
По робітничому вісім.
Хитрим, уважним бандитом
Свиснула пташка у лісі.

Завше стоять на варті
Образи асоціацій.
День буде нині у гарті:
Липень уже на праці.

Росами пахнуть городи
І павукові кросна.
Сонце прожектор наводить
— «Будьте високі ростом!»

II

Стрепенулась лячно осика—
То бандита майнула тінь.
А день і червінці розсипав,
І снує золоту волосінь.

Припадаю до трав ніжнокосих
І збираю його скарби.
А земля так всевладно просить:
— «Тільки мене люби!»—

Любий гаю, мене не видай:
Сила зім і так мало літ...
А день золото кида, кида.
І на варті стоїть...

МАРК ГОРОВИЙ

* * *

М. Яловому.

Дорога. Даль. І перший сніг
І коник мій летить.
Все навкруги, як уві сні,
І вітер—голубий.

Свистить батіг. Свистить і степ
Сріблястий пил на лоб...
Чи ви чекаєте гостей?
Чи вас там замело?

Як ранок прийде—буду там,
В околиці—і там!
Мене чекає молода,
Голубонька-мета.

Дорога прямо—не зверну!
Сказав я: не зверну!
Весілля буде—знаю я,
Далекая моя!

... І знову вітер і сніги
І синій комунар,
І коник рветься із дуги,
І дальня далина...

Т. ПІДХМАРНИЙ

ДОНБАС

УРИВОК З ПОЕМИ

Не піраміди
царів войовничих
египетських
шпилями
колють
небо
тут...

кров'ю поливших,
нові, підмарні
піраміди
будуються,
зростають
тут...

Не руками
рабів обездолених,
нагаями забитих,
будівниче каміння
своїм потом змочивших,

Ні!—це край
робітничий.
вільно-червоний,
це—чорний
Донбас...

Піраміди
 нові—
 то гори
 породи:
 породи
 пустої
 з копальні
 підземної,
 з проходок,
 із штреків,
 з забоя...
 Машина
 тисячосильна
 породу
 ту
 на світ
 піднесла,
 горой
 навалила,
 нову
 велетенську
 піраміду
 зробила...

Піраміди
 нові—
 отвали
 високі,
 розкидані
 скрізь тут,
 повсюди,
 де станула
 нога
 робітника,

де вглиб
 землі
 пішла
 глибока
 шахта,
 де високостані,
 високочолі,
 легко павутинні
 копри
 чолом
 залізним
 являють
 міць
 людську,
 де стрункі
 димарі
 пускають
 дим
 у небо,
 коптять
 і тьмарять
 ясну блакить,
 піднімають
 парою
 могутнею
 важку кліть,
 виносять
 на світ,
 на сонце
 чорну їжу
 фабрик,
 паротягів,
 заводів,
 пароплавів...

Цей край—
 робітничий,
 вільно-червоний,
 чорний
 Донбас!

А. ШМИГЕЛЬСЬКИЙ

С И Н И

Що-року згадує село
жовтневі кроки революції,
і дні схиляються чолом,
і дні засмучені...

Чого-ж,
чого?

Чи-ж радість Жовтня
ще не розквітла на полях,
Чи може вітер з листям жовтим
упав на шлях?

А шлях цей
від села на гору,
туди, де лісу сиза мла,
де тіні тихі, темнозорі,
і неба синій лан.

Тим шляхом
рік за роком
у день Жовтневих роковин
веде селян горбатий Прохор,
веде одвідати синів...

Сумні одвідани — хто знає,
хто горе батьківське збагнув?
В старих очах печаль безкрая,
і біль на серці розіпнувсь.

Горбатий Прохор ледве суне,
а стяг на хорому плечі.
у лісі вітер дико сурмить,
розгонить листя між кущів.

Прийшли
і стали колом
і прапор
тихо
впав.
Могила чорним болем
до серця прилипа.
Здається,
так недавно
пройшли роки, що дні,
як Ленін гасла дав нам,
як кинув Жовтень гнів.
Здається,

наче вчора,
пригадує село,
як бились в темнім борі,
хто зірку приколов.

Було їх не багато,
вмирили як один.
— Гей, молодість завзята,
за владу Рад загинем.
Пішли з села до лісу
десятки молдців,
а вечір дим розвісив
і ворог бив в приціл.
Земля стогнала лунко,
шрапнелі, бомби—в ліс.
Розбиті груди, шлунки.—
то смерти сміх залізний...

До ранку все затихло...
Порожній з лісу шлях,
і тільки галки вихром
над згір'ям все кружляють...

Здається,
наче вчора,
пригадує село,
як бились в темнім борі,
хто зірку приколов.
Було їх не багато,
вмирили, як один,
за бідних—не багатих,
за виснажені спини.

Тумани схилялись над шляхом,
Хтось до могили приник
Він не зітхав і не плакав,
горбатий старий більшовик.

Його тут синів двоє,
їм личило так умирать.

І Прохор повів за собою,
селян назад до села,

ОЛ. КОПИЛЕНКО

ХРИСТЯ

З циклю „ПІВДЕНЬ“

I

Земля, як баба—плодюча. Для всіх... Ось і цей ліс—без лісу земля обійдеться, а ліс без землі не виросте—плодюча...

Цей ліс волохатий і довгий, синьою п'ятою вперся в землю, простягся до плавнів, а далі не ворухнувся—бо далі плавні покотилися сизими очеретами аж до Дніпра і позагрузали очерети в багнищах та калюжах. І земля тут весела—бо зеленава вся і плодюча.

А дорога в місто—через ліс. Гостро, сіро вдариться об стовбур дуба, або в кущі—поверне в бік—знову в стовбур і крутиться. Це дорога від цукроварні пана Череди. На кілька верст лісом дорога, потім степом побіля залізниці до міста. В синизну неба димар високий встромився—встромився і високо його видно—бо кам'яний, твердий.

З лісу не видно димаря і села біля цукроварні теж не видно. Тому з дядьків, котрий підведеться, вийде на дорогу, подивиться і назад повернеться на галявину під осиками.

Напружено, стривожено і сторожно чекали.

Коли вітка трісне, повертаються туди очі.

Тільки Лопуцько сидів і на всіх дивився такими очима, з посмішкою, ніби хотів сказати, що він знає більше за всіх, що він під черепом сховав щось таке, чого ніхто не знає. І всміхнеться инколи.

Він сидів під осикою, а між ногами держав наготові обріза.

Микита застромив руку у чорну, як сажу, бороду, пошкріб її довго, з'осереджено і спитав, так собі, Лопуцька:

— Чого, Марко, смігшся—раденький, що пани ото приїхали, чи...

Лопуцько пересунувся трохи і обережно переставив обріза. Бо він за все обережно брався, ніби й зараз біля машини. У цукроварні машиніст, майстер, вчив його так, а потім звук сам. Посміхнувся очима Марко:

— Нє, брат... так приятно... Згадав Христю—оце як раз сьогодні, завтра сина мені приведе. Там, брат, ходе як паровик все едно—пузо отаке... да, первенький буде...

— Постарався, говориш, вище носа нагнав!

— Хе-хе... бушовика приведе мені, брат, потому времня таке... а тут не охота сидіть.

І перед його очима стала Христя—дебела, товстозада і коштовний живіт уперед. А в очах стільки зажури у тієї вагітної матери—крізь пелену непокою і остраху, замережана діамантовим присмерком радість

нового народження... так... А він ще вчора підійшов, легенько хлопнув її по животі:

— Гляди мені, щоб козак і такий во-о, щоб кричав, ха-ха...

Обняв і пригорнув—вона так і приросла до нього, а очі загорілися і щоки зашаріли червінцем... мати!..

В щілину між листям осики сонце довго шупало траву, плечі дядьків, доки не загрузло у волосі на голові Лопуцька і там завовтузилося. Бо Марко зняв кашкета і витяг звідти папір.

— Ось закуримо. Ну й тютюн же, розсукина пелька, не тютюн, а динаміт!

Лопуцько старанно почав крутити цигарку, потім кресати вогню і дав припалити Микиті і молодому хлопцеві Хвильці, з обличчям, побризканим ластовинням:

— Ач, як за горлянку хватає димом! Тут, брат, як закурю, так у всьому селі свині чхають, а горобці з льоту дохнуть. Це так говорив колись Варфоломей, коли в Карпатах були. І-і, братця, отряха був, ку-у-ди! Ідемо в атаку, а він норовить першим, та ще шуткуючи—ніколи з ним не скушно і пуля не бере... А вмер—їхали вже додому, як фронт пішов за савети, він все про робочу і крестьянську власть усяку, а попав під колеса біля однієї станції—тільки цурупалки зосталися...

Затягувалися димом і він сизувато розмружувався, пасмами летів угору, покірний, мов чиясь зажура. Лопуцько так само чутливе пліскувате вухо ніби насторожував, ніби слухав, як клацає машина; бо він по гуркотінню машини знав—що підгвинтить і коли підмазать. Недаром інженер все хвалив його.

Микита дубовими пальцями попіл обтруснув і протягнув так кудись у бік:

— Да... правда... жисть така, сама війна... земля, брат, не шутка... от...

Одяг картуза Лопуцько і впіймав соняшне око в руку—ну, звичайно, воно враз і вистрибнуло і втекло. Підняв свою зброю:

— Правда, говориш?.. от тобі правда. Оце ось гвинтовочка, з самої Карпацької гори віз, з фронта... думаєш мало вона австріячків уклала, а за віщо?.. Що там земля!.. Я от майстер, а чого отут сижу—не хочу, нам все, а не їм, панам. Думаєш, ото козаки з паном мало зараз в селі нароблять... То-то воно й є! Що-ж ми не такі? От ніхто не знав Марка Лопуцька, а будуть знати, в повіті всі визнають—для людей боремося... Бушовицьке життя таке! Приїхав, Христю взяв одна вона, баба, а почуває, да...

Він би й ще говорив про Христю, але, хвилина—всі думами परिнули на дно своїх сумлінь.

А Лопуцько вже враз знов думами з Христею, з жавотом. І так би взяв він радісно серце людське в руки і ласкав би, милував. І душу-б пригрів, обхекав—отак би пустив її, сказавши—йди, живи тільки, як слід, по нашому, для нас!.. Мабуть зона душэ, така як оте мале, первеньке, що народить йому Христя... А воно кричатиме—от де, і мале, з кулак, як рожево-прозора цяцька, а кричить, розуміє!

Косі очі його застрибали і заграли губи під твердими, дротяними, рудими вусами.

II

Хутко підвелися всі юрбою і пішли до шляху і, разом поспішаючи, розповідав Пилип про те, що робиться в селі. Про те, що там панують козаки, під орудою самого пана Череди. В кого знайшли щось з заводу, або економії—забирають все добро і тягнуть у завод, замикають—багато чого набрали вже. Сам пан командує, очі аж бризкають злобою. Нагаїв давали. А Любка, дочка панова, теж приїхала, бо вона, говорять, молода отого офіцера-командира—через те він і лютий за їхнє добро. Так побачив Пилип, що Черета з дочкою виїхали вперед, а козаки збираються—наздоженуть потім. Він і побіг навпростець сюди, може встигнуть перенять, а там нехай шукають, бо вони, здається, й не знали, що в лісі переховуються. А пан лютий став, горло-б гриз дядькам, а тільки в морду бив.

Лопуцько йшов позаду Пилипа, підганяючи його, щоб не спізнитись. Микита мимрив щось під ніс—він звик думати в голос. Так і зараз, промурмотів щось, а потім голосніше промовив:

— Доведеться пощитатись з паном, хоч і не дуже кортить... Да... Одним кроком не переступиш лісу, не переступиш степ одним кроком—ну що-ж, не журиш!

Зацупив п'ятернею бороду чорну і шумно позіхнув.

Дорога виверталася поміж кущів, стрибала кривулями. Чекали не довго. З-за кущів підстрибувала тачанка з паном і дочкою. Черета щось говорив дочці, розмахуючи руками, капелюх затуляв йому лице, вже старувате, але червоне, як цеглина.

— Стой!

Разом кілька голосів—руками за вуздечку коней, двоє стрибнуло на тачанку і потягли коней в кущі. Пан з ляку чуть не зсунувся вниз, крикнула дочка—чепурненька, тоненька, миршава панна, в сірому капелюхові. За кущами стали:

— Злазь!

Заговорив низенький, зляканий панок:

— Марко, ти-ж роботав у мене, ти-ж... Марко...

Лопуцько наїжачив вуса і підсмикнувся, а Пилип штовхнув пана ззаду між лопатки—ніби рушниця аж застряла там:

— Роботав, а ти даєш роботать, що робив зараз з козаками!

Пан підхопився і вислизнув з тачанки, моргаючи безломічно очима:

— А коні чії?

Візниця спокійно вказав назад на село і відповів:

— Їхні.

— А ти-ж чого ото звязався?

— Я служу, що-ж мені... наше діло таке—сказали одвези, ну й... я з Водолажного.

Він, ніби байдуже, цвѣохнув батагом. Лопуцько, чітко, по військовому, наказав:

— Хвилька, виведи його за ліс, та подивись, щоб не той, нічого там такого... коли що, в спину!

Візник здвигнув плечима:

— Та чого, додому піду і все, що мені.

Хвилька і візник зникли за кущами.

Дядьки огидливо поглядали на тоненьку Любку і на пана, що трусився, ніби він стояв голяком на морозі. Лопуцько заметушився:

— Ведіть його туди і там мене ждять, а я коней у Синициній балці припну і з оцією кралею той... сам прийду...

Обстулили пана і він пішов у гурті, озираючись на дочку. Паночка почала схлипувати і крізь сльози говорити щось, а тачанка стрибала по коріннях кущів, стежками, що їх знав тільки сам Лопуцько. Инколи він озирався до Любки.

На невеликій галявині, у балці, він припнув коней віжками, підійшов до тачанки:

— Ходім!

В цей мент один за другим два постріли докотилися поміж дубами, від кладки, з того боку, куди пішли з паном повстанці. Любка вся напружилася:

— Це мабуть... мабуть... батька.

Лопуцько дивився вбік і нічого не сказав, а вона знов почала схлипувати:

— Марко, ти-ж у нас робив кучером... тоді... ти-ж мене знаєш... і вона почала прохати його крізь сльози — вона-ж невинна, вона жінщина.

— А ти думаєш я розбійник, злодій... Горить у мене отут, та тільки ви... експлуатори робочої крові.

Він шарпнув себе за груди, поглянув на неї—дійсно чим воно пошкодить, таке тоненьке та ще й баба—ну що з неї? Таке—чорт знає, ще й спідниця вузьенька. Коли-б Христя штовхнула ліктем, воно-б і дуба дало.

І сам всміхнувся... Та от і Христя,—а що вона винна, що він тут, проти панів—ясно ні—баба,—й не винна. Баба—дитину привести... Може й ця кому дитя приведе, та тільки мале само воно і дитина буде завбільшки з гороб'я голуцманка. Христя—ота!.. Стояв, копирсав носком чобота траву, землю і з посмішкою мовив:

— Добре.

Умовилися, що вона сидітиме в кущах, поки він за нею не прийде, або, коли хоче, нехай іде до станції. Він був певен, що козаки вже поїхали, а їй нагадав, щоб не подумала ще кого в село насилати ато...

Йшли мовчки до дороги—залишив її під кущем:

— Гляди-ж, на очі нікому не попади...

Повернув у ліс. За деревами доглівала остання рожева іскра зарі. Починало темнішати. Йшов назад до своїх, пролазив під кущами, навпростець, до хати лісничого, що стояла недалеко од кладки. Йшов—настирливо повзла в голову якась дума. З дверей розчинених вилетів йому назустріч сміх і вигуки. Найголосніше реготав і кричав Хвилька:

— А я говорю, конешно, баржуй назвать, ради такого діла!

Микита сперечався басом:

— Баржуй лінивий, він і собаки не стоє, назви собаку так і вона не захоче нічого робити... гавкати не буде, а буде на перині спати та булку з салом їсти, хай їй чорт!

Почали сміятись знов. Лопуцько вступив у хату і враз звернулися до нього, от нехай він, свіжий чоловік... Справа така. Переходили через кладку і ото там пана в річку кинули. Коли виходять на беріг—цуценя

мале, мокре, ніяк з води не вилізе. Мабуть хтось утопити хотів, а воно виплигло і вже на мілкому лежало. Микиті жалко стало, взяв його за пазуху, одігрів оце в хаті, а воно таке втішне стало і зле, так він його собі бере, бо немає у нього собаки у дворі. А як назвати, не знають— Хвилька говорить «баржуй», а Микита не хоче, а то ще, каже, буде ліниве, як пан, тоді хай воно здохне.

Лопуцько засміявся самим ротом, без голосу, вищиривши з-під вусів перемелеті дрібні зуби. Нахилився до цуценяти, а воно ткнулося мордою холодною йому в руку:

— А, яке, песик, песик... а яке...назвать його бушовик... О! З нами-ж воно, значить бушовик... настоящий.

Він взяв його в руки, відтулив рота і глянув на піднебення:

— О, брат, чорне піднебення—зле стерво буде... ясно, бушовик... Будеш, говори, панів гризти, га?.. поміає, бач... Канєшно бушовик..

Вже остаточно виголосив він. А Микита зацмокав губами:

— Бушовик... и-и... стерво... правильно, кусай!.. гарчить окаянне, бач?

Хвилька й собі погодився:

— Ясно, ідьоть... Співай песик, ну:

Од Київа до Берліна
Гуляй вільна Україна.

— Правда?..

Песик підняв до нього голову і загарчав.

— Хо-хо-хо!.. маладець!

Насувалася ніч. Хтось плямкав—ів окраєць, а другий спав на долівці біля лави.

Стемніло. Вікна провалилися у яму темряви і нічної тиші. Десь за річкою кричала хрипло якась невідома птиця і луною летіло по-за очеретами.

Марко підвівся:

Пора й додому... Мабуть вже там тихо...

Двері плямкнули дерев'яними губами і випустили всіх у темінь.

III

Кущі чіплялися за ноги, ласкаво ловили за плечі, за шию. Тиша запуталася в кущах, у траві, повисла на вітах дерев. Инколи скавчав песик у руках у Микити, та Хвилька насвистував і гукнув:

— Ну й темно-ж, чорт, хоч у пуп вистріли!

— Зараз вийдемо до степу.

Підходили вже до кінця лісу. Дерев пестилися верхівлями. Там десь у темряві село низько до землі припало, присіло напружено, ніби збиралося стрибнути на когось і люто, хижо насісти, придавити, вп'ястися зубами в горлянку ворогові.

Та села ще не видно було, а потім враз з того боку, де село, щось блиснуло величезним вогнищем.

Зупинились... Ніби завмерли... З-за дерев світло вдарило... Відірвали ноги від землі... Побігли і побачили, що горить кілька хат з того боку, де живе Марко.

Притихли...

Металом блищала трава, дерева. Якись вигуки летіли инколи і вили пси. Дерев зашепотіли сторожно верхівлями, цілувала трава землю, нагинаючись.

Хвилька кинув захекано, здушено:

— Ніби в тебе Марко!..

Та Лопуцько вже не чув, він зірвався і мчав до села навпростець, через хліба, городи. Бачив, як скаженими гарячими зміями підкидався вогонь і втинався у густу чорну пустку неба, захлинався там і рвався знов у прірву. Гостро колов небо вогонь хвостами полум'я, а воно стояло непереможньо байдуже.

Біг Марко... Трава чіплялася йому за чоботи, а він не чув, і вітер полохливо сичав у вухах. Перебіг через вигін—так, горить його хата, тріскотить солома, а люди стоять і не рухаються.

Переліз через тин на город—голосний регіт полетів з двору, од хати, чи з вулиці. Ще кілька стрибків, але надлюдський зойк жіночий враз гостро вибухнув у повітря.

Марко витяг револьвера і вилетів з городу у двір з за кущів. Віяло гарячим від хати, мимоволі мружилися очі від світла, вогню. Вибіг на вулицю до юрби, що стояла нерухома, і побачив—на землі лежала гола Христа, а замість живота якесь криваве шмаття бовтається в гарячій пилюці. Козак витирив шаблюку полою черкески, а Христа корчилася, хватала суху землю залякними руками, зубами, хрипло стогнала з животовим криком.

Хтось з гурту козаків, що оточили молодицю, засміявся, але тут підскочив Лопуцько з розпатланим волоссям і гострими, як клинок, рухами. Голос тоненької панни в сірому капелюхові, що сгояла з офіцером, дзвінко гукнув у гурт:

— Беріть, це Марко... жінка його ото... батька він забрав. Прибіг сам!—кричала Любка. Лопуцько здивовано туди глянув, але всі повернулися до нього, загомоніли—наказ і кинулося кілька душ, щоб схопити. Та він тільки мент дивився, а потім хутко підняв револьвера і вистрілив у голову, у скроню Христі. Ніби придавив вагою до землі—не поворухнулася. Тільки постріл обпалився вогнем і ліг.

Ззаду його вже стояли козаки, а збоку двоє цілилося в лоб, чекаючи, коли командир накаже стріляти.

Глянув Марко в землю, на Христю, раптом вставив дуло револьвера собі в рот і куля вилетіла в потилицю, бризнувши мозком. Впав на суху землю.

Полум'я рвалося гарячими зміями в пустку чорного неба.

Харків. Осінь.
1924.

В. СОСЮРА

Д В І

П О Е М А

І Н Т Е Р .

В кімнаті квіти і стежки
з зеленої ряднини.
Дитячий сміх такий дзвінкий,
як небеса осінні.

Далекий сон. Давно, давно...
Твої сліди цілую.
Там сонце дивиться в вікно,
на матір молодую.

І ходжу я по місту без тями.
Облітає над парком зоря.
Тане даль голубими огнями
і думки голубино горять.

Од печали, од болю і суму
не збагнуть, не одкинути дум.
На повітряні радіо-шути
я такий безпорадний іду.

Вже давно оддзвеніли трамваї
і в будинках погасли огні.
Завтра циган розлуку заграє
на старенькій шарманці мені.

Сонні вулиці, більше нічого.
Світить місяць на серце моє.
В нас лишилось багато старого
і старе нам життя не дає.

Наколи-ж до кімнати загляну,
і проміння полине до ніг,
хоч зустрине дружина білява,
та вже не всміхнеться мені.

Волосся падає з плеча
на груди й томік Фета.
Біжить за мною дитинча,
кричить:—купи канфета!

Далекий сон. Давно, давно...
Твої сліди цілую.
Уже не гляну я в вікно
на матір молодую.

* * *

Я дивлюсь на паркет і колони.
А дружина чекає, одна.
В неї думка ясна і червона,
бо скінчила Свердловку вона.

Я люблю тихий голос і очі,
що цвітуть у незнаній журбі,
а дружина не може й не хоче,
щоб я другу крім неї любив.

Вже давно оддзвеніли трамваї
і в будинках погасли огні.
Завтра циган розлуку заграє
на старенькій шарманці мені.

У далеку од мене дорогу
одіжджає свердловка сумна.
В ній лишилось багато старого,
і мене покидає вона.

А люблю-ж я її, як і Нелі,
в ній вся мука, вся радість моя,
йшла вона у салдатській шинелі
за Комуна на смерть. як і я.

Буду я говорить не до ладу,
що її так не любить ніхто...
Потім квіти, маленька кімната
і на Нелі циганський платок.

Вийду з нею під зоряне горно,
де тополі холодні шумлять.
Нам земля своє лоно розгорне,
і запахне весною рілля.

А коли повернусь я додому,
вже ніхто, де я був, не спита.
Буде щасно мені од втоми,
і пристануть листки до пальта.

Тільки-ж чому цвітуть менестрелі
у печальній, у тихій душі.
І білява у сірій шинелі
кличе вдаль на далекій межі.

Десь далеко Москва, й Комінтерну
зарясніли над світом огні.
Може тому, що був я не першим,
для других моя ніжність, мій гнів.

Може тому, що душу тривожну
розплескав я на хвильні огні,
— я вернусь, тільки зараз не можу,
ти сказала в останнє мені.

Розридались огні на панелі.
Я дивлюсь і не жалко мені,
що не тягне вже більше до Нелі,
цілувать її очі смутні.

У вікно піанінові гами
і солодкий акації дух.
Я один. На столі телеграма:
«Приїзджай. Я забула, я жду».

В. АТАМАНЮК

У КОЛОМИЇ

У Коломиї арешти
Робітників, селян...
Даремне, думко, мариш ти,
Вертать на батьків лан.

Не зродить він пшениченьки,
Хіба один кукіль,—
Та кров із серця виточить,
Як мак пшеничних піль.

Зажурить скаргами, жалобами,
Сльозами, наче ринь,—
Порив душу, мов окопами,
Малюнком озвірінь.

І отруїть він юні радощі,
Що їх поніс ти в світ,—
Тепер п'є лан без жлощів
Робочу кров—
Робочу кров і піт.

Даремне, думко, мариш ти
Вертать на батьків лан...
Там катування, арешти,
Там пекло для селян!

ГОРАЦІЙ ТРАУБЕЛЬ
(1858—1919 р.)

НАРОД ГОСПОДАР ЖИТТЯ

Народ є господар життя: народ! народ!
Так я хожу вулицями міст, співаючи з радісним переконанням,
народ, народ!—
Не потрібуючи приводів до моєї великої веселости, крім приводу
в моїм власнім серці,
Не запевняючи себе непевними словами, не знаючи страху,
Залишаючи незгідним та глузівникам йти своїм шляхом без
перешкод,
Я-ж, обчисляючи життя в чудових підсумках кохання,
Задоволений з того; що не сяю велично й самотно по-за юрбою,
Мішаюсь день-у-день із спільним гоном людей, що заселяють
селища й села.
Сяючи, як і вони в їх освітленню, або гублюсь, як губляться вони
в загальному мірилі вартости.
Так я йду, співаючи свою тріумфальну пісню:
Народ є господар життя; народ, народ!
І хоч ніхто не чує мого голосу, я чую його сам,
І хоч ті, що чують мене, не відгукуються, я відгукуюсь сам,
І хоч де-які, незадоволені, кажуть мені припинити мій голос, я за-
доволений собою й гукаю голосніш, ніж звикле:
Це мене веселить, я гукаю без вплину, я маю сказати, отже всі
можуть знати, що
Й коли сам народ, для кого я співаю, глузує з мене, я все співаю
свою пісню для нього—
Мою пісню, його пісню, бо те, що він її не співає, подвоює мій
обов'язок проголошувать:
Народ є господар життя: народ, народ!
Народ є господар життя: народ, народ!
Так я всюди хожу, заповняючи світ моєю піснею,
Катуючи вуха вождів моїм турботливим псалмом перемоги,
Кличучи їх всіх геть з п'єдесталів на землю, скидаючи в купу всі
їх переваги,
Примушуючи панів урядування видавати їх хартії—ми відмовляємось
надалі приймати їх, як подарунки:
Бачу, як вони збились у гурт розлютовані, хитаючи своїми само-
коронованими головами.
Хто є господар життя?
Суддя приходить; він приносить злочин; він каже: Закон є госпо-
дар життя!

Державний муж приходить; він приносить законодавство; він каже:
 Держава господар життя!
 Маляр приходить; він приносить свої картини; він каже: Мистецтво
 господар життя!
 Хемік приходить з своєї лабораторії; його руки зашмаровані; він
 каже: Наука господар життя!
 Піп приходить з віттаря; він принсить свою біблію; він каже:
 Релігія господар життя!
 І так вони всі приходять звідусіль, хитаючи своїми словами, дору-
 чаючи мені свої ключі—
 Вони всі приходять, пам'ятаючи все та забуваючи народ,
 Вони всі приходять, намагаючись потопити мій голос у гаморі
 протирічливих язиків,
 Навіть сам народ приходить витлумачуючись, слухакчи мене в пе-
 реполосі—
 (О жахливе блюзнірство: ти, народ, юрба, ви самі тремтите від
 мого виклику!).
 Слухайте ви, високі й могутні панки речей та підприємств:
 Я беру всі ваші книги й мастки, й перезаги, й культури, й кладу
 їх у купу разом
 І розпалюю їх звичайним сірником у величезне багаття,
 А ви стоїте довкола щільно зо мною й бачите, як все це підно-
 ситься з димом,
 Зі скиглінням на ваших устах бачите, як все це підноситься з димом —
 Всі ваші господарі життя знищені в звичайному вогню—лиш зирк—
 І тоді дивитесь на мене, жахаючись, що тепер прийде на землю.
 Я вам скажу, що тепер прийде на землю, ви, панки речей та
 підприємств:
 Те саме, що завжди приходило, прийде на землю й тепер—
 Закони знову, може, й конституції й пишність книжок:
 Все, що згоріло щойно перед вами так раптом, прийде на землю
 знову й завжди приходитиме:
 Бо воно завжди виходило з народу, бо він є господар життя.
 Бо воно не приходить творити людину, лише приходить створене
 людиною,
 Й завжди приходитиме й руйнуватиметься й знов приходитиме—
 Вся краса світу прийде, вся слава й геній світу прийде,
 Не від себе й не від речей, писаних у хартії та схованих у сейфі!
 Ні, не цим шляхом вони придуть з народу вівіки.
 Ні, не цим шляхом вони, мимо своєї вчености й бататства, вийдуть
 з народу, мимо його темности й бідности.
 Я беру найвеличніше речення найвищого писання раси,
 Я беру напройстішу стару жінку з найбіднішої алеї в метрополісі
 І я ставлю їх поруч перед ваші очі й мої очі, щоб ми бачили,
 І я думаю, що ви знаєте, й думаю, що я знаю без зайвих бала-
 чок, хто господар життя.
 Так я хожу, співаючи, з радісною переконаністю по вулицях міст,
 Не потрібуючи підстав для моєї великої радості, крім підстав
 у моїм власнім серці.
 Народ є господар життя: народ, народ!

УРИВКИ З КНИГИ «CHANTS COMMUNAL»

I

Що я можу зробити? Я можу промовляти, коли інші мовчать. Я можу сказати людина, коли інші кажуть гроші. Я можу чатувати, коли інші сплять. Я можу працювати, коли інші кинули гру. Я можу надавати життю великого значіння, коли інші надають йому малого значіння. Я можу казати любов, коли інші кажуть ненависть. Я можу казати кожна людина, коли інші кажуть одна людина. Я можу бадати події важким шляхом, коли інші бадають їх легким шляхом.

Що я можу зробити? Я можу віддати себе життю, коли інші люди відмовляють себе життю.

II

Не проси о вибаченнях для твого клієнта. Не розгублюйся й не тремти, коли праця грішить. Праця багато грішила. Праця грішитиме ще більше. Праця ненавидить пів-адвоката. Вона дивиться на тебе при всяких обставинах бою. Ти маєш бути в слухнім місці в слухний час. Ти не повинен приходити, сперечаючись, чи треба приходити. Ти не повинен, йдучи на фронт, сперечатися про якості війни з командиром. Битва йде і ти знаєш свій пост!

Квінадв. жовтень 1924.

Переклав з англійської *І. Ю. Кулик*

НОТАТКИ ПЕРЕКЛАДАЧА. У нас добре знають Уйтмена, але навряд чи багато наших читачів чуло про його найближчого співпрацьовинна, біографа й літературного спадкоємця Горашя Траубеля. Хоч треба визнати, що й в Америці Траубель, як поет, не так вже широко популярний.

Що-до оцінки Траубеля, як поета, критика поділяється на два готилежні табори. Одні вважають його блідим наслідувачем Уйтмена, другі-ж вважають його цілком самобутнім, незалежним і значним поетом. Критик Вільям Інґліш Уоллінґ, наприклад, дає Траубелю такі егітети, як „предтеча нової поезії“, „філософ демократії“, „поет соціалізму“. (Див. „William English Walling—Witman and Traubel“). На одному сходяться всі, хто знає твори Траубеля: він найдосконаліший зі всіх „уйтманістів“, він найкраще зрозумів і відчув істоту Уйтмена; як поета й людини. До того спричинилося те, що Траубель довго жив з Уйтменом і мав можливість спостерігати його у звичайнім, навіть інтимнім житті. Свої зустрічі з Уйтменом Траубель описав у поважній праці „Уот Уйтмен у Камдені“ (місто Камден у штаті Нью-Джерсей).

Як поет, Траубель справді мало віпріжняється від Уйтмена у формі. Хіба тим, що від уйтменівського білого вірша він послідовно переходить до поезії в прозі. Але що-до ідеології, то тут вже різниця більш значна між обома поетами. Уйтмен не мав певних, окреслених політичних переконань. Космополітизм, гуманізм—переплітаються у нього з американським патріотизмом. Траубель вважав себе соціалістом, поборником інтересів праці, й виступав, як такий. Правда, соціаліст з нього був обмежений, радше народницько-християнського толку. Виступаючи проти „пів-адвокатів“, він сам був таким пів-адвокатом і дивився на робітництво, як на свого „клієнта“, якого він мав захищати.

Але бували моменти, коли Траубель, може сам того не помічаючи, починав виступати у своїх творах, як справжній революціонер. Зразки деяких подібних його творів ми й спробували дати у наших перекладах.

З поетичних праць Траубеля відомі „Optimos“, „Chants Communal“, „Collects“; в цих книгах білий вірш перемішано з віршами в прозі. Американське постурове громадянство знало Траубеля також, як публіциста, критика й редактора низки періодичних видань.

І. Кулик.

А. БУЦЕНКО

За п'ять років.

Ніде в бувшій Російській імперії друга революція, як то її називають, не придбала такого вигляду, ніде так чудернацько не перепліталися моменти революції, з моментами національного шовінізму й національної контр-революції, як на Україні. Тому й горожанська війна ніде не мала такого своєрідного вигляду, як на Україні, для котрої після Жовтня 17 року утворилась друга революційна дата—12 грудня 1919 р., з якого часу й рахується фактичне існування Радянської влади на Україні.

Територія бувшої Російської імперії, що займає тепер РСФРР, прийняла Жовтень зразу і її народи проробили своє національне самоопреділення спокійно, в мирній обстановці.

Випади Деникинщини, Колчаковщини, Юденщини й північної інтервенції,—все це було контр-революцією чистої води, без всякої примішки визвольного національного моменту. Більше того,—вся ця контр-революція йшла під гаслом великодержавія, під гаслом розправи з національними меншостями.

Контр-революція на Кавказі—меншовізм у Грузії—теж була позбавлена національних ознак. Вона швидко орієнтувалась на природні багатства Кавказа й з'окрема на нафту, і з цієї точки зору контр-революцію на Кавказі, як що її й можна назвати національною,—то англо-французькою, але ніяк не грузинською.

І тільки на одній Україні більшовизму був протиставлений національний шовінізм, що, пристосовуючись до обставин, приймав то форми національної революції (1917 р.), то форми Деникинщини—великодержавної контр-революції (1919 р.), то форми національної контр-революції (1918 р.), причому ця національна контр-революція на Україні зараз безславно закінчилась укапізмом, тоб-то авантюризмом, що намагається використовувати гасла комунізму й Жовтня для продовження національно-шовіністичної контр-революції.

Революцію на Україні, починаючи з лютого 1917 р. й по 12-е грудня 1919 р., коли цілком закріпилась радянська влада, можна розділити на 3 періоди:

Перший період, це—весь 1917 рік, що виявився в яскраво національно-шовіністичному русі, що йшов під проводом Центральної Ради. Початок цього періоду треба однести до березня—квітня 1917 р. Першою ластівкою його можна вважати великий мітинг у Полтаві, де українці-шовіністи кликали українські маси орієнтуватися не на Москву, а на Київ. Але змагання до об'єднання пролетарських мас на Україні під гаслами більшовицької партії уже й тоді ясно виявилось, концентруючись, головним чином, в промисловій частині України—в Донбасі, Харкові й Катеринославі.

В іншій же частині України—в її сільсько-господарській частині—розквітав національно-революційний рух, що тягнув за собою значну частину Української інтелігенції.

Другий період, це—кінець 1918 р. й майже весь 1919 р. Починається він з того моменту, коли Гетьманщина скинула з себе національну маску й обернулася лицем до козацького Дону—до Краснова й дворянсько-поміщицької контр-революції. Це період велико-державної контр-революції, який закінчився Деникинщиною, знищуючи на своєму шляху всі націоналістичні захоплення й викинувши гасло «єдиної й неділимої». Цей період не надовго було перервано петлюровщиною. Але це в рахунок не йде, поскільки в самому своєму початку петлюровщина носила ознаки розпаду. Український народ тоді вже не вірив Петлюрі й його коротке перебування на Україні характеризується виключно уголовним бандитизмом й погромами. Тільки невеличка кількість сліпих фанатиків й великочисленна—чорносотенців, що прикривалися націоналізмом, пройшли за Петлюрою по Україні й пішли за ним в еміграцію.

Наступ Деникина на Україну залишив після себе криваві сліди й українські селяни, й робітники, й українська інтелігенція мабуть ще довго будуть пам'ятати Деникинщину, що знищила всякі культурні й національні здобутки, котрі почали відновлятися комуністами після Жовтневої революції по всій бувшій Російській імперії.

3-й період належить працюючим України. Дата цього періоду—12-е грудня 1919 р.—момент остаточної перемоги Жовтня, початок пролетарського будівництва, класової революції, класового переведення національної політики.

Ця дата для Українських робітників і селян є початком спокійного пролетарського будівництва в справі утворення робітничо-селянської держави.

• Але серед 28 мільйонів населення України, крім українців, що складають 73% всього населення, є й «малі» національності: євреї, німці, молдавани, болгары, греки й т. и. Всі ці національності перші 2 періоди революції на Україні нічого не одержали, а навпаки—багато втратили, бо на них саме звалився весь тягар горожанської війни. І тільки в 3-й період революції на Україні вони досягли свого національного самоопреділення.

Для того, щоби приступити після звільнення Харкова, після 12-го грудня 1919 р. до переведення національної політики, треба було перш за все остаточно раз на завжди, покінчити й з Деникинщиною, й з національно-шовіністичною контр-революцією—з численними бандами, що ще довго не давали спокійно будувати Українську Пролетарську Державу. Прийшлося витратити не мало сил і ресурсів, щоби добитися для робітників і селян можливості мирно займатися своєю працею й революційним будівництвом.

Одначе, вже в 1921 р. Український робітничо-селянський уряд видає декрета про рівенство двох мов—української й російської. А через 2 роки—13 липня 1923 р. видається 2-й декрет про допомогу розвитку української мови, про українізацію державних і громадських установ, школи й культосвітніх установ, разом з оголошенням рівноправності всім мовам національних меншостей, що населяють Україну. Цей декрет є закінченням колосальної підготовчої праці, яка пророблена на Україні для розв'язання

національного питання. Коли ми проглянемо всю політику радянської влади, всі її заходи в справі розвитку пролетарської національної культури, коли ми візьмемо на увагу всі заходи, направлені до виділення окремих національних територій по Україні, то ми побачимо, що ця робота була пророблена при самій широкій й активній підтримці всіх національностей.

Ми повинні констатувати, що ні в одній державі буржуазної Європи немає тої свободи для національних меншостей, яка є у нас, в умовах Радянської Республіки.

Навіть в таких «демократичних» державах, як Польща й Фінляндія, ми бачимо, що там замість користування своєю рідною мовою й своєю рідною школою, замість повноправної участі у всіх державних й громадських установах нацменшості там користуються тюрмами, казематами й каторгою.

Ганебному поневоленню й глузуванню буржуазії над нацменшостями й пролетарськими масами окремих національностей в буржуазних державах протистоїть радянська держава, зокрема Радянська Україна, як самостійна радянська держава, що добровільно входить в Спілку з іншими Республіками. Це братерство, ця єдність закріплені в Спілці Радянських Соціалістичних Республік у вигляді Ради Національностей, утворення якої має своїм виключним завданням рівно й однаково захищати малі й великі національності, що живуть на території Союзу СРР.

Українська Радянська Соціалістична Республіка за короткий час свого мирного будівництва в основі вже вирішила національне питання, шляхом виділення самостійних адміністративних національних одиниць. Ми маємо тепер на Україні: національних німецьких районів—5, передбачаємо ще утворити 4, болгарських районів—3, передбачається утворення єврейських районів.

Сельрад: грецьких 1, польських 15, чехо-словацьких 2, німецьких 40, болгарських 24 і т. и.

Крім цього, на прохання молдавських робітників і селян, що мешкають на Дністрі, 3-ю Сесією Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету 8-го скликання затверджена Автономна Молдаванська Радянська Соціалістична Республіка, де є біля 300 тис. «чистого» молдаванського населення, що в перший раз за час свого історичного існування одержало можливість утворити Республіку, улаштувати своє життя відповідно своїм культурно-побутовим особливостям.

Ми знаємо, що це лише невелика частина молдаванського народу. Історія повинна провести до повного об'єднання під Радянським прапором всього молдаванського народу, велика частина якого живе по той бік Дністра і перебуває під п'ятою румунських бояр.

Крім цієї величезної роботи по улаштуванню національних меншостей, ми встигли за цей час проробити ще й другу роботу, по скликанню під прапор УСРР всього українського населення, що мешкає на території ССРР, за українськими кордонами. Ця робота по виправленню кордонів УСРР вже закінчена й чекає тільки офіційного оформлення.

Наші досягнення в галузі національної політики визнані зараз й українською еміграцією. В Польщі, Чехо-Словакії й інших країнах, ті, що стояли за українську національну революцію, не бажаючи об'єдну-

вати її з пролетарським рухом, як, напр., професор Грушевський, один з видних отаманів петлюрівського табору, Тютюнник й десятки інших професорів й генералів, переконавшись в тому, що національна політика радянської влади цілком вірна, прийшли на п'ятому році її існування на Україні з каяттям до українських робітників і селян.

Краща частина еміграції повертається і повинна повернутися до Радянської України. Для неї стало цілком ясно, що для звільнення всього українського народу од гніту, для звільнення його національної культури від глузу й наруги, щоби зберегти його національну гідність, треба всі кращі сили, всі свідомі українські елементи об'єднати навколо робітничо-селянської радянської влади, організовуючи радянську суспільність в місті й на селі, притягаючи до себе всі українські кола для культурної творчості, для відродження української пролетарської культури, для підвищення її виробництва, відновлення промисловости й транспорту, для як найскорішої інтенсифікації українського сільського господарства, для того, аби як найскоріше й повніше перевести колективізацію селянського господарства й землекористування.

До цього привели п'ять років невтомної роботи, правдивої єдино вірної політики Радянської влади в національному питанні.

В шостий рік ми вступаємо з певністю в неминучість поширення й поглиблення цієї політики, що назавжди доконає наших ворогів і зміцнить радянську владу.

М. МОТУЗКА

З організації науки лєнізму.

На долю нашої відсталого східної країни припало—переинакшуючи Марксів вислов—змалювати капіталістично-розвиненому Заходу картину його прийдешности. Вападкового нічого в цьому немає. Сталося так з цілої низки причин. Про одну з тих причин,—далеко не останню значінням,—ми й маємо тут розповісти: це—про існування випробованої, боєвої пролетарської партії, що розпорошені сутички робітничого класу перетворила на організовану класову боротьбу; партії, що боротьбу пролетаріату за сьогоднішній, частинний якийсь інтерес підпорядкувала конечній цілі—боротьбі за диктатуру пролетаріату, за комунізм; партії, що за вождя й навчителя свого мала великого стратега й тактика класової війни т. Леніна. Під керуванням його партія закладалася, набирала сили; під керуванням його вона набула того більшовицького гарту, що ставить її на чолі Комінтерну; за його-ж кермою партія в що-найтяжчі для пролетарського руху часи виходила зі скрути і через добу лихоліття, зради й суспільного занепаду донесла до революційного піднесення загострені, незаплямовані більшовицькі гасла. Лиха реакція добре перевірила, загартувала будівельний матеріал—з доби лихоліття й реакції вчорашній сирець виходив залізником. Організаційний геній Леніна надав тому прекрасному матеріалу гнучкості, навчив маневрувати та розташовувати свої сили в такий спосіб, щоби в рішачий момент як найлегше дістатися перемоги. Це справжня наука організації класових сил, що свого найвищого втілення набула в організації партії пролетаріату, більшовицької партії. Власне тому справа Ленінова й живе та набирає все нових і нових соків, що після смерті Ленінової залишилась його—Ленінова—партія.

Нашим завданням є спроба начеркнути бодай силует тієї монументальної роботи в галузі організації партії, що її проробив геній Леніна.

I. ПОСТАНОВКА ПИТАННЯ ПРО ОРГАНІЗАЦІЮ ПАРТІЇ

Організаційна будова пролетарської партії завжди впливає, по-перше, з тих конечних цілей, які вона ставить собі в наслідок скасування старого ладу й, по-друге, з цілей, що їх ставить на кін даний історичний момент. Питання будівництва партії, таким чином, неподільно сполучається з певною політикою й тактикою партії. І було би надто штучною операцією відокремлювати питання організації сил революції від конкретного програмово-тактичного змісту історичної доби. Ставити питання про якісь певні, однакові для різних історичних моментів, застигли, закостенілі

форми організації, поминаючи своєрідність, специфічність конкретних умов,— це значило би ставити питання не по марксівському. Справді-бо: від того, які завдання в даний момент повстають перед партією, від оцінки характеру певного історичного періоду з його суспільним рухом, походить і те, як саме партія має розташовувати свої колони, ц.-т. самий тип організації виростає на тлі свого часу, його тактики й завдань. Партія, отже, мусить завжди зважати на конкретні умови боротьби. Вона бо є не що інше, як могутнє знаряддя перемоги в руках робітничого класу. Зброю-ж слід перевіряти щодня, й з арсеналу брати ту, що з погляду революції, буде найдоцільнішою.

Але помилився-б той, хто, виходячи з вищенаведеного, відкидав би існування якихсь тривалих, постійних елементів в організаційній системі більшовизму—ленінізму. Відкидаючи все, на сьогодні вже не придатне, створюючи нові, що-найрізноманітніші організаційні форми згідно з вимогами часу і т. д., і т. ін., пролетарська партія має одначе свою міцну, непохитну основу, що надає їй характеру дійсно-боевої, більшовицької партії. Основу ту становить—залізна, непохитна дисципліна, ідейна одностайність, чітка централізована організація. Хто намагався-б висмикнути хоча-б єдину соломину з цієї основи, той—по суті речі—заніс би руку на всю важкою працею створену будівлю партії.

II. ПАРТІЯ—ВИЩА ФОРМА КЛАСОВОГО ОБ'ЄДНАННЯ, ОРГАНІЗАТОР І КЕРОВНИК РОБІТНИЧОГО КЛАСУ

Що-ж таке партія? Які цілі вона собі ставить? Які взаємини між партією та класом?—такі й подібні питання маємо розв'язати, аби з'ясувати все значіння й роль партії.

Насамперед: що таке партія? Тов. Ленін що-до цього не дав ніде закінченого визначення,—але він підкреслив основні елементи, що ставлять собою незайману властивість партії. Так, у своїх статтях 1913 р. він партію визначає, як «свідомий передовий загін» класу (т. XII, ч. II,—«Спірні питання»,—стор. 127),—а ще раніше, за часів першої революції, в своїй статті «Соціалізм і релігія», він визначає нашу партію, як «спілку свідомих, передових борців за визволення робітничого класу» (т. VII, ч. I, стор. 51). Цеб-то, головною ознакою партії є те, що вона являє собою найсвідомішу, найбільш вдану інтересам класу передову його частину.

Найсвідомішу тому, що партія має прищепити пролетаріатові свідомість його історичної ролі, допомагаючи—за виразом Маркса—перетворитися йому з «класу в собі» («an sich») у «клас для себе» («für sich»). Але «ролю передового борця може виконати лише партія, що керується передовою теорією» (аб. «За 12 років»—«Що робить?»—210). Виходить, отже, що партією робітничого класу може бути лише комуністична партія, оскільки вона орудує історично передовою теорією, наукою класової боротьби,—революційним марксизмом. Як частка класу, вона є свідомим представником інтересів не якихось окремих груп класу, а класових інтересів в цілому, політично-свідомим проводарем класу.

Тож класова природа партії безсумнівна. Або—як каже Ленін—«Не по словах, а по ділах слід розглядати партії,—не на вивіски дивитись,

а на те, якому класу кожна партія служить». (т. XII, ч. I, с. 150 — «Вибори і партії»¹⁾).

Та помилився-б той, хто гадав би, що клас в своїй масі відразу усвідомлює свої інтереси, перетворює ту свідомість в одверту класову боротьбу. За капіталістичного ладу, «при тій неосяжній розпорошеності, пригніченні та задурюванні, що неминуче за капіталізму будуть тяжити над що-найширшими шарами «невивчених», некваліфікованих робітників—(«Крок наперед, два—назад»)»—так не буває. Внести в стихію елементи організації, прищепити класової свідомості тій боротьбі—ця робота падає на обов'язок передових елементів класу, що за капіталістичного ладу з вищенаведених причин не можуть об'єднувати більшості, хоч інтереси тої більшості (класу) і боронять. Ця передова лава (партія), отже, являє собою керівника руху багацько мільйонових мас, як штаб війська, керуючи стратегічними операціями класу. Військо, що стало би до бою бездосвідченого штабу, було би до-щенту винищено,—клас без керівництва своєї партії буде військом поразки, а не перемоги.

Виходить, що таку організацію мусить бути побудовано згідно з вагою, яку їй доводиться відігравати.

Підкреслемо основне з тої організації:

По-перше, як свідомо меншість, як авангард класу пролетарська партія ні на одну мить не має губити свого зв'язку з широкими масами класу, вона бо є партією класової боротьби, а не купкою змовців блянкістського типу. До такого зв'язку з масами вона приходить через профспілки, кооперативні й інші подібні організації, які становлять з себе, звичайно, «нижчий (що-до партії), тип організації». В противному разі вона не гідна назви партії, як організації, що має стояти на чолі руху історично-молодого, прогресивного класу, і тим самим перетворюється в жменьку таємних змовців. До речі,—власне в тому й полягала помилка «лівих» комуністів Німеччини, що вони своїми «ліво-хлоп'ячими фразами» ізольовували себе від широких робітничих і селянських мас. Це давало право тов. Леніну говорити про німецьких «лівих», що—«вони не партія класу, а гурток, не партія мас, а жменька інтелігентів» («Дитяча хвороба»... т. XVII, стор. 147; курсив Лен.). Бо завдання «серйозної партії» є «виховання й навчання класу, а потім і маси (ibid.,—курсив Лен.)».

Вищенаведене положення ставить з себе закон і за часів одвертої рішучої сутички класів і за існування капіталізму, і так само за доби диктатури пролетаріату. За часів капіталізму тому, що партія з самої своєї природи (ц.-т., як організація, що намагається прискорити перехід до вищої суспільної формації) неминуче апелює до мас, маючи—за Леніновим виразом—своїм завданням «підіймати чим-раз то ширші шари до цього передового рівня» («Що робить?»).

Але надходить момент особливого загострення класової боротьби. На кін історії впевненою ходою виходять уже не сотні й тисячі, але мільйони й десятки мільйонів. Гасла диктатури пролетаріату стають гаслом авангарду класу. Може на цьому справа й розв'язується? Пролетар може бути спокійним за перемогу? Ленін відповідає: ні і ні! Відмінилися

¹⁾ Як матеріал до ілюстрації класової природи партій, можна радити: «Політичні партії в Росії», «Вибори і партії» (обидві ст.—т. XII, ч. I); «Політичні партії в Держ. Думі», «Нові дані про партії Німеччини» (обидві ст.—т. XII, ч. II).

умови, відмінилася ситуація,—відмінилися, отже, й чергові завдання, що стоять перед партією. Що-правда, «пролетарський авангард ідейно на нашому боці. Це головне. Без цього не зробиш і першого кроку до перемоги. Але до самої перемоги від цього ще далеко. Самим авангардом не переможеш» («дідяча хвороба»... т. XVII., 179; курс. наш). Чому-ж то так? А тому, що «найкращі авангарди відбивають свідомість, волю, пристрась, фантазію десятків тисяч» (ibid., 181), тим часом, коли розгортаються рішачі бої, доводиться рахувати не тисячами,—ні,—«тут слід рахувати мільйонами й десятками мільйонів. Тут слід запитати себе не тільки про те, чи переконали ми авангард революційного класу,—а ще й про те, чи розташовано історично дієві сили всіх класів, обов'язково всіх без виімку класів даного суспільства в такий спосіб, щоби рішачий бій сповна вже вистиг» (ibid.,—180).

Отже, партія, що стоїть на чолі руху історично-поступового класу, мусить, в першу чергу, зважати на те, щоби авангард добре порозумівся з масою, придбавши значну її частину собі за спільника, нейтралізувавши решту. Ц.-т. вихідною точкою для Леніна є масовість руху, розрахунок на класовий «перепльот». Головним завданням партії є сприяти політичному вихованню мас—«уміти керувати не лише своєю партією, але й цими масами» (ibid.). Лише в цьому—дійсна гарантія того, що справа керівництва рухом класу—в надійних руках.

По-друге,—щоби керувати робітничим класом в напрямку його перемоги, щоби зорганізувати боротьбу класу, треба, щоби сам організатор (партія) був добре зорганізований,—ц.-т. потрібні чіткі організаційні форми партійної організації. Партія робітничого класу в світлі тих завдань, які історія кладе на плечі цього класу, має бути не збіговиськом якихось замкнених у собі елементів—організацій, а становити з себе певну організаційну цілість, дотриману систему організації, побудовану на ієрархічній підлеглості частин (місцевих організацій) цілому (Ц. К., з'їздові і т. ин.). Це стає особливо ясным, коли ми пригадаємо, яке місце становив елемент організованості в Леніновій системі парт. будівництва.

— Партія—свідомий передовий шар класу, його авангард—говорить тов. Ленін.—Сила цього авангарду вдсятеро і 100 разів більша, ніж його кількість.

— Чи можливо це? Чи-ж може сила сотні переважувати силу тисячі?

— Може й переважає, коли сотня та організована. Організація вдсятеро збільшує сили» (т. XII, ч. 2,—«Як В. Засуліч нищить ліквідаторів», стор. 588—курс. Леніновий).

Завдяки-ж чому відбувається такий наче чудернацький метаморфоз: десятки повертаються на тисячі? Завдяки елементу свідомості, що властивий партії. «Свідомість передового загону в тім, до речі, й виявляється, що він уміє організуватися. А зорганізовуючись, він здобуває єдиної волі, і ця єдина воля передової тисячі, сотні тисяч, мільйону стає волею класу» (ibid., 588). Власне з нерозуміння тої ролі, яку відіграє елемент організації,—ц.-т. існування партії, як свідомого виразника інтересів всього класу та його керівника,—і походили опортуністичні ухили в історії нашої партії й робітничого руху («економізм» 1895—1901 р.р., приниження меншовиками руху класово-свідомого до страйкарства доби II з'їзду, «ліквідаторство» і т. ин.). Не розуміючи взаємин партії й класу, ролі «свідомості» і «стихійности» в робітничому русі, одні відкидали—по суті

речи—необхідність існування партії пролетаріату (економісти), другі зліквідували її (ліквідатори). Будучи явищами різних історичних етапів в пролетарському русі, однак, ці обидві течії схожі між собою в нерозумінні того, що рух на певній стадії свого розвитку не може уникнути керми партії, що—«сувора партійність є супутник і наслідок високо-розвиненої класової боротьби»...

«Безпартійність—ідея буржуазна. Партійність—ідея соціалістична». (т. VII, ч. I—«Соціалістична партія і безпартійна революційність», стор. 42, 46). Бо, не організовуючись під прапорами марксівської партії, пролетарські маси тим фактом віддавалися-б у полон буржуазії з її порівнює високою культурою, розкладалася-б воля класу до перемоги, розпорошувалися-б сили пролетаріату проти об'єднаної буржуазії,—ц. т. відбувався-б процес, що об'єктивно робив би справу буржуазії.

По-третє,—властивістю більшовицької організації партії є ще: непохитна дисципліна в середині партії, монолітність її, боєвизм, одностайність що-до ґрунтовної організаційно-політичної лінії.

Партія мусить бути дисциплінованою, одностайною організацією так до повалення капіталістичного ладу, як і на другий день після соціальної революції—при системі пролетарської диктатури. Як говорить т. Сталін: «Партія потрібна пролетаріатові насамперед, як евій бойовий штаб, потрібний, щоби з успіхом захопити владу... Але вона ще потрібніша для того, щоби утримати диктатуру, зміцнити й поширити її в інтересах цілковитої перемоги соціалізму» («Про основи лєнінізму»,—Держ. вид-во Укр., Стор. 95—96).

Роля партії, як знаряддя боротьби за владу, більш-менш ясна,—слід трохи зупинитись на значінню й ролі партії за диктатури пролетаріату. Тов. Ленін у своїй, вже не раз згадуваній роботі «Дитяча хвороба»... дає надзвичайно багато цінних думок що-до такої постановки питання.

Одною з головних умов успіху більшовизму Ленін ставить дисципліну партії та пролетаріату. «Майже кожен, напевне, бачить тепер уже, що більшовики не утримали-б влади не то що 2½ роки, ба навіть 2½ місяці без що-найгострішої, дійсно-залізної дисципліни в нашій партії, без цілковитої та безкрайньої допомоги з боку всієї маси робітничого класу... Безумовна централізація й що-найгостріша дисципліна пролетаріату є одною з головних умов для перемоги над буржуазією» (т. XVII, стор. 117—118; курс. наш). Період жорстокої, невпинної горожанської війни та інтервенції переконує кожного, хто має голову, щоби мислити, в тім, що організатором тої перемоги була партія, і саме комуністична партія.

Та ось труднощі військової доби революції подолано. Труднощі нового характеру повстають перед партією. Перехід до господарчо-будівничої роботи після ліквідації цілої епохи горожанської війни; НЕП, що дає, особливо в нашій дрібно-буржуазній країні, певний простір індивідуалістичній стихії, викликаючи навіть в робітничій масі рецидиви др.-буржуазних настроїв і т. д., і т. ин.—все це підносить на особливу височінь роль партії за цієї доби. Слід не відкидати партійність і партдисципліну, бо це-б значило «цілком роззброїти пролетаріат на користь буржуазії» (*ibid.*, стор. 135), а поставити своїм завданням перевиховати численні маси дрібних товаропродуцентів (в першу чергу селянство) в бік комунізму. Перевиховати тому, що їх «не можна прогнать», як прогнано

поміщиків і капіталістів. Організаторсько-виховуюча роль партії в таких умовах набирає особливої ваги. Бо перевиховати дрібного продуцента в напрямку комунізму це значить—створити економ.-продукційні передумови переходу до вищої, комуністичної форми суспільства; це значить—дрібне, розпорошене індивідуальне господарство, цю підвалину й резервуар др.-буржуазного власницького суспільства, перетворити в новий, вищий тип соц. економічної формації, на ґрунті якої виростатимуть паростки нового суспільного ладу, нового способу мислення і т. ін. Лише в такому розумінні можна говорити про дійсне перевиховання маси дрібних продуцентів в бік комунізму. Робота ця надто тяжка і мислила лише в загальній системі диктатури пролетаріату. Бо диктатура не є лише кривава збройна боротьба, як то уявляють собі міщани й обивателі, ні,—вона до того є «уперта боротьба—кривава й без крові, поневільна й мирна, військова й господарча, педагогічна й адміністраторська—проти сил і традицій старого світу» (ibid., 136). І в цій роботі—особливо важливі й важкій—партія наша повинна бути що-найодностайнішою та що-найдисциплінованішою. Збройного ворога, хоч і немає, зате є інший ворог: небезпека з боку др.-буржуазної стихії, з боку «сили звички мільйонів і десятків мільйонів», звички до старих індивідуалістичних способів господарювання, що підсилюватиме, отже, старий індивідуалістичний спосіб мислення, додаватиме живучості застарілим побутовим відносинам і т. ін. Без що-найгострішої централізації й дисципліни в своїх лавах виправдати своє історичне призначення партія не зможе.—«Без партії, залізної й загартованої в боротьбі, без партії, якій вірить усе чесне в даному класі, без партії, що вміє спостерігати настрої маси і впливати на нього,—таку боротьбу провадити неможливо» (ibid., 136).

Тож згідно з вагою й ролею, яка падає на плечі пролетарської партії за переходової доби в др.-буржуазній країні, особливо рішуче слід підкреслювати загальний організаційний принцип більшовизму-ленінізму—єдина, монолітна централізована організація,—партія, що з своїх лав викидає все нетривале, непевне, випадкове, не зовсім виразне.

Звідки-ж така нетерпимість до «законних відтінків» у партії? З бажання забезпечити цілість і міць партії, бо в противному разі—велика погроза партійній єдності. «З маленької помилки—говорив Ленін—завжди можна зробити надто велику, коли на помилці тій настоюють, коли її, доводячи, поглиблюють, коли її «доводити до краю» (т. XVII., 135). Більшовицька партія набувала єдності й монолітності, борячись з тими, хто розглядав її, як федерацію груп, угруповань, фракцій і т. ін. Не дарма творцем більшовицької партії був Ленін з його гаслом: «щоби об'єднатися, треба розмежуватися». «Що-до нетривалих і непевних елементів ми не лише можемо, ми повинні переводити «стан облоги», і весь наш статут партії, весь наш централізм, затверджений віднині з'їздом, є не чим іншим, як «станом облоги» для так численних джерел політичної невиразності» (т. IV. Промова на 2 му з'їзді з приводу виборів до Ц. О., 286). Це був, так би мовити, метод справді-більшовицького добору.

Але вищої точки доходить значіння партійної дисципліни й відповідальності, коли Ленін говорить: «Той, хто хоч трішки послаблює залізну дисципліну партії пролетаріату (особливо за його диктатури), на ділі допомагає буржуазії проти пролетаріату» («Дитяча хвороба».—т. XVII, 136).

Пролетаріят, що з своєї природи та класового стану стихійно підводиться на класову боротьбу, потребує свідомого керівника. Стихійний історичний процес на певній точці свого розвитку набуває елементів організації. Той елемент організації становить партія, як організатор і керівник робітничого класу в його боротьбі. Вона й лише вона може репрезентувати інтереси й історичне призначення робітничого класу, бо вона й лише вона одна спирається на «передову теорію» (Леніновий вираз), що дає ключа до розуміння динаміки в розвитку суспільнім. Отже, лише через партію пролетаріят перетворюється з «класу в собі» у «клас за-для себе», ц.-т. здобуває свідомости своєї історичної ролі.

III. ГОЛОВНІ ЕТАПИ БІЛЬШОВИЗМУ. «ПЕРІОДИЗАЦІЯ» ЛЕНІНІЗМУ

Звідки-ж слід розпочинати те все характерне, що дав його Ленін теорії й практиці робітничого руху? Яку добу нашої історії слід взяти за початок ленінізму?

Поминаючи положення, що становить собою закон, а саме: що ленінізм є марксизм доби краху імперіялізму, доби соціальних революцій,— розглянемо, як розв'язує це питання сам тов. Ленін.

В розділі II своєї «Дитячої хвороби» він підкреслює: «Більшовизм існує, як політична течія й як політична партія, з 1903 р.» (т. XVII, 118). Ця доба (1903—1905) в основному створила ленінізм, на вогні революційного передодня перевірила основні його положення, допомогла самостійному зформуванню більшовицької партії, викриваючи ліберальний характер меншовизму. Тож, вивчаючи ленінізм, слід брати до розгляду весь шлях, що йому довелося його пройти, ц.-т. студіювати ленінізм в його зародженні, формуванні, в історичному розвитку, а не розривати його, відкидаючи саме ті етапи його історії, що власне й характеризують ленінізм, як бо є в теорію пролетарського руху (боротьба з «лівими» й правими ухилами— з опортунізмом в усяких виглядах, з «ліквідаторством», «отзовізмом», «ультиматизмом» і т. ін.). Саме таку помилку й робить тов. Преображенський, коли, «періодизуючи» ленінізм (чи історію партії), каже: «Того, що робить наш революційний марксизм ленінізмом, за виїмком організаційного й подекуди земельного питання, повинні шукати ми не в першій революції, а десь від 1914 р.» («Марксизм і ленінізм», Д. В. У.; 15). Цеб-то, говорити про ленінізм, як про «якесь окреме видання марксизму, яким він став пізніше», до 1914 р. нема чого. Ленінізм розпочинається з доби світової імперіялістичної війни. Ленін після військової доби «логічно нічим не зв'язаний» з Ленінім до 1914 р. «Це значить— каже тов. Квірінг,— що більшовизм-ленінізм робить 1914 року великого стрибка, пориває зі своїми старими корнями, знаходить новий ґрунт і розпочинає нове життя, логічно не сполучене з усіма коріннями старого більшовизму. Нічого, мовляв, принципово-відмінного від колишніх європейських ортодоксів стара більшовицька гвардія не мала. Справжній ленінізм, справжні ленінці виявилися лише 1914 р.» («Про помилку т. Преображенського»—«Большевик» № 11—за 1924 р.).

Шляхом такого розривання більшовизму на дві частки Преображенський пішов з тої причини, що він одмінність розвитку головних ідей більшовизму, яку створили одмінні умови 1914—1917 року, вважав за

щось принципово-нове, за розрив з минулим, відкидаючи в такий спосіб усю вагу досвіду й традиції Ленінової партії. І цим самим підкреслював, що він не розуміє, що ідея диктатури в системі більшовизму-ленінізму становить щось тривале, історично-постійний його елемент,—одночасово забуваючи, що й ідея централізованої пролетарської партії, і питання про взаємини пролетаріату з селянством і постановка нац.-колоніальної проблеми—ці «кіти» ленінізму—зародилися раніш, до імперіялістичної світової війни.

Єдиною гарантією від таких помилок було би лише студювання «історії більшовизму за весь час його існування», що й рекомендує тов. Ленін для дійсного розуміння ленінізму. Преображенський тої поради Ленінової уникає—і в цьому його головна помилка. Тим часом, як розглядаючи історію ленінізму за весь його історичний хід, він би зміг запримітити ленінізм—що-права, в зародковій його формі—ще в Леніновій полеміці з народниками, на світанку рев. марксизму в Росії¹⁾.

Остільки-ж неправдивою є й друга «періодизація», що її дає тов. Троцький ще в своєму «Новому курсі». За його схемою історії партії (ленінізму) повинно розподілити на 4 періоди: а) до-жовтнева двадцятип'ятилітня підготовка; б) Жовтень; в) після-жовтневий період і г) «новий курс».

Візьмемо що найнеобхідніше для нашого завдання.

Ми читаємо: «Що до-жовтнева історія, не зважаючи на її різнобарвність, складність і відмінність пройдених етапів, являла собою лише підготовчий період, це тепер цілком безперечно. Жовтень дав ідейну й організаційну перевірку партії та її кадрового складу». Цими словами тов. Троцький над всією до-жовтневою історією партії, вщерть повною боротьби проти впливу буржуазії на пролетарський рух, ставить хреста, «ліквідує», весь до-жовтневий період ленінізму, робить—всупереч Леніновій періодизації—замах на більшовизм, що «існує, як течія політичної думки й як політична партія, від 1903 р.». Тож не дивно, що така постановка питання викликала гарячу відповідь. Бо за т. Троцьким виходило, що всі ті вузлові моменти, які знає ленінізм у своїй історії, були не аби-якої ваги моментами, а просто недовгочасними епізодами,—ц.-т., що 1903 року, коли більшовизм-ленінізм тримав (і витримав) першу свою перевірку на ленінську організацію партії; 1905 р.—коли ленінізм життям перевіряв гасло диктатури пролетаріату й селянства, тим самим закладаючи підоснову «смички» з селом; далі, доба реакції, а потім і імперіялістичної війни,—що всі ці моменти не були чимсь характернішим ленінізму. Справді-ж, на цих великих історичних поворотах перевірявся пролетарський характер партії, перевірялася й загартовувалася партія, як грізний для капіталістичного світу знаряд.

Тож твердження тов. Троцького, що Жовтень і лише він—є єдиною перевіркою леніністів, є не що інше, як спроба довести, що справжній ленінізм і дійсні ленінці беруть початок від Жовтневої доби. З терез історії в такий спосіб скидається ленінізм, з одного боку, як теорія й політична партія, що виросла в боротьбі з різними ворогами в середині робітничого руху,—відкидаються, отже, традиції партії і, з другого боку,—як теорія, що мусила перевірити себе не тільки-що в Жовтні, а й на другий

¹⁾ Докладніш див. вищезгадану статтю тов. Квірінга («Большевик» № 11, 1924).

день після Жовтня, за доби «військового комунізму», і, врешті, переходом до НЕП'и. Розривати лєнінізм на де-кілька слабо-сполучених (ба навіть цілком «логічно незв'язаних») ланцюжків—це значить підходити до лєнінізму не по-більшовицькому, не-по-лєнінському (більшовизм бо слід розглядати «за весь час його існування»).

Помилковість такої точки зору кидається у вічі кожному, хто знайомий з точкою зору Лєніна в справі історичних корнів більшовизму.

Встановлюючи 1903 р., як дату зформування більшовизму в певну політичну партію—течію, Лєнін в спеціальному розділі («Головні етапи з історії більшовизму») своєї «Дитячої хвороби» дає свою «періодизацію». Писавши цей твір квітня—травня 1920 р., він доходить у своїй «періодизації» до Жовтневої революції, й історію партії (більшовизму) класифікує в такий спосіб.

Перший етап—підготовка першої революції (1902—1905). За цієї доби революції—марксівська еміграція ставить у теорії всі головні питання революції. «Всі питання, за-ради яких зі зброєю в руках маси боролися 1905—1907 і 1917—1920 р.р., можна (й слід) запримітити, в зародковій формі, в тодішній пресі» (т. XVII, 120; курс. наш). Це доба, коли «класи виконують собі відповідну ідейно-політичну зброю для прийдешніх боїв»—характеризує той етап тов. Лєнін.

Другий етап—перша революція (1905—1907). Програмові й тактичні положення перевіряються рухом мас. Від економічного страйку до політичного, від політ. страйку до збройного повстання—ось шлях лєнінізму цього етапу. Це «практична перевірка (курс. наш—М. М.) співвідносин між керовником—пролетаріатом і селянством, нетривалим, непостійним, яким доводиться керувати»—(ibid.). В стихійному русі зароджуються Ради, як форма диктатури пролетаряту й бідноти села.

Третій етап—доба реакції (1907—1910). Поразка революції, ренегатство, «ліквідаторство», «упадочні» настрої, «отзовізм», «ультиматизм» і т. д., і т. ин.—характеризує епоху. Але «бите військо добре навчається». Раніш цьому військові треба було йти в наступ,—тепер слід навчитися, в який спосіб що-найкраще відступити. Поеднання конспіративного (таємного), боевого апарату партії з роботою в широких масових організаціях—в легальних профспілках, кооперативних і інших організаціях, що зв'язані з широкими робітничими масами. Не тільки що на весіллі, але й у дні жалоби партія Лєнінова залишається з масою.

Четвертий етап—піднесення робітничого руху (1910—1914). Лєнські події надають тому руху жвавішого темпу. Більшовизм стає зброєю робітничих мас. Зростає політичний і страйковий рух. Подуло весною по робітничих кварталах, але імперіялістична війна перетинає нитку революції.

П'ятий етап—(1914—1917) свесвітня імперіялістична війна. Криза робітничого руху. Зріст соц.-шовінізму. Лєнінізм виходить на широку всесвітню арену. Боротьба проти імперіялістичної війни шляхом перетворення її на горожанську. Проти центризму («Кавцкіянства») та соціал-зрадництва за створення III Інтернаціоналу, Комуністичного. Такі основні риси цього етапу.

Шостий етап—друга революція (лютий—жовтень 1917 р.). Лютнева революція, — Лєнінове гасло «вся влада Радам», квітневі Лєнінові «тези» про завдання партії та оцінка моменту. Липневі події. VI з'їзд партії. Зріст революційного руху аж до Жовтня.

Ось в стислому вигляді Ленінова «періодизація».

Що-ж говорить такий поділ історії більшовизму? По-перше,—що всі ці «етапи» зв'язані єдиною, постійною ідеєю, ідеєю боротьби за диктатуру пролетаріату й селянської бідноти, яка (ідея) проймає собою весь шлях більшовизму—ленінізму й ілюструє, таким чином, різні етапи єдиного цілого—ленінізму. По-друге, що зрозуміти щось в ленінізмі, відкидаючи масовий робітничий рух і нехтуючи історію партії,—не можна. І—що найголовніше—ленінізм слід вивчати лише, не кидаючи ґрунту ленінізму, розглядаючи його розвиток за весь час його існування.

IV. ЛЕНІНІЗМ ВИРІС І ЗФОРМУВАВСЯ В БОРОТЬБІ З МЕНШОВИЦЬКИМ ОПОРТУНІЗМОМ І ДРІБНО-БУРЖУАЗНОЮ РЕВОЛЮЦІЙНІСТЮ.

Ленінізм виріс в боротьбі зі впливом буржуазії на пролетаріат, яких би форм вплив той не набував: буде то меншовицький опортунізм, а чи дрібно-буржуазна революційність анархічного типу (по своїй дзвінкій фразі),—однаково, боротьба за самостійність шляху пролетаріату, за його дійсно-пролетарську партію становить той брусочок, на якому, загартовуючись і перевіряючись, більшовизм-ленінізм став тим, чим він і є сьогодні: теорією світового пролетарського масового руху, марксизмом в чинності. Устояти в тій боротьбі, вийти з бою переможцем ленінізм міг лише завдяки непорушності своєї дисципліни, монолітності своїх лав, перевірених що-найтяжчими періодами робітничого руху, та ще завдяки своєму глибокому зв'язку з пролетарськими масами.

Обминути ці характерні, незаймані властивості ленінізму при розгляді його історичного походження—це значило би нічогосінько не зрозуміти в ньому, як у теорії, що з боєм прийшла до опанування роб. мас.

Сам основоположник ленінізму, відповідаючи на запитання: «В боротьбі з яким ворогом в середині робітничого руху виріс, набрав сили й загартував себе більшовизм?»—говорив так:

— «По-перше, і головним чином, — в боротьбі проти опортунізму, що 1914 р. конче перетворився на соціал-шовінізм, рішуче перебіг на бік буржуазії проти пролетаріату.

— Природньо, що це був головний ворог більшовизму в середині робітничого руху. Цей ворог і залишається головним у міжнародньому масштабі. Цьому ворогу більшовизм надав і надає найбільше уваги (т. XVII, - 124).

І далі: «...більшовизм виріс, зформувався й загартував себе в довготривалій боротьбі проти дрібно-буржуазної революційності, що скидається на анархізм, чи де-що від нього запозичає, що у важливому не рахується з умовами й потребами дотриманої пролетарської класової боротьби» (ibid.,—124—125; курс. Лен.).

Ми, отже, бачимо, що ленінізм—це справді «войовничий матеріалізм», що за доби розвиненого імперіялізму, відновлюючи революційний дух Марксової науки, одночасно додає щось нового згідно з новими умовами даного історичного етапу.

Тож зрозуміло, що ленінізм мусив подолати насамперед те, що засмічує ґрунт боротьби за справді-революційну, класову організацію,—подолати так меншовицький опортунізм, як і дрібно буржуазну революційність. Меншовизм—тому, що він—по суті речі—є прислужливою

зброєю в руках буржуазії, зброєю, що розкладає й знесилює робітничий клас,—по-друге, він є провідником буржуазного впливу на пролетарський рух, оскільки, поширюючи ілюзії угодовництва з ворожим класом, він відтягує пролетаріят зі шляху безпосередньої рішальної класової боротьби.

Дрібно-буржуазність анархічного типу—тому, що вона з своєї природи чужа, ворожа пролетарській революційності. Дрібно-буржуазна революційність набирає собі сили з дрібно-власницької стихії, розпорошеної, позбавленої будь-якої організації,—відбиває інтереси дрібного власника. Пролетарського тут немає ані щенту. Пролетаріят зі своїх життєвих, продукційних умовин стремить до організації, дрібний же власник, цей—за висловом Леніновим—«оскаженілий від страхіть капіталізму дрібний буржуа», зазнаючи за капіталізму всіляких форм гніту й часто-густо раптового, несподіваного нищення та злиднів, «легко вдається до вищої революційності, але не здатен до витривалості, зорганізованості, дисципліни, мужности» (ibid., 125).

Нетривалість такої революційності, нездібність дрібно-власницьких елементів до сталої організації своїх сил і т. ин.—все, що походило з нетривалості та розпорошеності самої дрібної буржуазії, було, звичайно, лише на шкоду пролетарському руху, знесилювало його, і більшовизм-ленінізм ще з самого свого зародження здіймає стяг боротьби з цим «ворогом в середині робітничого руху», разом з меншовицьким опортунізмом він завдає удара і «революційній фразі», «лівому дитинству», цьому новітньому виданню дрібно-буржуазної революційності.

V. ПРИЧИНИ УСПІХУ БІЛЬШОВИЗМУ-ЛЕНІНІЗМУ

Але для того, щоби, борючись з ворогом, більшовизм—ленінізм зміг витворити таку дисципліну й гостру централізацію, що допомогла вийти з боротьби переможцем,—потрібні були певні історичні умови. Тов. Ленін, посилаючись на значіння тих умов, підкреслює:

— З одного боку, більшовизм виник 1903 р. на що-найміцнішій основі теорії марксизму.—Життя-ж, практика боротьби класів, життєва перевірка в Росії й на Заході та в Америці наочно доводять, що ця теорія є «єдино правильна революційна теорія». Здібність володіти цією теорією, прикладати її основні положення до явищ суспільного життя—це давало велетенську зброю в класовій боротьбі. Само життя вклало цю зброю до рук пролетарської партії. «Завдяки емігрантщині, до якої змушував царат, революційна Росія—каже Ленін—мала в другій половині XIX століття таку силу інтернаціональних звязків, таку чудесну поінформованість щодо всесвітніх форм і теорій революційного руху, яких не має ніхто у світі» (т. XVII; 119).

І далі:

— З другого боку, більшовизм, що виріс на цій гранітовій базі, проробив п'ятнадцятилітню (1903—1917) практичну історію, якою—по силі досвіду—ніхто з ним не зрівняється. Бо жадна країна за ці 15 років не зазнала навіть приблизно остільки багато що-до революційного досвіду, хуткості й ріжноманітності в змінах ріжних форм руху,—легального й нелегального, мирного й бурхливого, запального й одвертого, гурткового й масового, парламентського й терористичного. Ні в одній країні

не було зібрано на протязі такого короткого часу такої різнобарвності форм, відтінків, методів боротьби усіх класів сучасного суспільства... (ibid.—119—120).

Так, — більшовизм—ленінізм, дійсно, виріс на загальній основі революційного марксизму, зкористав з нього в боротьбі з різними опортуністичними ухилами в нашому русі, оскільки без революційної теорії не може бути й революційного руху. Та переймаючи новітні досягнення з теорії й практики марксизму в Європі й Америці, більшовизм—ленінізм, залишаючись на ґрунті рев. марксизму, мусив виходити з тих своєрідних умов, які властиві Росії, і в цьому одмінність його від марксизму до-ленінської доби.

VI. СПРАВЖНЯ «ПЕРЕДІСТОРІЯ» ЛЕНІНІЗМУ

Раніше, ніж стати зброєю масового робітничого руху, ц.-т. ще до того, як ленінізм набув якихсь організаційних форм, зорганізувався в партію, він мусив пройти довгий шлях, щоби приготувати ґрунт для своєї історичної роботи. Инакше кажучи, ленінізм мав пройти якийсь підготовчий період: ленінізм має свою «передісторію».

Де шукати початків тої передісторії?

Ось які вказівки дає нам сам основоположник ленінізму. В роботі, написаній ще 1902 р. («Що робить?»),—цеб-то, коли ленінізм організаційно лише складався, він усю попередню історію соц.-демократії побиває на три періоди, які ми можемо брати за «передісторію» ленінізму, «передісторію» в широкому розумінні.

Перший період становить щось близько 10 років (1884—1894). Це був власне час народження й зміцнення марксівської теорії, її основних положень про історичну роль робітничого класу та про тенденції економічного розвитку Росії. Це був перехід від віри в місянську роль «общини» та в селянську разинівщину («селянську революцію») до теоретичної поки що установки на боротьбу класів, на організацію пролетаріату во ім'я його історичного призначення. Революційний марксизм цього періоду існував без робітничого руху, що ставив би собі якісь ясні класові цілі, як політична партія, він переживав тоді «процес утробного розвитку». («Що робить»—163; Моск. філія Держвидава, 1922). Прихильників собі марксизм нараховував одиницями. Прояви робітничого руху того часу не були озброєні теорією класової боротьби пролетаріату, соціалістичною свідомістю. Та й не дивно: для соціалістичної свідомості не було ще особливого ґрунту в низькому розвитку робітничого руху, що походив, як зі своєї основи, від слабого розвитку капіталізму. Соціалістична теорія приноситься в пролетарський рух зовні. «Теорія соціалізму—говорить тов. Ленін—виросла з тих філософських, історичних, економічних теорій, що їх розробляли освічені представники заможних класів—інтелігенція, (ibid.—47). Так виріс соціалізм Маркса й Енгельса. «Точнісінько так само і в Росії—теоретична наука соціал-демократії зародилася цілком незалежно від стихійного зросту робітничого руху, виникла, як природній і неминучий наслідок розвитку мислі в рев.-соціалістичній інтелігенції» (ibid).

2 період—становить приблизно 1894—1898 р. Коли до цього часу соц.-демократія переживає свій утробний період, то 2 періодом вона

розпочинає свій дитячий, а потім і юнацький вік. З поля книжок та від теоретичного усталення марксизм зіходить на ґрунт практики, політичної акції. Поміж революційних груп і гуртків розпочався новий рух, дихнуло свіжим повітрям—революційним марксизмом—на полі робітничого руху. «Багато хто з тих, що їх не могла переконати теорія соціал-демократів, починають переконуватися з їхньої практики» (зб. «За 12 років»—154). Перед російською с.-д-ією розгортається широке поле роботи. Велетенський-бо розквіт капіталізму сприяє зросту робітничого руху. «Соціал-демократія виходить на світ божий, як суспільний рух, як підйом народніх мас, як політична партія» («Що робить?»—165). Але рух ще надто молодий, потреба в доладньому керуванні цим стихійним рухом надто важка, щоби цю історично-відповідальну роботу змогли проробити розпорошені необ'єднані гуртки. Знаменита хвиля страйків (напр., Ленінградські ткацькі 1896 р.) наочно доводила, що робітничий рух ступив крок наперед та що, отже, конче потрібна якась єдина організація, що стала би на чолі того руху, надаючи йому класової визначености. І тов. Ленін в своїй брошурі 1897 р. під назвою «Завдання російських соц.-демократів» рішуче ставить на порядок денний перед революційними марксистами того часу завдання—створити соц.-дем. роб. партію. «Російські соц.-демократи—каже він—повинні проробити велику роботу що-до об'єднання робітничого руху, що-до зміцнення революційних груп і звязку між ними, що-до постачання робітників пропагандистською й агітаційною літературою, що-до об'єднання розпорошених по всіх кутках Росії робітничих гуртків і соц.-демократичних груп у єдину соціал-демократичну робітничу партію» (збірн. «За 12 років»—155; курс. Ленін). Цей період закінчується створенням партії 1898 року.

Та ми не вичерпали-б змісту цього важливого в історії нашого марксизму періоду, коли-б не підкреслили величезного значіння тої боротьби, яку довелося йому провадити в ті часи на два фронти: проти народництва 90-х р.р. і проти струвизму, цього «відбитку марксизму в буржуазній літературі». Ленін тих часів—фундатор партії («Завдання рос. с.-д.»), але він одночасно й войовник за незайманість революційної суті марксизму («Хто такі друзі народні?», «Економічна теорія народництва й критика її в кн. п-на Струве» і ин.).

Третій період—приблизно 1898—1902 включно. Прокламувавши 1898 р. створення єдиної соц.-дем партії, соц.-демократія проте увиходить в цей період розщепленою на де-кілька шматків—течій. Махровим цвітом розцвітає т. зв. економізм, розвивається конфлікт між «матеріальними», стихійними елементами руху й свідомими його керовниками, між стихійністю робітничого руху і свідомістю соц.-демократії. «Економісти—каже Ленін—із плазування та схиляння перед стихійністю створили теорію... почали проповідувать, що соц.-демократи повинні не йти попереду, а шкутильгати в хвості (ззаду) руху» («Розмова з прибічниками економізму», т. IV, 76—77). Це була оборона відсталости, і саме відсталости свідомих керовників від стихійного піднесення мас. Але, оскільки «всяке плазування перед стихійністю робітничого руху, всяке приниження ролі «свідомого елемента», ролі соц.-д-ії визначає тим самим—цілком незалежно від того, чи хоче того той, хто принижує, чи ні—зміцнення впливу буржуазної ідеології на робітників»,—остільки економізм був провідником, агентом буржуазії в робітничому русі, приводячи до кризи молодий ще

рух. Це позначалося і на організаційній схемі (що нас власне і цікавить тут) економізму. Принижуючи ролю соц.-демократії до пасивного прислужування руху на кожній його окремій стадії («теорія стадій», «тактика—процес»), не розуміючи, що соц.-дем-ія має боронити інтересів усього руху в цілому, ставлячи йому певні конечні цілі та боронячи його політичну й ідейну самостійність,—економісти мусили, отже, і що-до організації партії стати на відповідні «хвостистські» позиції, боронячи застаріле гуртківництво, організаційне кустарництво. «Це—доба розпаду, розтічи й вагання. За юнацтва так буває—людині голос рветься. От і російській соц.-демократії почав уриватися голос» («Що робить?—166). Революційні марксистки мусили боронити незайманість марксизму.—«Але брели в розтіч і йшли назад лише керівники: сам рух все ріс і швидко посував наперед»—так Ленін характеризував основне значіння тої доби в робітничому русі. Економісти були тими, хто «йшли назад», вульгаризуючи, принижуючи марксизм. Тож не дивно, що тов. Ленін дає в «Искрі» що-найгострішу одсіч вульгаризаторам марксизму. Докладно про це ми розповімо в іншому місці, тут же лишень підкреслимо, що в цій боротьбі з економізмом ленінізм виробляє й зформовує ґрунтовні елементи своєї організаційної науки: в світлі тої полеміки розробляється питання про взаємини класів—партій-вождів, про організацію професійних революціонерів і, взагалі—питання організації пролетарської партії.

Коли вся попередня історія робітничого руху була «передісторією» ленінізму («передісторією» в широкому розумінні), то саме цей «третій період» можна сміливо назвати передднем його.

Тож вивчення ленінізму слід розпочинати саме з розгляду цієї останньої доби, поставивши осередком боротьбу з економізмом за організаційне існування робітничої партії.

К. ГАЛКІН

За царськими мурами.

Коли доводиться спогадувати про минуле, про роки, що їх провели політичні каторжани в царських тюрмах 1905—1917 р.р., то все це здається якимсь сном, але сном живим, вічним, незабутнім. Багато чого було там сумного, важкого, але—як то не дивно—багато було й такого, про віщо часом згадаєш з великою втіхою та радістю. Багато хто з тих, що попадали на каторгу по політичних процесах від варстату (за належність до революційних організацій), чи від плуга (напр., за аграрний рух), а чи з військових (за повстання),—там, за тюремними мурами, діставали що-найширшої, що найрізноманітнішої освіти й часто-густо бувало, що товариш, який сів до в'язниці 1905—06 р.р., через яких 5—6 років, працюючи над собою під керуванням більш освічених товаришів, вже навчав інших, читав лекції по питаннях, що його цікавили. Були такі тюрми, де всі чисто працювали над собою. Що правда, не в усіх тюрмах були умовини, що сприяли такій роботі: було багато таких тюрем, де адміністрація дозволяла до вжитку лишень чорносотенну літературу та «святе письмо», цілком одверто зазначаючи, що—«ви»—мовляв—«сукини сини, прийшли не до університету, а до каторжної тюрми». Загалом же слід визнати за правило: що-далі тюрма була від столиці, то вільніші там були й порядки.

До таких тюрем, де за доби 1905—17 р.р. каторжани мали можливість працювати, як по-одинці, так і в гуртках, над всіма науками, аж до політичних, і одержувати з дому й від організацій навіть партійну літературу (останню, звичайно, діставали в т. зв. нелегальний спосіб),—належала Олександрівська Центральна Каторжна Тюрма, що була в 60 верстах на північний захід від Іркутська й в 18 вер. від залізничної станції Усольє.

До такого порівнююче вільного режиму Олександрівського централу спричинювалося, на мою думку, ось що.

Насамперед слід мати на увазі те, що майже по всіх російських тюрмах (всупереч сибірським) вище начальство зараховувало за «надзирателів» добре випробованих, особливо пильно перевіряючи їхні настрої; їхнє особисте життя яке, слід додати, мало чим відрізнялося від життя ув'язнених, що вони їх вартували. Жити вони були змушені в спеціальних казенних помешканнях, звичайно, біля тюрми, й до міста вирядитися могли лише з дозволу вищої адміністрації, що пильно стежила за тим, аби «крамола» не опанувала тюремників.

Річ ясна, що такого розпорядку не можна було запровадити в Сибіру де самі тюремні «надзирателі», маючи при в'язниці на селі нерухоме майно та окреме своє господарство, дивилися на цю тюремну свою посаду, як

на допомічну роботу, тим паче, що майже всі вони, за невеликим винятком, були нащадками засланців і про свою посаду не аби як дбали. В Олександрівському Централі бувало, що нижчий «надзиратель» (доглядач) накидався з лайкою на своє безпосереднє вище начальство—старшого доглядача або заступника начальника—й сам потім подавав заяву про звільнення з посади.

Велике значіння так само мало й те, що тюрма була близько Іркутська, та що преса Іркутська на 75% була прибрана до рук політичних каторжан, що скінчили срок своєї каторги, та засланців-поселенців по суду, з якими Іркутська адміністрація що-дня невпинно провадила боротьбу. З приводу переповнення Іркутська небажаним «неблагонадійним елементом». З тої причини відомості про утиски за мурами зараз же діставалися на «волю», попадали до преси й місто починало «густити», все це, звичайно, було неприємно Іркутській адміністрації й вона загалом не набридла своїми домаганнями й причіпками в'язням. Нарешті, третя, остання й може чи не найголовніша, причина більш-менш вільного режиму Централу полягала в тій могутній, одностайній організації, що являв собою Олександрівський «політичний колектив». В'язні мали свої окремі політичні камери, до внутрішнього життя котрих адміністрація не втручалася; вони мали свій статут, що регулював життя тої чи іншої камери. Бувало, що кількість політичних камер доходила 7-8. Траплялися справжні казуси. Перевіряє, напр., тюрму інспектор головного тюремного управління. Коли він доходить до політичної камери, нач. тюрми пошепки попереджає його: «тут сидять політичні»,—це значило, що замість вигукнути на всю горлянку «здорово!», треба привітатися по-людському, інакше ми не відповіли-б йому ані словечка. І він вітався до нас, як слід.

До інтенсивної й невпинної роботи над собою в Олександрівському Централі спонукувало ще й те, що там був доволі високий, як на інші тюрми, відсоток каторжан політиків вищої й середньої освіти. Я знав багатьох, що прийшли до Централу з нижчою освітою, ато й зовсім без освіти і останніми роками свого перебування в тюрмі читали нам лекції на самі різноманітні питання. Не можу не згадати про математичні вправи тов. Лоренца й т. Петра Лабеева, що трагічно загинув після каторги на поселенні (один поселенець уголовний забив Лабеева сокирою). Але особливо слід згадати про секції тов. Т. Гурштейна (тюрма називала його по-своєму—«трепач № 1») у камері 28-ій з окультних наук. Зпершу товариші по камері зважали на його «теорії» трохи навіть іронізуючи, але кінець кінцем зацікавлювалися темою й з підвищеним інтересом чекали нової лекції. Нині тов. Гурштейн скінчив Московську Медакадемію на фахівця нервових хвороб і досить успішно продовжує працювати в своїй галузі, як що й не окультних наук, то—гіпнотизму, прикладаючи, таким чином, свою «каторжну науку» до життя й допомагаючи, як то мені відомо, хворим—працюючим.

З огляду на можливість провадити ту чи іншу роботу групі в'язнів Олександрівського Централу спало на думку зібрати відомості про режим та розпорядок інших тюрем російської держави, тим більше, що ті вже зібрані відомості дуже легко можна було передати «на волю» й потім скористати з них, як з багатого матеріалу що-дотюремної доби останнього царя. Думку ту було широко запроваджено в життя й цілу низку відомостей було оголошено вже за військової доби.

Скільки-б ми не обурювалися тюрмами інших держав, режимом і розпорядком, що в них заведено, де намагаються винищити волю в'язня, «перевиховать» його, глумляться над ним,—в цьому відношенні російські царські тюрми доби 1908—1914 р.р. ведуть перед.—а серед них своїм звірячим, жорстоким режимом уславилися—Орловський Централ та Миколаївська тимчасово—каторжна тюрма (на Херсонщині).

Ми не знаємо, чи були такі муки на світі, що «по-закону», з відома вищої влади, не практикувалися-б в тих тюрмах. Ми, що самі десяток років сиділи в Олександрівському централі в більш-менш терпимих умовах, не відали про ті муки, що довелося їх зазнати товаришам, направленим «для исправления» до Орла й Миколаїва, де згинуло безліч борців за майбутнє трудящих.

Про ці тюрми багато вже було написано, ба навіть ціла література склалася, але всього цього замало для того, щоби можна було скласти якийсь сталий погляд на цей жахливий час.

Прислухаймося, що говорять про ці тюрми самовидці, що—на мою думку—цілком випадково ще живуть після тих «експериментів», що їх над ними царські кати проробили.

ОРЛОВСЬКА ТЮРМА

I

До 25-го березня 1908 року Орловська тюрма була «исправительным» арештантським відділом, де сиділи т.-зв. «ротники». 25-го березня зазначеного року назву їй змінено на Каторжну Тюрму,—царському бо урядові вже бракувало тих каторжних тюрем, що існували й були «заселені» каторжанами на 50—100%. З огляди на це, почали «ротників» з Орла розсилати по інших «исправительных» арештантських відділах, сюди-ж почали гнати етапами каторжан—2 етапи що-тижня. Кількість каторжан з того часу почала збільшуватися й досягла 1.200 чол. З проміж них політичних нараховувалося 100—150 ч. і це число майже весь час не відмінялося. Соціальним становищем своїм більшість політичних складалася з робітників, далі—з салдат і матросів, за повстання засуджених до каторги, і, врешті, інтелігенція кількістю не більше 20 чол.

Коли я перебував у тюрмі, режим ні разу не відмінявся; увесь час відбувалися глумління, образи, в'язнів тяжко бито на кожному кроці, з кожного powodu. З початку 1908 року б'ють «без системи», потім виробляється певна, додержана, організована система.

Після події 9-го серпня 1910-го року (буде нижче) адміністрацію тюрми було змінено. Начальника Орловського Централу Мацевича, старших наглядачів—Козленкова, Загороднєва, Фролова й Коцерубу було переведено до Полтави. Губернського тюремного інспектора Ернеста фон-Кубе було переведено разом з помічником начальника тюрми Аненковим на Амурщину, а помічника начальника тюрми Руднева переведено начальником в Єлецьку тюрму. За начальника Орла було призначено бувшого начальника тимчасово-каторжної Володимирської тюрми Синайського. З часу приїзду останнього в тюрмі одверто бити кинули, але по закутках били, як і раніше; до речі, Синайський завів систему бити лозою частогусто без жадного до того powodu.

Помешкання для в'язнів Орловської Каторжної тюрми складалося з п'яти великих кам'яних будівель. Кількість в'язнів вів перед т. зв. головний корпус з загальними камерами, де звичайно перебувало 600—700 чол., потім—поєдинчий корпус, що містив в собі біля 200 окремих камер,—далі т. зв. «фортеця», де раніше, до 1908 р., сиділи засуджені до фортеці—там містилось біля 100 чол., потім був корпус з тюремними майстернями і, нарешті, п'ятий корпус—лікарня.

Розміром загальні камери були різні і вміщали в собі, з огляду переповнення тюрми, майже завжди вдвоє більше за норму—звичайно від 25 до 45 чол.,—за винятком окремих камер, де більш одного не садовили. Посуд, з якого в'язні їли, був мідний,—це так звані «бачки». З кожного такого «бачка» їло відразу 6—7 чол. Між іншим з-за цього посуду часто траплялося, що били в'язнів. Цей «бачок» в'язні повинні були щоденно чистити так, щоби він блищав, як шкло; от здасться комусь з наглядців, що недоладньо вичищено, ато й просто схоче причіпку знайти, і розпочинається бійка. Коли-не-коли огляд посуду відбувався без бійки в'язнів. В загальних камерах удень «параші» не було; її ставлено лишень наніч; удень же в'язнів пускали поправлятися до ватер-клозетів, що були з обох боків коридорів. Сходить туди можна було за день разів чотири,—але зважаючи на те, що «поправка» в цій тюрмі являла собою щось дике, неймовірне—нам хтілося-б зупинитися на цьому докладніш.

Як звичайне явище в Орловському централі слід підкреслити—повсякчасний глум і щоденні образи в'язнів разом зі звірячими бійками. Так, начальник тюрми, як і нач. губ тюремної інспекції відали про все це, та навіть заожочували. За наглядців до Орловського централу приймано було тих, хто дасть свою згоду бити в'язнів,—то-ж зрозуміло, що, з такого дозволу вищої адміністрації, доглядчі ті робили такі «чудеса», що не йнялося віри, щоби то робили люди, які самі більшістю вийшли з села. Але хай самі про себе скажуть факти. Зупинюсь на «поправці».

Вранці, зараз же після перевірки, в'язнів цілими камерами відразу пускають на«поправку» до ватер-клозету. Доводиться не йти, а просто бігти, так-бо вимагають наглядчі. «Поправлятися» ціла камера повинна була не довше 5—6 хвилин, після яких лунає команда «заходь», і в'язні, не встигши не то що вмитися, а навіть «поправитися» (випускають бо відразу чол. 25—30, ато й більше), змушені бігти знову до камери;коли-ж хто не встигне, а чи загаїться—наглядчі починають того бити кулаками й ключами. І так траплялося що-дня, доки в'язні привчилися до цієї нової форми поладження своїх природніх потреб і почали вночі користати з «параші», в наслідок чого від «параші» несло таким важким духом, що вночі в камері не можна було й дихнуть.

Освітлювалися тюрми гасом і, як звичайно по всіх тюрмах, його бракувало. Повітря вдень по камерах було нічого собі. Винятком були окремі камери з асфальтовими підлогами, де в'язнів примушувано було вичищати підлоги щоденно гасом,—отже всі, що сиділи по окремих камерах, і вдень і вночі дихали нафтою. Влітку вікна в головному корпусі відчинено, в окремих же камерах вони відчиняються лишень за командою на яких хвилин 20—30. Читач може не зрозуміє, як то можна за командою розчиняти й зачиняти вікна. Відбувається це в такий спосіб. Головний наглядч спускається в коридор нижчого поверху й вигукує чи «відчиняй вікна»!, а чи «зачиняй вікна»! Тим часом один з наглядців виходить у двір і

стежить, чи одночасно відчиняються й зачиняються вікна, й коли хто загаїться, до його негайно-ж улітають наглядачі й починають бити. З цього приводу траплялися іноді тяжкі випадки. З поміж в'язнів було багато таких, що не знали російської мови—сарти, калмики, латиші, естонці і багато інших. Вигуків тих вони не розуміли, отже їх що-дня нещадно били, аж поки вони чуттям добирали, за віщо їх б'ють.

Спати з огляду на те, що тюрму було вщерть переповнено, часто й густо доводилося на підлозі, ліжок бо в загальному корпусі бракувало, в фортеці то й зовсім їх не було.

З доброї волі переходити з однієї камери до другої в Орловському централі ніхто не переходив. Та, як на Орел, то це було-б надто дивно. Збиватися в групи по бажанню не можна було. Політичні сиділи разом з уголовними й адміністрація пильнувала, щоби в кожній камері було не більш, як 5—6 чол. політичних, знала-бо, що перебування політичних неодмінно спричинеться до протестів, що було не аби-як бажано для орловських тюремників.

Окремих камер («одиначок») було 200 й збудовано їх було згідно з останніми вимогами. Коли якась нова партія каторжан прибувала й проходила свій «прийом» у бані,—про віщо буде далі мова,—всіх їх на де-який час розсажувано по окремих камерах, мовляв, «на іспит». «Іспит» полягав в тім, що адміністрація пильно його вивчала, і, оскільки до Орла надсилалися «на виправлювання», вона усіх таких—непокірних та з гідністю—засаджувала до окремих камер до того часу, поки вони цілком втихомирювалися й виконували вже всі—часто навіть безглузді—вимоги; до того-ж нещадно їх била.

До окремої камери можна було потрапити й зг те, напр., що не догодиш чимсь адміністрації: не знімеш шапки перед якимсь наглядачем, голосно забалакаєш у камері або ще щось подібне і тебе з бійкою та «навчанням» кидали до окремої камери. З власної охоти по окремих камерах сиділо 4—5 політкаторжанина, але з власної охоти туди майже ніхто не йшов, бо умовини життєві там були надто тяжкі.

Їжу в Орловському централі давали дуже погану ще й до того, як і скрізь, мало. М'ясо ми повинні були одержувати 4 рази на тиждень, але справді ми одержували його значно рідше й до того не більш, як 3—4 золотники у день. Трохи инакше було в свята, коли «порції» нам збільшувано навіть до 10 золотників. Може кожному в'язневі припадало й більше, але ніхто нам про те не говорив і ми про те не відали. Знали лишень добре, що крадуть на тюремній кухні надзвичайно. Виходило так тому, що куховар і головний по кухні («староста») призначалися адміністрацією з самих останніх тюремних покидьків. Але не стало на тім, що самі крали: вони ще годували й наглядачів. От картинка. Якось наша камера чистила на кухні картоплю. До кухні увіходить головний наглядач Козльонков і наглядач, що завідував кухнею, Поздняков. Останній звертається до головного по кухні: «Ану лишень наготуй нам вечерю».—І в ту-ж мить, не зважаючи на те, що тут сидить ціла камера, куховар відбатовує найкраще м'ясо й тут же готує де-кілька біфтексів на свинячому салі. А м'ясо те було виготовано на обід арештантам. Взагалі-ж наглядачі дуже часто, коли їм хотілося їсти, заходили на кухню й розпоряджувалися продуктами арештантів, ніби своїми. Обід складався з борщу й каші п'ять разів на тиждень. У середу й п'ятницю—неодмінно піст. По-за тим, дуже уважно

додержувалися усіх постів, чому за рік нараховувалося щось біля 150 днів посту. Окріп давали двічі на день—вранці й увечері.

Було дозволено передавати в'язням різні продукти, але поки вони переходили через усі етапи тієї «передачі» й діставалися рук в'язня, -- наглядачі переполовинювали ті продукти. Одного разу наглядач передає мені в камеру п'ятикопійсного бублика й каже: «це твоя передача». Я здивувався, взяв бублика і лишень через довгий час довідався, що мені було багато-чого передано, та з усього того дійшов один однісінький бублик.

Наведу один тяжкий випадок, що трапився з тієї-ж причини. Трапився він завдяки тому, що каторжанин політик Мон, засуджений за повстання у флоті, поскаржився помічнику Аненкову, що наглядачі забрали собі передану йому з «волі» їжу. Помічник Аненков у відповідь на це вдарив його, приказуючи: «Своїх начальників ганьбиш?!» Слідом за ним на Мона накинулися наглядачі на чолі з головним наглядачем Козльонковим і нещадно побили його на очах його товаришів по камері. Довго після того ще наглядачі причіпалися до Мона й били його з що-найменшої причини, чим попало.

Виписувать продукти з тюремної лавки на власні засоби дозволялося двічі в місяць і скільки хоч, але зубного порошку виписувати не дозволялося, його взагалі в тюрму не пропускали. Довго я ламав собі голову, чому-б то так не любити порошку, аж ось одного разу, нарешті, сам помічник Аненков розв'язав цю таємницю. Коли один в'язень, що зі мною сидів у одній камері, спитав у нього дозволу купити собі зубного порошку, Аненков зараз же на нього нагримав: «Тобі...мать, порошку?! Що ти, здумав інтелігента з себе удавать? Не для тебе, каторжний ти виродок, його виробляють!» Продукти, що їх виписувано за свої власні гроші, можна було надзирателями передавать і іншим товаришам в інші камери, та однаково мало з того що виходило: значну частку (а іноді, то більше за половину) залишали наглядачі собі.

II

Листи дозволялося писати двічі на місяць, не більше одного аркуша поштового паперу. Звичайно листи писали у неділю в коридорі, за для чого з камер виносили два столи. Пишучи листа, кожен повинен був стежити за собою, щоби не вирвалося якесь слівце, що змогло би не подобатися адміністрації або викликати її підозріння. «Пиши: «жив-здоров, висилайте грошей!—от і все!»—кожного разу приказує головний наглядач, походяючи біля столів. Листи в'язнів зпершу прочитували наглядачі й лишень після того, як вони ухвалювали, їх відсилано на остаточну перевірку в тюремну контору, звідки вони йшли вже на пошту. Як що якесь речення ба навіть якесь окреме слово в листі здасться небажаним чи незрозумілим, помічник викликав в'язня до контори й читав тому відповідну «нотацію», а часто-густо просто бив. Так, напр., помічник Аненков вибив двох політичних каторжан: Івана Краснова за те, що цей останній в своєму листі вжив слово «фіаско», незрозуміле неуку—помічникові, і А. А. Павлова за те, що той в листі написав щось про українські чев'яки.

З політичним каторжанином П. Дьяконовим трапилася така пригода. Незадовго, як писати листи, його за щось побито. Природньо, отже, що в листі до рідних він несамохіть написав, що живеться тяжко. Поминуло

днів зо-два,—до нього в окрему камеру заходить піп. Привітавшись, починає розпитувати, як тому живеться. Дьяконов, не маючи жадної охоти розмовляти з попом, відповідав на його запитання неохоче й уривками. Закінчуючи розмову, піп, повчаючи, говорить йому: «Бач, тобі живеться добре, а ти скаржишся; гляди мені, вдруге начувайся!—і, витягши з-під ряс кулака, посварився ним в'язневі. Багато хто, уникаючи всяких несподіванок з боку адміністрації, відписували коротенько—«живий»,—як то їм радив старший наглядач. Нелегального листування (минаючи тюремну контору) не було. Коли-ж обов'язково треба було передати якісь відомості «на волю» нелегально і коли відшукували такий спосіб, то в'язень заздалегідь готував себе до смертної бійки. Побачення були дозволені один раз у місяць: кожного разу на протязі п'ятнадцяти хвилин, через двос граток, з самими лишень родичами. До одного політичного в'язня (т. Фалевича) приїхали, щоб побачитись, мати й сестра, але на побачення пустили одну лише матір, сестру-ж залишили за ворітьми тюрми. При побаченні, як звичайно, була ціла зграя наглядачів на чолі з помічником начальника; останній з усіх сил стежив за кожним порухом губ в'язня, боячись, щоби він не сказав чогось зайвого (напр., про тюремні розпорядки, як б'ють і т. ин.). Бувало, коли тюремна адміністрація зневажала родичів, що прийшли на побачення, та грубо з ними поводитися. Дружина політичного каторжанина А. Павлова принесла передати чоловікові букет з квіток. Помічник Аненков вирвав їй з рук того букета, образивши разом словами. Спочатку дозволялося передавати в'язням всяку їжу, але потім, завдяки проханню крамаря тюремного, «передачі» було заборонено,—не то будуть бити. Слід підкреслити, що тюремну крамницю держав якийсь Орловський міщанин, безпосередньо зацікавлений, щоби в'язні більше в його купували.

Відомостів про те, що робиться «на волі», ми ніяких не мали. Коли-ни-коли доходили до нас де-які відомості від товаришів, що прибували до нас з інших тюрем. Але які то були відомості?!—їх доводилося визнавати десь у ватер-клозеті або випадково на прогулянці. Намагаючись довідатися хоч трохи про живе життя, що там десь за ґратами тюрми бувало, в'язні часто таємно порпалися в помийних ямах, куди викидалось різне сміття з тюремної контори і де іноді доводилося відшукувати шмаття з газет. Здобутий, в такий спосіб, брудний шмат газети в'язні читали з великим захватом; аж ось одного разу в ямі «на місці злочинства» застали одного товариша, якого, як звичайно, нещадно побили. Отже, в'язні втратили і це мізерне джерело інформації. Завдяки тому, що по-за тюремною конторою всякі звязки з волею, як ми вже бачили, було сполучено з величезними труднощами й небезпекою для в'язнів,—повідомити «волю» про діла, що творилися в тюрмі, спочатку не було жадної можливості. Лише наприкінці 1909-го року, коли товариші почали виходити з Орловського централу, кінчивши свій строк, а чи перебираючись до інших тюрем—лише тоді нам далось через їх сповістити «волю» про всі страхіння Орловської катівні.

Коли до Орловського централу було доставлено першу партію каторжан, жадної книгозбірні там не було. Книгозбірня, що нею користувалися раніше в'язні з «фортеці», лиш тільки тюрму було перетворено на каторжний централ,—кудись зникла. Говорили, ніби-то книги жандарми конфіскували. Через де-який час після того, як прийшла одна з перших партій

каторжан, пол тичний каторжанин Дьяконов під час перевірки поскаржився помічнику Дурневу, що він не одержує жадних книг для читання. Помічник обіцяв йому передати з своїх книжок. На другий день у камеру до Дьяконова зайшло де-кілька наглядачів і почали його бити, приказуючи: «У тебе є старший, «отдельонний», ти чому помічника прохаєш книжок?»— Через де-кілька днів Дурнев передав йому де-кілька чорносотенних брошур. І аж року 1910-го почали давати гарні книжки; навіть якимсь чудом попав до нас збірник творів М. К. Михайловського. Мати якісь свої книжки не дозволялося, крім підручників, ба навіть і підручники не всі дозволялося. Підручників по природознавству, напр., а як по суспільним наукам, то й подавно не дозволяли. Коли хто з в'язнів прохав тюремне начальство пропустити книги, то йому відповідали: «Ви, с... сини, прийшли до тюрми, а не до університету». Нудьгували за книжками надзвичайно, особливо тому, що до кінця 1908 року не пускали ні на яку роботу. Приладь до писання ми не мали,— і скільки ми того не домагалися, нічого з того не вийшло. З великими труднощами виривали дозвіл на грифельні дошки. За уламок оливця, що знаходили його в кого, нещадно били, а, побивши, садовили до карцеру, а потім і в окрему камеру. Школи в тюрмі не було.

III

Щоби розповісти про одіж, взуття, приладдя до ліжка та білизну для в'язнів Орловського централу, слід трохи збочити. Річ в тім, що, починаючи говорити про одіж, слід зачепити питання про чепурність, що відіграла таку трагічну роль в житті каторжан Орловського централу. Кожен знає, яке велике значіння має для російської бюрократії—зовнішній бік справи; цього не виб'єш з неї і дрючком. Перед приїздом будь-якого начальства відбувається завжди приготування: чистять, білюють, підчищають і т. ин. Звичайно, так було і в тюрмі. В Орловському централі, крім цього всього, всіх в'язнів по-військовому муштрували,—навчали на привітання начальства—«здорово!» Відповідати голосно й одноставно: «Здравія желаєм, ваше... тво!» і т. д.

В Орлі, здавалося, що адміністрація завжди готова була когось зустрічати, отже, «зовнішня чепурність» завжди була в вічі. Підлоги, ліжка, стіни, столи, ослони—усе, коли не глянь, блещить. Доходила-ж адміністрація всього того бійкою каторжних. Били за те, що сірник валяється на підлозі, хоч ні плювальниць, ні попелюниць по камерах не було; били за те, що остача з «швабри» (помело) зачепилася за трохи поруйновану підлогу; били за що-найменшу смітничку на підлозі і т. ин. Тим часом, як внутрішній бік «чепурности» був просто нетерпимий. У бані, напр., митися зовсім майже не можна було, хоч вона відчинялася двічі на місяць—через кожні два тижні. До бані пускали відразу звичайно 60—70 чол., що повинні були обмитися за яких 15 хвилин, а крантів з гарячою водою було всього три. Милися без віхтів, бо мати своїх не дозволялося, тюремних віхтиків також не було. До того-ж ще слід додати, що для закутого в ніжні кайдани вдягатися й роздягатися становило велику трудність, що відбирала якихсь 10 хвилин. Коли-ж до того ще закуто й руки, то краще й не ходи вмиватися, бо однаково не встигнеш—увесь час піде на вдягання й роздягання. Що-ж головне,—що-дня не давали як слід умиватися. Вмитися

в умивальниках, що в клозеті. як бачимо, в'язні не встигали, а вмиватися в камері заборонено було—битимуть. Завдяки цьому в тюрмі були поширені різні наскірні хвороби, також і хвороби на очі.

Будь-якого власного майна мати не дозволялося, за винятком носових хусточок. Хворі, що лежали в лікарному корпусі, також не користувалися ніякими пільгами, чи полегкостями.

Приладь до ліжка, звичайно, крім укривала й подушки, не було ніяких, як і скрізь по тюрмах Росії. Спати доводилося на залізних ліжках, нап'ятих т. зв. парусиною і приладжених до стіни. Ці ліжка вдень піднімалися, запиралися на замок і відчинялися лишень для снання. Взімку спати на них було он як холодно. Дуже багатьом бракувало ліжок (завдяки залюдненню централу) і вони спали на підлозі; хоруючи потім на ревматизм.

З огляду на те, що до питань чепурності й гігієни відноситься також і стрижба волосся—слід сказати де-кілька слів і про неї, вона-бо являє собою інтерес. Волосся стригли машинкою під № 1, при чому й тут принцип глумління над особою було додержувано що-найстаранніш. Стригли в коридорах; підчас стрижби в'язень мусів стояти навколішки, а наглядачі осторонь глузували з його. Довге волосся на думку орловської адміністрації—носили ті, хто належав до революційних організацій, а як увесь тягар тюремного режиму падав здебільшого на політичних, то й тут підчас так зв. «прийому» товаришів, що приходили з інших камер, де велике волосся носити дозволялося, катували в самий справжній спосіб. Підчас «прийому» (про нього далі) товаришів, що мали довгий волос, адміністрація, схопивши їх обома руками за волосся, била головою об підлогу або об стіни.

Склад тюремної адміністрації був, як і звичайно буває, ц.-т. складна ієрархічна драбина, на чолі якої стояв начальник тюрми. Далі тяглися—де-кілька помічників, де-кілька старших наглядачів, потім т. зв. «отдельонні», ц.-т. наглядачі, що завідували окремими відділами, і, нарешті, нижчі наглядачі.

IV

Хто ніколи не сидів в тюрмі, той не може собі уявити, що являє собою для в'язня прогулювання. Для тих, хто старанно ізольований і сидить в окремих камерах, прогулювання є засобом зносин, хоч іноді в такій тюрмі, як Орловський централ, з великою небезпекою для в'язнів, бо за кожне слово, сказане товаришу, як що почує наглядач, навіть за кожний порух губ—нещадно б'ють; для тих, що сидять в загальних камерах, прогулювання є справжнім спочинком від стін, що ввесь час стовбичать перед його очима, і вонючої, вщерть повної людським духом камери. Але в Орлі, як і скрізь, прогулювання було одним із засобів повсякчас зневажати й глумитися над в'язнями.

На протязі двох тижнів після приходу в Орловську тюрму прогулювання не дозволялося: прибувши, кожен відбував т. зв. «іспит». За цей час мені що-дня доводилося чувати, як у коридорі викукували: «первый, второй, первый, второй! Направо! Равняйся!..» і т. д. Спочатку я не розумів, в чім річ, але потім все вияснилось. Коли стихала команда, до мого вуха долітав дзвін кайданів, чутно було, як когось били і кричав наглядач:

«У, жидюга проклятий, досі не вивчишся, як гулять уногу!..» Я зрозумів, що то в'язнів, ніби салдат, шерегують перед прогулюванням. Били за те, що не вмiли ходити вногу, що не могли повертатися обертом і т. д. Природньо, отже, що я намагався уникнути таких образ що-кроку й більше 2-х місяців не виходив на прогулювання. Потім, одначе, довелося вийти «погуляти», бо моє відмовлення від прогулювання й надалі також могло викликати те-ж самісіньке, що й прогулювання.

Нема що й говорити, що така прогулянка дужче нервувала, ніж задовольняла в'язня. Години, призначені для прогулювання, поверталися в години салдатської муштри та невгаваючих образ; минала прогулянка,— а на серці ставало аж надто тяжко, хотілося кричати, кричати до болю...

Часу для гулянки давано в Орлі дуже мало—офіційно покладено було хоч і 15 хвилин що-дня, але в дійсності все залежало від старшого наглядача; схоче—дасть 15 хвилин, схоче—дасть 5 хвилин; скаржитись що-до цього вищому начальству було би даремно. До гулянки шерегували в дві лави, одна за потилицею другої, і старший починав повчати: «У нас треба ходити вногу, коритись команді; не будете цього виконувати—будем морди бити!».. Після такого вступу лунає команда: «Накрійсь!»—бо весь час, поки старший «повчає», в'язні повинні були стояти без шапок. «На первый—второй рассчитайсь!» Починається... Багато хто з каторжан, що не знали анічогісінько з військової муштри, бо не були в війську, звичайно, мовчали, позираючи один на одного, чи відгукувалися номерами по черзі. До тих, хто не попав улад, підскакують наглядачі і б'ють їх кулаками, ключами. І так де-кілька разів уряд. Далі починають муштрувати. Багато з в'язнів уперше за все життя своє ходять уногу, не вмiють і плутають. Їх б'ють по голові, спині, б'ють немилосердно... Чого тільки не надивишся?! Ось дідусь,—закуті руки й ноги, ледве ходить,—він повинен також іти вногу. Звичайно, цього він робить не може, його наглядачі б'ють «смертним боєм», глузуючи з нього. Так «гуляли» в Орловському централі, і багато де-чого зазнавали ті, хто не зміг відразу так «гуляти». Балакати, як то вже було сказано, підчас гулянки заборонялось,—за це бито. Забачить, напр., наглядач, що хтось в шерехах розмовляє, зараз же зупиняє гулянку і, як що винуватця немає, починає всіх по черзі бити.

Крім гулянки, каторжани, що сиділи в загальному корпусі, могли инколи користуватися свіжим повітрям, коли їх брали на тюремний двір робити. Бачитись зі в'язнями, що сиділи по інших камерах, можна було лише на якусь мить, взагалі-ж зносини між камерами були дуже обмежені. Писати один одному щось боялися, бо в разі буде перехоплено записку, начувайся біди. Били й того, хто писав, і того, кому писано. Навіть політичні каторжани—цей найбільш товариський елемент—зрідка користувалися з такого засоба зносин в Орловській тюрмі: надто тяжко доводилося на собі відчувати наслідки цього безневинного засобу.

V

Глумління й образи особи в'язня до вищої точки—ця властивість Орловського режиму—виявлялися і у відносинах адміністрації до в'язнів, при чому завжди відрізняли політичних від у'оловних. Першим завжди більше перепадало. Часто-густо досить було сказати, що це—«політичний»,

і його немилосердно бито. Про звертання на «Ви» нема чого й говорити. Арештант повинен був знімати шапку не лише перед вищими урядовцями з тюремної адміністрації, але й перед звичайним наглядачем. Звертатися до нього повинні були: «господин надзиратель», розмовляючи з ним, слід було стояти струнко; відповідати—«так точно!», «никак нет»,—і лихому було, хто хоч трохи ламав цей розпорядок. Зустрічаючись з помічником чи начальником тюрми на гулянці чи ще де-інде, після команди: «Смирно! Шапки долой!»—в'язень повинен був стати скамянілим і на його привітання: «Здорово!»—відповідати: «Здравия желаю, ваше высокоблагородие!». Помічник Аненков додумався вітати в'язнів так: «Здорово, сволочи!»...

Краще буде, певно, розпочати з того часу, як я прибув до Централу, й розповісти про найбільш характерні факти, що дали-б картину відношення Орловської адміністрації до в'язнів. Прибув я в Централ з першою партією, коли там ще було порожньо; через де-кілька день сюди прибула ще одна партія—з Катеринославу, де було де-кілька політичних. Підчас «прийому» цієї партії анархіста Скаданова бито тричі лише за те, що він політичний; били його власноручно помічник Левицький, старший Козльонков і інші. Побитий Скаданов умер. Такий спосіб «прийому» дуже подобався наглядачам і вищій адміністрації і з того часу всю «політику», що приходила до Орла, катували лише за те, що їх засуджено за політичні вчинки. Коли приймано Чернігівський етап, політ. каторжанина Макара Даниша також бито. Помічник Дурнев після звиклого допиту (прізвище, ім'я по батькові), довідавшись, що він також політичний, скомандував: «А, ти теж соціаліст?! Усипать йому!»—і на кволого, хворого Даниша кинулись здорові кати, кинули його на діл і жорстоко били. Або ще—заходить до камери старший Козльонков, усіх грубо шерегує, далі, оглядаючи лави, зупиняється перед Олександром Поповим: «А, это ты политическая бл...»—не промовив, а вигукнув по-звірячому, і Попова було тяжко побито. Багато, безліч фактів ще можна нарахувати, коли без всякого поводу з боку в'язнів на них накидалися і тяжко глумилися. Але на бійках не все стало. В Орлі не було глузувань, а чи зневаг випадкових. Ні! Це була ціла система, чітко розроблена, що залазила своїм брудом в найсвятіші кутки душі.

От в який спосіб «повчав» помічник Бутурлін каторжників, що не-що давно прибули: «За що-найменшу образу наглядача не то що морду будемо бити,—сто різок у задницю; за образу помічників, не то що начальника, будемо стріляти, як собак, і відповідати не будемо!» «Сволочь», «сукинсын» і інші лайки аж до матюків—це були улюблені Орловською адміністрацією слова. Шерегуючи в'язнів до гулянки, помічник Аненков, напр., командує так: «Собака на собаку равняйсь, морду выше, а то подыму»!.. Підходить до в'язня Каца й починає глумитися: «Морду выше!»—і кулаком у підборіддя. Кац слухняно підводить голову. «Морду ниже!»—і знову кулаком по голові.

В царські дні тюремна адміністрація влаштовувала «спражні паради. Після служби в тюремній церкві каторжан строїли на тюремному подвір'ї в лави, наказували вигукувати «ура» і т. д. Після параду марширували. Часто-густо на ці паради прибували жандарські офіцери, прокурорський догляд і інші представники губерської адміністрації. До церкви змушували

йти й бійкою. Становище політичних було просто жахливе,—адміністрація особливо стежила за тим, щоби політичні ходили до церкви й гукали «ура».

Я знаю випадки, коли старший наглядач Новченко примушував цілувати йому руки й, коли товариші відмовлялись від такої високої чести, їх тяжко били. А то ще бувало й трохи инакше. Викликають наглядачі в коридор двох політичних і наказують одному з них, показуючи другому: «Дай йому в морду!» Той відмовляється.—А, ти не підкоряєшся?!—і починають бити обох. Один із «отдельонних»—прізвищем Кас'ян—вигадав таку розвагу. Він наказував в'язням плювати один одному в обличчя і, коли ті, звичайно, відмовлялися, починав їх бити. Щоби змалювати всі страхиття Орловського централу, довелося-б складати цілі томи,—ми зупинимся лише на де-яких окремих фактах, що своїм одвертим цинізмом становлять справжній звірячий садизм.

VI

Читачу буде надзвичайно цікаво довідатись про поведінку в'язнів у своїх камерах, особливо тому, що багато хто з них до самої своєї смерти жив в тій самій камері, на тому самому ліжку.

У камерах ні голосно балакати, ні співати або ще щось робити не дозволялося,—винних в неслухняності били. Прокидалися й лягали спати за дзвінком. Спати треба було лягати зараз же після перевірки. З приводу цього в окремих камерах і в т. зв. «4 отделении» (де тримали «на іспиті») часто били. Розповім про те, що трапилось особисто зі мною. Підчас перебування свого в «4 відділі» я якось уночі встав і, старанно підіймаючи кайдани, щоби не дзвеніли, підійшов до «параші». Раптом відчиняється «вовчок» (невеличка кругла дірка, куди заглядає наглядач і оглядає всю камеру, не відчиняючи дверей), і я чую голос наглядача: «А це ти (далі—важкий матюх) дзвонив?! Я з тобою завтра вранці побалакаю!» І, дійсно, «побалакав»... В ранці мене викликано в коридор і добре побито. Довго після того мені з уха текла якась юшка, що заливала всю подушку: розбито було ліве вухо. Треба додати ще, що коли кайданами закуто ноги, то зовсім не можливо ходити, не дзвенячи кайданами, особливо-ж не відійшовши від сну.

Перевіряли в'язнів в Орлі двічі на день, вранці і ввечері, іноді—що правда, рідко—і вночі. Кайдани перевірялося зпершу—також і труси по камерах—щодня. Рідко коли трус поминав спокійно; звичайно-ж щонебудь знаходили недоладним і—знову бійка. Бувало іноді—в камеру на трус увіходить ціла зграя наглядачів на чолі з яким-небудь старшим. Останній звертається до камери: «Говори, у кого кайдани не гаразд!» Чорти батька знає, чи справні вони, чи ні; важко догодить,—і сперву ніхто не відгукувався. Але наглядачеві здається, що кільце вільно ходить, а чи заклепки розійшлися, і починають бити того, хто про те не повідомив. У одного каторжанина-політика знаходять коробку з сірників, куди він, щоби не насмічувати в камері, складав уже випалені сірники. Прізвиськом той товариш—Большов, засуджений за повстання у війську. «Навіщо ти їх складаєш?»—запитує наглядач. «Ховав, щоби в камері не смітять»—відповідає Большов. «Я тобі дам сірники ховать!»—оскаженіло репетує наглядач і—знову б'ють. Цілковита сваволя, одвертий цинізм

адміністрації, зневага й глумління над особою приводили в'язня часто до такого стану, що єдиний вихід це—смерть.

Далі обов'язково двічі на день кожна камера повинна була співати молитви, вранці і ввечері, в «фортеці»-ж одного часу навіть чотири рази: ще—перед обідом і після нього. Спочатку ми ні в якому разі не погоджувалися з таким розпорядком і всяким способом боролися з ним, але коли з цього приводу жорстоко було бито (били групами, били й по-одиноці), коли питання перед нами стало руба: чи підкоритись, чи невгаваючі бійки, катування, що, звичайно, приводили лише до смерті,—ми підкорилися. Православні молитви примушували співати всіх в'язнів, не поріжнюючи віри й національності. Уявіть собі, якої зневаги та образи зазнавала людська гідність, напр., єврея чи татарина, що змушений був співати на весь голос руські молитви. З приводу цього часто-густо траплялися непорозуміння, що приводили знову-таки до бійки.

Отже, виходить, тяжким життям жили в'язні Орловського централу. Що-хвилини напруженість, коли відчуваєш ледве не кожний нерв; що-хвилини чекаєш, що от-от тебе викличуть у коридор і невідомо за віщо поб'ють,—все це принижувало людину, створювало тяжкий настрій. Напруженість зміцнювалась ще через те, що в'язні, так в окремих камерах, як і в загальних, повинні були, лише тільки відчинитися «вовчок», вставати і стояти струнко, не відводячи очей від «вовчка» аж доки наглядач відійде від нього. Як що в'язень, зайнятий чимсь у камері, не примітив, що «вовчок» відчинено, наглядач зараз же відчиняв камеру, «винуватця» викликав у коридор і розпочиналася бійка. Опісля в'язні і з цим дали собі раду: вони почали обирати спеціальних вартових по камері, що неустанно повинні були пильнувати «вовчка» і лише наглядач його підіймав—вартувий в увесь голос кричав: «Встать, смірно!». В окремих камерах справа була значно тяжча. Навкруги тиша: лиш іноді почуєш брязкіт кайданів з сумежних камер. Але ось чути, як відмикають замок. Вмить повинен зіскакувати і стояти струнко. А скільки разів на день клацає той замок, скільки разів заглядає наглядач у «вовчок». Вимотаєшся за день до нестями. Лише вночі, сяк-так, відпочинеш, а зранку знову все починай заново. Так тягнеться зо дня на день, місяцями, роками...

VII

Згадуючи спеціально про кари, які вживалося в Орловському Централі, доводиться—по суті речі—говорити про бійку. Це була добре організована система, що неухильно її переводила в життя адміністрація так вища, як і нижча.

Ще у дорозі варта попереджає каторжників, що їх будуть бити під час «прийомки», але ніхто з в'язнів не хоче цьому вірити, бо розсудлива людина не могла собі припустити, як можуть її бити, коли вона нічим не винна і навіть нічого ще не зробила.

Але етап, нарешті, виходить на подвір'я тюрми й зупиняється перед конторою. Лунає команда: «Шапки долой!». Де-хто зі в'язнів не зняв. Неслухняним тут же, при варті, старший Козльонков і помічники збивають їх з голови кулаками. Далі—звичайний допит, а потім партію приймає тюремна адміністрація і варта йде собі.

— У баню їх!—наказує помічник. Партію ведуть у баню й тут-то й розпочинається уславлена «прийомка» Орловського централу.

Лиш тільки каторжани ввійшли в передбанник, чуто команду: «Роздягайся!»—і на голови в'язнів падають удари. Спочатку б'ють усіх уряд: старого й молодого, хворого й здорового. Нарешті вся партія роздяглася догола. Картина трохи відміняється. В передбаннику вже поставлено столик і стільці, на яких сідають помічники, з усіх боків оточені старшими наглядачами. Від самісінького передбанника й до самої бані в дві шерехи стоясь один проти одного наглядачі. «Такий-то!»—викликають кого-небудь з каторжан по списку. Голий в'язань підходить до столу. Після цілої низки звичайних запитань—звідки, за віщо засуджено, на скільки і т. д.—лунає жажливий для Орловських каторжан наказ—«принять!». Спочатку б'ють старші, рідко який устоїть на ногах. Потім б'ють звичайні наглядачі, б'ють, скільки їм подобатиметься—гумою, нагаями, бичами і т. ин.

Мало хто не зазнав смертної бійки. Наведу де-кілька прикладів, коли бійка спричинилася до смерті.

1. Скаданов—анархіст-комуніст; до Орловського централу прибув з Катеринославської тюрми. Був він високий на зріст, стрункий, а будовою тіла дужий—вражіння багатиря. До того-ж чудесний товариш. При «прийомці» Катеринославського етапу на нього особливо накинупсь Орловські кати і тяжко його били. Тричі його водили до кранту з водою обмивать кров, що поюшилася з побитої голови й обличчя. При чому наглядачі з'ясовували йому, що б'ють його так люто за те, що він такий міцний і дужий.

Після цього його посадили в окрему камеру,—сам він не міг навіть іти. Потім його ще де-кілька разів бито й, кінець кінцем, після того, як його одного разу побили до непритомности—відвезено до лікарні, де він незабаром і в мер.

2. Олександр Попов—засуджений згідно з 2 частиною 102 ст. Карного Закону в справі Воронізьких соц.-революціонерів. У Воронізькій тюрмі, перед самим виряджанням його до Орла, адміністрація таємно від товаришів узяла його в баню й там побила його різками (50 ударів); після езекуції зараз же віддала варті для виряджання до Орловського централу «для виправлювання». У дорозі кров йому запеклася й білизна пристала до тіла. Підчас «прийомки» в Орлі, коли кулаками наглядачі підганяли швидче роздягатися, Олександр Попов не міг скинути білизни і її з нього було здерто, при чому рани від різок знову віджились; потім, схопивши його за голову, почали товкти об стінку. Потім його часто били в окремій камері, били в загальній камері, поки смерть не звільнила його від катування, як і багатьох інших.

3. Сергій Кудрявців—засуджений на каторжні роботи в справі Горянського Комітету Партії Соц.-Рев. Його люто побито при «прийомці», а в бані побито до непритомности за те, що не мав хреста на шиї. Били ще багато разів з різних причин. Кінець кінцем, молодий і чутливий Кудрявців не міг далі зносити катування над собою й іншими й, коли камера пішла в баню, він залишився в камері й повісився. Його зняли з петлі вже непритомним і помічник Аненков почав ударами гуми приводить його до притомности, приказуючи: «Брешеш, сукин-син, устанеш!»... З великими зусиллями відходивши, його поклали в тюрмну лікарню.

Але лиш тільки він трохи очуняв, його, зовсім ще хворого, перевели до загальної камери, де його ще де-кілька разів бито з помсти за те, що він без дозволу пробував себе позбавити життя.

Тут слід розповісти, яку велику роль в житті Орловської тюрми відігравали хрести на шиї у в'язнів. Про це в'язням говорила ще у дорозі варта. Хто мав на шиї хреста, адміністрація звичайно менше била. Мені один близький мені товариш розповів про дуже оригінальний випадок. Він простував етапом на Орел і, здається, на вокзалі їхній етап зустрівся з іншим етапом, що з Орла йшов на Сибір. І трапилось диво: їхній етап було просто закидано хрестами Орловського етапу; вони зривали з себе хрести і, кидаючи нам назустріч, кричали: «Надівайте хрести! Беріть хрести! Ато при «прийомці» уб'ють!».

4. Йоган Мюллер; естонець, засуджений на каторгу за замах на барона Будберга. Тяжко дісталось Мюллеру при «прийомці». Між іншим, його часто й люто бито за незнання російської мови: йому перебито обидві плінки у вухах,—він також умер.

5. Кравцов—тимчасовий військовий суд засудив його на 20 років каторжних робіт. При «прийомці його, головним чином, били в підгруддя, під «ложечку», як наказував старший Козльонков. Наслідок цієї бійки—де-кілька перебитих ребер і він незабаром після цього почав харкати кров'ю. А ще через де-який час його відправлено було до лікарні звідки вже більше не повернувся.

6. Уголовний каторжанин Йосип Розен, засланий на каторгу помилково на 4 роки. Дуже хороший хлопець. У дорозі етап, що повертався з Орла, дав йому хреста. Але зовнішність його викрила—він був єврей. Помічник Аненков при «прийомці», коли розпитався, пошептався про щось з старшим Загороднім, який звірем накинувся на Розена з криком: «А, жидівська морда, Хреста начепив?! Я тобі його надіну!»—одним ударом збив його з ніг і почав його топтати ногами. Розена звідци вирядили не в баню, як інших, а просто в лікарню, де він і вмер.

7. Уголовний каторжанин Кац. До централу він сидів у Орлі, в губерській тюрмі, де не дозволяв помічнику Левицькому глумитися над собою. Коли Каца переведено було до Централу, куди трохи раніше було переведено помічника Левицького, останній почав мститись над Кацом і на кожній перевірці, підчас своєї варті, що разу тяжко бив його. Кац в розпачі рішив вихреститись (він був єврей, а вихрестів били менше), але було вже пізно, смерть уже чекала на нього—він незабаром умер.

Ще можна-б навести силу випадків, коли тяжко биті вмирили, але нам здається вражіння склалося надто ясне: умови для життя в Орловському централі були неможливі. Всі ці випадки були добре відомі всім в'язням, били-бо одверто, привселюдно—в загальних камерах, чи в коридорах,—після чого побитих повертали знову до камер.

Після «прийомки» в бані весь етап садовили по окремих камерах, де нові з каторжан два тижні мали просидіти без прогулянки, курива, книжок і т. ін. словом на т. зв. карцерному стані. Привівши в окремий корпус каторжан шеревували; старший обходив лави й крейдою на голому тілі в'язня ставив № окремої камери, куди в'язня повинні були посадить,—одноразово присікуючись до того чи іншого в'язня (в одного «ноги докупи», той «вовком поглядає», третій ще щось не так робить) та немилосердно кожного б'ючи.

На протязі перших трьох днів всіх, що прибували, били ні за що, очевидячки, привчаючи їх до Орловського режиму. Простісінько заходить у камеру наглядач чи «отдельонний», перевірить у нього кайдани, гляне навколо, запитає про щось, а потім починає бити.

Висидить два тижні «на іспиті» в'язень,—його виводять на гулянку, б'ють за те, що не вмів ходити «вногу» і т. д. Іде в'язень у баню—його б'ють за те, що він довго, мовляв, умивається; після церкви починають бити за те, що не вмів стояти, «як слід», у церкві. З окремого корпусу переводять до загального — старший по корпусу б'є «для науки». От зразок: приводять не-щодавно прибувших з окремої камери, «в 4 відділ». Там уже чекає де-кілька наглядачів. Перевіряючи в'язнів наглядач Васильєв «обирає» одного, зупиняється перед ним, і мовчки з усієї сили б'є його в обличчя; підлітає другий наглядач, прізвищем Касян: «Ти не так б'єш»—каже він тому і показує, як треба бити, щоби в'язень з одного разу падав непритомним. І от починають, ніби наперегонки, до нестями товкмачити кулаками, аж поки всі будуть добре побиті.

Все це накладало надзвичайний відбиток на внутрішній настрій в'язня. Він—в'язень—ніби якось нижчав; почуття обурення та протесту йому підупадало; зростала якась злість, але злість, глибоко в душі в'язневій захована. Потім уже майже всякий мовчки терпів бійку, турбуючись лишень про те, щоби попадало по менш дошкульним місцям.

Отже, не дивно, що режим Орловського централу часто спричинювався до самогубств. Мій близький товариш, засуджений у справі партії соціалістів-революціонерів, завдяки такому режимові, на моїх очах почав божеволіти й пробував повіситись. Життєві умовини його придушили і він незабаром умер. Траплялося, що за один день намагалося стратити своє життя де-кілька чоловік. Самогубство, отже, ставало побутовим явищем.

Спочатку в'язні пробували скаржитись на режим вищій адміністрації: скаржились навіть Хрульову, коли він був інспектором головного тюремного управління, але даремно: режим залишався таким самісінько, а за скарги тюремна адміністрація знову починала свою бійку.

VIII

Через великий інтерес до режиму Орловської тюрми слід би послухать, що говорить безпосередній самовидець, що зазнав усього, що слід було зазнати в Орлі, і вийшов із тюрми, як каторжник, засуджений не на великий речинець.

Він розповідає, що ще по дорозі в Орел до етапного вагону дійшли погані відомості. Ми довідалися, що тюрма, куди нас женуть, є не що інше, як середньовічна катівня. Я відразу поймав віри, бо вже добре знав російських тюремників, але Олексій Павлов ніяк не міг собі уявити, щоби «політиків» могли бити. Вагана, що вела нас до Орловського централу, говорила нам, що це—«жидова домовина». Дійсно, так воно й вийшло: одні фізично занепали і там умерли, інших же було покалічено морально... Нас уведено на подвір'я і поставлено біля контори. Один вартовик звернувся до нас: «Хлопці, познімайте шапки, ато лихо буде; відповідайте «так точно» і «нікак нет». Біля контори ми стояли не довго. Незабаром до нас

підійшли старші наглядачі: Загородній, Козльонков, Субоч (Сяпич) і інші. З боку окремих камер простував помічник Грабовський (що потім наклав на себе руки). Зиркнувши на нас, він дав команду: «У баню!»—«Ну, братця, перепаде тепер вам!»—пошепки сказав якийсь вартувик. Ми пішли; прийшли в баню, ц.-т. в передбанник, де в кутку стояв стіл, а за столом сидів Грабовський, а з обох боків стали старші наглядачі. Почалася «прийомка». Помічник грубо викликав Олексія Олексієвича Павлова: «Ім'я, прізвище, по-батькові, за віщо засуджено? А, по 102 ст.? Що таке 102 ст.? Я не розумію»—нервово кричить помічник. Наглядають, чекають свого. «За віщо засуджено?»—запитує знову помічник. «За те, що належ...»—почав було відповідати тов. Павлов. Але удари в обличчя припинили його відповідь. Наглядачі по черзі б'ють його в обличчя, т. Павлов ледве стоїть на ногах. Коли його побито за «так» і «ні», за те, що не вмів тримати ніг укупі,—почали присікуватися до срібного коповичка, що він подав його наглядачу (в'язні повинні були здавати в тюремну контору всі свої гроші, натомісць одержуючи квитки). Субоч поцокав тим коповичком об зуби і, сказавши «фальшивий», почав Павлова знову бити. Йому допомагав другий наглядач—Загородній. Натішившись до не схочу, вони виштовхнули Павлова в другу кімнату. Дійшла черга і до мене. «Ім'я, по-батькові, прізвище... що?»—голосно кричав помічник і в такий спосіб—голосом—наказував наглядачам бити мене. «За віщо засуджено?»—і, не дочекавшись відповіді, він почав сам читати мого «одвертого листа», ц.-т. документа, що надсилався разом зі в'язнем. «Лист» його розгнівив: «Соціаліст-революціонер?! Замах на урядовця?..»—вчитував він, підносячи свій голос. Цього було досить, щоби мене побили не менш Павлова. Мене було повалено на діл,—далі наглядач Загородній разом з Субочем почав мене лежачого бити. Вважалося, що мене бито «мало», бо я самотужки міг піднятися з долу. Потім мене виштовхнули в кімнату, де надягав на себе якийсь ганчір'я Олексій Павлов. Провокатора Леоніда Прохорова, що разом з нами прийшов до Орла, не били: мовляв, своя людина. В другу кімнату, де ми після «прийомки» вдягалися, раз-за-разом заходили нові й нові наглядачі, питалися, за віщо засуджено і, в залежності від відповіді, «прикладали руку». Потім нас повели в окремий корпус. По дорозі мені влетіло за щось ще двічі. Прибули в окремі камери. Темень. Аж ось чую—наглядачі, що стоять на варті в окремому корпусі, починають розпитувати—«за віщо засуджено?». І знову б'ють, б'ють без кінця-краю. Що було далі з Ол. Павловим, мені не відомо; мене-ж, довівши до дверей окремої камери, наглядач з такою силою штовхнув у неї, що я, долетівши до стіни, об неї забився. Але на тому ще не стало. Знову до мене в камеру зайшло де-кілька наглядачів на чолі з «отдельонним», знову почали мене обшукувати і бити. «Погляньте, пане-«отдельонний», у нього на підкайданню якісь букви!»—говорить «отдельонному» якийсь наглядач. «А, мать твою... писать на підкайданню? Псувати казенні речі?!»—і знову б'ють. Нарешті, вони пішли,—але не надовго. Почалися щоденні труси,—мене знову били за те, що на кришці «параші», про існування якої я навіть ще не встиг догадатись, запримітили якусь маленьку плямку. Закінчилась перевірка. Ну—помислив я—врешті можна спокійнісінько собі відпочити. Відвертаю ліжко з метою заснути, щоби все минуле забути. Беру подушку, щоби зручніше покласти її, але з жахом помічаю криваво-чорні плями, що вкрили собою кінці подушки. Це на мене

так уплинуло, що я кинув подушку. «Тут когось били,—може вчора—позавчора він тут і вмер!?». Одначе прибрав себе до рук. Сяк-так задрімав. Та не надовго. Уночі я прокинувся від жахливого крику. До сих пір не відаю, звідки нісся той крик,—знаю тільки, що кричало, наче з домовини: «Товариші, мене б'ють! Товариші, б'ють... товариші... товариші»... Я закутався з головою в уквивало, примушуючи себе не чути цього жахливого крику. Я зневажав себе в ту хвилю. Мені було соромно за своє безсилля... Жахливий день,—не менше жахлива й ніч!

Спочатку били за все, за кожную дрібницю. Важко, дуже важко було жити в таких умовах. Несамохіть після кожної нової образи починають спадати думки про самогубство, і лише після багатьох зусиль відкидаєш ті думки.

Життя чим-раз стає все тяжчим, щоденно чуєш: когось б'ють, або «приймають» нових в'язнів, «на іспит».

Але все це—ніщо, коли прирівняти до тої «прийомки», яку влаштували Орлівські тюремники, партії, що прибула на 4 день Великодня 1908 р. Сьє що розповідає один з товаришів тої партії—тов. Самбур.

У Орлівський централ ми прибули з Катеринославської тюрми на 4-день Великодня. Приймали нас в одному з коридорів Головного корпусу. Насамперед я примітив дві великих шерехи наглядців з нагаями, бичами, гумою і инш. в руках. Всі вони—як на Великдень—були п'яні. Кожний, кого викликали по списку, повинен був пройти через ці шерехи. Били жорстєко... Де-кого били до непритомности, потім підносили до кранту, обливали кров, одхожували сяк-так, ставили на ноги і знову починали бити.

Після такої «прийомки» багатьох товаришів несли просто в лікарню, звідки вони вже не поверталися.

Про умерлих від бійки в тюремних конторських книгах зазначалося, що вони повмирали з пневмонії. Взагалі—вмирало в тюрмі багато,—хто від знесилєння організму, хто від туберкульозу, але більшість, звичайно, від бійки, що відсажувала часто усе нутро і т. ин.

IX

Режим ставав особливо тяжким через те, що всі в'язні почували себе безсилями. Що-найменший протєст—навіть пасивної форми—задавлювано дикими вдарами. Так, напр., коли в'язєнь інстинктивно боронив себе від бійки—його били до тих пір, поки він або стояв струнко, або падав непритомлєним. Коли підчає бійки запитаєш: «За віщо б'єте?»—били що-найнещадніш. В'язєнь Орлівського централу мав: підкоритись цьому безборонно, ц. т. стати справжньою твариною або здобути собі смерть.

Жадних скарг, заяв і навіть прохань ніхто з в'язнів, коли відвідували тюрму, вища тюремна адміністрація чи представники прокурорського догляду, не подавав, бо всі добре вже знали, що лєдвє тільки зачиняться двері за начальством, почнєтьєся немилосєрдна бійка.

Ось іще картина.

Коли тюрму відвідав начальник головного тюремного управління, в загальній камері один пристаркуватий каторжанин (прізвище забув) звернувся до нього з проханнєм зняти кайдани з ніг, посилаючись на хворобу

та що, згідно з Уставом про засланців, його слід уже розкути. Начальник головного тюремного управління наказав начальнику тюрми, при цілій зграї помічників, тут же розкути цього дідуса. Але лише тільки начальство вийшло за двері камери, до нього ввійшов помічник нач. тюрми граф Сангайло з наглядачами й, побивши старого, сказав йому: «Поки сидітимеш, доки й будеш закутий. Я тобі розкую!»... І, дійсно, старий весь час сидів у кайданах.

Коли тюрму відвідав Орловський губерський тюремний інспектор фон-Кубе, то в тюремній лікарні уголовний хворий каторжанин, прізвищем Шевченко, підвівся з ліжка, став на коліна і звернувся з благанням до інспектора: «Ваше превосходительство»—захистіть, б'ють... Начальник тюрми Мацевич, що разом з інспектором оглядав тюрму, тут же при фон-Кубе вдарив де-кілька разів Шевченка в обличчя і два «виховача» вийшли з лікарні, куди влетіло де-кілька наглядачів, що знову тяжко побили Шевченка.

Та на цьому не стало. В'язнів принижували в такий спосіб: поб'ють кого, а потім викликають у коридор і запитують: «Тебе бито?». Як що в'язень каже, що бито, його знову б'ють до тих пір, поки він не відповість: «Нікак нет!» Ніхто мене не бив».

От випадок, що малює вищезгадане, об'єктом якого був я особисто.

На другий день клечаної неділі 1909 р. увечері, після перевірки, коли камера вже лягла спати, відчиняються двері й наглядач викликає мене в контору. Я одівся й вийшов. У кабінеті нач. тюрми, куди привели мене, сидів тюремний інспектор фон-Кубе. Запитавши моє прізвище, фон-Кубе запитує мене, чи били мене за весь час мого перебування в Орловській каторжній тюрмі. Я йому відповів, що били і били часто. Не звертаючи на мої слова уваги, він подає мені папірець, на якому було від мого імени написано, що в Орловському централі мене ні разу не бито,—пропонуючи мені засвідчити своїм підписом. Я рішуче відмовився—раз і вдруге. «Виведіть його!»—сказав він начальнику тюрми. Виходячи, я чув, як помічник Сангайло спитав у фон-Кубе: «Що з ним робити?»—«Поки що виведіть його»—відповідав Кубе, а далі розмовляли пошепки.

На другий день на ранішній перевірці в нашу камеру ввіходить старший Козльонков, похожає по камері, далі зупиняється передо мною: «Уб'ю, мать твою»...—і звірем кидається на мене. Завдяки своїй силі, він відразу збиває мене з ніг, а потім починає бити мене кулаками й ногами, націлюючись «у душу», ц.-т. близько серця. Лиш тільки кінчилась перевірка, мене викликали в коридор, де «отдельонний» з наглядачами знову побив мене. В голові мені шуміло, заклало обидва вуха. Через годину чи дві мене знову викликали в коридор і побили ніби за те, що не вмю ходити «у ногу». Теж саме було на другий і на третій день. Для мене ставало ясно, що або відмовся від того, що тебе бито, або йди назустріч смерті. Хотілося жити—і я дав свій підпис.

І так день за днем.

Протестувати можна було: кидаючись на наглядачів і адміністрацію з чимсь у руці, чи накладаючи на себе руки. Перший шлях був шкідливий, бо відповідала часто своїм життям уся камера. Залишався другий шлях,—і, дійсно, самогубств було багато. Скільки саме—не можна сказати, бо адміністрація старанно втаювала. Одначе де-кілька випадків я наведу;

1) Л. Сапожницький—повісився в загальному корпусі.

2) Г. Розін—кинувся вниз з 3 галереї окремого корпусу, поламав собі руки й ноги, але адміністрація навіть після цього не зняла з нього кайданів.

3) Яковенко—облився гасом і підпалив себе,—так він і згинув.

4) Сергій Кудрявців—повісився; його врятовано,—але через де-кілька днів він умер.

Пам'ятаю ще один жахливий випадок. У 6-ій камері (в «4 відділі»), де сиділи «вічні» каторжани, вкупі з іншими сидів політичний каторжанин латиш прізвищем Судик. Ще в Латвії, арештовуючи, його дуже побито, та навіть покалічено. В Орлі «при прийомці» його ще дуже побито; він не витримав і вирішив накласти на себе руки. Але вішатись в загальній камері не можна було, бо відповідала-б уся камера. І от він звертається до всієї камери: «Товариші! Дозвольте повіситись! Не можу більше, немає сил терпіти знущання!..» Серце кров'ю обливалося, але згодилися. Ніхто не зважився його відмовляти, бо кожний думав: сьогодні—ти, а завтра й я. Лягаючи спати, ми всі закутували голови укривалами, щоб не чути останніх конвульсій нашого товариша. Багато хто плакав...

Здається, місяця липня 1909-го року за один тиждень повісилось біля 15-ти чол. Адміністрація стурбувалася,—почала трохи менше навіть бити,—самогубств стало менш.

Х

Але з часом опозиційний настрій Орловських каторжан дужчав, аж поки, врешті, не набув форми одвертого, гострого протесту.

До протесту того спричинилися т. зв. «бавовняна робота». Робота ця була надто тяжка, позаяк курява від бавовни йшла така велика, що за 4-5 кроків не можна було розглянути людського обличчя. Бавовну для переробки давали брудну, траплялися в ній і здохлі кішки, пацюки, миші, людські й тваринні екскременти і т. д.—то-ж не дивно, що в'язні в усякий спосіб уникали тої роботи. Але під загрозою бійки доводилося на роботу ту йти.

Особливо тяжко було перші 3—4 дні, поки звикнеш. На другий день роботи в'язень звичайно хворів: починалися рвоти, боліла голова, підвищувалась температура. Так було спочатку, а потім людський організм звикав,—однаке через 6-7 місяців такої роботи (ато й раніше) в'язень починав харкати кров'ю: розпочинався скороплинний процес туберкульозу.

9-го серпня 1910 р. підчас звичайних робіт наглядач Ветров за щось присікався до каторжанина Іонова й почав його нагаєм бити по голові. Іонов, до якого приєднався ще другий в'язень—Богданов—схопив сокиру, що лежала біля нього і вдарив нею Ветрова по голові: той упав, забитий на смерть. Далі він вихопив у Ветрова револьвер і, озброївшись в такий спосіб, кинувся на другого наглядача. Але на тривогу збіглися ще наглядачі. Богданова й Іонова вмить забили, хоч вони ще поранили ще одного наглядача. Потім наглядачі починали стріляти просто «по бавовні», де-хто з в'язнів заховався, останні впали навколішки, благаючи не бити їх. Але стрілянина не припинялася. В наслідок цього мали—16 забитих

і поранених каторжан. Потім усіх, хто працював «на бавовні», пропустили через шерехи наглядачів—били немилосердно. Багатьох довелося відрядити до лікарні, бо йти самотужки вони не могли. Били і на другий день. 35 політичних і уголовних було бито різками по наказу вищої адміністрації. Жити після цього стало ще тяжче,—завели кару різками. Протест цей ні до чого не привів. Голодуванням чи забастовкою в Орловській тюрмі нічого також не досягнеш.

XI

Орловський централ нервував так політичних, як і уголовних,—тож і ті і другі почували нарівні.

Змалювати словами окремі почування кожного в'язня аж ніяк неможливо. Більшість політичних переживало жахливі хвилі страхіть і галюцинацій.

Дуже бо тяжке життя було. Багато хто—більшість—набував такого гніву до своїх катів, що обіцяв, вийшовши з тюрми, помститися за все пережите. Де-хто з тих, що раніше відкидали терористичний спосіб боротьби, тепер скидалися на анархістів—«безмотивців», що говорили: «бий кожного, хто має блискучі гудзики!» Але були й такі, що ту злість на своїх катів заховували в собі, і лише іноді, бувало, вирветься жорстоке слово, що виявляє їхнє внутрішнє почуття.

Фізичний стан в'язнів, цілком зрозуміло, був не аби-яким гарним. І, дійсно, хворих в Орловській каторжній тюрмі було багато; багато й умирало. Хворіли багато на нервовість, на манію переслідування. Остання хвороба, така звичайна в уголовних камерах, в Орлі вона набула надзвичайного розповсюдження. Пам'ятаю,—зі мною в камері сидів один каторжанин Поліщук, переведений з Житомира. Одного разу він раптом підбігає до дверей камери й божевільним голосом починає кричати: «Убивають, вбивають! Ратуйте!.. Через якусь мить у камеру вбігає ціла зграя наглядачів з шаблями наголо й револьверами, накидається на в'язнів і, побивши спочатку всіх уряд, питають потім Поліщука: «Хто тебе хотів убити?» Той указує на низку товаришів по камері. «Ось оці!» Почалася знову бійка.

Били чим попало: револьверами, ключами, кулаками, ногами, нагаями і т. ін., потім, надівши ручні кайдани, закинули кожного в «карцер». Звичайно, ніхто з однокамерників не нахвалявся бити Поліщука,—до того призвела його нервова хвороба.

Ще більше в Орловському Централі було хворих на туберкульоз легень. У кожній камері було їх не менше 10 чол. (хворих на активний процес), що мусила визнати й спеціальна лікарська комісія. Одначе й їх били також, як і інших. Страву вони мали також із загального арештантського казана.

XII

Медична допомога в Орловському централі була надзвичайно лиха, як і в більшості тодішніх російських тюрем.

У лікарню потрапити було дуже важко: переводили туди лише з підвищеною температурою, в противному разі, хоч у камері конай. В лікарні

б'ють хворих не менш, ніж у камерах. Їжу в лікарні, що правда, дають трохи кращу.

Ось два малюнки, що характеризують медичну допомогу в тюремній лікарні.

Хворий хвалиться лікареві, що він і «приймає» порошки, але все не легшає. «І не буде легшати, бо в нас тут не клініка, а каторга» — цинічно-одверто відповідає лікар.

Той же лікар—прізвищем Рихлинський—вимагав від в'язнів, щоби вони зверталися до нього з «Ваше високоблагородіє». Хто не звертався до нього так, як він наказував, того наглядачі били. Усім в'язням він говорив «ти». Один в'язень, побитий до непритомности, хвалиться лікареві, що його побили. «Не моя то справа»—відповідає лікар—«я повинен лікувати; от, коли тобі проб'ють голову, тоді інша річ: я тобі голову й перев'яжу».

С. УМАНСЬКИЙ

Північно-Американські Сполучені Штати.

(до втручання Америки в європейські справи).

Північно-Американські Сполучені Штати корінним чином міняють свою зовнішню політику, відмовившись в сучасний мент од невтручання в Європейські справи. Цей крок американських мільйонерів має дуже велике значіння для Європи, його викликано цілим рядом важливих економічних причин. Оцінування того повороту, що стався у зовнішній політиці ПАСШ, може бути характеризовано хоча-б розмірами тих зовнішніх позик, які зроблено у них ріжними Європейськими країнами на протязі останніх місяців. Сюди треба віднести 7% французьку позику на 100 міль. доларів, міжнародну німецьку позику на 800 міль. золотих марок, яку зроблено по курсу 87½% од номіналу, в якій ПАСШ взяли участь в розмірі 50%; нарешті, потрібно відзначити позику, яку зроблено недавно Швецією у ПАСШ.

Очевидними й безповоротними робляться після цих фактів ті обставини, що Сполучені штати змінили свою політику невтручання в Європейські справи, якої вони так уперто трималися останні роки—змінили на цілком протилежну. Для того, щоби правдиво розібратися в тих причинах, що привели до цих обставин, та оцінювати саме їх значіння, потрібно вернутися трохи назад і простежити економічний розвиток ПАСШ на протязі останніх років.

Економічна кон'юнктура Сполучених Штатів за останні 10—12 років де-кілька разів мінялася корінним чином, що викликалося з одного боку загальносвітовою, економічною й політичною ситуацією, що в свою чергу приводило до встановлення тих чи інших політичних напрямків у зовнішній політиці країни.

Під час війни 1914—1918 рр. економічна кон'юнктура ПАСШ безперервно підвищувалася. До кінця війни основні виробництва досягли в ПАСШ в своїй виробці 50—70—80% світового виробництва. Це можна сказати відносно витоплення чавуна, лиття криці, добування нафти й кам'яного вугля, виробництва автомобілів, виробництва бавовни і т. д. Особливо дивуватися такому зростові американської промисловости за військові часи не приходитьсья. З одного боку ПАСШ ще до війни досягли великої ролі у світовому виробництві промислових і сільських продуктів, з другого—війна викликала збільшений розвиток виробничих сил цієї країни, тому що тільки ПАСШ могли задовольнити всі вимоги, які викликано війною, через неухильне падіння виробничих сил Європи під час останньої.

Зупинимся більш детально на динаміці окремих промислових і сільських галузів ПАСШ за цю добу.

Виробництво чавуна в Сполучених Штатах складало в 1913 р. 31,5 міл. тон, проти 79,3 міл. світового виробництва, цеб-то 40⁰/₀; в 1918 р., цеб-то до кінця війни, аналогічні числа склали 39,7 міл. тон і 67 міл., цеб-то доля ПАСШ у світовому виробництві чавуна складала на цей рік 60⁰/₀. Середнє щорічне витоплення чавуна за військове п'ятиліття складає по ПАСШ 35 міл. тон при тому-ж світовому витопленню в 66,4 міл. тон, цеб-то в середньому за військове п'ятиліття витоплення чавуна в Сполучених Штатах складало 52¹/₂⁰/₀ світового витоплення. Лиття криці уявляє таку-ж картину: в 1913 р. ПАСШ відлили 42⁰/₀ світового виробництва криці, а в 1918 р.—57⁰/₀.

Таблиця 1.

Виробництво чавуна й криці в ПАСШ під час війни.

	1913	1914	1915	1916	1917	1918
Витоплення чавуна в ПАСШ (в міл. тон)	31,5	23,7	30,4	40,1	39,2	39,7
Світове витоплення чавуна (в міл. тон)	79,3	60,5	60,4	73,0	71,0	67,0
Відсоткове відношення витоплення чавуна ПАСШ до світового витоплення. . .	40%	39 ⁰ / ₀	50 ⁰ / ₀	55 ⁰ / ₀	56 ⁰ / ₀	59 ⁰ / ₀
Лиття криці в ПАСШ (в міл. тон) . . .	31,8	23,9	32,7	43,5	45,8	45,2
Світове лиття криці (в міл. тон) . . .	75,5	60,4	66,2	78,0	71,0	78,0
Відсоткове відношення лиття криці в ПАСШ до світового лиття.	42%	39,5 ⁰ / ₀	49,4 ⁰ / ₀	56 ⁰ / ₀	66 ⁰ / ₀	58,4 ⁰ / ₀

Ця таблиця свідчить про невинний ріст під час війни витоплення чавуна й лиття криці в ПАСШ, як в абсолютних, так і у відносних числах; в той час як виробництво металу в Європі під час війни підупадає, як в абсолютних, так і у відносних розмірах, потреби війни викликають великий попит на метали. Під час війни на потреби взаємного знищення було спожито 4¹/₂ мільярди пудів заліза. Зменшення виробництва металу в Європі і ріст його споживання викликало збільшене виробництво металу в ПАСШ, про що свідчить приведена таблиця.

Таку підвищену кон'юнктуру під час війни уявляють ПАСШ у відношенні добування палива. В той час як у добуванні вугля по всіх країнах Європи з початком війни счиняється падіння, яке приводить до того, що й по цей час ні в одній країні, за виключенням Бельгії й Англії, не досягнуто довійськового рівня виробництва, в той же час у ПАСШ добування вугля не тільки не підупадає, але, навпаки, підвищується. В 1917 р. було добуто на 14⁰/₀ більше, ніж в 1913, а в 1918 більше навіть на 18⁰/₀. Але особливо швидкий ріст дає добування нафти. Існує догадка, що Антанта своєю перемогою над Германією в значній мірі з'обов'язана нафті. Дійсно, під час війни Германія цілковито була позбавлена цього продукту, тому що власних джерел вона не має, а підвоз було припинено. Між тим германська промисловість уже до війни споживала велику кількість нафтопродуктів. Антанта-ж, завдяки достатній кількості американської нафти, могла вільно пускати в рух свої морські судна (військові й торгові), свої залізниці, танки, панцирники і т. д. Потреби Європи в нафті під час війни вирости. Між тим ні одна Європейська країна не володіє більш менш значними запасами нафти, за виключенням Англії, та й вона лише на початок війни починала розвивати свою нафтову промисловість. Російська нафта під час війни експортуватися у великій кількості не могла. Все це складало цілком сприяючі обставини для розвитку нафтодобування в Америці. Мексика й ПАСШ за роки війни дуже розвинули своє добування нафти. В Мексиці добування нафти з 1912 по

1918 р. зросло з 16,6 міл. барилів¹⁾ до 63,8 міл., цеб-то в 4 рази. В ПАСШ за той же час добування нафти зросло на 60% і досягло в 1918 р. 356 міл. барилів, проти 223 міл. в 1912 р. Відсоток участі ПАСШ у світовому нафтодобуванні складав в 1912 р. 67%; в 1918 р. цей відсоток залишився на тому-ж рівні, не дивлячись на абсолютне збільшення нафтодобування ПАСШ. Це пояснюється таким же пропорційним збільшенням добування нафти в Мексиці.

Сільське господарство Північно-Американських Сполучених Штатів за час війни також збільшило своє виробництво, як і основні галузі міської промисловості. Пояснюється це знову-ж таки обставинами, які утворилися Європейською війною. Західня й Центральна Європа ніколи не задовольнялися власним хлібом та імпортували певну долю його з Росії, з Венгрії та з інших виробничих країн.

Під час війни Європа була позбавлена російського хліба. З другого боку, засівна площа по Європі за час війни значно скоротилася. Під пшеницею, наприклад, сталося скорочення засіву у Франції та в Германії у військові часи на 20%. В більшій або меншій мірі те-ж явище спостерігається і в інших країнах, які воювали. З огляду на це, а також через зменшення інтенсивності сільського господарства у країнах, які воювали, спостерігається значне зменшення врожаїв по Європі. Збір пшениці у Франції за час війни зменшився приблизно за 35%, а збір її по Германії на 25%. Сталося також зменшення збору жита. Германія, яка після Росії була першою виробницею жита (обидві країни дають разом до 80% світового збору)—скоротила під час війни збір жита на 25%.

Таким робом Європа, позбавлена, з одного боку, російського хліба, якого вона ввозила до війни щорічно коло 100 міл. квінталів²⁾, а, з другого боку, скоротивши приблизно на 1/4 своє виробництво, повинна була чим-небудь компенсувати цей, затрачений нею хліб; це було тим більш необхідно, що присутність колосальних армій вимагала великої кількості хлібних заготовок. Європейські країни, шукаючи хліба, звернули свої погляди на Америку. Збільшення попиту на хліб швидко підняло на нього ціни. Бушель пшениці, який до війни на хлібній біржі у Веніпегу (центр хлібної торгівлі ПАСШ) коштував 1 1/4 долара, піднявся до 2 1/4 дол. Звичайно, це утворило цілком сприяючу для Америки кон'юнктуру, що привело до підвищення виробництва хліба, як в ПАСШ, так і в Канаді й в Аргентині. Однак, оскільки попит на американський хліб носив у Європі під час війни, здавалось, необмежений характер, поки що особливої конкуренції між цими країнами не було.

Таблиця 2.

Врожай пшениці в ПАСШ та в інших головних американських країнах під час війни (в міл. квінтів) і засівна площа під пшеницею в цих країнах (в міл. гектар).

	В р о ж а й			З а с і в н а п л о щ а:		
	Середнє за:	Середнє за:	% збільшен.	Середнє за:	Середнє за:	% збільшен.
	1909—13	1914—18		1909—13	1914—18	
П.А.С.Ш.	186,9	223,8	20%	19,06	21,90	15%
Канада	53,6	67,3	25 »	4,02	5,90	48 »
Аргентина	40	44	10 »	6,50	6,70	3 »

1) Бариль=8 пуд.

2) Квінтал=6 пуд.

Хоча, у відсотковому відношенню зріст виробництва пшениці в Канаді йшов під час війни більш інтенсивно, ніж в ПАСШ, але-ж в абсолютних розмірах виробництво пшениці в останній перевищує в 3 рази таке-ж у Канаді (223,8 міл. квінталів, проти 67,3 міл.) і приріст під час війни в абсолютних розмірах також в 3 рази перевищує Канадійський (37 міл. квінталів, проти 13,7 міл.).

Розвиток інших зернових культур в ПАСШ ішов під час війни з таким же успіхом, про що свідчить така таблиця:

Таблиця 3.

Врожай і засівна площа зернових культур до й після війни в ПАСШ (окрім пшениці; в міл. квінталів і в міл. гектар).

	В р о ж а й		З а с і в н а п л о щ а	
	Середнє за:		Середнє за:	
	1909—13	1914—18	1909—13	1914—18
Жито	8,87	15,22	0,90	1,58
Овес	164,2	205,3	15,1	16,9
Ячмінь	39,60	46,77	3,08	3,33
Кукуруза	587,9	701,2	42,2	43,4

Засівна площа під житом зросла за військове п'ятиліття проти довійськового на 75%; засівна площа під вівсом за той же час збільшилася на 12%, під ячменем на 8% і під кукурузою—на 2¹/₂%. Рівнобіжно зростові засівної площі зросла й кількість врожаю. За 5 років врожай жита збільшився на 70%, врожай вівса—на 25%, врожай ячменю—на 18% і врожай кукурузи—на 2⁰/₀. За цей же час збільшилося й виробництво картоплі, врожай якої досяг у військове п'ятиліття до 104 міл. квінталів на рік, проти 97 міл. в довійськове п'ятиліття (в середньому за рік).

Одночасно зі збільшенням виробництва зернових культур, збільшувалась в початку війни також і продукція технічних рослин. Особливий інтерес в цьому відношенні уявляє культура бавовни, світове виробництво якої на 65—70% зосереджено в ПАСШ. В довійськове п'ятиліття середнє-річне виробництво бавовни у ПАСШ складало 13,2 міл. кіпп, при світовому виробництві в 24¹/₂ міл. кіпп. У військові роки зміни носили такий напрямок.

Таблиця 4.

Виробництво бавовни (в міл. кіпп.)

	1912-13	1913-14	1914-15	1915-16	1916-17	1917-18	1918-19
По П.А.С.Ш.	14,1	14,9	15,1	12,9	13	11,9	11,6
Світове вироб-во (включаючи ПАСШ)	27,5	29,8	27,6	26,7	24,2	22	20,8

Таким робом в перший час після початку війни мало місце й збільшення продукції бововни, що пояснюється потребами армій, які воювали. Одначе, швидко відбувається переломний процес: виробництво бавовни починає зменшуватися, доходючи до довійськових розмірів. Ці обставини викликано тим, що припинилося споживання бавовни Германією й Росією, які були значними споживачами американської бавовни.

Збільшення індустриального й сільсько-господарського виробництва, яке пояснювалося ростом європейського попиту на імпортований крам, мало неминучим наслідком ріст зовнішньої торгівлі ПАСШ. Вивіз у Європу, як сільських, так і індустриальних виробів зростав, збільшувався також і привіз краму у ПАСШ, однак, останній не міг догнати того темпу експорту, що утворював ріст активності балансу з року на рік, про що свідчить таблиця 5-та.

Таблиця 5.

Зовнішня торгівля ПАСШ під час війни (в міл. дол.)

	1913	1914	1915	1916	1917	1918
Імпорт	1793	1789	1779	2392	2952	3031
Експорт	2484	2113	2555	5483	6233	6149
Баланс (активн.)	+691	+324	+776	+3091	+3281	+3118

Ріст активності балансу сприяв скупченню в руках ПАСШ великих запасів золотої готівки.

Розвиток торгівлі Америки з Європою сприяв колосальному ростові Американської морської флоти, яка по своїм розмірам досягла майже розмірів англійської комерційної флоти.

Таблиця 6.

Морський тонаж в тис. тон бруто.

	1914	1919	1920	1923
Англія	20.284	19.000	20.000	21.695
ПАСШ	2.000	10.000	12.500	15.784
Світовий тонаж .	42.000	48.000	53.900	62.500

Таким робом, в той час, коли Європа захлиналася в потоках крові, розриваючись од внутрішнього безладдя, в той час, коли вона убожіла, ПАСШ розцвітали бучним капіталістичним цвітом, збільшуючи свою промисловість, поширюючи виробничу міць своїх заводів, збільшуючи добування металів і мінералів, розвиваючи своє сільське господарство до небувалих розмірів, скупчуючи у себе світові запаси золота, поширюючи свою зовнішню торгівлю і збільшуючи свою морську флоту.

Десятками мільйонів людських жертв, які загинули на полях Європи, з'обов'язані ПАСШ незвичайним розцвітом своєї економічної могутності.

II

Однак, після закінчення війни економічна кон'юнктура ПАСШ рідко міняється й цілком втрачає свій постійний характер. З часу закінчення війни й по цей час можна нарахувати 5 ріжних економічних доб.

- 1919-й рік — доба зниженої кон'юнктури.
- 1920-й » — підвищена кон'юнктура.
- 1921-й » — глибока криза.
- 1922-23-й рік — доба післявійськового розцвіту.
- 1924-й рік — падаюча кон'юнктура.

Такі основні етапи в післявійськовому економічному розцвіті ПАСШ. Однак, що торкається сільського господарства, то тут розвиток ішов іншими шляхами.

1919 рік був роком зниженої кон'юнктури для ПАСШ. Це пояснюється тими обставинами, що Європа, яка припинила війну, припинила одночасно робити своїй заокеанській сусідці ті колосальні замовлення, які під час війни йшли на взаємне знищення. Зниження виробництва дають всі основні галузі народного господарства.

Таблиця 7.

Післявійськове виробництво в основних галузях важкої
й легкої індустрії.

В міл. тон.	1918	1919	% виробниц. 1919 р. у віднош. до 1918.
Виробництво чавуна в ПАСШ	39,7	31,5	79%
Світове виробництво чавуна	67	52	77 »
Виробництво криці в ПАСШ	45,2	35,2	77 »
Світове виробництво криці	78	57	76 »
Добування вугля в ПАСШ	615	503	82 »
Врожай (в міл. кіпп.) бавовни в ПАСШ	11,9	11,6	97 »
Світовий урожай бавовни	22,2	20,8	94 »

З цієї таблиці видно, що в 1919 р., цеб-то після закінчення війни, у ПАСШ відразу впало виробництво чавуна на 21%, лиття криці на 23%, добування вугля на 18% і виробництво бавовни на 3%. В той же час, як видно з цієї таблиці, приблизно в такій же пропорції падало виробництво й по інших частинах світу. Знижуюча кон'юнктура ПАСШ була викликана таким робом не конкуренцією будь-яких країн, а просто скороченням попиту після закінчення війн. Однак, не по всіх галузях в 1919 р. в ПАСШ одбувається зниження виробництва. По бавовні зниження виявилось лише на 3%. Це пояснюється тим, що значне падіння продукції цієї культури мало місце вже під час війни. Де-які галузі народного господарства все-ж таки продовжують розвиватися. Так, не дивлячись на безперервний ріст нафтодобування за час війни, 1919 р. знову дає збільшення нафтодобування в Сполучених Штатах на 6%.

Сільське господарство ПАСШ продовжує розвиватися. В 1919 р. було зібрано 254 міл. квінталів пшениці проти 224 міл., які в середньому збиралися у військовий час. Збільшення врожаю складало 13% проти військового. Врожай жита збільшився на 50% і досяг 22,5 міл. квінталів. Збільшився трохи і врожай кукурузи. Проте понизився врожай вівса до 179 міл. квінталів і врожай ячменю до 35 міл. квінталів. Загальне збільшення врожаю хліба в Америці та збільшення засівної площі в 1919 р. пояснюється дуже невдалим урожаем Європи і скороченням засівної площі, яке в ній продовжувалося. Врожай пшениці у Франції в цьому році впав до 60% довійськового часу, а по Германії до 50%. Врожай жита впав по Германії до 55% довійськового часу. Цих чисел досить, щоби зрозуміти високу сільсько-господарську кон'юнктуру ПАСШ та інших американських країн.

Загальне падіння індустрії в 1919 р. й повернення з Європи великої кількості вояків—утворили масове безробіття, яке в ПАСШ досягло 6 міл. чоловіка.

Таке становище робило 1919 рік, безумовно, роком промислової кризи. Це був перший удар, який було нанесено Сполученим Штатам після війни.

Попит на військове знаряддя упав і непотрібно було виробляти його в такій кількості, як під час війни. Щоби утворити навантаження своїх заводів, ПАСШ повинні були перейти на виготовлення речей мирного споживання, в протилежному разі криза повинна була затягнутися. Як і завжди, з чисто американською швидкістю, заводи було перебудовано і вже в 1920 р. вони почали працювати на мирний ринок. Було досягнуто підвищення по всіх галузях народного господарства, але розмірів військового виробництва все-ж таки далеко не було досягнуто.

Таблиця 8.

Виробництво в основних галузях народного господарства ПАСШ
в 1920 р.

	1919	1920	% виробн. у відношенні до 1919 р.	% виробн. у відношенні до 1918 р.
Виробництво чавуна в ПАСШ в міл. тон	31,5	37,0	117%	93%
Світове виробництво чавуна в міл. тон	52,0	59,0	113 »	— »
Виробництво криці в ПАСШ в міл. тон	35,2	41,5	118 »	92 »
Добування вугля в ПАСШ в міл. тон	503	597	119 »	97 »
Виробництво бавовни в ПАСШ в міл. кіпп	11,6	13,0	113 »	— »
Світове виробництво бавовни в міл. кіпп.	20,8	20,2	97 »	90 »
Нафтодобування в ПАСШ в міл. барелів	380	443	117 »	120 »

Таким чином по витопленню чавуна ПАСШ в 1920 р. на 17% перевищили виробництво попереднього року, але все-ж таки на 7% не досягли виробництва 1918 р. Відносно криці спостерігаємо аналогічні числа. Треба те-ж саме сказати й про бавовну. По нафті збільшення виробництва сталося як у відношенні попереднього, так і у відношенні 1918 р.

Однак, підвищення 1920 р. було тимчасовим. З'убожена під час війни Європа не могла докупитися американського краму. Колосальної могутності американські заводи швидко задовольняли споживчі потреби Європи, які могли бути покриті її купівельною здатністю. В Америці наступила нова промислова криза, початок якої відноситься ще до кінця 1920 р.; але найбільшої своєї сили вона досягла в 1921 р. Оскільки цю кризу було викликано відсутністю попиту з боку Європи, вона ще з більшою силою торкнулася останньої. Це була загальносвітова криза, яка торкнулася всіх галузей світового господарства, яка не минула ні одної капіталістичної країни.

Раніш усього в Сполучених Штатах криза торкнулася бавовняної промисловості й виробництва бавовни. Тут уже в 1920 р. криза стала досить значною. Країни, що воювали, які з'убожіли за часи війни, після її закінчення накинута на американську бавовну. Особливо це треба віднести до Центральної Європи, яка під час війни була позбавлена скільки-небудь значних її запасів. Однак, не володіючи великими матеріальними засобами, ограбована Антантою Германія, ледве не в 1919 р. вже втратила всяку спроможність для закупки бавовни. Таким робом ПАСШ, що збільшили в 1919 р. засівну площу під бавовну, під впливом збільшеного попиту з боку Європи на останню, не могли знайти збуту для врожаю, який в 1919—20 р. досяг 13 міл кіпп. Утворився великий залишок.

Ціни з 40 центів за англофунт упали до 16 центів. Криза досягла повних розмірів. З метою підвищення цін на бавовну, плантатори, які конкурували між собою, взялися за взаємне підпалювання.

Це з'явище досягло епідемічних розмірів. Утворився особливий кадр нічних паліїв. На з'їзді бавовноводів ухвалено було зменшити засівну площу на 50%. Між тим засіви зменшилися лише на 30%. Однак, через незадовольняючі врожаї, сталося зменшення кількості врожаю в 1920—21 р. на 40%. Вродило 8,4 міл. кіпп, проти 13 міл. попереднього року. Але не дивлячись на це, готові запаси зростали через кволе споживання сировини бавовняною промисловістю. В той час як у липні 1920 р. фабрична й торговельна готовина складала 6,7 міл. кіпп, у липні 1921 р. вона досягла 9,8 міл. кіпп, проти 3,3 міл. у липні 1913 р. Така колосальна готовина невикористаної бавовни (при 40% зменшення врожаю) свідчить про глибину кризи у бавовняному виробництві. Навантаження фабрик упало до надзвичайно низьких розмірів. Простій веретен збільшився в значній мірі.

По Європі, яка працювала переважно на американській бавовні, простій веретен досягав 40—45% (Англія, Бельгія), по Японії—75%.

Таблиця 9.

Простій бавовняних веретен в повних робочих тижнях по півріччях.

	З 1/VIII 1920 до 1/II 1921 р.	З 1/II до 1/VIII 1921 р.	З 1/VIII 1921 до 1/II 1922 р.	З 1/II до 1/VIII 1922 р.
Англія	6,0	12,9	6,0	4,5
Франція	2,3	6,9	2,9	1,2
Германія	7,5	5,5	3,3	1,7
Італія	1,0	3,1	4,3	1,4
Бельгія	7,5	12,9	7,7	4,3
Японія	0,1	21,2	16,5	12,5

Як видно (табл. 9), особливої гостроти криза досягла в 1921 р. В слідуєчому році з великою силою криза ще спостерігається в Японії. Це пояснюється тим, що остання втратила свої азійські ринки, якими вона заволоділа під час війни, при відсутності європейської конкуренції. З закінченням війни Європі вдалося знову повернути де-яку частину цих ринків, але в значній мірі колонії, які за час війни капіталізувалися, перейшли на самообслуговування (Китай, Індія),—наслідком чого й з'явилася втрата Японією цих ринків.

В не меншій мірі криза торкнулася в 1921 р. й металургії.

Таблиця 10.

Металургія ПАСШ під час кризи.

	1920	1921	% відношення виробн. 1921 р. до виробн. 1920	% відношення виробн. 1921 р. до виробн. 1918
Витоплення чавуна в ПАСШ в міл. тон	37,0	16,9	46%	41%
Світове витоплення чавуна в міл. тон	59,0	35,0	60%	52%
Лиття криці в ПАСШ в міл. тон	41,6	19,5	47%	42%
Світове лиття криці в міл. тон	68	40	59%	51%

Падіння металургійного виробництва сталося більш, ніж в 2 рази. У вугляній промисловості також сталося падіння добування. В 1921 р. було добуто 451 міл. тон, а в 1922 р. всього 418 міл. тон, проти 597 міл. 1920 р. і 615 міл. тон 1918 року.

Щасливі часи в сільському господарстві ПАСШ також минули, щоби більш уже не повертатися.

Уже в 1920 р. сталося зменшення врожаю хлібів й зменшилося під ними засівна площа. Так, врожай пшениці складав в цьому році по ПАСШ 225 міл. квінталів, проти 254 міл. 1919 р. і 187 міл. (в середньому) за довійськове п'ятиліття. Засівна площа під нею зменшилася до 23,2 міл. гектар ¹⁾, проти 29,2 міл. в 1919 р. й 19 міл. гектар в довійськові часи. В 1921 р. сталося нове зменшення врожаю пшениці, якої вродило 216 міл. квінталів. Зменшення кількості врожаю пшениці пояснюється зменшенням споживання Європою імпортного хліба, тому що, з одного боку, визначилося—хоча й повільно, але все-ж таки визначилося—відродження її власного хліборобства, а з другого боку, зменшилася купівельна здібність з'убоженої Європи, і особливо Германії. Тому що зменшення виробництва в ПАСШ покривалося збільшенням хлібної продукції в Канаді (в 1921 р. 80 міл. квінталів пшениці, проти 52 міл. 1909 р.), то експортна зайвина хліба у світовому обсязі збільшувалася, що при скороченому попиті утворило дуже несприятливі, для виробників, ціни на хліб. Ціна на пшеницю знову зменшилась до ціни довійськових часів (1¼ долара за бушель). Далі становище гіршало, тому що Канада, яка успішно конкурувала з ПАСШ та яка завоювала весь хлібний ринок Англії, за 2 роки збільшила свою продукцію пшениці в 1½ рази і в 1923 р. продукція її досягла до 120 міл. квінталів. При таких обставинах банкрутство дрібних фермерів в ПАСШ зробилося епідемічним. Сотні тисяч дрібних виробників повинні були розпродати своє майно. Так в ПАСШ починається процес концентрації хліборобства, тому що великі фінансисти займаються купівлею зруйнованих ферм. В 1923 р. сталося нове скорочення засівної площі пшениці по ПАСШ до 20,7 міл. гектар. Гадаючи, що кількість врожаю буде зменшена, американські хлібні королі, в сподіванні довести ціни на пшеницю до 2 доларів за бушель, зайнялися скуповуванням хліба. Однак, врожай не виправдав їх надій. Врожай, як пшениці, так і жита, перевищив торішній. Врожай пшениці в 1924 р. в ПАСШ досяг 225 міл. квінталів. Криза збільшеного виробництва хлібів торкнулася, між иншим, не одних тільки Сполучених Штатів. В той час як в Європі зменшується виробництво й не вистачає хліба, в Канаді й в Аргентині виробництво навпаки збільшується на стільки, що набуває собі цим теж досить гострої кризи.

В той час, коли країни-споживачі на рік більш 150 міл. квінталів пшениці ввезти не можуть, — країни-виробниці володіють зайвиною в 250—280 міл. квінталів на рік (в тому числі по Америці 200 міл., з яких 50 міл. квінталів припадає на ПАСШ). ПАСШ на протязі останніх 4-х років, таким робом, не можуть вийти зі становища жорстокої сільсько-господарської кризи, яка спричиняється до загибелі дрібних фермерів.

¹⁾ Гектар = 9,15 десятиїни.

III

Коли в сільському господарстві ПАСШ криза продовжує душити виробників зо всією своєю згубною силою і по цей день, то в промисловості криза 1921 р. змінилася вже в 1922 р. підвищеною кон'юнктурою. Досягли цього Сполучені Штати штучним шляхом, одмовившись од економічного співробітництва з Європою, порвавши з нею всякий господарський зв'язок. Європа була використана ПАСШ цілком під час війни; викачати з неї більшого вже не було можливості, і ось Америка порвала з нею й перевела своє господарство на внутрішнє обслуговування. В 1923 р. вивіз з ПАСШ складав всього 9% всього виробництва.

Самий великий інтерес в цьому відношенні уявляє металургійна промисловість. Коли в час війни металургійну роботу було скеровано, головним чином, для обслуговування потреб європейської війни, то в 1923 р. ця робота йшла виключно на внутрішній ринок. Експортовано було з ПАСШ металургійних виробів всього 6% загальної кількості виробництва. Ріст металургії ПАСШ після кризи 1921 р. визначився в 1922 р., коли було витолено вже 27 міл. тон чавуна, проти 17 міл. за попередній рік.

Таблиця 11.

Металургія ПАСШ після кризи 1921 р.

	1921	1922	1923
Витоплення чавуна в ПАСШ в міл. тон	16,9	27,3	40,7
Лиття криці	19,5	38,8	43,8

З цієї таблиці видно, що в 1923 р. витоплення чавуна перевищило по своїх розмірах найбільш продукційні в цьому відношенні, військові роки, не кажучи вже про довійськові. По виробництву криці також майже досягнуто найбільш продукційний в цьому відношенні 1917 рік.

Всю цю кількість заліза було спожито на внутрішньому ринкові. На першому місці по споживанню заліза в ПАСШ стоять залізниці. Вони підносять металургійну промисловість своїми замовленнями на 28% її загального виробництва. В 1923 р. вони придбали 180.000 нових вагонів і 4.000 нових паротягів, а також цілий ряд інших матеріалів і в значній мірі поширили свою сітку та її реманент. На другому місці по споживанню заліза в ПАСШ стоїть будівельна промисловість, яка на свої потреби бере 15% всього металургійного виробництва. За останні роки будівельна промисловість ПАСШ розвивала шалену діяльність. Пояснюється це тим, що в Америці була велика житлова криза. На початок 1920 р. потреби ПАСШ в новій будівельній площі визначалися у 8 мільярдів доларів. На 1924 р. ця криза була цілком ліквідована. За останні 4 роки збудовано нових будинків на 20 мільярдів доларів, з яких частина покрила амортизаційні норми й ті потреби, які знову виникли, а частина ліквідувала житлову кризу, яка ще існувала.

На третьому місці по споживанню заліза стоїть автомобільна промисловість, яка споживає 10% всього виробленого металу. За останній час ПАСШ виробляють щорічно по 4 мільйони автомобілів. Зараз ця норма збільшується, тому що Форд збільшує своє виробництво з 3000 автомо-

білів на день до 10.000 штук. 85% світової кількості автомобілів скупчено в ПАСШ, про що свідчить така таблиця:

Таблиця 12.

Світова готовина автомобілів (в тис. шт.).

	Легкових	Грузових	Разом
Світова готовина автомобілів	15.523	2.321	17.844
В тому числі в ПАСШ	13.485	1.796	15.281

Багато потребує заліза в ПАСШ і галузь сільсько-господарського машинобудування. Однак, в останні роки, в зв'язку з сільсько-господарською кризою, норма споживання заліза цією галуззю народного господарства в значній мірі зменшилася.

Такі були норми металургійного виробництва в ПАСШ в 1923 р. В теперішній час вони в значній мірі змінилися. Залізниця, які спожили колосальну кількість заліза, тепер задовольнили свої потреби й зменшили свої замовлення крицевому трестові. Автомобільна промисловість також не може поширити свого виробництва до безмірності. В ПАСШ і так уже на кожних 3—4 дорослих чоловіка припадає по одному автомобілю. Будівельна діяльність, задовольнивши ті вимоги, які до неї було виставлено, звужує свої розміри. Те-ж саме зазначено вже й відносно сільсько-господарського машинобудування через сільсько-господарську кризу. Через скорочення споживання заліза зменшується також і розміри його виробництва. В першій половині 1924 р. було витолено всього 17,7 міл. тон чавуна й відлито 20 міл. тон криці. До цього потрібно додати, що зменшення виробництва йде безперервно з місяця на місяць. В той час як у травні 1923 р. було витолено 3,9 міл. тон чавуна, в січні 1924 р. було витолено 3,1 міл. тон, а в червні 1924 р. всього 2 міл. тон проти 3,5 міл. в березні цього-ж року. Те-ж саме спостерігається і у відношенні лиття криці. В травні 1923 р. відлито 4,2 міл., в січні 1924 р.—3,7 міл., в березні—4,3 міл., в травні—2,5 міл. тон. Таким чином на протязі 2—3 місяців упадок металургійного виробництва досяг мало не 50%. Цей упадок металургійного виробництва нагадує кризу 1921 р. Металургійна промисловість ПАСШ, яка піднеслася в 1923 р. до небувалого розміру в 1923 р.

Почасти інша картина спостерігається і в бавовняному виробництві. Криза перевиробництва 1920—21 р. була поволі ліквідована до 1923 р., завдяки значному зменшенню засівів і збору бавовни, про що дає уявлення така таблиця.

Таблиця 13.

	1913—14	1918—19	1919—20	1920—21	1921—22	1922—23	1923—24	1924—25 ¹⁾
Світове виробництво бавовни в міл. кіпп	29,8	20,8	20,2	19,7	14,7	17,7	20,0	21
Виробництво бавовни в ПАСШ в міл. кіпп	14,8	11,6	13,0	8,4	8,0	10,0	10,1	11

¹⁾ По підрахунк. бюро с.-г. економіки.

Як видно (з таблиці 13), врожай бавовни в 1921--22 р. досяг найбільшого падіння, приблизно до 50% довійськових розмірів, як по ПАСШ, так і по всьому світові. В послідуючі роки, хоча й відбувається підвищення зборів бавовни, але воно все-ж таки відстає від споживання. Все це приводить до того, що скупчені з часу кризи колосальні запаси бавовни поволі зменшуються, через що зменшується її фабрична й торговельна готовина.

В січні 1923 р. ця готовина бавовни до ПАСШ складала вже всього 5,2 міл. кіпп, а в липні того-ж року всього 3,2 міл. проти 9,8 міл. в липні 1921 р. На липень 1924 р. ця готовина впала ще більше і складала всього 2 міл. кіпп. Це пояснюється тим, що при врожаю в 10 міл. кіпп бавовни, щорічне споживання за останні 2 роки складало по 12,6 міл. кіпп. Перевищення споживання бавовни над його врожаєм не тільки ліквідувало кризу перевиробництва, але, навпаки, викликало недостачу у бавовні. З огляду на це відбувається скорочення споживання американської бавовни, як у Європі (в першу половину 1924 р. на 10%), так і в Японії (в першу половину 1924 р. на 30%), так і в самій Америці, про що свідчить наступне:

Споживання сировини бавовняної промисловости ПАСШ.

В січні 1924 р.	складало 577 тис. кіпп бавовни			
» лютому »	» 508 » » »			
» березні »	» 484 » » »			
» квітні »	» 480 » » »			
» травні »	» 414 » » »			

В той час як в січні 1923 р. було спожито 610 тис. кіпп. Таким робом, дійсна криза недовиробництва бавовни перед нами. Ціни знову підскочили до 30 пенсів за англофунт. Недостача бавовни викликала в 1923 р. збільшення засівної площі до 15,2 міл. гектар проти 10,5 міл. в 1921 р. Ця площа перевищує навіть засівну площу військових часів і складає в середньому 14 міл. гектар. Але разом з тим урожай 1924 р. не дуже перевищує врожай 1923 р. (11 міл. кіпп проти 10,1 міл.). Це пояснюється тим, що врожайність бавовни в 1924 р. виявилася найгіршою за останні 10 років (за відомостями бюро с.-г. економіки). В 1924 р. засівна площа ще збільшилася. Цього року ПАСШ засіяно 15,5 міл. гектар. Це число—рекордне.

IV

Вугляна кон'юнктура ПАСШ в останні роки уявляє ті-ж риси, що й металургійна. Після кризи знову почалося підвищення, яке в 1923 р. привело до підвищення добування вугля до 952 міл. тон. Таким робом довійськова норма була збільшена; добування докотилося до розмірів вищих у військові часи. Однак, в 1924 р., як і в металургії, відбувається зменшення виробництва: в той час як у жовтні 1923 р. добуто 52,5 міл. тон вугля, а в січні 1924 р.—53,6 міл. тон,—у травні добування падає вже до 35,4 міл. тон. Пояснюється це, з одного боку, тим, що одна за другою починають гаснути домни, а з другого—тією-ж конкуренцією, яку робить вугіллю—нафта.

Нафта—як багато в цьому слові для буржуйського серця злилося, та ще й до того для американського серця!

Нафтодобування в ПАСШ продовжувало зростати після війни з такою-ж швидкістю, як і до війни.

Таблиця 14.

Нафтодобування після війни.

	1912	1920	1921	1922	1923	% відношення добування 1923 р. до 1922 р.	% відношення добування 1923 р. до 1912 р.
Нафтодобування в ПАСШ в міл. барелів . . .	223	443	472	547	735	135%	330%
Світове нафтодобування . . .	352	695	765	850	1111	130%	315%
% участі ПАСШ у світовому нафтодобуван. . .	65%	65%	62%	69%	73%	—	—

З особливою яскравістю йде розвиток нафтодобування в Каліфорнії, де в 1922 р. було добуто 139½ міл. барелів нафти, а в 1923 р. 263¼ міл. барелів, цеб-то, майже в 2 рази більше. Особливо дивну еволюцію в цьому відношенні уявляє район Лос-Анджелос, який по трьох головних участках за 3 роки розвинувся зі швидкістю блискавки.

Таблиця 15.

Добування нафти по окремих участках в Лос-Анджелосі (в тис. барелів) і кількість діючих нафтових щілин на протязі цілого року.

Роки	Лонг-Біг		Санта-Фе-Спринг		Хантінгтон-Біг	
	Добування	Кількість щілин	Добування	Кількість щілин	Добування	Кількість щілин
1921 . . .	75,6	5	280,2	3	2518,8	69
1922 . . .	18560	137	27816	70	11169	153
1923 . . .	68810	329	79781	307	39555	265

В 1923 р. було по ПАСШ в цілому добуто нафти майже в 3½ рази більше, ніж в 1912 р. і на 35% більше, ніж в 1922 р. Розвиток виробництва висококваліфікованих продуктів також ішов вперед швидким темпом. Збільшилася вигонка гасу, солярного масла, газоліну; виробка останнього на протязі 1923 р. перевищила 10 мільярдів галонів¹⁾, проти 7,5 млрд. в 1922 р. Такий ріст виробництва газоліну пояснюється значним збільшенням кількості автомобілів. Але разом з тим перед нами безумовне перевиробництво його, наслідком чого є безперервне зниження цін. В 1923 р. роздрібна ціна на галон газоліну впало до 17 пенсів, що на 20% нижче номінальної й на 40% нижче фактичної довійськової ціни.

Перевиробництво нафтопродуктів сталося наслідком непомірної ненажерливості нафтових промисловців. Гадаючи, що нафтові запаси швидко зникнуть, нафтопромисловці почали прискорювати добування з земної глибини нафти, сподіваючись, що, слідом за виснаженням запасів нафти, ціни на неї непомірно піднімуться. Нафтова гарячка охопила всю Америку. Кожний, хто мав хоча які-небудь капітали, вкладав їх в нафтові компанії. Щорічно свердління досягало 40—45 тисяч щілин. Одначе, виснаження запасів, якого сподівалися, не було. Наслідком цього—непомірний зріст

¹⁾ ½ галона=1 барилу.

добутої з-під землі нафти й зниження цін нижче собівартости. Це означає зруйнування цілого ряду нафтових підприємств. Наслідки кризи з особливою силою виявилися 1923 р. Ввіз нафти з Мексики до ПАСШ значно скоротився, але, не дивлячись на це, готові запаси зростали. Припинив роботу цілий ряд нафтоперегонних заводів. В травні 1924 р. з 563 заводів працювало лише 362.

Через таке несприятливе положення в 1924 р. сподівалися великого зниження нафтодобування. По розрахунку Дорсея Хагера воно повинно було скласти 10—15%; по розрахунку Джозефа Інсена скорочення нафтодобування повинно було йти більш інтенсивним шляхом. На його думку, особливо значне скорочення повинно було відбутися в Каліфорнії, де зниження добування повинно було йти таким шляхом: в січні 1924 р. добування повинно було скласти 20,9 міл. барелів і, скорочуючись далі, впасти в березні до 15,6 міл. барелів; в травні до 14,7 міл., а в червні—до 13,3 міл. і в грудні дійти до 11,9 міл. барелів. Дійсність розбила ці припущення. В січні 1924 р. було добуто 20,9 міл., в березні—19,9 міл., в травні—19,9 міл., в червні—18,8 міл. барелів.

Не дивлячись, однак, на те, що добування нафти в Каліфорнії в 1924 р. і скорочується щомісячно на 2—3%, все-ж таки по всіх ПАСШ за першу половину 1924 р. добуто на 10 міл. барелів більше, ніж за першу половину минулого року, а саме 352 міл. барелів проти 342 міл. Значну роль в тому, що зниження добування нафти в 1924 р. не пішло тим шляхом, який йому пророкували—відограло збільшення готовини автомобілів, для яких постачали дешевий газолін.

Поруч з перевиробництвом в ПАСШ продуктів хліборобства, нафти, вугля, заліза, спостерігається також перевиробництво й в інших галузях народного господарства. Взяти-б хоча цукор. До війни виробництво тростинного й бурякового цукру складало по ПАСШ 923 тис. тон (655 тис. тон бурякового й 268 тис. тон тростинного—1913—14 операційний рік). В 1921—22 р. виробництво цукру досягло в ПАСШ уже 2.192 тис. тон, цеб-то збільшилось на 135%. Норми споживання цукру в ПАСШ дуже великі (2½ пуди на чоловіка), але, не дивлячись на це, спожити такої кількості цукру ПАСШ не могли; вивозити до Європи не можна було—вона не мала для того коштів, а інші частини світу самі збільшили за останній час виробництво цукру. Тому в 1922—23 р. виробництво цукру впало до 1.789 тис. тон. (683 тис. тон бурякового й 1106 тис. тон цукру).

ПАСШ самі гуми не виробляють, але вони споживають більш $\frac{2}{3}$ світового виробництва (в 1919 р. було спожито 237 тис. тон, або 72,9% світового виробництва). Завдяки ростові споживання гуми в ПАСШ (яка йшла переважно на виготовлення автомобільних шин), виробничі країни в значній мірі збільшили свою продукцію. Засівна площа під гумовими деревами по Малайських островах, Цейлону, Борнео та Індії зросла з 1250 тис. акрів в 1915 р., до 3500 тис. акрів в 1922 р. Такий непомірний ріст утворює несприятливу кон'юнктуру для виробників гуми, через значне зниження цін, які за останні роки упали в де-кілька разів.

Не дивлячись на зменшення вивозу з ПАСШ баланс їх зовнішньої торгівлі продовжує залишатися активним, хоча й не в такій мірі, як це було під час війни і в перші післявійськові роки (поки Америка не прий-

няла курсу на своєрідну економічну блокаду Європи з часу кризи 1921 р.).
Вигляд балансу зовнішньої торгівлі ПАСШ після війни такий.

Таблиця 16.

Баланс зовнішньої торгівлі ПАСШ після війни.

	1919	1920	1921	1922	1923
Активність в міл. доларів	4.016	2.950	12.017	715	372

Окрім активності зовнішньої торгівлі ПАСШ мають ще один великий зовнішній прибуток: Англія щорічно виплачує їм в рахунок своїх боргів 30 міл. фунтів стерлінгів. Таким робом у ПАСШ скупчилося більш 4 мільярдів доларів золота, що складає більшу половину світового запасу. Америці буквально немає де подітися з цим золотом, тому що кількість паперових грошей в $2\frac{3}{4}$ мрд. доларів, які є в обігу, цілком задовольняють потреби торгівлі у зворотних коштах. Тримати, яко забезпечення, $2\frac{3}{4}$ мрд. паперових грошей—4 мільярди золотих немає жадної рації, а випустити у зворот нові кошти—означає обезцінити вартість валюти. Таким робом і у відношенні золотого фонду в ПАСШ знову-ж таки спостерігається велика зайвина. Готівка вільних капіталів, які не можуть знайти собі пристосування, утворює надзвичайно низьке дисконтування, яке падає до 3. І це в той час, коли в Германії дають 10⁰/₀. Ну, хіба-ж це не спокусливо. Ось де корінь нових відношень ПАСШ до Європи.

Поруч з перевиробництвом продуктів сільського та індустріяльного господарств, поруч із зайвиною у готівці золотом, ПАСШ мають ще непомірну з теперішньою їхньою торгівлею флоту (табл. 6). Під час війни морська флота ПАСШ виросла майже в 10 разів. Це було їм потрібно в звязку з розвинутою до великих розмірів торгівлею з Європою. Тепер же, в звязку зі скороченням зовнішньої торгівлі, ця флота перебуває наполовину без роботи, наслідком чого—зниження морських фрактів в багато разів.

V

Можна зробити підсумки економічного положення ПАСШ, з'ясувати, навіщо їм знову потрібно зближення з Європою.

Після кризи 1921 р. в ПАСШ наступив розцвіт, який особливої сили досяг в 1923 р. Правда, перед нами залишилася криза перевиробництва хліба, але зате на повному ходу була металургійна промисловість, яка досягла найбільш продукційних років. Правда, перед нами було спекулятивне підвищення нафтодобування, але, женучись за мільйонним зиском, це зглажувалося. Правда, криза перевиробництва бавовни змінилася на кризу його недовиробництва, але все-ж таки розцвіт був безсумнівний. Вугляна промисловість піднялася до рівня кращих років. Безробіття було цілком ліквідовано. Реальний рівень заробітної платні робітника складав 135⁰/₀ проти довійського. Акційні товариства одержували нечувані прибутки. ПАСШ після подій 1919 і 1921 р. р. знову повернулися до благодатних часів військової доби. Але все-ж таки різниця була велика. Підчас війни ПАСШ працювали на зовнішній європейський ринок, на задоволення

потреб війни, які здавалися невичерпаними. В 1922 й 1923 р. р. Сполучені Штати працювали на внутрішній ринок. Вони одвернулися від Європи, тому що від неї більше нічого не можна було викачати. Це показала їм криза 1921 р., яку Європа сама, штучним робом, затигла шляхом рурської окупації. Всі ресурси промисловості ПАСШ після кризи 1921 р. були скеровані виключно на задоволення внутрішніх потреб. Одначе, як видно, внутрішній ринок ПАСШ виявився кволішим за європейський військовий ринок. Уже в 1924 р. його заповнено. Перевиробництво в металургійній промисловості, перевиробництво нафти, перевиробництво вугля, перевиробництво цукру, перевиробництво хемічних удобрень, перевиробництво хліба, перевиробництво, перевиробництво, перевиробництво... Зайвина морського тонажу, зайвина злотих запасів, зайвина гуми, зайвина, зайвина, зайвина... Ось до чого прийшли ПАСШ, наслідком своєї економічної блокади Європи. Куди подіти всю цю зайвину? В ПАСШ безумовний застій у справах. Капітал лежить без руху. Дисконтний відсоток не досягає вище 3.

Всі ці обставини приводять до того, що Сполучені Штати примушені одмовитися від тієї економічної ізоляції, яку було встановлено в 1921 р.

Шукаючи зовнішніх ринків, американські мільйонери звернули свої погляди на Китай. Це єдина велика багата країна, яка не з'являється колонією будь-якої великої капіталістичної країни. З населенням в 400 мільйонів людей, маючи великі природні багатства, ця країна, коли-б до неї прикласти американський капітал, могла-б дати останньому колосальні прибутки. Ось, власне кажучи, в чому корінь китайської інтервенції. Він лежить в перевиробництві ПАСШ заліза, нафти, вугля, хліба і т. д. Одначе, інтервенція Китаю вимагає великого міжнародного скандалу й кривавої боротьби. Цього американським пацифістам не хочеться. Таким робом, ПАСШ приходиться шукати іншого виходу з тієї кризи, яка утворилася. Єдиним засобом для того це є притягнення американського капіталу до відродження Європи. Тут і дисконтування в 3 рази вище, тут є куди й для чого вкласти свої капітали. Починаючи латати Європу, Америка може знову підняти своє виробництво, тому що для європейського ремонту потрібні будуть американські матеріали. Даючи позики Франції, Германії, Швеції— Америка переслідує лише свою особисту мету. Зараз в її інтересах дати Європі як найбільше (одже все одно капітал лежить у неї без діла) й взяти з неї теж як найбільше.

Одначе, втручання Америки до європейського економічного життя, поруч із сприяючими для останнього наслідками, буде мати й те значіння, що Європа не матиме спроможности витримати американської конкуренції на своїй же території. Це відкриє нові капіталістичні протиріччя, в дуже складних і серйозних розмірах.

Д-р Л. КАПЛАН

Старе й нове в науці про харчування.

1.

В жадній царині що-денного життя не керуємось так забобонами й неправдивими поглядами, як в справі харчування. Можна, певно, сказати, що вся ця царина збудована цілком на помилках і непорозуміннях, довгий час наука відіграла в цьому питанні цілком негативну роль, замість керуватися життєвою практикою в цій царині, наука про харчування займалась лише тим, що підводила науковий ґрунт під вже існуючу практику, об'являючи таким чином існуючий стан речей науковим і доцільним.

Однак життєва практика дуже далеко стоїть від того, щоб мати який-будь одноманітний образ харчування не тільки в різних народів і в різних країнах світу, але навіть в межах одного міста або села. На одному бігуні стоїть харчовий режим буржуа—багатий м'ясом, птицею, рибою, яйцями, молоком, сиром та іншими тваринними харчами, що має рослинні харчі в незначній кількості, для поліпшення смаку їжі; на другому—їжа робітника й селянина, що складається головню з рослинних харчів, як дешевших.

Звичайно, не можна було визнати однаково науковими і доцільними обидва ці харчові режими, через їх діаметральні протилежності. І зрозуміло, що буржуазна наука зробила вибір на користь буржуазного методу (способу) харчування й уґрунтувала його науковими фактами, добутими з лабораторних експериментів (досвідів).

В перші часи все було гаразд, факти дуже добре підроблювались до пануючих поглядів і перевага тваринних харчових продуктів вважалась безперечною. Але існувала ще й друга течія, яка доводила (переконувала), що нормальна їжа людини—це харч рослинний. Ця остання течія існувала вже тисячоліття і носила спочатку характер релігійної ідеї, являючись моральним постулатом, що говорив про необхідність поширювати догму «не вбивай» на все живе. В такому вигляді ця течія була дуже поширена на сході, являючись складовою частиною буддизму й брамінізму.

Але в капіталістичній Європі ідея безубивчого харчування не прищепилася може тому, що європейська економіка, що вогнем і мечем опанувала весь світ, не дуже вважала на моральні постулати.

Тільки в кінці минулого століття ідея рослинного харчування стала набувати собі прихильників серед наукових кол. Зрозуміло, що моральне трактування справи було відкинуто, і всі суперечки велись на ґрунті чисто гігієнічному. І коли 20—25 років тому прихильниками рослинного харчування серед учених були лише окремі «бунтарі», то тепер кризу зрушено, ідея реформи харчування в бік його «пролетаризації» придбала собі

в науці тривке становище, і слід гадати, що найближчими роками це становище буде пануюче.

Правдиве вирішення справи найліпшого харчування має величезну вагу для двох напрямків гігієнічного й економічного. Ми повинні харчуватись, як можна здоровішою їжою і в той самий час подумати про її дешевість. Ці два питання мають не тільки індивідуальне значіння для кожної окремої особи, але набувають загально-людського значіння, особливо тепер, коли з одного боку в усіх кряях земної кулі загострилася економічна криза—з другого вчені в один голос твердять (говорять) про загрозу дегенерації людности, що її загрозливі ознаки вже тепер видно.

Що здоровля людини в значній мірі залежить від того, що і як вона їсть, було відомо здавна, однак дієтичні правила тільки в останні 2—3 десятки років почали базуватись на дійсно наукових підвалинах.

2.

Їжа відіграє в нашій організмі подвійну роль: пластичну й енергетичну.

В живій організмі, що складається з мільярдів мікроскопічно малих комірок, постійно відбувається два основних життєвих процеси—вмирання й заплід. Що-хвилини мільйони комірок, витративши свою життєву здатність, гинуть, але разом з тим народжуються нові мільйони, що підтримують *status quo* організму. В дитячому віці перемагають творчі процеси й дитина росте; в старечому віці переважають процеси руйнування, що кінець-кінцем приводять до смерті всього організму. Пересічно обидва ці процеси обопільно урівноважені. І ось перша важлива роль їжі—це роль будівельного (пластичного) матеріялу, що ним організм користується для збудовання нових комірок та оновлення старих.

Але пожива має ще й друге не менш важливе значіння. Наш організм—це жива машина, в ній безнастанно відбуваються процеси трансформації енергії—переходу одної форми енергії в другу. Як мертва машина потребує сталого постачання палива, так само й жива машина вимагає палива, що його роль виконує їжа.

Хемічна енергія, що її має в собі їжа, переходить в нашому організмі в теплову завдяки безперервним процесам окиснення, тоб-то сполучення з киснем; вони аналогічні до процесів звичайного горіння. Тільки процеси окиснення в організмі відбуваються значно повільніше, ніж при звичайному горінні; тепла в одиницю часу виробляється мало і через те тіло не нагрівається до температури горіння.

Теплова енергія, що витворюється окисненням їжі, частково витрачається на підтримання постійної температури нашого тіла (36,6° C), почасти перетворюється в наших м'язах в механічну енергію, виконуючи різноманітну роботу.

Коли чоловікові або тварині довго не давати їсти, то вони ще можуть де-який час виконувати роботу й зберігати температуру свого тіла, завдяки процесам самоспалювання; інакше: кожне живе створіння має в собі означену кількість паливних матеріялів, що завдяки їм може де-який час переносити голод, але наприкінці голод приводить тварину до смерті за браком пластичного матеріялу, потрібного для поновлення зруйнованих тканин організму.

Наша їжа складається із шости груп поживних матерій. Ці матерії— білки, жири, вуглеводи, солі, вітаміни та вода. З них перші три групи є енергетичним матеріалом, тоб-то служать джерелом тепла й праці в нашій організмі. Пластичну роль виконують всі, крім вітамінів, що відіграють цілком спеціальну роль в житті організму.

Білками зветься група поживних матерій з азотом в своєму складі. При хемічному розкладі молекула (частка) білку розпадається на кілька молекул, так званих амінових кислот. Назву свою білки дістали від курячого білку, що вперше було досліджено хеміками, при чому й було виявлено його вище згадану будову. Білки відкрито потім в значній кількості в рослинних і тваринних харчових продуктах, при чому різні відміни білків цілком не подібні один до одного, наскільки не подібні харчові продукти, що в них білки знаходяться, напр., мясо, молоко, ярина, овочі і т. д.

Ця несхожість білків пояснюється тим, що ті амінокислоти, що становлять молекулу білка, неоднакові: до тепер в складі білків виявлено дев'ятнадцять змін амінокислот різної будови. Але всі вони мають одно спільне— в них знаходиться азот. Де-які з них мають також і сірку.

Різниця між білками залежить від того, що різні амінокислоти знаходяться в них в не однаковій пропорції. В інших білках бракує одного, двох або й більше аміно-кислот. Однак, той факт, що всі білки складаються з сполучень, що в них знаходиться азот—амінокислот—дозволяє виділити їх всіх в одну хемічну групу.

Жири й вуглеводи не мають ні азоту ні сірки. Вони складаються лише з трьох хемічних елементів: вуглеця, води й кисня.

Жири являють собою хемічне сполучення гліцерину і, так званих, жирних кислот. Взірцем такого є стеаринова кислота, що з неї роблять стеаринові свічки. До групи жирів належать всі тваринні й рослинні жири й олії.

Углеводи становлять сполучення вуглеця, водня й кисня, при чім, останні два елементи входять до них в такій самій пропорції, як і в склад води (H_2O); через те углеводи складаються ніби-то з вуглеця й води, звідки й походить їх назва. До вуглеводів належать різні відміни цукру, крохмалю, рослинної комірчастої пльви, що з неї складається оболонка рослинної комірочки й деревна маса (товща дерева).

Тваринні поживні продукти складаються головню з білків, рослинні з углеводов, хоч вони мають в своєму складі й білки. Жири поділені приблизно рівномірно між тваринною й рослинною товщею, хоч все-ж таки переісічно більше їх у тваринних продуктах.

Воду мають в більшій або меншій кількості всі природні харчові продукти, так тваринні, як і рослинні. Але тієї води, що знаходиться в них, не вистачає, так що приходится вживати її безпосередню.

Солі також знаходяться у всіх натуральних харчових продуктах, але більше їх все-таки в продуктах рослинних. Солями зветься сполучення металів с кислотами—сірчаними, соляними і инш. Звичайна кухонна сіль становить сполуку метала—натра з соляною кислотою, всім відомий синій камінь—сполука міді з сірчаною кислотою. Наш організм потребує багато солей, про що сказано з більшими подробицями далі.

Вітаміни відкрито порівнююче недавно. Вони не відіграють ні пластичної, ні енергетичної ролі, але в їжі абсолютно необхідні, бо брак їх або

недостача викликає тяжкі захворювання; довготривалий брак вітамінів часто приводить до смерті. До вітамінів ми ще повернемося в дальшому викладі.

Нижче містимо таблицю пересічного складу харчових продуктів.

СЕРЕДНІЙ СКЛАД ХАРЧОВИХ ПРОДУКТІВ

(з округленням десятичних знаків).

НАЗВА ПРОДУКТІВ	Кількість в відсотках					Калорій в 1 фунті
	Білки	Жири	Угле-води	Солі	Вода	
I. Тваринні продукти.						
Яловичина	20,9	5,4	—	1,0	72,7	552
Свинина (товста)	14,5	37,3	—	0,7	47,5	1882
Щука	18,4	0,5	—	1,0	80,1	320
Оселедець	15,4	7,6	—	1,6	75,4	562
Курка (товста)	18,1	9,3	1,2	0,9	70,5	655
Яйця	12,5	12,0	0,7	1,1	73,7	257
Молоко	4,2	4,1	4,1	0,7	86,9	289
Сметана	4,1	35,6	2,1	0,7	57,5	1422
Сир	14,7	0,6	2,2	1,2	81,3	500
Сир Голландський	22,9	30,9	3,6	6,0	36,6	1551
Масло коров'яче	0,7	84,6	0,6	0,2	14,1	3245
II. Рослинні продукти.						
Хліб пшеничний білий	6,8	0,5	57,8	0,9	33,6	1098
» житній	7,8	0,9	46,4	1,4	42,2	938
Горох	23,4	1,9	52,7	2,8	13,8	1376
Фасоля	23,7	2,0	59,6	3,7	11,0	1485
Сочавиця	26,0	1,9	52,8	3,0	12,3	1430
Гречані крупи	10,6	1,5	70,1	1,9	14,0	1401
Пшоно	14,0	1,0	69,0	0,8	14,0	1433
Риж	7,9	0,5	77,8	0,8	12,6	1444
Картопля	2,0	0,2	20,9	1,1	74,9	386
Морква	1,2	0,3	9,1	1,0	86,8	182
Буряк	1,3	0,1	8,7	1,0	88,0	171
Капуста	4,9	0,9	10,3	1,6	80,5	295
Цибуля	2,7	0,1	25,7	0,5	70,2	475
Салата	1,4	0,3	1,9	0,9	94,9	68
Шпінат	2,3	0,3	1,7	1,9	93,3	82
Огірки	0,6	0,2	1,0	0,5	97,3	34
Помідори	1,0	0,2	4,0	0,6	93,4	91
Кавуни	0,4	0,2	12,1	0,4	87,0	231
Яблуки	0,4	—	13,4	0,4	83,9	238
Груші	0,4	—	13,6	0,4	83,7	236
Сливи	0,7	—	15,7	0,5	81,6	284
Вишні	0,8	—	16,0	0,5	81,7	289
Виноград	0,7	—	17,7	0,5	79,1	316
Горіхи лісові	17,4	62,6	7,2	2,5	7,1	2834
» грецькі	16,7	58,5	12,9	1,6	7,3	2662
Каштани	10,8	7,2	69,3	2,7	7,0	1582
Мигдаль солодкий	21,4	53,2	13,2	2,3	6,3	2547
Борошно біле пшеничне	10,5	0,9	76,0	0,5	12,5	1476
» житнє	10,0	1,1	73,8	1,2	13,0	1439

3.

Кількість потрібної людині енергії міряється звичайно великими калоріями¹⁾. Необхідна добова кількість калорій залежить від роботи, що її виконує організм, бо при меншій затраті механічної енергії потрібно організмові менше їжі.

Ряд фізіологів, що працювали раніше над цим питанням, прийшли до майже однакових наслідків, що дорослий чоловік потребує в залежності від ваги виконаної ним роботи 2500—5000 калорій.

Однак, беручи на увагу досить критичне відношення до цих цифр, ми не можемо їх визнати фізіологічними нормами. Річ в тім, що вони добуті статистичним методом, що його в даному випадкові зовсім не можна вживати. Німецькі та американські фізіологи (Фойт, Рубнер, Етуотер і інші) попросту поділили людність своїх країн на групи в залежності від того, як важку працю вони виконують. Потім вони робили досліди над звичайними харчовими раціонами кожної групи на більшу кількість осіб і вивели середнє арифметичне. Одержані, таким чином, середні цифри вони оповістили за фізіологічні норми й склали відповідні таблиці. Нижче приведено збірні таблиці де-кількох авторів:

П р а ц я	А в т о р и			
	Фойт	Тігер-штедт	Етуотер	Руднер
(Відпочинок) спокій	—	—	2400	2300
Легка праця	2300	2500	2700	2500
Середня праця	2800	2900	3000	2900
Важкувата праця	3300	3600	3400	3300
Важка праця	—	4200	4100	4400
Дуже важка праця	—	—	5500	—

Ми бачимо, що наведені цифри різних авторів дуже мало відрізняються між собою, що цілком зрозуміло, бо вони являють собою результат арифметичних вправ над майже однаковими числами.

Але виникає питання,—чому ми повинні вважати їх за цифри, що дійсно виявляють потребу нашого організму,—і яка роля науки в даному випадкові. Адже-ж вчені—на питання, скільки нам треба їсти—відповіли, попрацювавши олівцем і рахівничою машинкою: «Ми докладно вирахували, скільки ви їсте. Ось стільки. Робіть так і надалі, бо це є фізіологічна норма». Трудно не визнати, що такий наслідок не виправдав затраченого на нього часу, адже-ж нас цікавить питання, чи слід їсти стільки, скільки ми їмо, а відповідь ми дістали на питання, скільки ми звичайно їмо. Так-то наука просто ухвалила існуючі життєві норми.

Але як що робити таким чином, наприклад, у відношенні до алкоголю, то треба вважати фізіологічною нормою для француза 36 пляшок чистого спирту щорічно. Однак, ледве хто відважиться вважати таке вживання алкоголю за «норму».

Крім того, статистика ця відноситься тільки до європейських народів. Статистичні досліди їжі азійських народів дають далеко нижчі

¹⁾ Велика калорія—кількість тепла, потрібна, щоби нагріти один кілограм води на 1° С.

цифри. На підставі даних японського фізіолога Ошіма японці споживають таку кількість їжі (в калоріях).

Купець	2082
Студент	1811
Лікар	2201
Салдат	2330
Арештант на легкій роботі	2112
Арештант на важкій роботі	2884

Ці цифри значно менші від європейських норм. Рівночасно ряд дослідувачів європейців вказує на цілком виключну витривалість і силу японців.

Те-ж саме можна сказати й про китайців.

З дослідів російського лікаря Гаусмана видно, що китайські робітники, сільські й міські, при надзвичайно важкій праці дістають що-дня в їжі всього 1200—1500 калорій, що, на нашу думку, є голодуванням. На таких харчах китайці все-ж таки незвичайно витривалі в роботі.

Дослідувачі, що вживали статистичного методу до вивчення харчових раціонів, не урахували соціально-економічних моментів, що ними головню означуються харчові норми, але не фізіологічні потреби. Користуючись їх методом, ми могли-б виділити в окрему групу жебраків, означити їх голодний харчовий раціон і об'явити його фізіологічною нормою для жебраків.

З огляду на вищевказані суперечності статистичних даних (Європа—Азія) ряд вчених зробили повторні досліді над окремими особами й групами осіб. Особливий інтерес являють собою досліді американського фізіолога Читендена, так своєю тривалістю, як і кількістю суб'єктів (25 чоловіка), що підлягали дослідам.

В наслідок всіх цих дослідів довелось визнати, що фізіологічні норми—це—1600—3400 калорій на добу, залежно від праці організму.

Слід відзначити, що при всіх цих дослідях, разом з обмеженням кількості калорій, обмежувалась також значно кількість тваринних продуктів, особливо м'яса.

Те-ж саме ми бачимо у азійських народів, що не їдять м'яса із-за релігійних міркувань, майже не вживають молочних продуктів із-за економічних причин, так що їх їжа—майже самі рослини.

Мимоволі сама по собі виникає думка, чи велика потреба європейців в їжі не стоїть в звязку з більшим вживанням тваринних продуктів, зокрема м'яса. Такий звязок дійсно є, що тепер можна доказати не тільки на підставі логічних міркувань, але й точних наукових даних.

Ми доводили вище, що тваринні харчі складаються переважно з білків, рослинні—з углеводів. Тим часом дознано, що білки дуже неекономічне паливо для нашого організму.

Горючі в середині нашого організму, харчові матерії дають ось скільки тепла:

Білки	4,1 калорій
Жири	9,3 »
Углеводи	4,1 »

Отже, на перший погляд може здаватися, що найкращим паливом є жири. Білки та углеводи—паливо так само цінне й можуть замінити

один одного в однакових кількостях. Щоб жирами одержати таку саму кількість енергії треба жирів в $2\frac{1}{4}$ рази менше. Цей закон, названий законом «ізодинамії», дійсно має місце, коли мова йде про вжиток тепла на ogrівання організму. Але не має він місця тоді, коли тепло йде на виконання механічної праці.

Річ в тому, що всі три види харчового палива — білки, жири й углеводи, щоб виконати в м'язах роботу, повинні спершу перетворитись у виноградний цукор глюкозу. При цьому углеводи нічого не втрачають, і всі 100% їх енергії можуть бути використані м'язнем, що працює (звичайно коефіцієнт корисної чинності береться на увагу; для м'язнів він рівняється 30—33%).

Цілком інший взірець дають жири й білки. Як докладно виявлено досвідами, жир, переходячи в глюкозу, втрачає 13% своїх калорій, а білок 31%. Інакше це можна представити такими цифрами: щоб виконати ту саму роботу треба взяти калорій:

вуглеводів	100
жирів	115
білків	145

Отже ми бачимо, що жири й особливо білки неекономне паливо для іншої машини, і ця неекономність особливо відчувається при роботі.

Однак, слід зазначити, що навіть в стані цілковитого спокою наш організм виконує значну роботу. Наші м'язи весь час знаходяться в стані значного напруження так званого «м'язового тону» й значить виконують роботу. Серце працює безупинно все життя, так само як і інші внутрішні органи. Виходить, що значна більшість харчової енергії витрачається на виконання роботи й тільки менша частина на ogrівання нашого організму, що ще подвоює недоцільність жирно-білкового раціону з енергетичного погляду.

Можна ще інакше пояснити невелику потребу калорій при рослинному харчуванні. Як тепер відомо, рослинні продукти багаті на вітаміни, тваринні бідні на них, або зовсім їх не мають. В сучасний момент можна вважати за певне, що роля вітамінів не обмежується тільки забезпеченням від де-яких хвороб (про що далі), але, загально впливаючи на весь хімізм нашого організму, зокрема підвищує коефіцієнт використання поживи. Як раз завдяки цим обставинам Гаусман пояснює незначну потребу в калоріях китайців, що їх їжа складається майже з самих рослинних продуктів і має в собі багато вітамінів.

Вчений світ, виявляючи в справі харчування цілковитий консерватизм, довгий час не рішався робити практичних висновків з усіх вищенаведених фактів, але тепер він в цьому відношенні зрушив з «мертвої точки». Так, наприклад, італійський фізіолог Ро пропонує такі пайкові норми:

на час легкої праці	1934 калорій
» » середньої »	2406 »
» » важкої »	3378 »

Ці норми треба визнати у всякому разі достатніми. Чи не дуже вони великі вкажуть далі досвіди й спостереження.

4.

Не слід, однак, гадати, що можна зовсім виключити білок з нашої їжі. Як що він не придатний до виконання енергетичної ролі, то як пластичний матеріал він незамінимий.

Наше тіло складається головню з білків, води й солей. Жирів в здорової людини порівнює не багато, вуглеводів зовсім мало. Білок є не тільки головною, але й єдиною активною частиною коміркової протоплазми; її життєвим елементом.

З другого боку, білок не може бути утворений з жирів та вуглеводів, бо в останніх немає азоту. Отже певна кількість білка повинна конче знаходитись в нашій їжі, для поновлення що-денних витрат організму.

Визначаючи цю кількість, наука перебула таку саму еволюцію, що і в калорійному питанні. Вперед Фойт—в середині минулого століття вивів свою норму:

при легкій і середній роботі	118	грам	білку
при важкій роботі	145	»	»

Ця норма грішить в двох напрямках. По-перше, вона статистична, при чім, взято на увагу цифри споживання білка тільки в європейських народів, до того й не дуже малі. Як що якась цифра, напр., у італійців, здавалась Фойтові дуже малою, він, не замислюючись, ставив над нею знак запиту й не вносив її в свій статистичний розрахунок. Значить, до норми Фойта можна пристосувати всі міркування, що стосуються до статистичних калорійних норм.

Правда, Фойт пробував підтвердити свою норму лабораторними досвідами, але методика його досвідів не витримує критики, тому що наслідки їх цілком не показні.

Друга хиба його «норми» полягає в тім, що він дає різні цифри для легкої й важкої роботи. Тим часом вже в 1865 році Фік і Вісліценус довели, що розпад білка в організмі однаковий за відпочинком і роботою; значить потрібна кількість білка в їжі не залежить від праці.

Але все-таки норма Фойта старанно консервувалась фізіологами майже до останніх днів і здала свої позиції тільки недавно, не зважаючи на те, що вже два-три десятки літ, як фізіологи своїми досвідами відкидають цю норму.

Можна вказати на праці Гіршфельда, Сівена, Каспарі, Кумагави й инш., особливо на вищенаведені досвіди Читендена, що встановили не тільки низькі калорійні норми, але також надзвичайно низькі білкові норми. Досвідами Читендена встановлено середню норму в 50 грам білка на добу, а сам Читенден споживав тільки 33 грами.

До таких наслідків приводять пізніше роботи Хінхеде, Розе, Цунца й инших.

Останніми працями встановлений факт кардинальної важливости. Виявилось, що, харчуючись рослинною їжею, потрібно білків менше, ніж при споживанні тваринних продуктів. Особливо м'ясо викликає велику потребу білків. Так, на підставі даних Рубнера, харчуючись одною картоплею, потрібно з'їдати 57 грам білку на добу, харчуючись самим молоком—98 грам, яйцями—214 грам, м'ясом—261 грам. Інші автори дають ще менші цифри білка при харчуванні картоплею; Хінхеде дає 20—26 грам; Цунц 40 грам.

Ці останні дані перевертають зовсім наші попередні погляди на річ. Адже-ж раніше думали, що наш організм найліпше засвоює м'ясні білки, бо вони хемічним складом найподібніші до білків наших м'язів і інших органів, і що при м'ясній їжі можна обійтись як найменшою кількістю білка. Очевидячки наш організм має в собі ще не встановлені наукою хемічні можливості, бо чисто теоретичні рахунки не завжди можна до нього пристосувати. Статистичні норми білка, що його споживають азійські народи-вегетаріянці, цілком підтверджують тільки що наведені лабораторні дані. Так, наприклад, японці, згідно з даними Ошіма, з'їдають 40—70 грам білка на дому, китайці, згідно з даними Гаусмана—20—30 грам.

Та й в самій Європі статистика далеко не являє собою абсолютної підстави для Фойтової норми, коли не виключити з розрахунку малих цифр, як це й зробив Фойт. Італійські робітники й селяни з'їдають 60—70 грам білка на добу, фінни всього 40 грам.

Отже, поки-що можна вважати за встановлену норму добової потреби білків не більше 50—70 грам, пересічно 60 грам. Ці цифри не конче тривкі й можливо, що будуть надалі спроби на їх пониження.

Чи слід обмежуватись таким білковим мінімумом. Чи не краще споживати з їжою зайву частину білка. На це питання можна відповісти тільки негативно. Білкова норма в 60 грам не є нормою «без зайвини». Досліджуючи годування людей дієтою, позбавленою цілком білка й складеною тільки з жирів та вуглеводів в кількості, що перевищує калорійний раціон—було знайдено, що щоденно руйнуються 13—20 грам білків нашого тіла (досліди Томаса).

Таким чином виходить, що 60 грам білка більше, ніж втричі, перевищують ту кількість, що її ми могли-б вважати «без зайвини».

Вживати зайвий білок недоцільно, тому, що він, згораючи в організмі, дає непродукційний лишок тепла в розмірі 31% з заключеної в ньому енергії (дивись вище), що без рації перегріває організм, погіршуючи таким чином працю й інші життєві функції. Це перегрівання Рубнер назвав «специфічно-динамічною чинністю» білка. Вона особливо різко виступає після трапези, що в ній подається багато м'яса (також риби або птиці) й може дати малюнок «харчової гарячки» з де-яким підвищенням температури.

Крім того, білок задає дуже багато праці органам виділювання—печінці та ниркам—бо він геть чисто не спалюється в організмі лишаючи отруйні рештки (відкидьки). Жири-ж і углеводи, навпаки, не дають таких решток (відкидьків), бо спалюються зовсім або відкладаються в організмі, як запаси.

5.

Включивши в наш добовий пайок потрібну кількість білків, ми решту калорій повинні покрити вуглеводами та жирами. З усього вищесказаного ясно, що головну частину нашого харчового пайку повинні становити углеводи, як найекономніший паливний матеріал. Кількість їх в добовому пайкові залежить від тягару роботи, й вона визначалась попередніми авторами в 350—600 грам. А що ми вважаємо перебільшеними старі калорійні норми, то ми й цей вуглеводний раціон повинні вважати за де-що прибільшений. Практичною міркою потреби в углеводах служить наш апетит і тільки громадське харчування вимагає нормових розкладок.

Кількість жирів у їжі не має особливого значіння й може хитатись від 20 до 100 грамів. Це більш економічне питання, бо жири досить дорогі. Виключити їх зовсім з дієти не можливо, бо вони становлять важливу смаковину субстанцію і крім того в деяких жирах (особливо в коров'ячому маслі, не топленому) знаходяться віталіни.

Наш організм складається на 65% з води і тільки на 35% з твердих субстанцій, хоча і ті переважно розпущені в воді. Без води життя нашого організму і взагалі життя на земній кулі було б неможливе, бо хемічні процеси, що являють собою основу життя, можуть відбуватись тільки в розчинах, а не в твердих тілах. Але що наш організм безнастанно втрачає воду з потом, сечою й іншими способами, то доводиться ці витрати заповнювати зовні. Необхідно випивати на добу (включаючи рідкі страви й напитки) 1300—3000 грам, залежно від клімату, пори року й роду їжі.

Солі є надзвичайно важливою складовою частиною нашої їжі, бо вони, по-перше, служать пластичним матеріалом. З вапневих солей складається наш кістяк, залізові солі потрібні, щоб утворити гемоглобін — субстанцію, що червонить нашу кров. Але, крім того, у всіх рідинах і соках нашого організму знаходяться розпущені солі в докладно означеній пропорції, без чого комірочки нашого організму не можуть існувати. А що солі витрачаються організмом так само, як і вода, то потрібний сталий приплив їх з їжею. В складеній, як слід, їжі завжди знаходиться доволі солей і тільки кухонної соли треба щось із 20 грам на добу.

За останнє десятиріччя зроблено в харчовій науці цілковиту революцію відкриттям азотистих субстанцій, що їх названо вітамінами. Вперше наткнулись на ці субстанції, вивчаючи хворобу бері-бері, що з'явилась в Японії й сусідніх східних краях останніми де-кілька десятками років і що приймала часами епідемічний характер. Виявилось, що європейці «поліпшили» оброблення рижу його поліровкою, при чім з нього здиралась червона оболонка. З другого боку, було встановлено, що на бері-бері захворюють ті, хто харчується тільки самим полірованим рижом.

Далі було виявлено, що коли до їжі хворих на бері-бері додано червоних рижових висівок, то вони видужували. Потім з висівок було виділено особливі кришталеві субстанції, що мали в собі азот і що так само, як і рижові висівки, оберігали від захворювання на бері-бері й лікували хворих. Цю субстанцію назвав Фрунк, що відкрив її — «вітаміном»¹⁾.

Відкриття Фрунка швидко розвивалось працями майже самих американців. Тим часом відкрито три роди вітамінів.

I. Жировий фактор А (що розпускається в жирах).

II. Водний фактор В (що розпускається у воді й спирті).

III. Протигнильцевий фактор С.

Фактор А необхідний в харчах, щоб людина правильно росла. За його відсутністю спиняється ріст дитини або малого звірятка. Крім того, помічається розстрій вапневої виміни, що викликає серйозні нелади в кістякові (рахіт або англійська хвороба в дітей, остеопораз у дорослих).

Фактор В рівняється Фрунковому вітамінові й охороняє від бері-бері. Бері-бері зветься інакше поліневритом і виявляється в масовім пере-

¹⁾ В не цілком докладному перекладі вітамін значить «азот життя», що вказує, що неможливо жити без цієї субстанції в їжі.

родженні нервових стеблів, що приводить до параліжів і інших тяжких розстроїв. Смертність від цієї хвороби досягає 70%.

Фактор С оберігає від гнильця (цини). Ця хвороба, що довго була загадкою, тепер цілковито пояснюється довготривалим браком в харчах фактора С.

Фактори А й В порівнює добре переносять нагрівання. Однак, довго нагріваючи (де-кілька годин) при температурі 100% або вище, вони частково або цілком руйнуються. Фактор С починає руйнуватися вже при 50%, так що кипіння й печення для нього згубне; так само не витримує фактор С й висушування (сушені овочі й садовина).

Вітаміни або, як їх тепер звуть, «невідомі харчові фактори» (бо ні хемічної будови, ні фізіологічної їх ролі докладно ще не досліджено) знаходяться далеко не у всіх продуктах в рівній мірі. Де-які продукти зовсім позбавлені вітамінів.

В сучасний момент надається вітамінам чи не найвизначнішу ролю в справах харчування. Доведено, що вітаміни відіграють значну ролю в процесах окиснення й вуглеводній та азотній виміні. Наші відомості про їх значіння де-далі усе ширшають й треба чекати, що найближчі роки принесуть нам нові відкриття в цій царині.

Тому, вибираючи їжу, треба в першій мірі звернути увагу на те, щоб мати в ній вітаміни, не забуваючи при цьому про інші потрібні елементи.

Нижче ми наводимо таблицю про кількість невідомих факторів в різних харчових продуктах.

Брак якого-небудь фактора означений знаком—, присутність знаком+. По кількості плюсів можна судити про кількість факторів в продукті. Цифрових даних навести не можна, бо невідомі фактори ще хемічно не ізольовані й не даються вирахувати в числах.

З наведеної таблиці (див. на друг. стор.) видно, наскільки багаті на вітаміни природні¹⁾ рослинні продукти й наскільки бідні на них продукти тваринні, що з них багато зовсім позбавлені вітамінів. Тільки рослинні організми придатні до синтезу вітамінів, в організмі тварин надібується вітаміни лише постільки, поскільки вони постачаються їжею.

6.

Наведені вище дані дозволяють нам перейти до висновків по основному питанню, що нас цікавить,—чим ми повинні харчуватись: чи так званою «мішаною» їжею, що складається з тваринних та рослинних продуктів, чи самою рослинною²⁾. Головним об'єктом суперечок є, звичайно, м'ясо, бо молочні продукти та яйця особливо гострих суперечок не викликали. Головні аргументи прихильників м'яса тепер втратили найменшу видимість доводів. Раніш потреба м'яса пояснювалась тим, що організмові

¹⁾ Під ненатуральними або денатурованими продуктами треба розуміти неправдиво оброблені продукти, що втратили цілком або частково вітаміни (й інші харчові субстанції), напр., полірований риж, біле борошно й білий хліб, сушені овочі й фрукти, парене, пастеризоване й стерилізоване молоко й взагалі всі продукти, що висушились або довго нагрівались.

²⁾ Прихильники чисто тваринної їжі в науці не траплялись ніколи, бо надто зрозуміло, що таке харчування неможливе.

КІЛЬКІСТЬ ХАРЧОВИХ ФАКТОРІВ А, В І С В РІЗНИХ ХАРЧОВИХ ПРОДУКТАХ

Назва продуктів	А.	В.	С.
Зерна трав'янистих рослин (пшениця, жито, ячмінь, овес, кукурудза, риж) цілі	+	+	—
Зерна трав'янистих рослин (зародкова частина)	+	+	—
» » » висівки	—	+	—
Біле пшеничне борошно, полірований риж	—	—	—
Боби, горох свіжі	сліди	+	+
» » сухі	—	+	—
Горохвяне борошно (із сушеного в печі гороху)	—	—	—
Пророслі зерна трав'янистих і стручкових рослин	+	+	+
Картопля	—	+	+
Морква	+	+	+
Буряк	+	+	+
Капуста свіжа, сирова	+	+	+
» » варена	+	+	+
» сушена	+	+	Ледве помітні сліди
Шпінат	+	+	+
Салат	+	+	+
Зелена ярина (цибуля й інші)	+	+	+
Помідори	+	+	+
Фрукти, суниці, виноград	—	+	+
Цитрини, померанчі (свіжі)	—	+	+
Горіхи	+	+	—
Рослинні олії (продажні)	—	—	—
Молоко коров'яче сирове	+	+	+
» » збиране	—	+	+
» » парене	неозн.	+	менш +
Сметанкове масло	+	—	—
Сир жирний (з незбираного молока)	+	—	—
» сухий (із збираного молока)	—	—	—
Яйця	+	+	—
Яечний жовток	+	—	—
М'ясо пісне	+	+	+
Печінка	+	+	+
Риба (біла)	—	Ледве помітні сліди	—
Риба жирна (сімга, оселедець)	+	т. с.	—
Ікра (кав'яр)	+	+	—
Здір (лій, яловиче сало)	+	—	—
Свиняче сало свіже	+	—	—
» » топлене	—	—	—

треба було з їжею давати достатню кількість білка. Фойт включив в свою «славетну» норму 120 грам білку, для тих, хто легко працює, і 145, а навіть і більше, для тих, хто працює тяжко. А що це заперечувало твердженню Фіка й Вісліценуса, що білок при м'язевій роботі не витрачається, то Фойт висунув теорію, що при побільшенні вживанні білка він відкладається в тілі в формі м'язу, що підвищує працездатність.

Однак, ця теорія не йде в парі з фактами. Білок відкладається в тілі в трьох випадках: в організмі, що росте; у вагітних самиць і при побіль-

шеній м'язевій тренівці, при чому цілком непотрібне побільшене вживання білка, як що його, звичайно, не було дуже мало — «без зайвини» (менше 40—70 грам). Навпаки, коли бракує одного з цих трьох факторів, то білок в тілі не відкладається, хоч скільки його не споживати в їжі.

Взагалі білкове питання, що раніш займало перше місце в науці про харчування, тепер втратило свою доречність. Норма Фойта понижена в 2—3 рази і ті 50—60 грам білків, що нам потрібні, ми можемо одержати з рослинної їжі.

Вказувалось на те, що рослинні білки не рівноцінні, бо не мають де-яких амінокислот і взагалі своїм складом різняться від білка нашого тіла. Це твердження виявилось неправдивим, бо, як ми бачили, білок картоплі вчетверо рівноцінніший від білка м'яса. Питання про нерівноцінність може виникнути лиш при харчуванні яким-небудь одним рослинним продуктом, та й то таких продуктів дуже мало (кукурудза). При звичайній їжі, що складається з багатьох рослинних продуктів, питання про нерівноцінність відпадає.

Ми бачили, що перебір білка шкідливий, бо він підвищує потребу в калоріях й спричиняє перегрівання організму (специфічно-динамічна чинність Рубнера). Крім того, білок ставить великі вимоги печінці та ниркам.

Ці всі мінуси білків особливо різко виступають при м'ясному харчуванні, що складається виключно з білка (худе м'ясо). М'ясо дуже швидко отравлюється й всмоктується, так що організм зразу перевантажується великою кількістю амінових кислот¹⁾. Крім того, має в собі багато отруйних складових частин сечі, так званих «екстрактивних субстанцій» (творива) (сечевина, сечева кислота і інші). Через це, як ми вже бачили, після ситої м'ясної трапези організм знаходиться в стані отруїння, що виявляється підвищеною температурою, сонливістю й зменшенням працездатности. Отруїння наступає, дарма що печінка має завданням паралізувати (бар'єрна роль) його, але-ж вона перевантажена по-над норму.

Це отруїння особливо гостро виступає, коли виключити бар'єрну роль печінки, що можна перевести на тваринах спеціальною операцією. (Ек-Павловська фістула). Оперовані таким способом звірята можуть довго жити без всяких розстроїв, харчуючися рослинно-молочною їжею, але гинуть з явищами гострого отруїння нервової системи (корч), як що їх погодувати м'ясом.

Шкідливість м'яса і перевага рослинної їжі особливо яскраво підтверджують три твердо встановлені факти: по-перше, спостереження над азійськими народами—вегетаріянцями, що переважають європейців силою й витривалістю; по-друге, численні спортивні перегони на дальші дистанції (100—200 верст), що відбулись в Англії та Німеччині й що на них вегетаріянці одержували перші нагороди; по-третє, спеціально поставлені лабораторні досліди працездатности вегетаріянців і м'ясоїдів.

Такі досліди над 43 вегетаріянцями і 23 м'ясоїдами було зроблено в Брюселі Жотейко й Кіпіані. В наслідок їх виявилось, що витривалість вегетаріянців на 50% більша. Спеціально вираховувалась, при цих дослідах, інто-ксикація (отруїння) м'язів, виявилось, що у м'ясоїдів вона в 22 рази більша, ніж у вегетаріянців.

¹⁾ В шлункові й кишках білок розкладається на амінокислоти, що всмоктуються в кров, і вже потім з них знову утворюється білок в наших тканинах і комірках.

Надзвичайно важливим міркуванням на користь рослинної їжі є кількість в ній комірчастої пльви. Її не стравлюють харчостравні соки і тому її раніш вважали непотрібним тягарем і ставили в мінус рослинній їжі. Недоречність такого погляду тепер загально визнано. По-перше, рослинна комірчаста пльва частково стравлюється бактеріями, що живуть постійно в наших кишках; по-друге, і це найголовніше, комірчаста пльва служить дратівником стінки кишок, що допомагає проходити їжі харчостравним каналом в нормальний речінець.

В м'ясі й інших тваринних продуктах бракує комірчастої пльви і тому, не дістаючи роздратування, працюють мляво; їжа в них застоюється, гниє й організм отрується гнилизняними отрутами, що всмоктуються із кишок. Утворюється стан, що відомий в медицині під назвою «хронічний закреп»; його наслідки добре відомі (недокрів'я, головні болі, млявість, нехіть до праці та інше).

Таблиця кількості вітамінів також служи гь яскравим доказом на користь рослинної їжі. В м'ясі знаходиться мало вітамінів, а в рибі зовсім їх бракує.

Нарешті й кількість рослинних солей в рослинних продуктах вища, ніж в тваринних. М'ясо особливо бідне на вапняні солі (тому хижакі з'їдають не тільки м'ясо, але й кості своєї здобичі). В молоці майже немає заліза¹⁾. Харчування самим молоком і білим хлібом, також майже позбавленим заліза, в короткий речінець приводить до гострого недокрів'я, а коли молоко парене, то навіть до гнильця (цинги).

Для робітників розумової праці тваринна їжа так само мало потрібна як і для фізичних робітників. Правда, працюючи розумово, витрачається не вуглеводи, як за м'язневої праці, а білки, але витрати ці не великі. Для розумової праці потрібні фосфористі білки і жири (ліпоїди), але пересічна кількість їх майже однакова, так в тваринних, як і в рослинних продуктах. Дуже важливою при розумовій праці є кількість в їжі факторів А і В, а їх в рослинній їжі більше, ніж в тваринній.

Отже всі міркування промовляють на користь рослинної їжі. Однак, неслід виявляти вузькості висновків і зовсім відкидати тваринну їжу. Тільки м'ясо²⁾ треба категорично відкинути, як отруйний продукт, що його споживання нічим не виправдується (з наукового погляду). Яйця-ж і молоко можуть бути допущені в незначній кількості, як приправа, бо приємний смак їжі має велике значіння для її засвоєння. Але визнати їх потрібними для харчування все-ж таки не можна. У великій кількості вони рішуче шкідливі—молоко тим, що бідне на залізо, а яйця, що багаті на холестерин (спеціальна матерія, схожа на жир), що безпосередньо спричиняє захворювання артеріосклерозом.

Коров'яче масло в поміркованій кількості (не більше 50 грам на добу)— дуже корисний харчовий продукт, завдяки високій кількості жирового фактора А.

1) Немовлятко народжується з запасами заліза в своїй печінці, що їх йому вистарчає в молочний період його життя. По скінченню же молочного періоду, коли запаси заліза вичерпані, молоко вже непридатне, як їжа, й потрібно його замінити фруктами й овочами. Саме так тепер підготовують немовляток, починаючи з шости-місячного віку.

2) Також рибу й птицю, що хемічним складом подібні до м'яса, а рибу того, що зовсім позбавлена вітамінів.

Коров'яче масло в поміркованій кількості (не більше 50 грам на добу)—дуже корисний харчовий продукт, завдяки великій високій кількості жирового фактора А.

Проти рослинної їжі висувалось два міркування, досі не згадані: слабе засвоювання рослинного білка й великий обсяг (об'єм) рослинної їжі. Перше було заперечено данським лікарем Хіндхеде; він довів, що погляд прозле засвоєння рослинного білка збудований на фальшивих передпосилках і висновках. Так само й друге твердження основане на непорозумінню. З вище наведеної таблиці хемічного складу продуктів видно, що рослинна їжа має пересічно більше калорій, ніж тваринна (хліб, крупа), борошно, боби, оріхи й через те не має великого об'єму (обсягу).

Резюмуючи все вищесказане ми мусимо прийти до висновку, що інтереси соціальної гігієни вимагають реформи харчування в розумінні переходу до рослинної їжі, виключивши цілком м'ясо й значно обмеживши кількість молочних продуктів і яєць.

Але-ж і міркування соціальної економії доводять потрібність цієї реформи.

Що рослинні продукти дешеві—стара, всім відома, правда,—але загально думають, що дорожнеча тваринних продуктів пояснюється їх високою поживністю. Не трудно довести, що це цілковита неправда. Нижче ми приводимо таблицю, що показує ціни на 1 травня 1924 р. на Благо-віщенському базарі в Харкові.

Назва продуктів	Ціна одного фунта	Ціна одного кілограма	Скільки калорій знаходиться в одному кілограмі	Скільки калорій можна купити за 1 к.
М'ясо ¹⁾	40 коп.	1 карб.	1294	13
Молоко .	60 к (четв.)	24 коп.	645	27
Яйця . . .	25 к (10 шт.)	50 »	1723	35
Картопля	6 коп.	15 »	941	63
Фасоля	12 »	30 »	3701	123
Хліб білий	12 »	30 »	2675	90
» житній	4 »	10 »	2378	237

Таблиця ясно вказує, що висока ціна тваринних продуктів не залежить від їх високої поживності—й що на копійку можна дістати в кілька раз більше рослинних калорій, ніж тваринних. Таке співвідношення відмічене у всіх краях земної кулі, але особливо різко воно виступає в густо заселених країнах (Японія, Бельгія й взагалі західньо-європейські краї), де тваринні продукти особливо дорогі.

Значить, ми повинні визнати, що поживна вартість продуктів стоїть в відворотному стосунку до їх риночної ціни, інакше сказано, найдешевші продукти є найбільш поживні.

Висока ціна тваринних продуктів пояснюється чисто соціально-економічними факторами. Ціна харчових продуктів також підлягає законам

¹⁾ Тепер (з листопаду 1924 р.) ціни на м'ясо зменшилися вдвоє, що взагалі не змінює рації таблиці. Однак зниження ціни на м'ясо випадкове і зв'язане з недородом. Коли весь зайвий товар буде викинуто на ринок, ціна на м'ясо знову підскочить. Ціна на яйця навпаки підскочила (до 40 коп. десяток), що треба вважати нормальним для зимового сезону. Інші ціни без різких змін.

попиту й пропозиції, як взагалі всі ціни. А що пропозиція тваринних продуктів значно відстає від попиту на них, то й підвищується ціна.

Річ в тім, що твариніводство не вигідне для раціонального використання землі. Адже-ж скот їсть те, що ми самі могли-б з'їсти, а повертає нам м'ясом і салом лише незначну частину з'їдених калорій.

Кучинський і Цунц вирахували, що в Німеччині щорічно свині поїдають 44 біліони калорій, а дають своїми продуктами лише 9 біліонів калорій, тоб-то 80% калорій гине без користі для нас, бо тварини витрачають їх в процесі своєї життєвої діяльності.

Треба ще взяти на увагу, що свинарство є все-ж-таки вигідна галузь (сорт) скотарства, бо свині швидко плодяться й ростуть, тоб-то дають великий приріст живої ваги. Це значить, що вони менше їжі витрачають на енергетичні цілі, а більше на пластичні, тоб-то більше нам повертають із з'їденої їжі. Розплід товару менш вигідний, бо він дає менший приріст живої ваги і, значить, більше калорій витрачає на свої енергетичні потреби, бо повертає нам менше, ніж 20% з'їденого.

Ті самі автори показали, що всі ці міркування мають не мале значіння в загально-державному масштабі. В Німеччині з 210 біліонів калорій, що їх країна щорічно споживає, тільки 51 біліонів споживається людьми, решта скотом. Отже на скот припадає більше, ніж три четвертини всього споживання країни; при чім продукти ці придатні для людського харчування (жито, картопля й інше).

Само собою зрозуміло, що нам вигідніше безпосередньо з'їдати рослинні харчові продукти, ніж проводити їх наперед по шлунках тварин, втрачаючи при цьому 80% енергії, що в них знаходиться.

Розводячи домашні тварини, ми розводимо собі харчових конкурентів. Поки земна куля ще не дуже населена, то такий стан речей можна ще терпіти. Але вже й тепер статистика вказує на відносне зменшення кількості скоту в усіх, особливо густо заселених країнах. Далі процес піде швидче.

Отже залізний закон економічної необхідності доведе в майбутньому людство до рослинного харчування. Але ми маємо всі дані для того, щоб свідомо цей процес прискорити; це диктують міркування соціальної гігієни й соціальної економії.

В. БУШУЄВ

Дніпрове поріжжя в археологічному відношенні.

Пороги на Дніпрі, ці пам'ятки славетні України, що мають стільки сполучених з ними спогадів історичних через де-який час зникнуть. Бо розпочато вже роботи що-до шлюзування Дніпра. За планом, що його виробив проф. Александров, біля Кичкасу мають збудувати загату, через що рівень води підвищиться на 17 сажнів. Таким чином пороги буде затоплено, і на чималому обшарі затоплено буде також береги Дніпрові. Тому, здається мені, треба та й своєчасно було-б розповісти про ті скарби старовини, що порозкидано на поріжжі Дніпровому, на берегах Дніпра, про ті скарби, що через де-який час зникнуть назавжди й втрачені будуть для науки. Проф. Грушевський цілком правдиво каже: «Многочисленные остатки ново-каменной культуры покрывают, можно сказать, всю нашу страну, а если в некоторых местностях они нам неизвестны, то это прежде всего зависит от того, что до сих пор эти места обращали на себя слишком мало внимания» (Киевская Русь, стор. 23). До таких місцевостей, надзвичайно багатих на рештки давньої старовини, всіх епох і народів, від кам'яного віку, бронзового, скитської доби аж до запорожських часів, але разом і до місцевостей мало наукою досліджених, що не звертали на себе уваги, а тому й не були вивчені, належить і Дніпрове поріжжя. В найкращому разі згадується (напр., у Нідерле, Грушевського) лише про стоянку на Стреличій Скелі біля села Волоського (коло Лоханського порогу), що про неї дуже коротко (десять рядків!) оповідає К. Мельник (Труды VIII археологического съезда, т. IV, Мельник Стоянка и мастерская каменного века у днепровских порогов). Такі-ж коротенькі, навіть без зазначення місць стоянок, подає відомості Мельник і в іншій доповіді («О мастерских каменного века в бассейне Днепра». Труды IX археологич. съезда, стр. 69). Дуже короткі й неповні вказівки на стоянки кам'яної доби в цій частині Дніпра подає проф. Синявський («Археологические находки у Екатеринослава и раскопки на Мандриковке». Летопись Екатеринославской ученой архивной комиссии, VI выпуск, 1911 г.), а також А. А. Скриленко («Материалы к археологической карте Екатеринославской губернии». Екатеринослав, 1905 г.). Д. І. Яворницький, що колись виходив та виїздив по всіх порогах, в своїх історико-топографічних нарисах («Вольности запорожских козаков», «Запорожье в остатках старины и преданиях народа», «По следам запорожцев») не згадує зовсім про стоянки кам'яної доби, хоч досліді його мають перешорядне значіння для орієнтування в цій місцевості. Майже нічого не каже про стоянки й Бурачков (Археологическая карта Новороссийской губернии Крыма и объяснение к ней. «Древности». Тр. И. М. Ар. О. т. XII, 1888 г.).

Починаємо начерк наш з міста Катеринославу, хоч і вгору від нього по берегах Дніпра є безліч рештків старовини. На правому березі біля с. Новий Кодак є стоянка кам'яної доби (неоліт). Тут ми помічаємо характерну рису поріжжя дніпрового: ці місцевості було заселено від кам'яної доби й до наших часів (за часів запорожських Н. Кодак був адміністративним центром Кодацької паланки-округи) і тому подибуються тут рештки всіх епох: Кам'яного, бронзового, скитської доби, рештки слов'янської старовини, до християнської й князівської доби. Так, напр., по київських музеях¹⁾ є з Н. Кодака в колекції Університету 8 предметів кам'яної доби, скитські речі, з острова близь Н. Кодака намисто слов'янської доби, бронзові гудзики, застіжки, обручки, персні, разом 15 речей, з князівської доби 5 речей, бронзовий енколпійон, срібні й бронзові хрести. На лівому березі Дніпра, просто Н. Кодака є села Каменка й Обухівка. Київський університетський музей має 38 речей кам'яної доби з стоянки біля Обухівки і 29 речей з стоянки біля Каменки, бронзовий серп і наконеччя списа з Обухівки, речі скитської доби з Обухівки й Каменки, бронзову фібулу (застіжку) римського ґатунку (епохи переселення народів) з Обухівки,— коротко кажучи, тут теж помічається безперервність культур. Могили в Кам'янці розкопано було Яворницьким і Синявським, ці могили належать до епохи неоліту. Селяни часто находять в цих двох селах кістки й ікли мамутів²⁾.

Перейдемо тепер до м. Катеринослава (у XVIII в. слобода Половиця). На площі самого міста існує 4 стоянки кам'яної доби. Перша з них в районі Чечелівки, на березі Дніпра, між школою Брянського заводу, що її почали були будувати, й шпальним заводом, проти водоканали трубною заводу. На березі, що розмивається у повідь, розкрито культурний шар з кістками ссавців, черепашками *Unio pictorum*, креміннями й характерними для неоліту черепками. Цю стоянку було розкрито р. 1918. Друга, чимала стоянка й майстерня кам'яної доби міститься в верхній частині саду Потьомкіна. Перші археологічні нахідки було зроблено тут у 80-х рр. XIX в. Антоновичем і зберігаються вони в Києві, в музеї Університету Протягом 1901—1903 рр. А. С. Синявський робив розкопки у саду Потьомкіна і в статті своїй «Потемкинский сад в археологическом отношении» (Летопись Екат. Ученой Архивной комиссии, 1914 г., вып. I) пише він так: «Более тщательные наши разведки привели к открытию несомненно весьма значительной стоянки каменного века: была найдена масса черепков, так называемых кухонных остатков, с колотыми костями разных животных і рыб, каменных стрел, ножей и каменный молот. Оказалось, что культурный пласт, наслояющийся везде на месте, где долго живет человек, в этой части Потемкинского сада очень глубок и заключает в себе массу остатков самых различных периодов жизни человечества: каменного и бронзового веков, а также следы скифского периода, античной культуры и даже остатки запоржского быта, в виде кафель от «груб»—печей и проч. По

1) Для вказівок на київські музеї користувалися ми з дуже неповного «Каталога виставки XI археол. с'езда в Києве; Київ. 1899 г.

2) В колекції Поля є 68 речей з стоянки, біля с. Каменки. Коротеньку характеристику цієї стоянки див. «Каталог коллекции древностей А. П. Поль в Екатеринославе». Составила К. Мельник, Киев. 1893. Стр. 9. Обухівки там є бронзові сокирки, списи, кинджали, вінок з золотих платвок, бронзова фібула мистецької роботи, бронзове дзеркало. Стр. 27. Колекція Поля ввійшла до складу Катеринославського краєвого музею.

садовим аллеям, которые идут в этой части, были находимы черепки с характерной для каменного века орнаментовкой. Остатков древней культуры было еще недавно так много, что обыкновенным зонтиком можно было накопать в течение получаса 20—30 черепков»¹⁾. Однак, мимо всіх заходів, що вживав Синявський, щоб одержати дозвіл розкопати стоянку, власник Потьомкинського саду—«благородне дворянство» в особі «предводителя» категорично відмовляло в цьому, р. 1910 віддало в оренду сад підприємцям, що на місці стоянки збудували ресторана й зробили майдан для скетиг-рингу, перекопавши для цього усе чисто й поробивши низки терас. Під час робіт цих знайдено було безліч черепків, кам'яних сокир, молотків і т. д., що й передано було до місцевого музею. Р. 1916—1917 найкращу горішню частину саду, де була стоянка, до щенту зруйнували, бо проклали через цю частину під'їзні залізничні колії до мосту залізничної колії Мерефа—Херсон, що саме тоді будували, а крім того там же поробили кам'яноломні²⁾.

Р. 1918 я находив тут велику силу черепків доби неолітичної, безліч кременів, кільки кам'яних молотів, де-кілька вивертів з молотів (ознака, що тут була майстерня кам'яних знаряддів), голку з кістки, грудки кривавика й т. и. Речі ці я передав до місцевого музею. Влітку р. 1924 на доріжках колишнього саду (сад вирубали й викорчували р. 1918—20) в його горішній частині подибувалося ще чимало кісток і черепків, а посеред однієї доріжки я викопав майже цілий посуд, що стремів на поверхні ґрунту, посуд неолітичної доби (з малюнком, видряпанним нігтем).

Ця стоянка була дуже й дуже велика. Вона тяглася вгору аж до Каміннів (частина міста) і, напевно, ще й далі. Бо недалеко від нижнього палацу (бувш. Струкова) в Камінцях, у проваллі на ярку, що просто Колодязної вулиці, я находив неолітичні черепки. Завширшки стоянка теж була чимала, і в горішній частині саду доходила майже до Дворцової площі. Р. 1918, коли тут прокладали дорогу, я находив черепки й кремені біля самої навіть площі.

Другу стоянку в саду Потьомкина, розкрито мною р. 1918, міститься вона в нижній частині саду, повз берег Дніпра, нижче руїн колишньої водокачки. Тут берег утворює дві тераси, перша сажків біля двох від рівня ріки, а друга на три сажні вище над першою. Друга, верхня тераса до р. 1918 вкрита була старими товстеними дубами, очевидно це був колись берег річки. Вода підпливає й тепер сюди, коли буває велика повідь. Верхню частину цієї другої тераси р. 1918 зрізали на 1½ майже сажні, прокладаючи вузьку залізничну колію підсобного значіння, і тут на чималій довжині смузї (кроків 300—400) у свіжому розрізі, завглибшки 2-3 арш., виявилось безліч кісток (ссавців, іноді й людські траплялися). Серед них багато черепків було неолітичної доби, кремені, черепашки Упію й т. д. Я бачив, як дітвора з сусіднього села Мандриківки знайшла тут цілий посуд і понесла собі цю «миску» додому. Землю цю зрізували, скидали геть униз і тут теж розкидано було чимало кісток і черепків. Найбільше було їх, починаючи від місцевости проти стоянів мосту Мерефо-Херсонської залізничної колії. На жаль, саме тут складено було камінь для будівлі, через що й не можна було робити розкопок.

¹⁾ Див. також статтю проф. Синявського про Потьомкин. сад в що-річникові «Приднепровье», 1908 р. Катеринослав, вид. Авчинникова.

²⁾ Див. статтю про Потьомкин. сад в місцевій газеті «Слово» від 7 серпня 191: р.

Четверта стоянка на грунтах м. Катеринослава міститься на горішній частині Богомолівського (Манастирського) острова. Краще кажучи—містилася, бо значну частину цієї горішньої частини знищено—тут була кам'яноломня, а нарешті побудовано дачі. Культурний шар тут тонкий, починається майже на поверхні землі, а лежить безпосередньо на граніті, що складає основу острова. Найбільш нахідок (черепки, крем'яні) припадає на місцевість біля дачі Богомолова, над Кам'ноломнею, а також на північному схилі острова. Біля переправи яхт-клубської в піску я найшов р. 1918 майже цілий посуд (неолітичний), дуже незграбної роботи, без розводів і окрас. Р. 1910 на дачі Рябчика, коли копали лідницю, то на значній глибині викопали кістяк людини. Про цей острів, Манастирський на ймення, відомо від IX віку. Тут був монастир, що знищено за татарського наступу. У XVII ст. французький інженер Боплан, відвідавши й оглянувши цей острів, вже не знайшов там жадних решток монастиря (див. його «Описание Украины». СПб, 1832, 18 стор.). Я дуже уважно оглядав острів р. 1918, 1919 і 1924 і теж не знайшов будь-якого сліду від монастиря, тільки хіба, що недалеко від берега, на північ від дороги до переправи на яхт-клуб, помітні рештки якогось городища. Можливо, що монастир був дерев'яний, а тому й не залишилося від нього сліду.

Просто м. Катеринослава, на лівому піскуватому березі, коло Нижнедніпровського, трапляються теж неолітичні черепки й крем'яні. Особливо багато їх на лівому березі трохи, нижче від міста, проти рогу острова Шевського. Це—тип стоянок дюнних, або кучугурних. Взагалі на піскуватих мілинах Дніпрових трапляється чимало кісток, черепків і крем'янів.

Нижче м. Катеринослава, прилучаючися до нього, стоїть село Мандриківка (на правому березі) і там часто знаходять бронзові наконеччя до стріл (скитські).

До-речі тут зауважити де-що й про могили м. Катеринослава. На мапі генерального штабу, зробленій в 60-ті роки, на грунтах м. Катеринослава та його околиць зазначено чимало могил і розміщено їх тут дуже густо, куди густіш ніж в інших місцевостях, а це свідчить або про те, що в добу доісторичну ця місцевість буда дуже заселена, або що вважали її за священну. Зазначено на мапі цій такі могили: 5 могил на Соборній площі (ще й нині між больницею й музеєм помітно горбки), 4 на Басейній площі (найбільшу, сажнів два заввишки, зрізано цілком, як я бачив р. 1892, решту розкопано Яворницьким, Синявським і Скриленко), 1 велика й 17 малих—ціле кладовище—там, де кінчається Лагерна вулиця (біля Севастопільського кладовища й лагерів, між містом і Мандриківкою¹); дуже багато могил, знову таки кладовище—там, де міські дачі (6 могил на ближніх дачах і 17 на дальніх), 1 велика й 9 малих там, де іподром, Гостра Могила за міськими дачами, Ряба Могила біля південно-західнього краю манастирського лісу, і ціла купа—рясні могили край аптекарської балки, на крайньому кутку Шляховки, на шляху, що йде на Верхнедніпровське. Зазначено на цій же мапі чимало могил, розміщених біля міста. Найвидатніші з цих могил розміром своїм є Близнята, на шляху, що йде на ст. Кодак. Це—дві дуже великі могили, одна біля одної, що про них оповідає дуже поетична легенда, записана колись Новицьким (див. В. Д. Машуков, Історія

¹) Див. Синявський, Археологич. находки у Катеринослава и раскопки на Мандриковке. Летопись Екат. учен. архивн. комиссии, вып. VI, 1911 г.

г. Катеринослава. Р. 1910). Цікава також Довга Могила, що на горі над Чечелівкою, недалеко різниць. Визначається вона формою своєю,— довгаста з чотирма вершинами. З могили цієї милуються очі з чудового краєвиду на десятки верстов навкруги. Біля довгої могили є ще шість малих. На малі генерального штабу зазначено однак не всі могили: не означено там могил, що були у саду Потьомкіна й збереглися ще біля нової тюрми; не означено й дуже старі могили, що майже зрівнялися з землею. В частині міста, що нині добре забудована, було теж багато могил. На міському кладовищі, біля рогу Херсонської та Романівської вулиць, вище кладовища, на Сінній площі було де-кілька невисоких могил, між Олександрівською й Казанською вулицями, де нині Українська вулиця, Конечная (розкопано її Соколовим), між Надеждинською й Філософською, недалечко від рогу Лисаветградської і Філософської (розкопано її Соколовим). Вище міського кладовища, коло Колишнього млина Соврачинського, була чимала могила, а там, де збудовано артилерійські касарні й трохи вище них, була ціла купа могил. В цих двох місцевостях робив розкопки Соколов і знайдено тут черепи, кістки, бронзові наконеччя до стріл, черепки й цілий посуд. Взагалі всі могили м. Катеринослава хижацьки пограбовано бригадним генералом Євг. Вас. Соколовим, що до послуг його була безплатна робота салдатів. Ніяких записів він не робив при цьому, книг у нього й зовсім не було, а речі, що знаходив, залишав він собі для окраси кабінету свого, над усе цінуючи старовинну зброю: бронзові щити, шеломи, списи, мечі й т. п. Раніше цей Соколов розграбував також могили коло Павлограду, де він командував полком. Помер він р. 1887, дружина його поїхала до Петербургу, а що сталося з колекцією його—невідомо¹⁾. Та й взагалі не щастило нашим могилам. Академік Зуєв, що проїздив коло Катеринославу (тоді село Половиця), каже в своїх «Путешественных записках», що й до нього де-які начальники військових частин, які тут проходили, розкопували силами салдатів могили й находили в них «достопамятные древние предметы». Міські могили розкопували також перший інспектор школи садівництва, Шкілев, але про роботу його мимо всіх зусиль моїх не пощастило мені відшукати яких-будь відомостей. Збереглися від розграбування, хоч проте не вціліли для науки лише могили на дачі Герболинського (нині міські дачі № 1—8). Одна особа з тих, що тут спершу оселилися, старенька Герболинська, оповідала мені так про ці могили: «Ми оселилися тут на кладовищі. Кажуть, що тут битва колись була. Велика могила була, переказують, для сторожі. На ній, в разі тривоги й сполоху, запалювали вогонь. Соколов хотів розкопати її, але мій чоловік не дозволив. Тут було безліч могил. Дві маленьких є ще й досі. В одній, коли розкопали, найшли кістки конячі, пару великих сережок, мабуть, бронзових. На дорозі (від воріт до дачі) була велика могила, що її потім зрізано. Коли зрізали її, найшли дубову труну, що добре збереглася, з товстих дошок і ногу людини (голова лишилися нижче під рівнем дороги). Коли копали ями, будуючи паркан біля дачі № 5, найшли жовтий глиняний глечик. Взагалі находили багато кісток і черепів, коли копали ями під посадки. На дачі № 4 було ще де-кілька могил, але їх тепер і сліду не знати. (Записано р. 1919). хтось розкопав р. 1918 одну могилу біля Довгої Могили і тут же й поки-

¹⁾ Ці відомості про Соколова одержав я, розшукуючи його колекцію. Багато чого дізнався я від К. П. Шамраєвського, що брав участь у розкопках Соколова р. 1877-78.

нуто було якісь вкриті ржею залізні речі. Єдину могилу, що збереглася з цілої купи їх на кінці Надеждинської вулиці, біля будинку нової тюрми, розкопано було австрійцем, що зробив там окоп і поставив кулемета (влітку 1918 р.).

Узгір'я, що на ньому стоїть місто, перетинається балками. Найглибша й найдовша з них є Жандармська балка. В ній часто й густо находили кістки мамута (див. гр. А. Уваров, «Археология России»). а р. 1918 на дні балки, трохи вище трамвайного насипу, з північного боку в шарі зелено-сірої глини знайшов я зуба, що, на думку проф. Танатара, є зуб носорожця. У горішній частині цієї балки, за містом, недалеко від нового єврейського кладовища, на дні балки я розкрив р. 1918 на глибині $1/2$ —1 арш. шар кісток, цеглин і черепків. Шар цей був теж $1/2$ —1 арш. завтовшки, завдовжки—по-над верству й завширшки—майже через усю балку. На жаль тоді-ж, р. 1918 більшу частину цього шару знищено під час переведення земляних робіт з метою закріплення балок. Ці балки, ширячись рік-у-рік, засипають і знищують старовинне дно балки. На мапі генерального штабу, що зроблено на початку 1860 р. р., тут зазначено миловарню. Однак, маленька миловарня навряд чи могла залишити по собі стільки рештків. А до того, поміж кістками (корів, коней, овець) трапляються й людські кістки. И. А. Скриленко після поверхового огляду місцевості, про що я просив його, зробив той висновок, що тут було якесь поселення (ще в XVIII в. Жандармською балкою річка текла, а нині, коли буває мокре літо, тече ручай).

Нижче м. Катеринослава на правому березі Дніпра стоїть слобода Каменка Лоцманська. Ввесь берег коло неї є ніщо інше, як величезна стоянка кам'яної доби. Але на жаль весь цей берег забудовано хатами, засмічено й вкрито гноем, а тому тут майже неможливо робити досліди. Коли р. 1918 я проходив цю місцевість, то назбирав багато черепків (неолітичних) і кремінів. Тут же біля берегу, на городі одного селянина, є могила. Стоянка ця тим цікава, що подекуди культурний шар розкривається на значну глибину (иногда на де-кілька сажнів), а в нижчих частинах його трапляються великі кістки й камені, незграбно оббиванні.

Нижче м. Катеринослава на де-кілька верстов з лівого боку в Дніпро втікає річка Самара. На ній, в самому тому місці, де втікає, є острів Старуха. Гадають, що це є острів колись Кінський, що за нього згадує Еріх Лассота в XVI віці ¹⁾. Вгору пливучи Самарою, на верству від устя її стоїть село Огрень (Єгрень або Ігрень). Біля устя Самари від 1680—до 1783 р. ²⁾ була фортеця—Усть Самарський ретраншемент. На лівому березі устя є місцевість назвою «Городок». У повідь Городок цей стає островом і на-де-яких старовинних мапах (напр., Риччі Заноні 1767 р.) тут і зазначається острів. Круг цього Городка йдуть вали, що не дуже добре збереглися, а на самому ґрунті Городка помітно де-кілька невисоких могил. Одну з них під час весняної повіди вода розмила до половини, залишуючи берег. Цей берег, що його розмиває у повідь, від Дніпра й до острова Старухи (150—200 кроків завдовжки) викриває иногда темнуватий, иногда зовсім чорний культурний шар, иногда чистий пісок, але й у першому й у другому

¹⁾ Див. Яворницький, «Запорожье в остатках старины и преданиях народа». СПб. 1888, от I, стр. 171.

²⁾ Рік заснування фортеці подаю на підставі архівних документів, що знайдено після того, як вийшла книга Яворницького. А в ній зазначається рік 1736.

часто трапляються черепки, кістки, кремінні, іноді знаряддя з кости (голка, шило), а ще більше кісток, черепків кремінів, а також рештків від пізніших часів: залізної зброї й ріжних речей, куль гарматних, так кам'яних як і чавунних, грошей і т. и. знаходять не в самій кручі берегу, а в землі, що завалилася. Я найшов тут такі монети: срібна монета часів Олексія Михайловича й мідяна грошина-полушка 1735 р. Черепки здебільшого належать ранньому або пізньому неоліту, але цих черепків багато і вони дуже ріжних епох. Трапляється й чимало шкляного посуду, очевидно часів запоріжських. Взагалі весь цей берег біля Городка—цілий музей. Ясна річ, що на це давно звернено було увагу. Яворницький наводить слова тубільців, що біля устя «Самари» «тут трупов, черепов видимо невидимо валялось» (Запорожье, т. I, стр. 172, Вольности, стр. 62). Такі-ж слова чув я влітку р. 1924 від одного тамошнього діда селянина. Людські кістки трапляються тут часто, але вони дуже пошкоджені. Тільки влітку р. 1924 найшов я тут майже цілий, хоч і в окремих частках, череп. Вражає товщина костей його й великі надбрівні опуклини. (Череп цього передав я на дослід фахівцям). Найшов його я в землі, що завалилася з берегу. А на березі в цьому місті помічаються такі шари: на $\frac{3}{4}$ арш. від поверхні—темнуватий пісок з неолітичними черепками, нижче, на глибину, що її не можна дізнатися (але більше від сажена)—дуже чорний пісок (від органічних домішок) з великою кількістю черепашок *Paludina*, між яким трапляються також черепашки *Unio pictorum*, неолітичні черепки, кістки, кремінні.

Про цю стоянку відомо з давніх часів. З колекції Київського Університету (див. Каталог выставки XI археологического съезда в Киеве, Киев, 1899) з «стоянки у с. Игрени» є 21 річ кам'яної доби; були звідціля теж речі і в колекції Поля (див. Каталог Коллекции Поля. Составлен К. Мельник, Киев, 1893, Огрень, стр. 217) ¹⁾. Низовий берег, що його заливає водою, біля Городка теж весь засіяно черепками, креміннями, кістками. Рік-у-рік Дніпро у повідь розмиває й знищує помалу цей Городок. До 1918 р. на грунтах Городка стояло дві хати лісників графа Воронцова-Дашкова. Катеринославський купець Пронин наймав цих лісників, щоб вони збирали йому запорожську зброю, що часто й густо находили тут. Таким чином у нього назбиралася велика колекція такої зброї, але махновці знищили її. Ближче до острова Старухи на кручі берегу в Городці розкривається чимала завдовжки цегляна основа, мабуть муру то-що, бо для будинку вона занадто довга.

Цю стоянку, відріжняючи від сусідніх, я визначаю ч. 1. Друга стоянка є на березі Протоки, що йде між островом Старухою та берегом, на віддаленні 60—70 кроків від води, там, де не доходить вода у повідь. Цю місцевість старі люди звать «Мойкою»—«тут раніш вовну мили». В частині її є багато грудок глини, обпалених з одного боку. Тут, крім того, частіш, ніж у стоянці ч. 1, трапляються грудки любастру й уламки якихсь речей, з любастру зроблених. Зауважу, що любастру в цій місцевості є чимало, але виключно в формі зрощення невеличких кристалів селеніту, а не в вигляді щільного волокнуватого любастру, грудки якого є саме в цьому урочищі. Побіч стоянки ч. 2 починаються кучугури (дюни), а в западинах

¹⁾ 7 речей кам'яної доби, бронзовий дроток, бовкунчик скитської доби, залізи й бронзові стремена.

між ними після вітрів помічається багато кісток, кремінів і черепків різних епох, починаючи від раннього неоліту.

Стоянка ч. 3 міститься вгору річкою Самарою пливши, на лівому березі, від острова Старухи до місця проти рогу колишнього острова Свинойки, тоб-то майже до села Ігрени. Нині (від р. 1917 не було сильної повіди на Дніпрі) берег цей завалився, потоптано його чередами й вкрився він чагарником, так що там важко що-небудь знайти. Р. 1918 берег цей (піскуватий) дуже розмила вода й тоді в розмиві стреміли кістки, черепки, креміні. Дуже багато траплялося кремінів, ножів з креміню й гарно вироблених стріл трьохкутної форми. І тут були рештки пізніших культур. Часто подибувалися уламки бронзових речей. А найцікавіше то, що тут було багато зелених намистин і шкляних обручок арабської роботи. На думку А. А. Скриленка, це свідчить, що тут було слав'янське поселення VII—VIII—IX в. Коли у-перше почали ми копати берег (брали участь А. А. Скриленко, Мармизов і я), одразу-ж найшли зелені намистини, уламки обручок, дубові бруси й людські кістки. Проф. Федоровський вважає, що де-які з черепних кісток, знайдених біля устя Самари, слав'янського походження. Таким чином з'ясовується той, дуже важливий факт, що в цій частині Дніпра існували старовинні слав'янські поселення, а це стверджує й стару теорію Любора Нідерле про те, що слав'яни за первісної доби оселилися на Дніпрі¹⁾. Велику вагу мали-б систематичні розкопки в цій місцевості й напевно освітили-б зони цілком неясну історію слав'ян. Зауважу також, що саме біля устя Самари, на думку Забеліна, стояло місто Серім, одно з п'ятьох міст, зазначених Птолемеєм на Дніпрі в I в. після Р. Х. (див. Забелін, История русской жизни, Москва, 1908, стр. 352). Можливо, що на місці другої стоянки й було це місто. Бо сама назва Городок напевно є відгук старовини.

Вгору річкою Самарою пливши; стоїть село Ігрень, дуже цікаве в багато де-чому. Біля урочища так званого Круглики є рештки якогось городища. Там же трохи далі на стежці, що йде до села Чаплі, з білого піску (солонця) стремлять кістки, черепки, креміні. В північно-західній частині села, а її перетинають в усіх напрямках озерця й старі річища,— подекуди трапляються в землі на глибині пів-аршина, аршина й глибше шари вугілля (черини-печища²⁾). Іноді їх так багато, що в тяжкі роки (1918—1920) звідтіль брали вугілля. А вгору від села на річці Самарі, серед луки, виступає в річку Самару немовби штучний насип. На розі його до 1918 р. була риборозводня. Як каже Яворницький (словесне його повідомлення), там теж у запорожців була риборозводня. Це урочище так і звуть заводом. З північно-східнього боку, де цей насип (чи природній, чи штучний?) розмиває вода Самари в повідь, виявляється культурний шар, з силою черепашок Унію, черепків неолітичної доби, кремінями, кістками то-що. На цьому насипу помітно де-кілька невисоких, майже до рівня землі збитих, могил. А ближче до села на цьому насипу міститься кладовище. Там є теж могила, з гранітовими каміннями навкруг неї. На ній є де-кілька могил нового походження. Біля могили є де-кілька старо-

¹⁾ «Можно полагать, что они (славяне) поселились прежде всего на пространстве между Доном и Днепром. В этом месте скорее всего можно предполагать их европейскую колыбель». Человечество в доист. вр., стр. 522.

²⁾ Такі-ж черини-печища відомі ще проти Кичкаєд, в урочищі Сагайдачному, на лівому березі Дніпра.

винних надгробників. Написи на них не розібрав я, але на однім прочитав дату 1767 г. Нижче кладовища й ближче до річки знову стоянка кам'яної доби. Поруч з кладовищем, вгору по річці, є якийсь городище, чималі вали й ямини. В городищі цім р. 1918 найшов я де-кілька неолітичних черепків. На горі за селом Ігрень порозкидано чимало поодиноких могил різних розмірів, а на самій горі (біля станції й поселку Ігрени й біля села Одинковки) стоїть велика Бекетна могила (пікетна—бо стояла там запорожська сторожа), очевидна скитської доби; а навколо є дуже багато (по-над 70) малих могил. Частину їх розкопав Яворницький (див. Труды XIII археол. с'езда, т. I, ст. 135, Раскопки курганов в пределах Екатеринославск. губ.). Верстви дві нижче устя Самари, на лівому березі Дніпра, проти рогу острова Станового (Воронцівського), трохи вище каміноломні є стоянка кам'яної доби. На жаль саме через цю місцевість женуть череду напувати, а тому берег з його культурним шаром дуже обвалився й затоптано скотом.

Ще верстви дві нижче цього міста на лівому березі, кроків 200 нижче б. каміня Пугача (цей красивий камінь нині знищено—тут брали камінь, ксли будували залізничну колю Мерефа-Херсон, тепер тут водомірний пост) йде дуже низький берег, що на весні вкривається водою, так що частина лівого берегу стає тоді островом (остров Камінуватий біля лівого берегу Дніпра на де-яких мапах, Аранова р. 1780, Ісленева 1779 р. та инш.)¹⁾.

В тяжкій частині цього проходу вода ще й нині є, так що утворюється немов затока. На лівому (східньому) березі цієї затоки або проходу є стоянка кам'яного віку. Вище неї на горі стоїть камінь (що нагадує менгір) і дві могили з піску та гранітних уламків. Край цього півострова перевізники звать «Ріжок». Проти Ріжка біля устя затоки на лівому березі Дніпра, йдучи на село Чаплі, є ще одна стоянка.

Проти того місця, де кінчається село Лоцманська Каменка, ближче до правого берега ніж до лівого, є невеличкий, скелястий острів (кроків 500—600 завдовжки), що зветься Камінуватий або Скелястий, або Князів. Яворницький подає про нього суперечливі відомості, кажучи в однім місці, що він належить до правого берега (Запорожье, т. I, стр. 172), а в другому—що до лівого (Вольности, стр. 62). Падалка («Остатки старини на нижнем Днепре», Археологич. Летопись Южн. России, 1903, № 2) подає про нього такі відомості: «Каменоватый остров на Днепре, против села Лоцманской Каменки, под Екатеринославо... Достаточно даже беглого осмотра этого острова с лопатой в руках, наряду с внимательным опросом местных жителей относительно случавшихся находок самых разнообразных предметов древности на этом острове, чтобы проникнуться необыкновенным интересом к Каменному острову. Масса разнообразных предметов, найденных здесь без раскопок (например, каменных топориков разнообразной конструкции и отделки, рукояток древних мечей, наконечников копий, стрел, а также бронзовых браслетов и колец, самых разнообразных по материалу и украшениям бус, древних светильников, слезниц...) хотя бы в последнюю четверть века, заставляет думать, что на Каменоватом острове остались яркие следы всех культур, пережитых самим Днепром, от каменного века и до запорожцев включительно».

¹⁾ Яворницький. Плани части реки Днепра 1779 и 1780 г. г. Екатеринослав 1905. Вольности запорожских казаков, СГІВ. 1890, приложение.

(Стр. 105). Однак, не знайшлося людини, що зацікавилася би цим островом, а тим часом на острові зробили Каміноломню і вже р. 1924 я бачив тут лише купи грузу й уламки граніту. На таких островах (Богомолівський, Камінуватий, Пороховий) стоянки звичайно містяться на верхній частині острова проти води, а саме цю частину острова й зруйновано всю, коли ламали камінь. Після довгих розшуків я найшов лише пару неолітичних черепків і пару кремінів. О. Камінуватий, цей багатий музей, безслідно загинув для науки.

Нижче острова Камінуватого, біля правого берега Дніпра, перед Кодацьким порогом, проти-старого Кодака є острів Кодачок, що нині звуть Пороховим. Це чималий і досить високий острів. В книзі Каргопольцева («Путеводитель по Днепру и его порогам», Екатеринослав, 1888, про цей острів (автор іменує його теж Камінувагим) сказано, що це теж багатий музей, що весь він вкритий кістками людськими, кам'яними сокирами, молотками, старовинною зброєю різних епох і т. д. Автор звертав увагу археологів на цей острів. І знов таки його голос був голосом, що лунав у пустелі. А військове відомство зробило тут перед війною свої склади, збудувало комору й хату для сторожі. Оглядаючи острів влітку 1924 р., я винайшов на ньому дві стоянки. Одна з них—на верхній, горішній частині острова. Гранітні скелі тут вкрито суспіль культурним шаром темного коліру, з силою черепашок у ньому—*unio pictorum*, неолітичними черепками кам'яної доби (ранішої й пізньої епохи), креміннями, кістками ссавців і риби. В підсипці комори я знайшов майже цілий посуд. Стоянка ця до того велика, що збереглося не одно, цілком незаймане місце, де можна було-б робити розкопки. Друга стоянка міститься на розі острова, на березі просто середньої частини Дніпра. Винайдена тут велика гуля з кременю є доказ того, що тут була майстерня. Знайдено також і черепки різних пізніших епох. Через те, що ці обидва острови, так князі як і Кодачок, називають іноді Камінуватими, то не можна й сказати, якому з них належать предмети, що є в Київських музеях. Так, напр., в університетському музеї з «великої стоянки на острові Камінуватому» є 13 речей кам'яної доби, речі скитської епохи, 14 речей слов'янської. Є речі з острова Камінуватого також і в колекції Поля. (Див. Каталог Коллекции Поль, составил Е. Мельник, Киев, 1890).

Далі біля Кодацького порогу на правому березі, в селі Старий Кодак є стоянка кам'яної доби¹⁾. На горі ще помітно рови фортеці збудованої р. 1635. (Первотвір плану нині в Стокгольмі). На другому боці Дніпра, на лівому березі, в с. Чаплі, трошки вище порогу, біля пристані й вище неї є на березі чимала стоянка. Але через те, що на березі стоять хати, весь берег засмічено, а біля пристані берег витоптано й там завжди багато буває людей. Тому й не доводиться тут робити досліди. В селі Чаплях є кладовище (?) невідомих часів. Завжди, коли копають колодязі або льохи, знаходять у землі людські кістяки в дубових трунах. Одну таку находку я оглядав. На сажень завглибшки найшли труну, форму й вигляд її важко було дослідити через те, що вона дуже струхлявіла і, коли копали, розвалювалася, але видно було, що вона дубова. Селянин закопав черепа, а відшукати вже не міг. Що-ж до кісток рук та ніг, то, оглядаючи

¹⁾ В Колекції Поля з С. Кодака є кам'яна сокира, бронзовий посуд і де-кілька предметів запорожської доби.

їх, не зауважив я чого-будь особливого. Нижча частина щелепів (особи років 13—14) цікава тим була, що на ній залишилося трохи фарби (кривавик). Ця щелепа нині—в Катеринославському музеї. В тому-ж таки селі, на верству від пристані, на городах, а саме на стежці, що йде на с. Ігрень, є ще дві стоянки. Місцевість між Чаплями й Ігренью, на захід від дороги, що сполучає ці села, дуже горбаста, є там де-кілька могил, а крім того мов би сліди городищ. На схід від цієї дороги, під горою є старе річище Самари, що колись текла, не доходячи до с. Ігрени, просто на південь і виходила на скелі проти порогів. Це старе річище Самара (де в останні роки виникло нове поселення—Чаплінські хутори) цікаво тим є, що на дні його трапляється подекуди чимало черепашок *unio pictorum* черепки, креміні. В колекції Поля з села Чаплі є де-кілька речей, між иншим відрубна сокира зразку сен-ашель і маленька сокирка зразку мадлен (Мельник, Каталог Колекции Поля, стр 17).

Нижче першого Кодацького порога на лівому березі Дніпра є стоянка між селом Чаплі й Любимовкою. На березі є чимало черепків неолітичної доби. Трохи нижче, проти острова Татарчука, ближче до устя річки Тарки, на високому крутому березі Дніпра є рештки якогось городища. Гадають, що це рештки ретраншементу, зробленого тут за часів війни з турками р. 1736. Далі на лівому березі Дніпра, верстви три нижче Любимівки, не доходячи верстви 11½—2 до Сурського порогу, на невисокій береговій кручі розкривається культурний шар, де є кістки, черепки, креміні. Тут же найшов я майже цілу гулю з креміння. В тутешніх гірських породах ніде немає креміню, а брали його, очевидно, з Донбасу.

На правому боці Дніпра нижче німецької колонії Ямбург, в Дніпро втікає річка Сура. Кут між Сурою та Дніпром (на північ від Сури) весь вкрито якимись горбами та яминами. На береговій кручі я знайшов тут кремінь. Ця місцевість тим цікава, що, як то припускає Забелін, тут стояло місто Сар (Сарум), зазначене Птолемеєм на Дніпрі (И. Забелін, История русской жизни, М. 1908, стор. 352 ¹⁾). Південну частину устя забудовано хатами—село Волоське, а тому й не можна тут робити досліди. Нижче устя р. Сури, на лівому березі Дніпра стоїть село Волоське. Воно багато де в чому цікаве. На березі Дніпра, між городів, на пів версти нижче від устя Сури, є стоянка кам'яної доби (неоліт), розміру й площі якої я не міг виміряти, бо ця місцевість поросла травою та городиною. В південній частині села на березі Дніпра є велика й висока кам'яна гора, що зветься Скелею. Вулиці й хати містяться тут не берегом Дніпра, а між цією Скелею й другою, теж скелястою горою, що зветься «Бичкова скеля», тоб-то в міжгір'ї. На підгір'ї Бичкової скелі, на землі селянина Заскоки, є Змієва печера, що її описано Яворницьким (Запорожье в остатках старины, т. I, стор. 176). Яворницький каже, що печера ця з дуже вузьким входом (два сажні треба рачки йти) потім поширюється, а завдовжки вона 25 аршинів. А Заскока каже, що вона тягнеться більш ніж на версту, і де кімчається невідомо, бо ніхто не доходив краю її. В одному місці печери є ямина остільки глибока, що коли кинути камінь туди, то не чутко, як він падає на дно. Перевірити ці суперечливі від-

¹⁾ Про суперечки відносно того, де містилися зазначені Птолемеєм на Дніпрі міста (Сар, Серім, Амадока, Митрополь) див. у Кулаківського (Карта Европейской России по Птолемею, Киев, 1894), а також у Бруна (Черноморье, часть II, Одесса, 1880, «Опыт соглашения противоположных мнений о Геродотовой Скифии»).

мости, а також дослідити цю печеру я не міг, хоч і дуже хотілося мені зробити це. І хоч в цій місцевості ґрунт усюди камінний та скелястий, і берег Дніпра теж ввесь вкрито скелями, не нашли однак иншого місця ламати камінь,—а робили це саме над входом до печери, однієї з найцікавіших на Дніпрі! Так оберігаємо ми пам'ятки славетні. Нині вход до печери завалено камінням, гранітним грудням та засипано землею, що обвалювалася, як лупили камінь. Правда, можна було-б розчистити землю, але не було в мене на це часу, ні засобів. На другому боці міжгір'я, на так званій «Коршуновій леваді» на крутому схилі скелі є де-кілька печер. Де-які з них малі й недовгі (біля 1 арш. заввишки, 1—2 арш. завглибшки). У де-яких вхід до того вузький, мов поземні розщілини в скелі, що пролізти туди я не міг, хоч і видно було, що далі хід ширшає. Біля входу до однієї з малих печер я найшов черепок з розводами, характерними для неоліта. Падалка («Остатки старини на нижнем Днепре», Археолог. Летопись Юга России, 1903, № 2), в тому-ж місці, в міжгір'ї біля «Бичкової скелі» бачив великий камінь, що лежав на 8 камінях (дольмен), а на дні балки, в товстому шарі намулу находив людські кістки й шматки кори. Нарешті, край с. Волоського, за його останньою хатою, біля правого берегу Дніпра, з вузькою протокою, стоїть впоперек Дніпра чимала, що скидається на будинок, Стрільча скеля. Земля, що вкриває подекуди цю скелю, є суцільний культурний шар, з великою силою черепашок *Unio pictorum* черепків посуду, кісток, кремів, уламків костяних і кам'яних знарядь і т. и. Стоянку цю розкрила Катерина Миколаєвна Мельник р. 1888. Це «одна из самых крупных в южной России мастерских каменного века; здесь сосредотачивалось производство отбивных и полированных каменных орудий костяных и гончарных изделий. Произведения этой мастерской отличаются изяществом и чистотою отделки, большим разнообразием в типах и орнаментировке предметов». (Мельник, Каталог коллекции Поля, стр. 13. (Див. також її доповідь «Стоянка и мастерская каменного века у Днепровских порогов», труды VIII археол. с'езда, т. IV). Дуже багато речей звідціль є в колекції Поля, Київського університету, і в колекції Мельник (див. Каталог выставки XI археолог. с'езда в Киеве). З находок бронзової доби біля с. Волоського варто зауважити кам'яну матрицю, щоб вилити короткі й широкі цельти з втулкою й двома вушками, урало-алтайського зразку. Найдки матрець для виливання бронзових речей дуже характерні для Дніпрових порогів. В колекції Поля є знайдені біля Ненаситецького порогу матриці для виливання наконеччя списів, в формі лаврового листу, і біля Вольніговського порогу три матриці: для виливання сокир, гудзиків, сережок і причіпок. Варт уваги також знайдений тут бронзовий посуд особливого типу—з своєрідними трьохкутними виступами навкруги середньої частини. Такий посуд на-ходять тільки в Новоросії (див. фотографію посуду в Каталогі колекції Поля, табл. 5). Падалка в своїй вищезазначеній статті каже, що на Стрільчій скелі є мов би вироблені з каменю різноманітні фігури, досить незграбні, а також приладнання, щоб сидіти. Коли я, не знаючи ще за цю статтю Падалки був на цій скелі і лагідненько сівши в кам'яне крісло на вершині скелі, їв кавуна з «вертутою» (солодкий хліб селянського виробу), милуючися з краєвиду в напрямку Лоханського порогу, мені ввесь час здавалося, що біля мене стоять і на мене дивляться кам'яні постаті,

І тоді я запитав себе, чи не штучні то, хоч і дуже грубо зроблені, постаті. Однак, добренько роздивившись, прийшов до висновку, що й крісла та лязи і постаті з каміню—ніщо інше, як гра природи. В могилах біля села, що їх розкопала Мельник, було знайдено зігнуті й фарбовані кістяки.

Нижче с. Волоського, майже до устя р. Вороної, лівий берег Дніпра скелястий, на ньому багато камінів й скель, найріжноманітніших і чудернацьких на вигляд. Один з цих камінів має назву «Багатир» і про нього є красива легенда (див. Яворницький, Запорожжє, т. I, стр. 176). Де-які камені скидаються на менгири, і в багатьох місцях важко вирішити—чи це природний камінь, чи дольмен. На цьому-ж лівому березі, але нижче, ближче до Ненаситецького порогу, з водоміру, що на березі, можна ж бачити горбок з дольменом (за відомостями Падалки). На правому березі, верстов 5 нижче Волоського, біля Звонецького порогу стоїть село Звонецьке. В могилах біля села цього нашли бронзові фібули готсько-аварського типу й бронзові вилиті окраси финсько-мордовського й мерянського типів (Колекція Поля). Тамже в Дніпрі нашли запорожські гармати.

Нижче Звонецького порогу з лівого боку в Дніпро тече річка Ворона. На березі її, недалеко від Дніпра, є деревня Ворона (Матлашово)²⁾. Численні кургани розкопано тут Карцевою, Яворницьким і Самоквасовим. (Див. Д. Самоквасов, Могила русской земли. Москва, 1908, стр. 239—241). Речі, що здобуто в цих курганах, належать до половецько-татарської епохи й зберігаються в Москві, в Історичному Музеї. На правому березі р. Вороної є городище—рештка фортеці, збудованої за часів війни з турками р. 1736.

Про стоянки кам'яної доби, печері й інші старовинні пам'ятки, що є в частині поріжжя від Ненаситеця до м. Запоріжжя (Олександрівськ), розкажемо в нашій наступній статті.

1) Очевидно, тут було найдено речі, що їх К. Мельник, розбираючи колекцію Поля, віднесла до с. Матлашовки, Одеського повіту.

Інж. В. ДАНИЛЕВСЬКИЙ

Хемізація війни *).

ЗАХИСТ ВІД ХЕМІЧНОГО НАПАДУ

Не трудно було німцям з їхньою велетенською хемічною промисловістю випустити на своїх ворогів хмари отруйних газів. Але їхні вороги відразу опинилися в дуже скрутному становищі. Треба було не тільки відповідати на гази газами, треба було й захищатися від них. Крім того, справа складнішала ще тому, що доводилося захищати не тільки людей, а й коней, собак.

Зрозуміла річ, що питання захисту, питання хемічної оборони можна розподілити на колективні та індивідуальні. До перших належать: «позиційні вогнища» (костри), «гідропульти» та «газові притулки». Але всі вони мало задовольняють. Напр., «позиційні костри» перш за все можуть захищати лише від газових хмар. Коли-ж буває хемічна стрільба, або кидання аеро-хемічних бомб, то, звичайно, ніякої користі від позиційних кострів немає. Крім того, треба розкладати багаття так, щоб горіло воно безпереривною «стіною», бо як трапиться десь перемежок, то крізь нього посунеться газ. Захищають звичайно вогнища не більше як на 10—15 хвилин. Треба для них силу палива; на кожному верству не менше як 6000—8000 пуд. Крім того, розкладати вогонь треба на 3—6 сажнів від шанців, бо й так від нього буде такий жар, що майже не можна висідіти в шанцях. Взагалі хиби цього способу цілком зрозумілі. Вживали його в значних розмірах лише по російському фронті, бо тут не потурбувалися відразу за інші способи оборони.

Чимало було пропозицій вживання «гідропультив», цеб-то особливих приладь, що розбризкують розчини різних реактивів, які становлять сполуки з отруйним газом, збуваючи його отруйної властивості. Звичайно такі гідропульти використовувалися лише після газових атак, щоб очищати всі закутки від посліdkів газу.

При сучасних умовах війни кожний притулок повинен бути «газовим притулком». Щоб туди не проходив отруйний газ, роблять подвійні двері, крім того вішають на дверях спеціальні тканини, що вбирають газ. Повітря змінюється по тих притулках механічними, або ручними вентиляторами, що протягують його крізь особливі фільтри, що затримують отруйні гази. Як хибу «газових притулків», треба зазначити складність устрою, а через то й велику ціну їх.

Газові притулки—це лише допомагаючі засоби, бо вояки, що перебувають по таких притулках, не можуть воювати. По газових притулках

*.) Див. «Ч. Ш.» ч. 10, 1924.

вояки можуть лише одпочивати де-який час, бо як людина не звикне до противогазу, але бути на ньому весь час ніяк не можливо. По газових притулках можуть відпочивати люди, що працюють в спеціальній противогазовій одежі (про неї ще згадаємо). Поранені, що не можуть користуватися противогазами, теж можуть мати захист по газових притулках, крім того, там можна змінювати поповнені противогази і т. ін.

Тепер, коли повстає питання, що все населення під час хемічної війни буде небезпечно від хемічного нападу, треба, безумовно, якомога уважніше відноситися до таких способів, як гідропульти та газові притулки. Можливо, що надалі по всіх великих містах будуть зроблені такі притулки та матиметься сила гідропульти для знищення газу. Але це справа далекого майбутнього.

При сучасному стані військової техніки лише противогази досить здатні для захисту від хемічних нападів. Вже не одного разу доводилося нам згадувати слово «противогаз», хоч тоді ще не приходилося нічого сказати за оборону від хемічного нападу. Але це зрозуміла річ. Використання отруйних матеріалів відразу викликало виріб противогазів. Надалі в процесі підготовки та розвитку способів хемічної війни «газ» та «противогаз» перебувають весь час в щільному зв'язку. Як кажуть, «хемічна війна—це війна газу з противогазом». Найважливіше в хемічній війні це знати способи захисту свого війська, знати, який противогаз як найкраще оборонятиме від усіх ворожих газів. Крім того, завжди, коли доводиться використовувати нові газі, треба вже знати й способи захисту від них, бо в іншому разі ворог зможе використовувати саме ті газі на лихо тому, хто їх винайшов. Одже виходить, що газ повинен відразу народити противогаз. Минулої війни, коли-б у німців були вдосконалені противогази під час першої газової атаки, без сумніву, наслідки її були-б зовсім інші. Та вже згадували ми й приклад німецьких атак на російському фронті, коли німецький газ німцям же нашкодив.

Другого-ж дня після першого газового нападу німців французи дізналися, що для того нападу було вжито газ—хлор. У німецьких полонян, дезертирів було знайдено тампони з гіпосульфідом, що було їм дано їм для захисту. Відразу після цього було вироблено перший зразок противогазу. Це був простий тампон з марлі; його намочували в розчині гіпосульфіту та соди з додатком гліцерину; прикладали до носа та до рота й дихали крізь нього. Для захисту очей вживалися окуляри.

Досить цікаво, як швидко було вжито заходів союзниками в справі захисту своєї армії. Надалі вони почали виробляти противогази, що захищали не тільки від тих газів, що вже вживалися, а навіть і від тих, вживання котрих лише передбачалося. Наприклад: лише передбачаючи можливість вживання фосгену та ціяноводеню, французи ввели до своїх противогазів: сульфанілат натрію для захисту від фосгену та основний оцтан нікелю для захисту від ціяноводеню, надалі замість його вживався основний вугляк нікелю і т. ін.

Генерал Гартлей розповідає, що коли на фронті було винайдено за необхідне зробити де-які поліпшення в противогазах, було надіслано в Англію офіцерів, щоб з'ясувати, як це зробити. Через 48 годин було вже зроблено розпорядження про ті зміни противогазів, а через кілька тижнів бойові частини армії було забезпечено новими противогазами. Менше, як через три місяці після того, німці зробили три газові атаки,

що їх наслідки могли-б бути дуже жахливі, коли-б не було змінено старого противогазу.

Навпаки-ж, на російському фронті питанням захисту від газових атак далеко не завжди надавали відповідну увагу, тому й під час таких газових атак, що вже давно залишили бояться їх англійці та французи, наслідки бували дуже сумні. Наприклад, під Варшавою після трьох газових атак на фронті протягом шість миль потерпіло щось до 25.000 людей, на місці залишилося не менше як 5000 мертв'яків. В одному сибірському загоні з 4000 салдат та 40 офіцерів залишилося після газової атаки 400 салдат та 4 офіцерів; за 20 хвилин зменшився той загін на 90%. В той же самий час на західньому фронті під такі атаки вояки спокійно одягали собі противогази, та пересижували в них, доки газ не розійдеться.

Сучасні вдосконалені противогази бувають що-найрізнішого устрою, але принцип у всіх противогазів, та й устрій в загальних рисах однакові. Кожний сучасний противогаз — це машкара з окулярами, що захищає голову від газу; для захисту органів дихання, легень, прироблено до тієї машкари коробку (патрон) з речами, що вбирають в себе всі отруйні газі. Повітря, що ним дихає людина, протягується крізь ту коробку противогазу й при цьому очищається.

Сама конструкція противогазу не становила ніколи надто великих перешкод. Треба було лише зробити машкару, що щільно обтягувала би голову людини, не даючи пройти отруйному газу нікуди, як не крізь ту коробочку патрон. Вся вага питання була, як в матеріялах, що з них виробляються всі частини противогазу, так, найголовніше, в тих матеріях, що повинні вбирати в себе отруйні газі. В цьому напрямкові довелося та ще й доведеться чимало попрацювати.

Матерія, що вбирає отруйні газі, повинна задовольняти з різних боків своїми властивостями, тому це й було складною справою. Вона повинна як найкраще вбирати отруйні газі різних гатунків, повинна бути якомога універсальнішою, хемічно-стійкою, з найбільшою енергією вглитання, повинна бути з механічного боку міцною та мало перешкоджувати диханню. Крім того, важно, щоб її виробляти було не дуже складно та щоб матеріялів для її виробу було легко дістати.

На 1 хвилину людині треба не менше, як 100 літрів повітря для дихання, цеб-то хуткість руху повітря крізь противогаз щось із 80 см. за одну секунду. Лише 0,1 секунди невеличка кількість повітря стикається з вглитаючою матерією, але й за цей незначний час повітря мусить бути до кінця позбавлено від отруйного газу. Як бачили ми, навіть концентрація в 1/10.000.000 може бути шкідливою для людини, особливо коли таке просочування отруйних газів досить довге. Крім того, вглитаюча матерія повинна якомога довший час зберігати властивість вглитати, вбирати отруйний газ. Ця властивість повинна зберігатися не тільки часами, але й днями, бо тепер часто доводиться воякам перебувати довго в газовому оточенні. Також необхідно, щоб вглитаюча матерія вбирала газі, як найрізніших гатунків. Це цілком зрозуміло, бо не можна знати, які газі буде вживати ворог, а носити кілька противогазів і незручно й немає рації, бо під час нападу не знатимеш, які з них одягати. Крім того, вглитаюча матерія повинна бути механічно кріпкою та хемічно стійкою. Бо, з одного боку, вона може перетертися під час походів і т. ин. та тоді буде перешкоджувати диханню, а з другою боку, противогази достаються воякам далеко

не відразу після їх виробу, через те й не повинно за цей час робитися ніякому хемічному розкладу вглитаючої матерії.

Виявилося, що найкраще задовольняє зо всіх цих боків—деревне вугілля; але не звичайне вугілля, а так зване «активізоване» особливими способами.

Ще в 1915 році в Росії проф. Зелінський запропонував вживати для противогазів активізоване деревне вугілля; він же винашов найкращі способи активізації деревного вугілля. Інженер Куммант влаштував саме противогаз, а проф. Шатерников спробував на собі той противогаз, для цього він входив до кімнати з хлором та фосгеном. Одже ще в 1915 році в Росії було запропоновано чудесний, певний противогаз, але царський уряд не звернув на нього уваги, доки не загинули дурно тисячі людей. Цікаво й те, хоч всім відомо, що цей—один з найкращих противогазів—було винайдено в Росії, але закордонні автори (Фрайс, Лефєбюр, Галлер і ин.) і не згадують за нього, як і взагалі за участь Росії в хемічній війні.

Надалі, коли кількість гатунків отруйних газів збільшилася, довелось додати до вугільного противогазу ще шар натрового вапна в мішанині з марганцоквасним натрієм. Цей додаток легко затримує легкі кваси та гази, що можуть окислюватися. Чимало пропонувалося різних хемічних сполук—для вбирання отруйних газів в противогазі, але, здається, краще згаданого нічого ніхто не винашов.

Як вже згадувалося, тверді сполуки арсену під час вибуху становлять дрібнесенькі частини, що «проскакують» крізь звичайний противогаз. Француз Лебо запропонував влаштувати в коробках противогазів фільтри з бавовни; надалі почали робити в тій коробці кілька таких фільтрів.

Тепер в кожному противогазі бувають шари: деревного вугілля, що вбирає більшість отруйних газів, хемічних реагентів, що вбирають решту, та ще спеціальні фільтри, щоб задержувати арсени.

Але, як відомо тепер, треба захищати від газів не тільки голову, а й все тіло. Для цього вживається спеціальна одежа. Таку одежу вже давно вживали під час виробу отруйних матерій для захисту тіла робітників. Іприт, що так сильно почав ширитися, вимагав якихсь способів захисту тіла від тих болячок, що він робить. Тому й почали пристосовувати спеціальну одежу для захисту від нього на фронті. Звичайні тканини майже не захищають від іприту, навпаки, вони дають йому змогу скупчуватися в них та через те ще більше шкодити не тільки власнику одежі, а й тим, хто стикається з ним вже після його виходу з іпритового оточення. По первах робили для захисту просякнені олією одяги. Надалі почали просякати тканини желатиною з гліцерином та дубити, просякати спеціальними складами і т. ин. Було винайдено одяги, що досить захищали, але у більшості не було уникнуто ще однієї хиби: незручність руху в тій одежі. До цих одягів звичайно додається противогаз, захисні рукавиці і т. ин.

Постачати на все військо одяг для захисту від іприту справа не легка, тому й почали шукати інших способів захисту від нього. Було запропоновано вживати мазі; покривати ними все тіло. Відомо кілька рецептів таких мазей, але всі вони були запропоновані при кінці війни, тому, можна сказати, питання за них залишилося одвертим. Можна лише предбачати, що в будучій війні тим мазям буде належати велике значіння,

вже з огляду на те, що спеціальна одежа буде лише тільки для невеликої кількості населення.

На війні, крім людини, хоч не хоч, а беруть участь коні, собаки. Минулої війни були влаштовані спеціальні машкари та чоботи для коней та машкари для собак. Лише англійцями було вироблено більше, як 378,000 кінських противогазів. Ці противогази були ворочками, що щільно підв'язувалися особливими ремінцями до кінської морди. Ворочки ті були здебільше просякнені різними хемічними сполуками для вбирання газу. Кожна держава мала кінський противогаз власної конструкції.

Чимало отруйних газів роз'ятрують метали, цеб-то псують рушниці, гармати, набої, взагалі ріжну зброю, та й все, що зроблено з металу. Для захисту від таких газів змазують металеві речі різними матеріями:— наприклад, для захисту від іприту треба натирати хлоровим вапном і т. ин.

Що-до пиття та їжі, то вони теж можуть набувати отруйні властивості від газів. Здебільше це відчувається по запаху їх, але відсутність запаху ще не значить, що їжа, чи вода не отруйні.

До способів захисту належать і засоби повідомлення за газовий напад. Спеціальний відділ—військова метеорологічна служба—стежить за станом атмосфери та повідомляє, коли той стан сприятливий для газової атаки з боку ворогів. Доводиться допомогою ріжних засобів виявляти присутність газів в повітрі, але ще не відомо досить удосконаленого способу виявлення газу. Найкраще це робить ніс по запаху, але чимало газів не відчуваються носом (іприт), а під час значної артилерійської стрільби не легко відрізнити запах газу в мішанині запахів від вибухів набоїв.

Коли виявлено газ, відразу подаються знаки і всі повинні братися за зброю газової оборони. При цьому велике значіння має «газова дисципліна». Минулої війни виявилось, що втрати від газового нападу бувають найбільше через переполох, паніку. Коли-ж надалі всяки вже звикли до газових нападів та робили пильно та уважно все, чого вимагає «газова дисципліна», то від цього відсоток втрати значно зменшився.

Що-до будучої війни, то дуже важно зарані познайомити широкі верстви громадянства з хемічною війною, зі способами захисту від хемічного нападу, щоб уникнути газового переполоху, що чинить часто більше шкоди, ніж саме той напад.

Наш огляд вже виявляє, оскільки треба пильно захищатися від газів, але-ж згадаємо знову, що «газова війна» ще в дитячому стані, що навіть більшість відомих отруйних газів не вживалися на ланах боїв, а ще-ж по всьому світові в силі лабораторій розроблюються, як нові способи виробу, так і винаходять нові, ще жахливіші гази; і все це залишається у великій тайні.

ХЕМІЧНА ПРОМИСЛОВІСТЬ І ВІЙНА

Напередодні минулої війни по розвитку хемічної промисловости Німеччина була, без сумніву, на першому місці. Німецькі хемікалії, можна сказати, вже здавна опанували всесвітнім ринком. Напр., в 1913 р. по всіх державах всього світу виробляли 28.000 тон фарбових матерії, а одна Німеччина виробляла тих матерії 135.000 тон. З свого колосального виробу німці залишали собі лише 20.000 тон, решта йшла на зовнішній ринок. Треба-ж мати на увазі, що більшість німецьких отруйних газів

вироблялася по заводах фарбових матерій. Майже така сама була монополія німців у виробництві медичних препаратів азотових сполук для угноєння, в переробленні кам'яно-вугільної смоли, виробленні сірчаного квасу та взагалі найрізніших хемікалій.

Починаючи хемічну війну, німці добре знали, що їм будуть відповідати тією-ж зброєю, але їм було відоме й те, що їх ворогам не легко буде це здійснити через відсутність міцної хемічної промисловости. Німеччина сподівалася одержати перемогу над ворогами, але не достатно оцінювала можливості їхньої хемічної промисловости.

Напередодні минулої війни вся німецька фарбова промисловість була об'єднана в двох трестах, що надалі їх було об'єднано в один велетенський трест «I. G.» (Interessen Gemeinshafte) з основним капіталом 400.000.000 золотих марок. Щоб уявляти розміри окремих фарбових фабрик, що входили до того тресту, можна згадати, що капітал кожної з трьох фабрик: Баденська, Бейера та Гехшт був щось із 90.000.000 марок золотом; Берлінська фабрика мала 33.000.000 зол. марок і т. ин. На фабриці Гехшт у 1912 році працювало 7.680 робітників, 374 майстрів, 307 дипломованих хеміків, 74 високо-кваліфікованих інженерів; на Баденській фабриці було 11.000 робітників і т. ин.

Досить цікавим фактом для розуміння того, як будувалася німецька хемічна промисловість, може бути приклад: коли при огляді одного фарбового німецького заводу членами офіційної антантівської комісії було зроблено запитання, де виробляється один дуже важливий фабрикат, то дано було таку відповідь: «ми виробляємо його в цьому будинкові поруч зі значною кількістю інших фабрикатів. Наш принцип—щоб не було заводів пристосованих для виробництва однієї лише матерії. Навпаки, ми завжди прагнемо, щоб наші заводи легко пристосовувалися для виробу як найрізніших хемічних матерій».

Не дивно, що при такому стані німці могли за 40 днів перебудувати свої хемічні заводи на вироб матерій, необхідних для хемвійни.

Протягом війни лише на 3-х німецьких фабриках було вироблено 11.200 тон фосгену, 15.600 тон сюрпаліту, 1.070 тон бромірованих кетонів, 6.130 тон хлорпикрину, 4.100 тон арсенів, 9.000 тон іприту й т. ин. Одже виходить, що лише на трьох фабриках було вироблено щось по-над 50.000 тон отруйних матерій. Вироблення іприту почалося на 12 великих заводах, при кінці війни таких заводів було вже 72.

Високо розвинена німецька хемічна промисловість давала змогу німцям легко вирішати всі питання, що-до виробу всього потрібного для війни. Оскільки незалежна та міцна була їхня хемічна промисловість виявляє такий приклад: в 1918 році німці виробляли амоніяку в 30 разів більше, як в 1914 році, втричі більше азотового квасу, вдвічі більше рідкого хлору, на 50% більше сірчаного квасу й т. ин.

Зовсім не так стояла справа у їхніх всерогів. Велетенська хемпро-мисловість німців не тільки спинила перед війною розвиток хемпро-мисловости по інших державах, а в значній мірі навіть і пошкодила їй. З початку війни союзники не зрозуміли всієї ваги хемічної промисловости, надалі довелося важко розплачуватися за це. Але треба по правді зазначити, що дійсно неймовірні по труднощам ті заходи, що їх вжили союзники для того, щоб почати хемічну війну. Головна трудність була ще в тому, що раніше, ніж відповідати ворогові на газ газом, треба

було винайти способи захисту від ворожих газів. Не вважаючи на несподіваність початку німцями газової війни, союзники як найкраще вирішили питання забезпечення своїх армій захистом від газів. На заклик військових отаманів Англії та Франції відразу було кинуте чимало сили на виріб противогазів. Лише у Франції, де до початку хемічної війни нікому й на думку не спадало за працю на неї, лише там було вироблено щось їх 48.000.000 противогазів. Англія теж виробила чимало, а саме, більше як 50.000.000 противогазів; навіть, як вже згадували, для захисту коней від газів було лише в Англії зроблено 378.000 штук противогазів.

Що-до виробу отруйних газів, то ворогам німців довелося напружувати всі сили, щоб взяти собі ініціативу в справах газової війни. Нарешті, це було майже здійснено ними.

Хлор був не тільки «батьком» отруйних газів, розпочавши хемічну війну (газо-балонні атаки), але, як бачимо з розгляду отруйних газів, він входить до складу більшої частини їх. Другі два галоїди—йод та бром—теж входять до складу чималої кількості газів. Напр., в газах, що їх вживали французи, за винятком акролеїну, є один з цих трьох галоїдів.

До війни Франція одержувала галоїди виключно з Німеччини. Тому їй довелося лаштувати все самім під часи війни. Протягом двох років французи збудували сім гідроелектричних заводів, що виробили на круг всі—23.900 тон хлору.

Для здобування броду французи протягом двох місяців збудували завод в Тунісі, що виробив щось 856 тон рідкого броду. Також під час війни було налагоджено ними виробництво фосгену, що його виробили 15.800 тон до кінця війни й т. ин.

В Англії справа з хемічною промисловістю була не краща, ніж у французів. До 1915 року лише одна фабрика виробляла кілька тон хлору на день. Але було кинуте чимало сили на поширення цього виробництва та влаштування нових. Наслідком цього було 20.000 тон хлору, що його виробили за часи війни.

Виріб отруйних газів, за винятком іприту, союзники налагоджували більш-менш як слід. Коли-ж справа дійшла до іприту, то в цьому випадкові було вже не легко здійснити виріб іприту в значних розмірах. Німці почали користуватися іпритом ще в липні 1917 року, тільки на грудень того-ж року у Франції Жоб та його співробітники розробили спосіб виробу іприту в заводському масштабі, та тільки з березня 1918 р. почали виробляти іприт на заводах. За перший місяць (березень 1918 р.) було вироблено лише 0,241 тон, а вже в листопаді того-ж року виробили його 507 тон; всього-ж за часи війни Франція виробила 2.000 тон іприту.

Взагалі союзники, можна сказати, проморгали все значіння хемічної війни, тому їй довелося їм вживати неймовірних заходів що-до хемічної боротьби. Коли американці вступили у війну, то виявилось, що й вони проморгали все значіння хемічних способів війни, не вважаючи на те, що ті способи вже набули значних розмірів що-до вживання їх на фронті. Але американці по «американськи» підійшли до справи. Бачучи, що їхня хемічна промисловість не задовольнить потреб хемічної війни, вони почали будувати державні військово-хемічні заводи в Мериленді. Лише в грудні 1917 року була постанова за будування тих заводів; в січні 1918 року

ці заводи назвали «Еджевудським арсеналом», що набув собі світової слави—«страшного місця». З неймовірною хуткістю було збудовано цей арсенал і вже в жовтні 1918 р. там працювало більше як 10.000 робітників. «Еджевудський арсенал», це—комбінат найрізніших заводів отруйних матерій. Там є спеціальні заводи для виробу хлору, хлорака сірки, хлорпикрину, фосгену, іприту, люїзиту і т. ин. Лише для виробу іприту в «Еджевуді» було 40 окремих відділів, що виробляли 40 тон його що-дня. Там іде невпинно праця по лабораторіях, винаходяться нові гази, розробляються способи заводського виробу їх і т. ин.

Протягом своєї недовгої роботи під час війни (10 місяців), «Еджевуд» виробив 3.140 тон рідкого хлору, 1325 тон фосгену, 583 тон іприту, 825 тон хлораку цинку, 825 тон жовтого фосфору та 2.275 тон хлорпикрину. Було випущено ним щось із 150.000 набоїв з іпритом, 300.000 набоїв з хлорпикрином, 400.000 набоїв з жовтим фосфором та хлораком цинку і т. ин. При кінці війни «Еджевуд» виробляв що-дня щось із по-над 200.000 хемічних набоїв.

Отакі загальні моменти по різних державах хемічної продукції на потреби газової війни. Але-ж, коли згадаємо, що на фронті однієї ночі випускали сотні тисяч хемічних набоїв (напр., в 1917 р. під Верденом по 100.000 набоїв на протязі однієї ночі), то побачимо, що для тих набоїв треба не менше 250 тон іприту, цеб-то той «Еджевуд» повинен робити цілий тиждень лише для бою протягом однієї ночі. А ще-ж треба взяти на увагу витрату сировини, палива, апаратуру, транспорт та ще чималу витрату наукової та технічної сили. Цей приклад цілком виявляє, оскільки треба покладати уваги на підготовку для хемічної війни, з огляду на неймовірне поширення вживання її способів в будучому.

Що-до царської Росії, то там звичайно справа з хемічною промисловістю була трохи не найгіршою. Хемічна промисловість до війни була у нас не в пошані. Та й на що було шанувати її, коли під боком були німці, що в них можна було всього купити. Під час же війни в 1915 році російському уряду довелося звернутися до промислових верств, з закликом допомогти в справі організації взагалі оборони держави, зокрема хемічної. При головному артилерійському управлінні було, як згадувалося, зорганізовано хемічного комітету, що на його чолі був академік Іпатьєв; поруч з хемічним комітетом надалі було організовано комітет постачання задушних матерій для оборони держави. В дальшому цей комітет приєднався до хемічного комітету Г. А. У.

В справі отруйних матерій, цілком зрозуміло, в першу чергу у нас повстало питання про виріб хлору, що було здійснено по різних заводах. Почали виробляти хлор на теперішньому заводі Дон-Сода, надалі на заводі «Електрон» в Слав'янську і т. ин. За 1916 рік було вироблено хлору 527.000 пудів, за 1917 рік 530.000 пудів. Рідкий хлор почасти перероблювали на фосген, хлорак-сульфурил. При кінці 1916 року був збудований в Саках в Криму завод, що в тому році виробив 162 пуди, а вже в 1917 році 3.000 пудів броду.

Крім того у Катеринославі, Києві та Таганрозі було влаштовано заводи виробу жовтої ціянової соли, що її переробляли в Петрограді на ціяноводень, яким теж користувалися для потреб хемічної війни. Отака була в загальних рисах справа з виробом отруйних матерій в царській

Росії. Як бачимо, і в цій справі ми пленталися в хвості у інших держав. Надалі-ж цього не повинно бути!

Звернемо увагу ще на те, як обстоїть справа з виробом отруйних матерій у нас на Україні.

Знавець нашої хемічної промисловости проф. Орлов каже, що у нас можна буде виробляти хлор, фосген, хлорпікрин, іприт. Справа з хлором можна сказати стоїть більш-менш як слід, лише доведеться поновити апаратуру для цього на заводах Дон-Сода, та Електрон. Фосген, як каже проф. Орлов, можна буде теж виробляти там; що-до хлорпікрину та іприту, то він гадає можливим влаштувати виробництво їх на Рубежанському заводі вибухових речей. Всі ці питання, можна сказати, вирішаються як найкраще, як би не залишалось невеличке «але»!... а саме: на Україні немає сірки, необхідної для виробу хлорака сірки, що потрібний при виробництві іприту. Звичайно, добування сірки безпосереднє з сірчаних чи сірчано-квасних сполук справа досить складна й не дешева. Поки що може й буде краще купувати на стороні сірку, але річ зрозуміла, це не вирішення питання. Тому й треба, щоб не опинитися під час війни без необхідної сірки, подумати за можливість нових способів здобування її з наших сірчаних сполук, як колчедани та інші; взагалі так чи инакше розробити це питання.

Дуже кепсько стоїть у нас справа з арсеновими сполуками. Арсени до війни ми одержували з-за кордону, не вважаючи на те, що на Уралі та на Кавказі існують поклади арсенових руд. Але можливо, що на нашому терені існують поклади не тільки арсенів, а й тієї сірки, справа-ж від цього не легша. До цього часу всі арсени ми одержували виключно з-за кордону, тому в випадковій війни наше становище з цього боку буде дуже скрутним. Скуповувати та робити тепер же великі запаси арсенів, при наших обмежених коштах, річ цілком неможлива. Згадаємо-ж те, що в складі найжахливішого з газів будучої війни люїзиту є арсен. Та й весь п'ятий відділ газів становлять арсенові сполуки; так що необхідність бути забезпеченими арсеновими матеріялами на випадок війни яскраво очевидна. Крім того, арсенові сполуки надзвичайно цінні й в мирні часи для боротьби з шкідниками в сільському господарстві. Вживання арсенових отрут для цього і в нас досить поширене. згадаємо лише те, що в 1923 р. на терені С.Р.С.Р. було очищено від польових мишей більше як 1.000.000 десятин землі отруєнням тих мишей арсеново-квасним натрієм і т. ин. Розроблення-ж арсенових покладів не так вже й складна справа й здається можна було-б потроху розпочинати її. Необхідність цього цілком зрозуміла.

Несподіваність німецького хемічного нападу та велетенська хемічна промисловість Німеччини наробили чимало втрат її ворогам. Далеко не відразу могли останні відповідати німцям «газом на газ», а що-до де-яких газів, то в справі їх використання ініціатива, можна сказати, до кінця залишилася в німецьких руках. І тепер, коли Німеччину так придушено, що вона вже ледве лише, Антанта турбується та намагається вжити заходів до остаточної руйнації німецької хемічної промисловости. Майор Лефєбюр пише: «Дослід фарбової промисловости ще більше зміцнив мою думку за велетенське значіння в справі роззброєння нового розкладу в всесвітньому масштабі продукції хемічного виробництва органічних матерій... Чи можна обмежити хемічну зброю? Звичайно, це не можливо без руйнації про-

мисловости мирного часу: фарбової промисловости, виробу фармацевтичних препаратів і т. ин. Відповідні заводи можна завжди негайно переробити у військові арсенали».

У Версальській угоді одверто зазначається в одному пункті, що «всі німецькі заводи для роботи на війну, за винятком дозволених, повинні бути розруйновані або приведені до стану неможливого для работ»... Лефевюр і зазначає, що цьому пункту повинні підлягати всі заводи, де вироблялися отруйні та вибухові матерії, цеб-то скажемо ми: всі фарбові заводи, заводи фіксації азоту, остільки необхідні для виробу штучного угноєння, заводи фармацевтичних препаратів і т. ин.

Може повстати питання, чому-ж Антанта так боїться тих німецьких хемічних заводів, коли під її контролем всі військові справи Німеччини. Але саме річ в тому, що ніякий контроль в справі виробництва отруйних матерії не можливий; наприклад, виріб де-яких отруйних матерії розкладається на чотири моменти; всі вони виконуються по окремих заводах і лише на останньому одержується вже отруйна матерія. Який же тут може бути контроль, коли троє заводів вироблятимуть «мирні» вироби та складатимуть їх десь, а трапиться війна, то вже відразу почнуть робити останню четверту реакцію. Та, крім того, хемічні виробництва остільки ріжноманітні, апаратура їхня остільки універсальна, що, знаючи принципи виробу отруйних матерії, в необхідний час буде легко одержати їх. Навіть в тому-ж самому заводі по різних цехах можуть поміж сотнями інших виробів робитися непримітно й отруйні матерії. Що-до лабораторної праці, лабораторних винаходів, то тут вже жадний контроль є не можливий.

Що-ж до самої хемічної зброї, то й тут справа така сама. Як ми бачимо, газокид Лівенса не що инше, як звичайна сталева рура. Такі рури може виробляти всякий завод, що виробляє взагалі рури. В той же самий час сучасні гармати складаються з цілої низки частин, що вимагають для їхнього виробу спеціальних станків, спеціальних заводів.

Як бачимо, ніякого контролю хемічно-військового виробництва, ніякого роззброєння при сучасних умовах не може бути. Ніхто не знає, які винаходи зроблено по інших державах, виробництва яких отруйних матерії розробляються там на випадок війни. Отже ріжні держави одна одну прагнуть випередити в цій справі, прагнуть винайти для себе як-найкращу хемічну зброю. Де-хто відмовляється від цього, а, напр., американці так ті просто кажуть, що минулої війни вживали вони хемічну зброю, так і надалі користуватимуться нею, тому й тепер вони не відмовляються від своєї бурхливої підготовчої праці в цьому напрямку.

На підставі цього, цілком зрозуміла річ, оскільки важно поширювати наукові та технічні досліді, на ґрунті яких було збудовано всю організацію хемічної війни. Роля хемії в минулій війні здається остаточно виявила щільний звязок справи оборони держави та взагалі всіх хемічних справ.

ДЕ-ЩО ПРО БУДУЧУ ВІЙНУ

Дати тепер остаточно повний малюнок війни будучого звичайно річ не можлива. Підготовка до війни й раніш була стратегічною тайною, а тепер саме умови розвитку військової техніки сприяють цьому. Від такої-ж зброї, як нова хемічна, можна завжди сподіватися якої завгодно

несподіванки. Можливо, що вже тепер по де-яких державах в лабораторіях винайдено ще жахливіші гази за всі попередні, але цей винахід держиться у великій тайні. Органічна хемія в справі винаходу нових газів дає як найширші можливості. Вже на прикладі іприту ми бачили, як за аналогією з ним було винайдено ще сильніший бойовий газ—люізит. Тому, чом же не можна уявити собі, що зроблено ще дальші досліди, що вже винайдено заступника й люізитові і т. ин. Як іде справа в цьому напрямкові виявляє вже такий приклад, що лише під час минулої війни американці зробили дослід більше як 4.000 хемічних сполук, щоб виявити чи то здатні вони для використання в боях. В цьому брало участь щось 1200 хеміків та техніків. В той же час у французів працювало по справах військової хемії 16 лабораторій, що з них 13 лише прагнули винаходити нові отруйні матерії і т. ин. Що-ж тепер робиться, скільки ще зроблено по різних країнах дослідів хемічних сполук для знищення людей?

Неймовірна хуткість розвитку способів хемічної війни цілком виявляє, що вже всі зрозуміли всю вагу тих способів. Нехай собі «Вашингтонські конференції по обеззброєнню» забороняють використання бойових отруйних матерії, можемо загодя бути певні того, що ті, хто підписував ці постанови, ті перші почнуть використовувати на війні хемічні способи. Ото-ж Італія брала участь в тій конференції, підписала ту постанову та й відразу після того почала ще краще організовувати в себе відділ хемічно-військової служби, різні інститути по досліді отруйних газів, розпочала аерохемічні спроби й т. ин. Не дурно-ж один з учасників тієї конференції висловився: «та хто-ж воно таки коли-небудь звертав увагу на міжнародню конференцію та угоди»... Це справді так!

Але головна річ в тому, що, як вже було згадано, ніякий технічний контроль виробництва отруйних матерії не можливий. Остаточо заборонити вироб отруйних матерії, це виходить заборонити виробництва фарб, ліків, азотових матерії, хлору, арсену, перегону кам'яно-вугільної смоли і т. ин. Навіть Версальська угода, що, можна сказати, до краю придушила Німеччину, так само не заборонила всього цього.

Ще можна зазначити одну досить цікаву течію, що-до «газової справи» за кордоном. Коли німці почали вживати отруйні гази, весь світ обурився на них: кричали всі, що німці не виконують міжнародніх постанов, що німці звірі і т. ин. Тепер же зо всіх боків починають захищати вживання бойових газів, прагнуть переконати в «гуманності» нової зброї і це легко зрозуміти, коли взяти на увагу те, що, коли починали німці хемічну війну, їх ворогам було нічим захищатися, тепер же, коли ті налагодили у себе справу, то й гази відразу зробилися «гуманними».

Ми всі добре знаємо, що коли буде війна, то кожен її співучасник буде прагнути вжити як найсильнішу зброю, а такою зброєю є саме отруйні матерії.

Може буде питання,—чи то справді отруйні матерії вже така жахлива, могутня зброя. Отже німці почали газову війну, трохи не весь час тримали ініціативу в тій війні, а, нарешті, німців же й побили?

Перш за все не треба забувати, що минула війна була лише першою спробою вживання отруйних газів. Тоді «хемічні способи» війни робили лише свої перші непевні кроки.

Крім того, німці, вживаючи отруйних газів, зробили чимало помилок. Розпочали вони хемічну війну хлором, а це газ досить добре всім відомий

і захист від нього було винайдено трохи не на другий день після першої спроби його вживання. Крім того, газа випустили вони невелику кількість, концентрація його була невисока, завглибшки діяв він недалеко. До того ще, німецький головний військовий штаб по-первах не дуже прихильно ставився до цієї спроби, він не покладав великої надії на газову атаку, не даючи віри запевненням вчених та техніків. Отже першу газову атаку було зроблено в невеликих розмірах і її не підтримали загальним наступом. Ефект несподіваности було дурно загублено.

Ще більшу помилку зробили німці з використанням іприту. Вони й тут не зуміли як слід обміркувати справу, вони почали випускати його, не знаючи самі способів захисту від нього. Кількість його була відносно незначна, тому й наслідки його використання були мізерні. Німці забули, що, коли взагалі для всякої зброї її кількість відіграє найзначнішу роль, то для отруйних газів,—а особливо іприту,—це питання першорядного значіння. Німці показали свої тайни заздалегідь. Коли вони почали провадити в значних розмірах свої «газові операції», тоді вже й їхні вороги не тільки вивчилися захищатися, а й як-найкраще відповідали газом на газ. Всі ці помилки звичайно тепер взято всіма на увагу.

Але-ж головна підстава для висловлювання думки за будуче велетенське значіння отруйних матерій на війні, це—спілка повітряної флоти та хемічних способів війни. Техніка будовання авіо-апаратів неймовірно хутко рушає наперед. Зпочатку минулої війни аероплани були ще не досить удосконалені, літали не-щой далеко, піднімали не велику кількість ваги; хуткість аеропланів, порівнюючи з хуткістю сучасних, була не така вже значна; радіус діяння їх ще був малий. Бракувало тоді досвідченого персоналу та й заводів будовання аеропланів було ще не багато. Тому зпочатку війни аероплани здебільша відігравали другорядну роль: розвідки, фотографування далеко в тилу ворогів, корегування стрільби артилерії, то-що. Кидання бомб з аеропланів мало здебільшого лише моральний ефект. Але вже під час війни повітряна флота почала відігравати значну роль.

Протягом 1914—1918 р. лише в Німеччині було збудовано 47.637 аеропланів. Антанта за той час збудувала 129.209 аеропланів. Взагалі по всіх воюючих державах під час війни було (за відомостями Малишева, ст. «Розміри катастрофи») вироблено більш як 200.000 аеропланів. Чимало з них вже було озброєно кулеметами, бомбами, навіть де-які гарматами. Під час війни у німців пропало щось 3200 аеропланів, у Антанти більше як 7000 штук.

Якими вже під минулу війну бували розміри діяльності аеропланів показують такі приклади: «1-го серпня, коло полудня, французькі розвідки виявили табори та війська в Ласіньї. Їх атакувало 112 аеропланів що за два заходи скинули на те військо більше 1500 пудів вибухових речей»...

«В 1918 році німецькі аероплани та дирижаблі атакували англійську морську ескадру в 25 дредноутів, 6 крейсерів, та ще чималого числа міноносців і підводних човнів. Було потоплено троє підводних човнів та зроблено шкоди одному крейсерові та одному міноносцеві». Німці-ж втратили при цьому лише один аероплан та один дирижабль. Лише англійські гідроаероплани за 5 місяців 1918 р. скинули німцям на голову 132.174 пуд. вибухових речей. А що-ж коли-б то був, наприклад, іприт: величезна місцевість була-б отруєна на довгий час.

Зазначимо ще, що тільки для літання аеропланів було витрачено під час війни 232.000.000 клгр. бензину. Чимало маємо ще таких прикладів, але за браком місця не можемо згадувати їх.

Вже після війни в 1921-22 році було зроблено спроби розруйнування повітряною флотою німецьких бойових кораблів. Це саме була «смерть», колись могутньої німецької флоти, що її всю знищили після війни переможці—Антанта—згідно Версальської угоди. Наприклад, новий дредноут «Ост-Фрідланд» (на 230.000 тон) атакували 7 аеропланів - бомбовозів. Кинули вони всього 5 бомб за 22 хвилини. Остання бомба вагою в 910 клгр. затопила той дредноут. Дредноут «Аламбама», після спроб з хемічними бомбами, було потоплено великою бомбою в 910 клгр. за 35 секунд. Дредноут «Агамемнон» рушав з хуткістю 10 міль за 1 годину під керуванням радіоапарату. Після де-яких справ його атакувало четверо аеропланів, було скинуто 48 бомб, що з них всі, за винятком трьох, влучили й потопили дредноут.

Було зроблено спроби атаки морських кораблів газами, виявилося, що навіть невеличкі бомби з іпритом можуть наробити надзвичайної шкоди; ці приклади показують остаточну перемогу повітряної флоти. Великі, незграбні, порівнюючи з аеропланами, морські кораблі не можуть з ними боротися. А ще-ж треба зазначати, що дредноути коштують мільйони карбованців, а аероплани лише десятки тисяч; так що й з економічного боку справа сприяє виробу та поширенню повітряної флоти.

Після війни розвиток техніки в справі будовання аеропланів значно рушив наперед. Де-які аероплани літають тепер з хуткістю до 400 кіл. за 1 годину. Навіть вже йде балачка за аероплани, що літатимуть з хуткістю не менше як 1500 кіл. за 1 годину! Як пояснює проф. Ринін: «ця хуткість дорівнюється хуткості обертання землі в наших широтах. Тому літун, що буде летіти в бік обертання землі, протягом одної доби двічі побачить схід сонця. Коли-ж він полетить навпаки, то весь час він буде бачити, що сонце не заходить»... Отже гадаємо, що це буде здійснено, що люди навіть зможуть випередити хуткість обертання землі.

Що-до підняття ваги, то тепер будують силу спеціальних аеропланів та дирижаблів. Англійці будують дирижаблі, що підніматимуть більше як 4500 пудів, літатимуть вони з хуткістю 80 кілометрів на 1 годину та везтимуть 300 вояків.

В Америці будують аероплани, що підніматимуть щось до 1000 пудів бомб та бензину й зможуть протягом 7 годин везти 4-х людей.

Вже давно перелетіли люди через Атлантичний океан (Лісабон—Пернамбуко в Бразилії) 5500 клм. З Парижу до Нью-Йорку перелітали, не спускаючись, за 17 годин 20 хвилин. 1-го червня 1922 року було зроблено вперше перельот Москва—Берлін, цеб-то 1600 клм. без спуску. На апараті Юнкерса літун Стинкс тримався в повітрі більше 26 годин. Було зроблено навіть перельот в 14.000 клм. і літун фактично був у повітрі лише 74 години. Піднімалися вгору на аеропланах більше як на 12.000 метрів і т. ин.

На черзі питання як за морські, так і за повітряні аероматки. Вже існують велетенські кораблі, що є для аеропланів ангаром та аеродромом. Певні спроби в Англії та Франції виявили можливість того, що велетенські

дирижаблі везтимуть на собі кілька аеропланів, що зможуть під час руху дирижаблю злітати з нього й знову сідати на той дирижабль. Зроблено також чимало спроб, щоб керувати рухом аеропланів (без літунів) з землі за допомогою герцевських хвиль. Наслідки цих спроб досить корисні.

Що-до розвитку повітряної флоти по окремих державах, то можемо згадати, як приклад, Францію. За неповними офіційними відомостями, у неї тепер є 5000 військових, готових до бою аеропланів. Що-місяця виробляється 150 штук таких аеропланів. Кадр повітряної флоти становлять 30.000 вояків, а під час війни їх буде 300.000! Та все це тільки зменшені «офіційні відомості». Зауважимо ще, що витрати Франції на повітряну флоту більші, ніж по інших державах, але й там скрізь прагнуть якомога збільшувати повітряну флоту.

Річ зрозуміла, що вже при такому стані техніки будуча війна матиме зовсім інший вигляд ані-ж всі попередні. Замість бійок окремих аеропланів почнеться боротьба організованих великих повітряних ескадріль.

А що-ж буде, коли до цього ще додати газів?

Іприт та арсени були останніми словами минулої хемічної війни, можливо, що вони будуть і першими в будучому. Без сумніву, можна сказати, що минула війна дала таку силу різних отруйних газів, що вся справа була лише в правдивому використанні їх.

Хиби газо-балонної атаки вже зазначилися. Артилерія може кидати свої набої лише на обмежену віддаль. З початку минулої війни нормальна віддаль стрільби з гармат була 7--12 клм., надалі збільшилася до 20 й більше клм. Німецькі гармати—«Колосаль»—стріляли по Парижу більше як на 100 клм. Але зі збільшенням віддали зменшується можливість влучити куди треба, та, крім того, далекострільні гармати легко псуються, розстрілюються. Аероплан же може як найкраще виконувати всі обов'язки гармати.

З військового погляду, «аероплан-бомбовіз не що інше, як супер-гармата», гармата, що б'є на яку завгодно далечінь, бо радіус діяння аеропланів тепер трохи не цілком обмежений, аероплан б'є значно влучніше, ніж звичайні гармати, бо траєкторія падання його бомби пряма.

Використання аеропланів дає можливість уникати найголовніших хиб старих способів хемічної війни. Найважливіша умова її полягає в тому, щоб ворогів оточував газ певної концентрації. Велика витрата хемічних набоїв далеко не завжди давала добрі наслідки. Газокидами, бомбокидами й іншими газами можна уникнути цього, але далечінь стрільби з них не задовольняла. Аероплани зможуть переносити силу отруйних матерій для утворення високої концентрації газів на необмеженому просторі. Аероплан служить значно довше за сучасні гармати й тому є значно дешевшим. Аероплан-бомбовіз, це найжахливіша артилерія, необмежена ані простором, ані часом. Йому не треба розбивати фронт ворогів, він легко перелетить над ними й там десть далеко, в глибині ворожої країни, зможе руйнувати житлові осередки.

Спочатку бомби для аеропланів були не більше як в 50 кгр., тепер вже бувають бомби для аеропланів аж у дві тони вагою, ато й більше.

В 1921 році в Америці було спробовано кинути з аероплану бомбу вагою в дві тони. В тій бомбі було 1800 клгр. вибухової матерії, а кинули її з височини 1500 метрів. Від вибуху бомби зробилася яма завглибшки

в 7,5 метрів та в 30 метрів діаметром. А що-ж, коли-б та бомба була з іпритом чи з люїзитом?

За підрахунком Фрайса, в такому-б разі було отруєно площу не менше, як в 140.000 квадратних метрів. Отже й бачимо, що після вибуху бомби лише з вибуховими речами,—зробилася яма, що до неї відразу після того вибуху можна було підійти; коли-б же в тій бомбі був отруйний газ, то було-б отруєно ним цілу місцевість так, що 1—2 тижні навіть не можна було-б туди ступнути ногою. А ще-ж треба зазначити, що на тих 140.000 кв. метрів була-б безумовно смертна концентрація та крім того було-б отруєно, хоч і слабше, але досить велику місцевість.

Той же Фрайс так само вираховував, що «одна бомба з люїзитом, вагою в 453 клгр. може зробити неможливим життя в 10 районах Нью-Йорку: всі мешканці будуть отруєні, смертність серед них буде не менше 10%. 10 тон люїзиту, що їх скинуть 50 аеропланів, зроблять неможливим життя в цілому Нью-Йорці не менше, як на тиждень, ніхто не встигне врятуватися від газу, буде задушений, їжа та ліки будуть отруєні; не можна буде ані допомогти живим, ані поховати мерців». Цей приклад вже досить виявляє, оскільки будуть жахливі наслідки хемічної війни.

Цікаво ще, що генерал Фрайс, начальник хемічного війська С. Ш. П. Америки, вже підраховує скільки-то люїзиту, чи іприту, чи ще чого «кращого» треба, щоб видушити всіх мешканців того чи іншого місця; його думка вертиться навколо аеро-хемічних бомб, оскільки вони здатні для нападу на великі міста і т. и. Що-ж,—річ зрозуміла. Ті, що там за кордоном знову «гострять» нову зброю, не спиняться перед тим, щоб видушити мільйони безвинних, беззбройних людей. Нова війна буде жахливіша за всі попередні.

Навіть капіталістичні політики та економісти, що під час минулої війни запевняли ніби-то це остання війна, навіть ці буржуазні діячі (Нітті, Лойд-Джордж, Кайо, Кейнс і інші) визнають, що тепер по всьому світові діють фактори з тих, що викликають війну, значно могутніші, ані-ж це було напередодні війни 1914—1918 р.р. Імперіялістичні плани та користь всіх великих та малих держав так «переплуталися», так гостро стикаються одні з одними, що досить лише невеликого приводу, щоб почалася війна. Рур, Балеари, Філіпіни, Мароко й інше, кожний з цих фокусів сучасної міжнародньої політики може раптово викликати війну, а тоді вже військова пожежа охопить весь світ.

Тоді вже воюватимуть не тільки з армією, а будуть немилосердно, люто нищити великі міста, промислові осередки, взагалі ті місця, де скупчено господарчу силу держави, а поруч з тим й велике число населення. Там, далеко на фронті, під захистом противогазів, військо може й буде наступати на ворогів, але налетять в тил на великі міста сотні, тисячі аеропланів, закидають все отруйними підпальними бомбами і передують все населення, як що воно не буде підготовлене до захисту.

Згадаємо ще, нарешті, що «хемізуються» не тільки способи боротьби під час війни, хемізуються вже й самі способи революційної боротьби. Знову таки слава почину й в цій справі належить буржуазії. Ще «культурний» генерал Фрайс висловлював думку за необхідність того, щоб «кожне урядове місце, суд, кожна в'язниця мали запаси гранат з лакри-

маторами. Тоді не матимуть поспіху ніякі спроби розгрому в'язниць, лінчування, навіть ніякі повстання. Легко буде відразу примусити цілі юрби народу плакати й ніякі збори не будуть можливими».

Були повідомлення в газетах, що цю пропозицію вже здійснюють там за кордоном але тільки не в таких «м'якеньких» розмірах. Відомо, що вже використувано й хемічні способи для боротьби з пролетаріатом. Але й пролетаріят не спить! Не-що давно в газетах (Правда ч. 214. 28 IX—24 р.) писали, що українські революціонери у Львові кинули під ноги президентові Польщі, панові Войцеховському, бомбу з отруйним газом.

Отже ростуть і ширяться хемічні способи, запановуючи над іншими способами боротьби. Так додержимо-ж і ми варті, пам'ятаючи весь час, що в боротьбі, що наближається, перемаже лише той, у кого буде найширша можливість використання хемічних способів боротьби.

МИХАЙЛЬ СЕМЕНКО

До постановки питання про застосовання ленінізму на 3-му фронті.

I. ТЕОРІЯ ОБ'ЄКТИВНИХ АНАЛОГІЙ

Закони буття й розвитку, статичні й динамічні, потенціального й кінетичного,—спільні для всіх категорій космосу, для «мертвої» й «живої» природи, для структури й «історії» суспільства.

«Історизм» є істотна риса марксизму, причому історизм не тільки як метод розв'язання суспільних явищ, а в цілому, космічному значінню, де суспільне життя посідає лише окреме, часткове місце в проблемі.

Ці закони, закони історії природи й суспільства, координуються й синтезуються в одній загальній формулі, що має діалектично-процесуальну природу, і на ній будується й рухається світ.

Не нова думка—знайти цю загальну, єдину формулу, цей єдиний, узагальнюючий принцип, що давав-би нам вичерпуючу, моністичну філософію й виробив-би метод, який, будучи спільним, аналогічним для всіх проявів буття, давав-би можливість теоретикові й практикові прикласти його до всіх процесів і явищ, вжити його як критерій для практичного переведення в життя в кожний даний момент, щоб в кожний даний момент науково оцінювати й науково виробляти тактику, давати після відповідної орієнтації, загальнозначний, а не випадковий продукт (Наукова Організація Продукції—НОП), скеровувати всяку суспільну акцію в напрямку науково встановленого завдання, плану.

Це те, про що говорив Ленін: «Наука є пророцтво, але пророцтво, що спирається на досвід», а сам марксизм, як філософічна система, як раз і має своїм цільовим завданням—розв'язати проблему взаємовідношення між теорією і практикою.

Цю думку, протягом світової історії, не раз пробували здійснити, виходячи з різних світоглядів, різних філософічних систем, з різних психологічних, суспільних і класових оточень.

Астрологічна формула, яка виходила з переконання про спільну долю зір і життя людини, так само як «філософічний камінь» алхіміків, що виходив із переконання про моністичну суть всіх різнородних елементів,—ось у віщо втілялися в минулому ці стремління людства до найпростішого визначення «сенсу речей», до винайдення такої єдиної, загальної, всевичерпної формули.

І коли новітнє природознавство в великій мірі виправдує апіорні твердження колишніх алхіміків, розпоряджуючи величезною кількістю досвідного матеріалу, то новітня буржуазна філософічна думка в галузі

вивчення суспільних процесів могла висунути лише формулу німецького дослідника історії О. Шпенглера, який запропонував таку синтетично-узагальнюючу позицію в своїй книзі «Захід Європи» в формі замкненого, одноманітного «зачарованого» кола «культур».

Ми знаємо—через що раніше неможливо було об'єктивно розв'язати цю проблему. Справу піднесено чисто наукову, але наукового підходу до неї не було знайдено, і не могло бути знайдено, в наслідок різних точок відраження суспільної свідомості, тому формула була вірна, але вірна для різних клас і різних суспільних настроїв по-різному, через що й посунути цю об'єктивну справу по шляху до позитивного наукового вичерпання не вдавалося.

Всі ми добре знаємо, що марксизм являє собою, не зважаючи на всі стадії, які він перейшов, той об'єктивний фундамент, ту наукову систему філософії, яка зможе поставити цю проблему на певний науково-дослідчий й науково-індукційний ґрунт.

Всім нам добре відомо, що марксизм, як певна система наукової соціології являє собою алгебру суспільних явищ і речей, цеб-то має можливість в певній узагальнюючій мірі застосувати наукові методи в галузі суспільствознавства.

Ми гадаємо, що сучасна стадія марксизму—ленінізм, дає всі об'єктивні дані до того, щоб зробити наукову постановку питання в цій проблемі, яка в цілому являється проблемою математизації суспільних наук, й одержати ті практичні наслідки, що ми їх звикли мати від математики.

Ми гадаємо, що розв'язання цієї проблеми присуджено виконати нам, леніністам, і підготовці до розв'язання цієї велетенської проблеми, яка має рішаче практичне значіння, а не тільки абстрактно-теоретичний інтерес,—і присвячено цю розвідку.

Теорія аналогій, побудована на ґрунті ленінізму, мусить зробитися тою найвищою дисципліною, що моністично поєднувала-б усі висновки синтезованих наук новою «наукою наук», яка стала вищою наукою діалектики, про що говорив ще К. Маркс, і яка мала-б своїм завданням не тільки пояснювати світові явища в їх «політиці» (що в дійсності є приватним завданням окремих наук), але одночасно мала-б своєю метою—підкорити одній конкретній формулі всі дані окремих наук і спеціалізованих дисциплін, після відшукання нормалістичних виявів їх.

Цеб-то: простежити прояви основного закону діалектики на всіх його диференціалах в природі й житті, щоб встановити метод передгадування подій не тільки в галузі так званих «точних» (математичних) наук, але й у галузі наук соціологічних і в питаннях нормалізації людської діяльності, культури, побуту.

Це завдання може бути здійснене на підставі основної передпосилки теорії об'єктивних аналогій—«аналогічності», тотожності, ідентичності процесів і формул наук математичних і соціологічних, цеб-то єдність, моністичність форм існування всього світу, що конкретно й потребується відшукати й довести.

Тут треба зазначити, як ми розуміємо це протиставлення «математики» й «соціології» та межі їхнього розходження. З нашої точки погляду максимально узагальнюючи проблему, треба згодитися з тим, що такого протиставлення в точно окреслених межах не може бути, і коли його наводиться тут, то лише відносно, в тому розумінні, що формула

математична для нас готова, її вже знайдено, а ідентична їй (навіть, що вона дійсно ідентична) формула соціологічна ще не відома, про неї тільки догадуються.

Математична формула в динамічному її виразі, змісті, якою ми узагальнюємо все точне знання про природу й явища її, є та лінія, що нею на підставі точних методів пізнання, посувається цілий процес знання. Ця лінія захоче надзвичайні перспективи що-до свого майбутнього (скорення природи людиною, перемога суб'єкта над об'єктом за допомогою праці, організований вплив на буття). в той час як пізнання соціологічне, в обставинах сучасної конкретної життєвої дійсності, до цього часу є процес зображення, опису і лише марксизм становить його в рямці наукового дослідження й практики.

Взагалі буржуазними соціологами їхня наука репрезентується як дуже «молода» дисципліна, і зовсім неопрацьованою «поки-що» методологією, але навіть найновіша ідеалістична філософічна будова О. Шпенглера з усіма ревізійними течіями марксизму разом,— мусить залишитися навіки такою «молодою» дисципліною, бо ця «молодість», цеб-то недорозвиненість що-до вхоплення центру тяготіння певної епохи, лежить в самій природі цього світогляду. І лише тепер, стоячи на засадах революційного марксизму, виходячи з наукових перспектив ленінізму, після того, як низку теоретичних положень марксизму було проведено (Ленінім) крізь аритметику практики, ми можемо сказати: справа не стоїть так безнадійно. Вже є за-що зачепитися, і досить-таки практично, по-науковому зачепитися, щоб збудувати нову об'єктивну методологію монізації «точних» наук, щоб винайти той єдиний, всеоб'ємлючий «шифр», застосовуючи якого до всіх категорій буття, до всіх проявів і явищ його, до всіх систем і підсистем різного кількостно порядку,—можна було організувати акцію й передгадувати події.

Всякий процес (космос є процес), всяка «історія» рухається двома законами, які складають їхню моністичну діалектику: закон зросту й закон спадання, розвитку й занепаду, конструкції й деструкції. Так справа стоїть в неорганічному світі ¹⁾, така сама картина в процесі біологічному, і в процесі соціологічному, в історії суспільства та клас ²⁾.

Таким чином в цілому, як перший постулат теорії аналогій, що є динамічним означенням теорії культів, і як найбільший математичний висновок революційного марксизму, картина космосу вкладається в таку закономірну послідовність:

деструкція й конструкція в математиці й фізиці,
деструкція й конструкція в природознавстві й біології,
де- й кон- в історії суспільства,
де- й кон- в культурі й побуті,

¹⁾ Поширення діалектики на зовнішній світ заперечують ще й зараз здебільшого з табору ревізійників. Див. що-до цього питання статтю А. Д. Б. О. Р. И. Н. А.—«Г. Лу- кач и его критика марксизма». «Под знам. марксизма», № 6—7, 1924.

²⁾ Але тут треба мати на увазі те, що всі ці «історії» разом вкладаються в «загальну» історію—це раз, і друге—цього вимагає принцип аналогії—кожну цю «історію» можна (а для практичних потреб—і треба) розглядати окремо і прикладати методи розчленення однакові для всіх членів, а не так, що для економіки—одна методологія, а для культури чи навіть частини цього співчлену—мистецтва,—другий підход, причому іноді забувається підійти до мистецтва з точки погляду алгебричного історизму, як до самостійної категорії історії.

де- й кон- в елементах культури, напр., в релігії, мистецтві, філософії, техніці і т. д. (культу),

де- й кон- в елементах культу, напр., в поезії, театрі, музиці і т. д.,

де- й кон- в ідеології (надбудова кожного культу зокрема й спільний зв'язуючий елемент всіх культур),

де- й кон- фактури (спеціальний елемент кожного культу зокрема й спільна база всіх культур разом),

де- й кон- елементів фактури кожного окремого культу (напр., де- й кон- форми, де- й кон- змісту в мистецтві і т. д.,

де- й кон- елементів форми, напр., метру чи ритму і т. д.

Ця одноманітна схема, будучи поширена по всьому розгалуженню людського знання, діяльності й праці, вичерпує питання про наукову філософію, наукову теорію, наукову практику.

Найголовніший практичний висновок цієї точки погляду виявляється в тому, що вона цілком змінює й постановку питання у вивченні надбудов людського суспільства, бо вона тягне за собою, підставляючи здобуті й вивірені заходи в одній галузі, після закону аналогій на другі, встановлення точної тактики, об'єктивної практики й математичної політики. Підход до вивчення ідеологічних явищ з боку теорії аналогій і теорії культур, що з неї випливає, усуває всяку можливість суб'єктивізації, бо всі засади цієї точки погляду з орієнтацією на мету, з цілевою установкою на майбутнє, що є основною засадою тактики революційного марксизму, спираються на безкласове суспільство, безкласове об'єктивне знання (установка на комунізм¹).

Повертаючи в бік об'єктивного знання й об'єктивної політики (акції), ми досягаємо надзвичайних практичних наслідків: точного знання й раціоналізованої діяльності, звичайно в тих межах, в яких знаходиться в даний момент взагалі пізнавча й «творча» (продукційна, політична) здатність сучасного людського організму й сучасного людського колективу. Хочеться сказати—ми доходимо до фізіологічного, в межах певного природнього стану знання, яке оперує лише конкретним і зримим матеріалом й усуває в далеке минуле інтуїтивне, інстинктивне, трансцендентально-метафізичне знання, або вірніше-феномен знання, фундамент епохи «творчості», що розвивала й живила так зв. «духовний світ» людства.

Для наукової фіксації теорії об'єктивних аналогій потрібно: встановити переходи, зв'язки й точки діткнення макрокосму й мікркосму, органічного й неорганічного, суб'єктивного й об'єктивного, фізіології й психології (в цих межах новітні досягнення й перспективи, які означаються висновками з релятив-принципу Ейнштейна, нових ідей біології, фізики й хемії, працями теоріями акад. Павлова, Фрейда, що торкаються встановлення моста між базою й надбудовою, відмолоджування й ін. винаходи,—можна розглядати, як конкретний матеріал до зовсім нових обріїв, за допомогою якого вищеперелічені проблеми близькі до свого розв'язання), математики й економіки, соціології й економічної політики (знайдено Марксом і Енгельсом, арифметично зафіксовано Леніним), економіки й ідеології, економічної політики й ідеологічної політики (вичерпуючі дані що-до цього

¹) Див. відповідний матеріал в журналі «Гонг Кому н ку л ь ту», орган Асоціації Кому н ку л ь тов ців. № 1—Київ, травень, 1924 р.

дає Леніністична система й далі поглиблення матеріалістичного розуміння історії, що в цих межах посувається й теоретична робота Асоціації «Комункульт») ¹).

Легко бачити, що, як це виходить з самої суті теорії аналогій, для того, щоб розв'язати проблему, поставлену вище, в загальному її обсягові,—досить відшукати всі зв'язки й рухаючі сили одної якоїсь системи. Це й було, після засвоєння аналогічної картини на фронті соціально політичному й економічно-політичному, пророблено на фронті культури, і зокрема— в системі мистецтва ²).

Ось через що я можу в цій розвідці поставити собі спеціальне завдання—освітлити цю точку погляду в галузі культури з орієнтовкою на окремий елемент її—систему мистецтва.

Всі висновки, зроблені відносно мистецтва, як це стає ясно після вищенаведеного визначення теорії аналогій, справедливі й відносно решти елементів культури і, як це вище зазначалось, навіть відносно інших категорій існуючого.

Це можна довести хоч би тим, що фактично вся наука про знання й уся історія знання є кінець-кінцем шлях до цієї узагальненої науки—теорії аналогій, бо завдання, конкретне призначення всього пізнання й усієї практики—виявити закони природи в їхніх домінуючих узагальненнях і скорити їх своїй вселюдській політиці.

II. ТЕОРІЯ КУЛЬТІВ

Культура, як комплекс різних по суті (по фактурі), але вгорі ідеологічно і тісно між собою сполучених елементів, родів її,—заховає в собі основні закони, властиві кожній замкнутій по своєму призначенню системі, й підлягає загальному законові безперервного діалектичного руху—змін—законові деструкції й конструкції.

Культура є процес, так само як і база—господарчі форми, що від них вона залежна,—є процес. Історія розвитку господарчих форм—історія розвитку культури.

«Культура» в її зародженні була те, що зараз називається «матеріальною» культурою, і згодом, з розвитком ідеологій, поділилася й на «духовну» культуру (що ми-б її з великою охотою назвали власне буржуазною культурою), щоб, як це впливає з матеріалістичного розуміння історії, знову позбавитися свого дуалізму й бути лише «матеріальною» культурою. В дальнішому викладі терміном «культура» умовимося називати культуру в її повному змісті.

Культура в цілому складається з ідеології (надбудови—напр., патріархальна, феодальна, капіталістична, комуністична ідеології) й фактури (база—продукційний стан, господарча форма, напр. натуральне господарство, кріпацьке господарство, торговельний капітал, промисловий капітал, державний капітал, комунізм).

¹) Див. відповідний матеріал в збірн. «Семафор у Майбутнє» № 1, апарат панфутуристів, Київ—1922, також в моїй статті «Мистецтво, як 'культ», в журналі «Червоний Шлях» № 3—Харків, 1924 р, а також в різних звітах діяльності Досл. Ідеол. Бюро АсКК.

²) Див. видання комункультівців: «Семафор у майбутнє», «Катафалк Мистецтва», «Гонг Комункульту» й усю роботу АСПФ (АсКК).

Як комплекс, система закономірно-розполеглих, різних в своїй матеріалізації й засобах будування, але тісно між собою звязаних по ідеологічній лінії й активно між собою переплетених фактурно культів (елементи культури, складові часті її — напр., політика, право, етика, релігія, філософія, мистецтво, наука, техніка і т. и.), культура деструктує й конструтує як в інтегрованому своєму стані, в цілому комплексі, так і в ситуації свого рухомого складу.

Загальні уявлення про культуру—комплексні, з однородним змістом. Культура в такому зовнішньому вигляді на загальну опінію має перманентний розвиток, як абсолютна система. Цеб то: культура є комплекс релігійного, мистецького, наукового (духовна культура) і розвиток, розгортання культури відбувається саме в такому її многоцвітному вигляді—вся ця система, як ціле, рухається вперед.

Так само й складові часті цього комплексу—культи—розглядається загалом як категорії дані, наділені рухом до розвою й історії і кожний з них також заховує в собі перманентний розвиток. Культині міняють вигляд,—говорить за буржуазною звичкою не-діалектична думка,—але вони не зникають—відбувається зміна форм даного культу (напр., мистецтва, релігії, науки і т. и.) відповідно зміні продукційних відносин, але культ сам по собі, мовляв, живе вічно, на тлі відповідної матеріальної бази.

Для того, щоб зрозуміти нашу точку погляду, точку погляду теорії культів, яка властиво є точка погляду ортодоксально-марксістська, бо сама теорія культів зводиться лише до активного, допоміжного, практично-політичного значіння,—основним завданням є усвідомити собі наше пояснення природи, структури й динаміки системи культів і комплексу їх—культури.

Необхідно зуміти розщепити складові часті культури, вивчити закони співжиття, співвідношення й взаємовідношення культів між собою, щоб определити їхній характер в часі, їхню кавзальну природу й конкретне призначення, щоб на підставі прикладення наслідків цього аналізу до картини змін культу в його історії, на тлі змін в історії господарчих форм, побачити й переконатися, як одмирають, одриваються іноді або будуть одриватися цілі культу, що мають тисячолітню історію, коли надійде неутралізуюча зміна в господарчому розвитку.

При детальному вивченні життя культів в системі культури ми побачимо, що деструкція й конструкція їхня, порушуючи рівновагу в усій єдності їх, відбувається з різними результатами що-до цієї єдності й що-до слідуєчої фази розвитку. Ми побачимо, що одні культу деструктують в цілому, другі—конструтують в цілому, причому співвідношення й взаємоділання буває таке, що деструкція одного культу відбувається за рахунок конструкції другого, й навпаки. Одні культу деструктують саме тому й саме тоді, коли другі конструтують.

Цей процес відбувається в різні епохи ріжно для окремих культів. Напр., для нашого часу релігія—здеструктований культ, за рахунок знання (культ науки), релігія в цілому, без усяких перспектив на майбутнє, є вже елемент деструктивний, в той час як раніше, в своєму історичному одрізкові вона мала ріжне значіння аж до-того, що в свій час відогравала організуючу ролю для цілого процесу культури, домінуючи над рештою

в той час кваліших культів—наукою, філософією, мистецтвом, політикою, мораллю, правом.

Статична формула системи всякого культу зокрема включається в рівнення ідеології й фактури, й обидві ці величини діалектично розполеглі одна відносно другої. Зміст їхній змінюється в часі таким чином, що вся система культу має рухомий характер, причому цей рух скеровується динамічними силами деструкції й конструкції, закладеними в природі цілої системи культу й кожного окремого елементу її. Цьому підлягають як деструктивні, так і конструктивні культу.

В практично-політичному значінні, в значінні активного втручання людського суспільства в свій побут, ідеологія посідає місце діючого, активного (організуючого чи дезорганізуючого) чинника в розвитку кожного культу, а фактура тоді є метод підбору й концентрації здійснення, матеріялізації ідеологічного завдання.

В об'єктивно-історичному значінні, в значінні даної, об'єктивної дійсності, ідеологія виявляє класові устремління й завдання, як вони вилилися в наслідок відповідних тектонічних соціальних сил, а фактура тоді є зовнішня картина, матеріяльне втілення, матеріялізований, побутовий вигляд відповідного стану, доби, одрізка історії.

Ідеологія й фактура в цілому, це—конкретний організм, повний буйної динаміки й рухаючих моментів, в яких іноді важко розібратися, їх важко розплутати, звязати з більш синтезованими, більш ясними силами, що становлять закономірність, математичну погодженість основної й залежної сили,—і разом з тим, ідеологія й фактура в цілому є завершуюча модель всякого культу, його схематичний, алгебричний вираз.

Нам доведеться детальніше зупинитися на поняттях ідеології й фактури, щоб щільніше підійти до прикладної для сучасності ролі цих факторів в їхньому життєвому, практичному, робочому значінні (політичне значіння ідеології й фактури).

Ідеологія, залежна від економічного розвитку, на практиці може бути пасивна, коли вона виходить від суспільної психології, від нашарувань історично-надбаних традицій, звичок, означень, тверджень, й—активна, коли вона виходить від суспільної свідомості, від устремлінь і заходів якогось певного, волевого перетворення дійсності в бажаному напрямку, в напрямку, що відповідає класовим ідеалам даної суспільної свідомості.

В цьому розумінні кожний культ має в собі цілком певний ідеологічний напрям, і зрештою—класовий заряд, яким культ посувається вперед, причому, діалектично, ідеологія впливає на поступовість процесу культу, дає напрям і відповідну компетенцію й орієнтацію діячів культу, як організаторів акції (продукції, творчості). Формула: діяч є виразник даної суспільної й класової психології чи суспільної й класової свідомості.

Ідеологія перебуває в безпосередній (чи посередній) функціональній залежності від біо-соціальної бази людського суспільства, яка полягає в таких фундаментальних чинниках буття:

- а) соціальна політика—класи, класова боротьба, партії;
- в) економіка—господарчі відносини, продукційний стан, побут;
- с) природа—географічне положення, біологічні елементи суспільної людини.

Всі ці чинники беруть участь у складенні певних типів, в різні часи в різній мірі (напр., а—ідеологія від суспільної свідомості, в й с—

пасивне значіння ідеології), але вони являють собою цілий комплекс суспільного життя, суспільної атмосфери й суспільного оточення даного часу, в зовнішніх проявах маючи безпосередній вплив на фактуру, і зрештою—цілковито її обумовлюючи.

Ідеологія, в її активному значінні, є вираз (символ, термін) для комплексу синтезованих діючих сил культу, що їх виявляють такі типові чинники:

а) творчий імпульс, імпульс винахідливості (підсвідомо-інтуїтивна частина процесу продукції);

в) біо-соціологічні підвалини розумового виробництва (психологія творчості: расова, національна, інтернаціонально-буржуазна, дрібно-буржуазна, «аполітично»-міщанська, індивідуалістична, колективістична);

с) вплив суміжних ідеологій і фактур,—вплив суміжних культур (напр., на мистецтво—релігії, науки, техніки... й навпаки,—вплив «стихий»—індустріальна, селянська,—вплив соціально-політичних чинників—ідеологія більшовицька, реформистська, народницька, анархістична і т. д.

Всі ці типові чинники, після свого виявлення в певних продуктах людської діяльності, становлять собою весь той різноманітний комплекс, що його звать культурою, з усією сумою потрібних (активних) і непотрібних (історичних) річей, і всі ці чинники, перебігши весь історичний шлях культурного розвитку, створюють сучасну культурну дійсність, з боротьбою напрямків і ухилів, обумовлюваних перевагою того чи іншого чинника в процесі діяльності й продукті.

Звідси-ж випливає, що ідеологія є щось спільне для всіх культур, після того, коли буде взято на увагу, що комплекс культур не є щось фундаментально й монолітно суцільне, що культура з усією своєю внутрісистемною механікою культур була й буває так чи інакше суцільна лише для певного одрізку загального процесу історії культури й буття, а для другого—вона розхитується, втрачає вражіння суцільності, так що одні культури (в цілому, а не в частях, а не завжди, а не тимчасово) деструктують, а другі в той-же час конструктують, при чому суспільне життя йде в майбутнє не з перспективою розвинення, більшання кількості культур, а навпаки, їх стає що-раз менше, вони відпадають один за одним, аж до вичерпання взагалі культур.

Ідеологія, сказали ми, є елемент спільний для всіх культур, і коли для певного одрізку історії для певної доби кажуть: це сучасна людина, передова людина, революціонер, а це—відстала людина, консерватор, обиватель, контр-революціонер,—то тут мається на увазі, що ці або інші ідеологічні якості для даної людини (чи для комплексу їх, групи, класи) проходять через усі культури в їх конструктивному чи деструктивному значінні.

Не можна бути передовим, напр., для нашого часу—комуністом, поділяючи в той самий час яку-небудь «новітню» фазу релігії, або бути прихильником організації побуту на засадах НОП (бути, напр., членом «Ліги Часу»), і одночасно прихильником мистецької групи, яка визнає лише творчість «нутром», без певних платформних, програмових уздечок що-до методології самої творчості (напр., «Гарт», «Плуг»).

Передова людина (науково треба сказати: вірна політика передової партії, класи в культурних справах) є той, хто цілковито, науково орієнтується в сучасному історичному одрізкові й розбереться в деструктивних,

конструктивних або в степенях кон-і де-моментів, що ними заповнено культурну дійсність даної епохи.

Коли ідеологія є момент зв'язуючий культу, то фактура, цеб-то вся решта в змісті культу, відріжняє, замикає, специфізує культу, вона різна для різних культур, вона власно є те, що дає конкретний, річевий зміст культурам, визначає їхню суть і дозволяє розмежовувати, відрізняти один культ від другого.

Ніхто не буде заперечувати важливості цього теоретичного моменту для справ прикладово-практичних. для справи пристосовання теоретичних висновків до певних активних форм будівничої практики.

Хоч-би в проблемах мистецьких—які величезні практичні висновки повстають після того, коли ми визначимо межі різних галузів мистецтва (підкульту культу мистецтва, самостійні системи, будовою й динамікою аналогічні системі цілого культу), відокремимо їх фактуру, особливо в нашу добу, добу остаточної деструкції мистецтва, коли змішуються фактури й пожираються домінуючим культом, й обов'язково треба дізнатися, який род мистецтва зникає (а це можна дізнатися лише визначенням фактури), який входить в другий і т. и. Те саме і з фактурою всієї решти культур.

Хіба не загальне це явище, що поезією називають і вірш, і поему, поезією може бути й повість,—де ті грані, які одмежовували-б одну сферу від другої й дозволяли-б простежити весь шлях іменно прози, а не те, що називають або хотіли-б називати зараз прозою після того, як од «прози» залишилася тільки назва, а зміст цього терміну, в своїй суті, по своїй фактурі, вже являє собою галузь зовсім іншого культу, не мистецтва, наприклад, а науки чи техніки. Лише наука про фактуру частин культу може розібрати й систематизувати всі вузли в цих мистецьких суперечностях.

І хіба це тільки в мистецтві, коли соціалістичний рух можуть кваліфікувати, як певний напрям християнства, як певну галузь релігії, не потурбувавшись про те, що справа йде не про збереження термінів, слів, а про збереження, чи навпаки—знищення,—суті, того властивого й специфічного, що є для понять релігії, мистецтва, науки і т. д. І лише наука про фактуру культур може запобігти цьому змішанню й заплутуванню, без чого ніяке теоретизування не вибереться з безпорадного становища.

Ідеологія й фактура в їхньому загальному значінні не обмежуються лише даним рядом, наприклад, лише соціальних явищ.

Моністичний прототип їх сягає далеко далі, в неорганічний світ, звичайно, відповідно міняючи свій, коли так можна висловитися, зоровий вираз але суть їх, роля їх залишається та сама в космічному масштабі.

Неорганічний світ має свою ідеологію (закони динаміки) й фактуру—форми, зміст; означення (зовнішній світ).

Органічний світ має свою ідеологію (закони розвитку, біологія) й фактуру—типи, форми, зміст, означення (живини й рослини).

Соціологія має свою ідеологію (закони історії, розвитку) й фактуру (раси, нації, суспільства, класи).

Культура має, як ми це вивчали вище, ідеологію й фактуру.

Кожний культ (релігія, мистецтво, наука...) має свою ідеологію й фактуру.

Кожний елемент, складова частина культу (напр., поезія, малярство, театр—елементи культу мистецтва; природознавство, математика—техніка,

елементи культу науки; християнство, магометанство, містика— елементи культу релігії і т. и.) має свою ідеологію і фактуру і т. и.

І коли в деяких системах, наприклад, для космографії й біології, наука про ідеологію й фактуру має лише абстраговано-теоретичне, більш філософічне значіння, оскільки там точно-встановлені й науково-розщеплені всі закони й сили, як об'єкт більш приступний для методів математики, то в явищах соціальних ця наука, й, особливо, наука про фактуру має дуже часто як раз практичне, ділове значіння.

І коли й можна буде «математизувати» структури й процеси цих, ближчих до нашого «серця», ніж до розуму, систем, то тільки, маючи перед очима цю своєрідну програму максимум, цю дійсно загальну й дійсно моністичну, космічну філософію, яка означається нами в формі проблем теорії кудьтів, теорії аналогій, науки про ідеологію й фактуру, науки про деструкцію й конструкцію, і яка, нам думається, тим гарна, що в ній немає ніяких «америк».

Треба встановити й розвинути закони руху й взаємного впливу між усіма елементами ідеології й фактури, що звязують між собою системи й підсистеми, складові частини й комплекси їх, треба дізнатися про закони встановлення й порушення рівноваги між ними й віднайти діалектичні звязки всередині цієї системи координат.

Наприклад:

а) залежність елементів фактури між собою і взаємовідносини їх (закони впливу, рівноваги, де-і конструкції);

в) залежність між ідеологією й фактурою в цілому, в комплексному їх рівненню;

с) залежність кожного елемента фактури зокрема відносно ідеології;

д) залежність між ідеологією й базою (матеріал вичерпаний в марксівській літературі);

е) між фактурою й базою, — —

і навпаки: базою й фактурою (е), базою й ідеологією (д), — с, — в, — а.

Повернемося до вивчення динамічної природи культури.

Коли ідеологія й фактура є статичне означення культури, то процес деструкції й конструкції є динамічний вираз її.

Цікаво підійти до вивчення законів деструкції й конструкції з точки погляду окремого культу, щоб кінець-кінцем одержати повну картину діяльності цих законів в їх узагальненнях, виявити їхнє значіння для цілої системи культури.

В природі кожного культу, як ми знаємо, існує коло завершення: зародження, розквіт і смерть.

Весь цей процес зростання, хвилевих занепадів і піднесень до вищого, ще блискучішого й повновидішого розквіту, хвилевої деструкції й хвилевої конструкції, являє собою сходючу, поступову конструктивну лінію в масштабі цілого культу, після якої починається зіходюча, занепадаюча деструктивна хвиля, що замикає існування цілого культу.

Культ деструктується в цілому обсягові, як окрема категорія, де-який час, розкладаючись остаточно головним чином по фактурним ознакам, ще відіграє певну підсобну роль для якогось іншого культу, що є полярним, неутралізуючим, конструктивним що-до попереднього, загибаючого культу.

Все значіння цього процесу походить від того, що всякий культ, як і все, що існує в житті й космосі, визначається й вичерпується при-

родньою потребою в ньому для даної стадії розвитку природи, або людського суспільства, або певної його класи.

Іншими словами, кожний культ являє собою тимчасовий, в міру (чи добу) потреби, утилітарний чинник людського соціального існування.

Гене́за кожного культу доводить його чисто практичний, кінець-кінцем, утилітарний характер біо-соціальної потреби (цілездатна, практична мета кожного культу).

Розвиток, розквіт, занепад і смерть кожного культу залежить від придатності того чи іншого культу в цивілізації суспільства в кожний даний момент, і питома вага кожного культу вимірюється зрештою розвитком господарських форм, станом продукційних сил і відносин.

Але при зміні продукційного стану не завжди, як відомо, перебудовується одночасно й надбудова, хоч зародок, фрагмент заперечення що-до попередньої стадії й повстає одночасно і в надбудові. Ось через що культу ще живуть де-який час після того, як історією вибито з них питомих для них ґрунт, і де-який час відбувається ще боротьба в суто ідеологічних межах.

Цьому допомагає ще й те, що культу перебувають у тісних стосунках один з одним, співіснуючи—в часі—в одному й тому самому одрізкові історії.

Співіснуючи в рухомому, повному протилежних динамічних тенденцій, комплексі (культура), вони ділають один на одного: один культ нищиться другим, один заміняє другого таким чином, що розвиток і поступовання їхнє відбувається в паралельних площинах з різною швидкістю зросту й умирання, в залежності від розвитку бази, від стану продукційних сил.

Отже, не всі культури, що співіснують за даної доби, рівноцінні для цієї доби. З цієї точки погляду, з точки погляду теорії культів, цікаво й необхідно простежити всю історію культів в невід'ємному зв'язку. звичайно, з історією культури і, само собою розуміється, в зв'язку з історією розвитку продукційних сил, історією зміни господарчо-економічних форм.

Для кожної даної доби характерна не тільки дана культура, але що найважливіше—домінує якийсь певний культ, що надає тональності й усій решті культів, надає відповідного характеру цілому камплексу їх, культурі в цілому, в усіх проявах її й усіх специфічних епохальних рисах.

Був, наприклад, час (повинні ми згодитися з тим, що цей час на три чверті вимірюється всією історичною добою життя людського суспільства аж до наших днів), був час, коли таким домінуючим культом, що відігравав найбільш активне значіння в устремліннях людства і в своїх проявах заповнив всю решту форм людського думання й діяльності,— був час, коли таким організуючим культом була релігія.

Початки чи навіть розвиток інших культів—наприклад філософії, науки, мистецтва—що співіснували й рівнобіжно розвивалися поруч з релігією,—один час—сильніше, другий час—слабіше, але в суті речі були в цілковитому полоні у релігійного думання, релігійного аспекту світоприймання й діяльності.

Ми повинні зрозуміти, що в один і той самий час, в один і той самий рік співіснували—і що головне—знаходили мирні умови для співжиття, абсолютно протилежні, в самій своїй природі й самим своїм призначенням полярні культури, які могли існувати разом властиво й фактично тільки за рахунок недорозвиненості одного з них.

В час велетенського, загально-активного панування релігії культ знання, культ науки був недорозвинений, хоч в природі своїй таїв уже з самого початку деструкуючі тенденції що-до релігії й своїм призначенням мав замінити культ релігії, зробити її непотрібною, зайвою, але для цього був потрібний відповідний економічний ґрунт, мусила була прийти відповідна фаза в розвитку продукційних сил людського суспільства.

Нам не доводиться деталізувати тут нашу постановку питання в культурі (теорію культів) з класової точки погляду, оскільки ця теорія є робоча гіпотеза для розташування, а не для викриття причин культурного розвитку.

Хоч це потрібно було-б зробити для найточнішого усвідомлення собі практичного значіння теорії культів, але я обмежуся загальними визначеннями взаємовідносин між діалектичними фазами процесу й боротьбою клас, як це було подано в моїй статті «Мистецтво, як культ»¹⁾.

«Коли подивитися на процес з класової точки погляду, то хвиля деструкції (в усіх культурах) визначається класом, який занепадає, в той час, як хвилю конструкції виносить на своїх плечах поступова, революційна класа, що розвинулася з попередньої суспільної обстановки.

В періоди переходів від деструкції до конструкції на протязі світової історії змінюється ситуація, кон'юнктура у взаємовідносинах культів між собою і в системі культури в цілому —одночасно з відповідною механікою клас, кон'юнктурою класових взаємовідношень.

Але на протязі світової історії не було такого культу або культури, яка розподілялася-б із самого початку на культуру пануючих і культуру пригноблених.

Кожна класа використовує культуру й дану ситуацію культів в тих одрізках їхнього процесу, сучасником якого вона була.

Культури, маючи біо-соціальну природу, мають свій процес, паралельний процесові бази й залежний від неї (домінанта бази).

Революційні верстви суспільства підхоплюють хвилю конструкції пануючого культу, підлеглу й обумовлену ними.

Розвиток бази, стан продукційних сил обумовлює життя чи занепад культу.

В свій час пригноблена класа піднімала хвилю конструкції в релігії й виносила її, як суспільне оточення своєї доби.

В наші часи пролетаріят, на шляху до безкласового суспільства, виносить на своїх плечах НОП і панування «Великої Техніки». Вже два культу залишаються за його спиною—релігія й мистецтво».

Нам доведеться простежити внутрішній зміст в історичному його розвитку, зміні певного культу, щоб простудіювати діалектику окремого культу з точки погляду теорії культів.

Кожний окремий культ, як було сказано вище, заховує в собі ту саму картину, що й увесь комплекс культів, цеб-то культура.

Релігія.

Система релігії, як культ, вміщає в собі підсистеми, підкультури, рівноцінні й рівноважні елементи, складові частини, форми, що в процесуальному вигляді становлять відповідні фази історичного розгортання.

¹⁾ «Червоний Шлях» № 3—1924. Харків.

Система релігії (культ) являє собою історію (процес), і тому кожна доба (культ в часі), кожний елемент цього культу (культ у просторі), кожна релігійна форма (історичне, процесуальне розташування) має ще й свою ідеологію і фактуру).

Всі ці форми розташування, фази розвитку, як одрізки процесу, обумовлені процесом бази, мають свою ідеологію (ідеологію даного ступня ідеологічно-комплексного порядку) й фактуру (зовнішній прояв, фактура даного ступня продукційно-комплексного порядку).

Наприклад—фетишизм політеїзм, монотеїзм.

Це є елементи культу-релігії, різно розполеглі по лінії процесу цілого культу, що синтезують певні представлення, будучи обумовлені відповідним фактурним реманентом і відповідним синтетично-ідейно-ідеологічним змістом, всі вони поперемінно деструкували й конструкували одно відносно другого на тлі одночасного руху конструктивно-деструктивного процесу цілого культу, релігії в цілому.

Фетишизм, вкладений в передзначену схему конструкції, й деструкції, має свої історичні прояви деструкції й конструкції й має свою ідеологію й свою фактуру—суспільну свідомість свого часу й продукційні відносини свого часу, що обумовлюють весь реманент даного одрізку релігії.

Але конструкція слідуючого етапу релігії—політеїзм—примусила деструкувати попередню фазу, як історично непотрібну, як форму, що виконала своє конкретне призначення, свою утилітарно-практичну роль для даного суспільства й даної доби, і фетишизм, оскільки він ще продовжував своє існування по інерції, зробився явищем деструктивним відносно політеїзму.

Політеїзм в свою чергу захоче в своїй істоті закон розвитку й загині, має свою відмінну, спеціальну для себе, ідеологію й фактуру, й поділяється в процесі свого розвитку на різні стадії, фази, знову деструктивні й конструктивні відносно себе, з одного боку, й деструктивні та конструктивні відносно цілого культу.

Нарешті, деструкція політеїзму висуває дальший конструктивний етап—монотеїзм, з своєю ідеєю і з своєю-ж таки зовнішньою, фактурною матеріалізацією, і знову починається та сама картина деструкції й конструкції окремих фаз і стадій монотеїзму відносно самих себе й відносно цілого комплексу релігійних одрізків, релігійних епох, релігійного культу.

Відбувається процес змін, властивий ідеології й фактурі монотеїзму. На арену історії виходять різноманітні оформлення монотеїзму, різноманітні релігійні течії, що походять від спільної «ідеї»—ідеї «єдиного бога».

Відбувається деструкція й конструкція, конструкція й деструкція різних форм, виявів, гатунків монотеїзму, відповідно зі станом культу релігії в цілому й відповідно зі станом продукційних сил відповідного часу.

Конструкція й деструкція іудейства, конструкція й деструкція християнства, магометанства, конструкція й деструкція католицизму, протестантизму, конструкція й деструкція сектанства, церков (нова, стара, автокефальна церква), і нарешті—деструкція цілого культу релігії, який уже на цей час пройшов своє коло завершення, коли новий, конструктивний відносно релігії, культ з іншими підходами, іншими методами своєї діяльності, який краще виконує ту роботу, властивим призначенням чого було завдання й попереднього культу, але він не розпоряджувався тими даними й прийомами, що ними володіє культ науки, цей новий культ.

Ознакою завершуючої, загальної, остаточної деструкції цілого культу завжди є диференціяція, розбиття самої суті, самого означення даного культу. Це виявляється на практиці в широкому розгалуженні, напр., в релігії—секти й виродження її в містичні напрямки, в мистецтві «ізма», мистецькі напрямки останніх часів. Це останній етап, що знаменує собою повну руїну, ліквідацію, скасування цілого культу.

Треба відрізнити диференціяцію од розподілу, класифікації, щоб навчитись розпізнавати, викривати ситуацію, ставити певний, науковий діагноз.

Диференціяція культу є розбиття, роз'єднання самого єства безперечно-самостійної фактурової одиниці культу, ідеології культу, коли вже не видно суцільного культу, і це є ознака загибелі, знищення, атрофування культу, як такого, а не ознака його тимчасової деструкції, кризи.

Розподіл, наприклад, культу знання на різні науки—це цілєздатний момент, що природньо існує з завдань розподілу праці, без пошкодження самому єству, самій суті, самому завданню цього культу, і коли шкідлива, невірноважена спеціалізація, або непомірний вплив іншого, сумежного культу чи суми їх, шкідливо відбивається на самому значінні, на самій ролі, на самому завданні цього культу, культу знання, як це не раз бувало в історії,—то тут ми маємо справу з місцевим, локалізованим, тимчасовим захорунням, обумовленим цілком реальними й практичними причинами, підвалинами економічно-продукційного характеру,—тут ми маємо справу з більшою чи меншою кризою, обмеженою й неорганічною деструкцією, яка звичайно попереджає нові узагальнення, зведення розбіжностей, синтез, новий етап конструкції, «відродження», і не може вже служити вірною підставою для твердження про загальну деструкцію, цеб-то безповоротну загибель усього даного культу в його суцільному об'єктивному значінні, загибель культу, як такого, як певної категорії буття й діяння.

Отже, треба навчитися розпізнавати, де ми маємо часткові, не органічні розгалуження, що спричиняються до тимчасової деструкції, неповної деструкції, кризи, й де відбувається процес диференціяції, коли фактура культу розпливається, коли часті її або приєднуються до нового гегемона, як функції вже нового культу, або усуваються з арени діючих речей і сил, як історично використані й для даної доби не активні, практично нейтральні, або—коли вони в силу ідеологічної інерції чинять опір, виступають як активний чинник при невідповідних, чужих для них обставинах,—до того ще й шкідливі, що їх доводиться усувати силою.

III. АЛГЕБРА ЛЕНІНІЗМУ НА КУЛЬТУРНОМУ ФРОНТІ

Для того, щоб нам перевести всі теоретичні побудовання, викладені вище в досить схематичній, абстрагованій узагальнено-алгебричній формі, на практичний ґрунт, підставити під символами загальної формули конкретні, арифметичні числа, потрібно крізь призму цих узагальнених методів—теорії культів, принципу аналогій, науку про ідеологію й фактуру—показати де-які проблеми в знайомій нам оболонці, з усім актуальним значінням їх, які вони є для нашого часу, для доби політичної боротьби за світовий комунізм.

Комуністична культура, в аспекті теорії культів, мусить бути в цілому конструктивна. Основним завданням ідеологічної боротьби в переходову до комунізму добу є—перебороти, перемогти, усунути як шкідливий актив, всі культу й елементи їх, з їхньою ідеологією,—що є завжди

упертіша й консервативніша,—усунути всі деструктивні галузі, які зараз існують.

Ми знаємо, що не всі елементи минулої культури однаково розполеглі перед новою межею—межею комуністичної культури.

Не всім культурам належить майбутнє—де-які з них залишаться з-заду, а другі, зі збільшеною за рахунок перших енергією, розпочнуть свій дальший розвиток, свій повний розквіт в ролі гегемона комуністичної культури.

От над цими конкретними завданнями, що тісно дотикаються ударних проблем нашої практики, і разом з тим—дискусійних питань нашого сьогодняшнього будівництва,—над цими часто практичними завданнями нам доведеться зараз поміркувати, й подивитися, оскільки потрібні чи непотрібні викладені вище алгебричні, абстрактні і—де-кому може здатися—«метафізичні» твердження, з яких, на наш погляд, випливає цілком певна, і треба признатися, далеко не «абстрактна» політика.

Перший висновок теорії культів, що виходить з нашого визначення природи й структури, статички й динаміки її, а органічно—висновок власне алгебризованого ленінізму,—це те, що будівництво нової культури мусить відбуватися в цілком певному, іменно такому а не іншому плані.

Коли ми будемо брати «буржуазну» й «пролетарську» культуру відповідно зі своїми звичками та смаками, маючи якесь, по правді, абстрактне й метафізичне уявлення про них, як це виявляється в сучасних «марксіських» дискусіях,—то ми не можемо перекладати ніякого будівництва, життя само нас поведе і, звичайно, далеко повільніше, ніж як-би ми серйозно поворухали своїми мозками, і як раз—над методологією будівництва, над організацією своєї теорії, що її викладено в працях і ділах В. І. Леніна.

Поділ культури на буржуазну й пролетарську—можливий, але відносний, не робочий, не для ужиття якоїсь політичної акції на культурному фронті, а хіба тільки для малозобов'язуючої, демагогічної полеміки.

Цей поділ на практиці й для практики захоче в собі великі непорозуміння і саме через те, що він неточний, ненауковий.

Цей поділ захоче в собі неточну, не об'єктивно-наукову формулювання самого поняття культури і його зміст.

Культура не є моноліт, що його не можна й не повинно розчленювати—це раз. І коли комплекс культури не розчленений, а міцно сполучений в житті, в дійсності, то з цього не випливає, що цієї операції нам не треба робити для практичних цілів.

Як раз навпаки—без цього вміння розщеплювати, рознімати, де-що придушувати, а де-що висувати вперед,—неможлива ніяка політика, неможливе ніяке будівництво, цеб-то активне втручання в нормальний процес і розвиток,—подивіться, чи не це саме говорить ленінізм.

Складові часті культури, галузі, культури її не є вічні—це два. Вони не є безкінечні—навіть для людського ока, вони зникають, коли минає конкретна потреба в них, вони живуть стільки, скільки їм передзначено буттям.

Ми вже говорили, що вони існують і розвиваються одночасно, виявляючись в різній мірі в різні часи, поперемінно впливаючи один на одного, поперемінно домінуючи один над одним, переплітаючись і заплутуючись в тонких і хитрих взаємовідносинах і взаємозалежностях.

Це дуже важно.

В кожному культі закладено коло завершення—певний проміжок часу, протягом якого даний культ мусить пройти свій шлях, щоб як такий, розкластися в своїх фактурних ознаках, розпуститися, й ідеологічно безповоротно зникнути, як самостійна форма суспільної свідомости чи категорія буття.

Дуже важно поділ культури й усякі операції над нею виконувати, зважаючи на розкладовий характер цього комплексу.

Треба розподіляти культуру, користуючись цілком певним, однамнітним і єдиним для всіх систем «шифром», й розподіляючи— оперувати з точки погляду її елементів.

В противному разі не ясно, що само ділиться, означається, який зміст в обидва поняття вкладається: буржуазна культура—пролетарська (чи комуністична) культура.

Більше того—без цієї умови ніхто не зможе точно визначити самого поняття культури, хоч наші теоретики цілком даремно і зайво як раз і працюють лише над самим визначенням, що для марксистського критика є другорядна справа. Одно з двох, або—

теорія культів, або—

буржуазне, цеб-то не для майбутнього, а для минулого й сучасного визначення і буржуазної, і пролетарської культур.

Після теорії культів ми мусимо сказати, що буржуазне в культурі—спадщині те, що деструкує, а пролетарське—те, що конструкує.

Це є наукова постановка питання, а одночасно—й рішення проблеми буржуазної й пролетарської культури, як вона стоїть перед нами в наші дні.

Далі вже йдуть висновки, а саме, що до культів, яким належить умерти, входять: релігія і мистецтво, а з існуючих культів в склад майбутнього комплексу комуністичної культури ввійдуть наука й техніка в своєрідних розвиненнях і переломленнях в площині організації (чи боротьби) за новий, комуністичний побут.

Ми не будемо доводити, оскільки це ясно всім без суперечок, що наука й техніка являють собою виразно-конструктивні чинники, обрії розвитку, й застосовання котрих не вужчають, а навпаки—губляться в велетенських перспективах майбутнього.

Нам треба висунути й обґрунтувати тут лише те представлення про ці категорії культури—науку й техніку,—що після нього з одного боку вони зливаються в один комплекс наукотехніки, а з другого боку—будучи гегемоном у всім комплексі культури даної доби, розподіляються на численні галузі в житті й побуті, становлячи таким чином всю різноманітність і вичерпуючу многовидість, якої буде вимагати комуністичне суспільство й людина цього суспільства.

В першому значінні, поняття наука + техніка показує на те, що обидва співчлени тісно сполучено тут по ознаці розподілу праці, збито до купи, як марксистське взаємовідношення між теорією й практикою, щоб ні наука ні техніка не відривалися до окремих ідеологій.

Теорія й практика дослід і застосовання—це дві сторони, дві невід'ємні прояви одної й тої самої суті.

Відрив від виробництва—ось основний чинник, що характеризує буржуазну культуру, в загальному розумінні цього слова. На цьому ґрунті

відбулася деструкція де-яких культів, які втратили до цього часу своє організуюче значіння й зробилися абстрактними, «чистими» ідеологіями.

Назад до виробництва—ось основне гасло, на якому будується комуністична культура. І тут наукотехніка—являє собою той культ-гегемон, що надасть відповідної тональності цілому комплексові культури того часу. Наука й техніка безпосередньо зв'язані з виробництвом, наука й техніка будуть підвалиною заповнення комуністичного побуту своєрідним і багатоманітним змістом.

Наукотехніка стає тою віссю культурного фронту, яка пронизує весь стовбур суспільного існування, що проходить через такі станції:

- а) біологічне,
- б) праця,
- с) виробництво,
- д) побут,
- е) наукотехніка.

Наукотехніка стане тим, про що казав В. І. Ленін—«щоб наука у нас не залишалася мертвою буквою або модною фразою, щоб наука дійсно входила в плоть і кров, щоб вона зробилася складовим елементом побуту цілком і по-настоящому».

Ми додаємо тільки, що коли вона стане цим «складовим елементом побуту» і таки «цілком і по-настоящому», то вона скорить собі всю решту ідеологій і суспільних настроїв, які в той час існували-б.

Це є позитивні, конструктивні висновки, які визначають наші майбутні перспективи й становлять питання про політичний підхід до організації, завоювання цих перспектив, завоювання майбутньої комуністичної культури.

Ще-то, мова тут іде про знайдення, визначення того наукового методу, тієї тактики, на підставі яких відбувалася-би діяльність комуністичного будівництва, тієї політики, що користуючись нею відбувалася-б боротьба за комуністичний побут, комуністичну культуру.

Але з цим питанням тісно зв'язане питання про визначення тенденцій і культів, що їх ми називаємо деструктивними, і разом з тим—повстає знову-ж таки питання про відшукування способів і заходів для боротьби з цими деструктивними тенденціями й культурами, що так само ще живуть і створюють єдину дійсність нашого часу, в який треба розібратися й виробити відповідні політично-тактичні засади.

Підходячи до визначення деструктивного фронту культури в його сучасному вигляді, ми базуємось на двох культурах—релігії й мистецтва—з відповідними їх функціями й сферами впливу.

Ми вже говорили про релігію, і мало хто тепер не погодиться з нашим діагнозом про остаточне зникання релігії навіть в тій формі, що її дає теорія культів.

Специфічні риси релігії, як об'єктивного культу, що їх визначається застосуванням прикладної науки про фактури, можуть знаходити різні словесні оболонки, так що іноді, напр., мистецькими «словами», мистецькими засобами може говорити «самая что ни на есть» релігія (і навпаки—це ми одмітимо, коли будемо говорити про мистецтво).

Не торкаючись питання про генезу й історію релігії, всі її метаморфози, які могли виродитися за останнього буржуазного періоду капіталістичної доби в різноманітні філософічні, мистецькі, містичні і т. и.

доктрини,—зокрема і цілком розташовані по той бік лінії розвитку, прогреса, що його без особливих обґрунтовань, треба віднести до деструктивного.

Неможлива самою своєю постановкою така, приміром, проблема—буржуазна релігія, пролетарська релігія.

Вся справа в тому, що ім'ям релігії називати. І вже в усякому разі, комунізм, чи «священна» боротьба за комунізм,—немає потреби їх виводити від релігійних тенденцій.

Головки культу релігії—ідеології, зовнішніх проявів культу релігії—фактури, тут немає. Тому ніхто не буде спекулювати на термінах, ніхто не буде грати словами, коли справа ясна, коли видно й доведено самим життям, що цей культ—завершений цілком, хоч ще не зовсім зліквідований в побуті широких мас, де він панує в силу своєї інерції в силу малого просякнення полярного конструктивного культу—знання, монополізованого для своїх потреб пануючою класою буржуазії.

Проблема: буржуазне мистецтво—пролетарське мистецтво.

Така проблема стоїть. Це проблема актуальна, навколо неї відбуваються завзяті й смертельні бої. Існує мистецька практика. Ще багато де-чого існує. Все говорить за те, що мистецтво існує, як активний чинник нашої доби.

Нам потрібно обґрунтувати положення: мистецтво—культ деструктивний, але з незавершеною деструкцією¹⁾. В комплексі культури комуністичної мистецтво, як культ, не бере участі.

Вище було зазначено, що мистецтво, як один із самостійних культів, має біо-соціальний корінь і, як таке, воно мусить мати свій початок, розцвіт, занепад і смерть (в міру зникання суспільної потреби в ньому) незалежно від того, яка фаза його розвитку припаде на фазу панування тої чи іншої із суспільних верств, але в повній погодженості зі станом продукційних сил.

Ця постановка уже усуває проблему про буржуазне й пролетарське мистецтво в чистих, класових ознаках цих термінів.

Буржуазне мистецтво, пролетарське мистецтво, як і буржуазна культура, пролетарська культура—означення цілком відносні їх можливо ужити в загальному тлі, але практичного наукового значіння ці означення не мають.

Нам немає потреби обґрунтовувати проблему, починаючи від генези цього культу, бо відповідний матеріал можна знайти в марксівській літературі в вистарчаючій кількості. Тому ми торкнемося історії розвитку самого процесу мистецтва лише в загальних рисах.

Разом з розвитком суспільних відносин та продукційних сил посувається й розвиток мистецтва. Коли суспільство поділяється на класи, мистецтво набирає також класових ознак: кожна класа має свої смаки й свої «мистецькі ідеали».

Але одночасно з цим в мистецтві, як організмі, як в самостійному культурі, діють іншого порядку чинники, що определяються загальними

¹⁾ Це останнє твердження про стадію деструкції культу мистецтва я залишаю дискусійним, що залежить від тої чи іншої оцінки певної доби розвитку. Особисто я схильюся до тієї думки, що в наші часи деструкцію мистецтва можна вважати завершеною.

біо-соціальними ознаками культу (раса і т. и.), з одного боку, і з другого боку—характером сприяння чи несприяння розвитку, накладання тих або інших ознак цілому культу, які залежать від умов соціального тяготіння в історії, від умов оволодіння розвитком культу в цілому пануючою класою.

Ми мусимо визнати, що з загостренням класових відносин і з початком класової боротьби, коли стає питання про класовий зміст того чи іншого явища,—мистецтво з цілком зрозумілих причин стає монополією пануючої класи (це було зо всіма культурами), і пригноблена класа усувається з поля класового творця мистецьких цінностей, після закону соціального тяготіння.

Класа пригноблених не усувається від безпосередньої участі в творенні, але ця творчість відбувається в плані творчості пануючої класи. Саме в такий спосіб цілий культ, в усьому його розмірі, як знаряддя міг бути скеровуваний в той або інший бік, і відомо, в який бік—в бік розвитку пануючої класи.

Отже, активна роль в мистецькій творчості належить буржуазії, буржуазія взяла до своїх рук і весь процес мистецтва в усьому його зрості, а пролетаріят, пригноблена класа, в кращому випадкові, одержує готовий продукт («демократизація мистецьких цінностей») або задовольняється рудиментами мистецтва в затриманих, недорозвинених формах («народня творчість» і характер її розвитку).

До того-ж часу, коли сталася соціальна революція,—мистецтво як культ, мистецтво, як біо-соціальна категорія буття—деструктувало, і для пролетаріяту, що став пануючою класою, дісталася в спадщину «Велике Мистецтво» і перспектива—другий домінуючий культ.

Мистецтво, як організм, тим часом завершило коло свого розвитку, соціально-практичне значіння його порушилося в бік атрофування, як не-потрібного за нових обставин явища.

Мистецтво, як культ, із захованим у ньому перманентним, але тимчасовим, процесом—конструкції й деструкції—в нашу добу вже лежить на деструктивній половині відносно цілої культури в її потенціальній конструкції й переживає останню фазу деструкції відносно самого себе в загальному масштабі.

Коли хочете, справедливніше буде сказати, що мистецтво в цілому є буржуазне, оскільки все воно є тільки спадщина, якою можна тільки скористати, і що пролетарського мистецтва, коли розуміти це останнє, як мистецтво комуністичного суспільства, або для сучасности—що носітелем його буде пролетаріят, зовсім не буде й немає.

Поставивши отак проблему в її чистій, теоретично-науковій формі, як орієнтовочну й максимальну, ми мусимо тут внести лише ту поправку, що коло завершення мистецтва може вважатися для нашої доби не закінченим в повному розмірі. Це дає можливість так чи інакше практично ставити питання й розв'язувати його для наших днів—шляхом оцінки й обліку кон'юнктури.

Але цю проблему ми охопимо далі, а зараз нам цікаво дізнатися, що нам робити з «Великим Мистецтвом», надбаним за часи буржуазного панування, що нам робити з цією буржуазною спадщиною.

Будучи монопольним фактором буржуазії, мистецтво чим-раз більш одривалося від життя, бо монополіст як раз є нетрудовий елемент.

Масового ширення мистецтво не могло мати, коло його клієнтів вужчало і масштаб його споживання знизився до мінімуму.

Спроби пробивання стіни з середини, спроби з середини замкнутого культу--мистецтва звязатися з життям призвели до руїни культу, бо життя вже не потребує мистецтва як такого, життя визнає зараз лише конструктивні підходи до себе, а тут починає відігравати домінуюче значіння вже другий культ—культ «Великої Техніки», з відповідними йому підходами, зі специфічними конструктивними засадами, що в його горні розтоплюються й перегартовуються всі елементи й сили, які в поле його впливу ввійдуть в час величезних переворотів і зрушень доби переходу від деструкції, в час основної переоцінки суспільних сил і сил культур.

Ця сама алгебра ленінізму—і тільки вона одна—може довести нам, як закон, що алгебричні формули ленінізму постійні й аналогічні для всіх категорій буття, конкретно—для всіх трьох фронтів і галузів їх нашої суспільної дійсности.

Алгебра ленінізму дає нам єдину, одноманітну політику для всіх царин людської діяльности й боротьби, лише застосовання її на практиці може бути різне кількосно, а не якосно—що-до тої чи іншої окремої галузи діяльности.

Після цієї загальної алгебричної формули—програми-максимум, як кінцевого гасла, як одиниці виміру, як точки опертя—далі йде знов арифметика, далі йде дедукція, світ чисел, цифр—бухгалтерії, оцінки,—далі йде арифметика ленінізму. Партийна політика на соціально-політичному й господарчому фронтах, радянське будівництво—це цілковита арифметика ленінізму.

На 3-му фронті, на фронті культури відбувається дискусія—теоретично, й намацування, натяки—на практиці, в культурному будівництві й виробництві.

Після всього вищесказаного ми можемо віднайти причини цього явища, і вони полягають лише в тому, що ленінізм, як система, як всеохоплюючий метод всякої тактики, під яку підставлялися-б тільки числові величини, конкретні факти,—ще не відчувається, він оформлюється, а це й буде та алгебра ленінізму, що про нього ми говоримо.

І лише після цього можлива буде арифметика ленінізму, як план активного втручання в царину культури ¹⁾.

Для того, щоб міцніше сполучити, треба спочатку зуміти розщепити.

Нам треба, в наші часи революційного будівництва, міцно сполучити одною, єдиною для всіх частин установкою всі позитивні факти і риси сучасної культури в організованому ході до майбутнього комунізму.

Для того, щоб знайти, вишукати й поєднати ці необхідні елементи й передумови майбутнього комуністичного устрою (наша програма-

¹⁾ Розроблення цих проблем можна знайти в моєму докладі про «Ленінізм і мистецтво», зачитаному на засіданні АСПФ(К), присвяченому пам'яті Леніна,—відчит був уміщений в «Більшовику», лютий, 1924 (готується до друку).

Алгебраїзацію партійної політики на культурному фронті, а також питання про проблему програми-максимум, установку на комунізм,—див мої статті: «Нова культурна установка» в журналі «Барикади Театру», № 4—5 за січень 1924 р., «Мистецтво, як культ» в журналі «Червоний Шлях», № 3—1924 р., і в синтезованому вигляді—«Наші установки» (платформа АСКК)—«Гонг Комункульту» № 1, травень, 1924. Київ

максимум), треба зуміти правильно, науково проаналізувати, розбити, обмацати й алгебрично узагальнити їх.

Не будемо трудитися над визначенням генези й означенням різних понять, образів і символів, як «культура», «мистецтво», «краса» і т. и.,—будемо мислити це, по-марксівському, «як історично дане».

Нас цікавить тут у першу чергу та діалектична суть, що її закладено в основу різних категорій.

Отже, саме для цього узагальнення потрібна така глибоко-аналітична в своїй суті ідея, як теорія культів.

В відповідних місцях нашої роботи ми виконали аналіз над синтезованим поняттям «культури» в її сучасному стані, в кон'юктурі сучасного положення внутрішніх елементів її—культів.

Ми розбили, розщепили це поняття, комплекс культури, на деструктивні й конструктивні культури в їх активному значінні, ставанні.

Ця теоретична операція мала дуже важливі практичні висновки: ми одержали конструктивні й деструктивні елементи для нашого часу, й можемо з одного боку розпочати активне усунення деструктивних елементів культури, і з другого боку—організоване поєднання й активне просування вперед конструктивних, позитивних елементів і рис культури, які є й будуть необхідні для майбутнього комплексу комуністичної культури.

І звідси починає набирати практичного, реального змісту гасло планової (наукової) організації культури.

Перевівши цю аналітичну, облікову роботу в галузі культури, ми мусимо підійти до синтетичного завдання, до планового узагальнення.

Ми мусимо визнати, що незалежність різних галузей культури—мистецтва, релігії, науки і т. и.,—в конкретній дійсності не спостерігається: всі галузі міцно сполучені одна з одною на підставі закону бази й надбудови, вони доповнюють одна одну й для кожної доби, для кожної стадії розвитку продукційних сил, створюють свій характерний, відповідний цій стадії, комплекс, надають відповідної фізіономії цілій системі культури даного конкретного оточення.

Можна сказати, що всі галузі координовано відповідним загальним планом, вони мають певну, втрушену й розташовану віками, традиціями, установку.

Але не те ми спостерігаємо зараз, в часи переходу до комунізму.

Ми маємо кілька «розташованих», втрушених, усталених віками й традиціями понять, комплексів, які з нашої точки погляду розглядаються, як ідеологічні трупи, що тяжіють по своїй інерції і що їх де-хто розуміє, як абсолюти, що їх треба тільки обчистити від «буржуазности» й знайти для них «пролетарський» вираз,—це один шлях, по лінії найменшого опору.

Другий шлях, що ми його пропонуємо, полягає в тому, що ми встановлюємо нашу акцію в плані комунізму, ми робимо установку на комунізм, і з точки погляду цієї програми-максимум, з аспекту комуністичного способу праці, виробництва, з аспекту комуністичного побуту і комуністичного суспільства спускаємося в наше конкретне, переходове оточення й приступаємо до відповідного обліку й калькуляції.

Це основна передпосилка алгебри ленінізму.

Як же це розуміти арифметично?

А так, як говорить Ленін:

«Наша мета (програма-максимум М. С.) є союз працюючих усього світу, але не треба занадто захоплюватися, треба брати життя так, як воно є, треба виходити з фактів сьогодняшнього дня, а не з наших бажань і стремлінь»... (з промови на VIII з'їзді).

Лише встановлювати ці «факти сьогодняшнього дня» треба в плані «нашої мети», в плані комунізму.

Ця установка на комунізм вимагає точного обліку й розрахунку, вона в своєму життєвому, актуальному, політичному змісті мусить будуватися на якомога більш економних і струнких, планово-організованих засадах.

Цьому відповідає переорганізація продукційних сил і відносин, що відбувається в цей час, і що усуває продукційні передумови для існування культу мистецтва¹⁾.

Але мистецтво ліквідується не одразу в усіх своїх складових частинах, галузях мистецтва. Поволі відпадають одно за другим віджилі кільця його системи. Відбувається процес зміщення фактур, розпаду одних елементів мистецтва, збагачення других, входження одних родів мистецтв у другі, взаємна боротьба, деструкція й конструкція різних галузей в середині комплексу їх, в середині цілого культу, в середині мистецтва, як такого.

Ця картина життя окремого культу аналогічна картині процесів, що відбуваються в цілій системі культури.

Фактура кожного культу, в тому числі й мистецтва, розбиває культ на кілька підкультур, які являють собою свої окремі підсистеми, з такими же складними взаємовідношеннями, як це ми бачимо і в системі комплексу культур, у культурі.

Мистецтво в своїй фактурі поділяється, теж спеціальними фактурними ознаками, на різні галузі, підкультури, підсистеми окремих мистецтв— поезія, проза, театр, малярство, музика, архітектура і т. п., і кожна з цих галузей має свою, своєрідну фактуру, що відокремлює й обособлює ці галузі одну від другої.

Крім цього, в самому розвитку, процесові культу мистецтва, знову-ж таки аналогічно системі цілої культури, різні галузі в загальному розвитку посідають неоднакове місце, не мають перманентного, незалежного характеру в своєму поступованні, в своєму рухові вперед,—існування їх обмежене і залежне від умов їх співжиття, відповідно певним законам їх взаємного впливу, з боротьбою цих галузей між собою за життя й, нарешті, з усуненням певної галузи другою з арени історії²⁾.

Висновки з цього ми можемо бачити в тих конкретних фактах, що ми їх одержуємо після розгляду сучасної картини мистецтва в усіх його галузях.

Чому, наприклад, так зубожнів плацдарм, що його посідає сучасна поезія, чому її коло до очевидного звужчало—до цілковитого прикладного значіння? І в той самий час, за рахунок звільненої енергії, збільшилася питома вага прози й театру (обидві ці галузі оперують з елементом фактури поезії—словом).

1) Детально про це див. мою статтю «Нова культурна установка» вміщену в журналі «Бар'яди Театру» № 45, 1924 р., Київ, а також відповідні місця статті «Мистецтво, як культ»—журн. «Червоний Шлях» № 3, Харків, 1924 г.

2) Детально про це див. відповідний матеріал в «Семафорі в майбутнє» апарат панфутуристів, № 1—травень, 1922 р., Київ.

Чому це трапилось так, що так звана «художня проза» позбавляється своєї «художности» й непохитно йде в бік колишнього «старого» напрямку белетристики-реалізму?—Тому, що тут колишню «прозу» підпорядковує новий гегемон культури—наукотехніка, і «проза», перестаючи бути прозою, стає одним із конструктивних розгалужень прикладної науки.

Чому це ми помічаємо, що «театр» кинув своє гасло «театралізації» життя й виявляє досить чутні тенденції до злиття з життям, до свого розчину в житті, з одвертим наміром відігравати в ньому не самодовліючу, а допомічну, прикладну роль?—Тому, що процес загальної деструкції торкнувся театру й стикнувся його з конструктивним завданням нашого часу—організації нової активної людини, організації нового побуту.

Чому це так вийшло, що ми не протестуємо проти того, що станкове малярство зійшло зі свого недосяжного трону і, через свою деструкцію, спустилося в долину, як прислужник, а не висока царівна?—Тому, що його підпорядковує конструктивний культ «Великої Техніки», з засадами інженерського підходу до праці, з засадами НОП'івської практики, таким чином зробивши малярство одним із розгалужень поліграфічного виробництва.

Всі «мистецтва» спустилися вниз, де живуть люди, з тих високостей, що в них проживають ангели та земні паразити.

Чим пояснюється цей загальний процес? Тільки тим, що зводиться новий, конструктивний культ, що висмокчує й усуває фактурою рештки старого, деструктивного культу.

Але деструктивний процес мистецтва можна вважати остаточно не завершеним. Де-які галузі його ще виявляють ознаки життя, що може становити питання про використання екструктування їх в часи розслоєння мас, в переходові часи диктатури пролетаріату.

Одночасно, нові засоби побудовання практики, нові способи організації, будівництва, які походять від наступного, визначального культу, впливають на ці рештки мистецького культу, які проймаються загальним тоном сучасної «моди», що зрештою приведе до цілковитого заперечення потреби цієї неорганізаційної роботи, й нові «мистецькі» продукти цього виробу тільки по назві є мистецькі, а в суті справи вони будуть лише незграбні кустарницькі копії, незграбні кустарницькі вироби або в кращому випадку—дилетанські інженерські моделі для сучасного або майбутнього машинового виробництва

IV. ТАКТИКА ЛЕНІНІЗМУ НА 3-МУ ФРОНТІ

Треба тільки уявити собі ту обстановку, що оточує нас, треба знати, якими способами організації проводиться в наш час будівництво на політико-економічному фронті, треба бачити й почувати ті методологічні гасла, які визначають всі засоби й практичні заходи, що пронизують комуністичне будівництво, як будівництво в цілком іншому, пролетарському, новому плані,—щоб вияснити собі наші практичні заходи на культурному фронті, щоб виробити відповідні ударні гасла на ідеологічному фронті, щоб збудувати свою вірну щодо цього фронту тактику.

А ці гасла в основному концентруються біля двох основних пунктів:

- 1) Наукова Організація Праці,
- 2) Планова Організація Виробництва.

Беручи за основу, як вихідні моменти для всякої організації, ці два пункти, ми мусимо скеровувати своїх практичні заходи в такому напрямку:

- 1) Планова Організація Побуту,
- 2) Планова Організація Культури.

Ці чотири моменти визначають цілком фізіономію Комуністичної Культурної Установки й загальної установки на комунізм.

Ми не будемо обороняти перших двох моментів комуністичного будівництва наших днів,—ви знаєте, через що.

Так само ми не будемо обгрунтовувати й того положення, що будівництво нового побуту й нової культури може провадитися лише в однаково-спільному плані з організацією господарчого розвитку й характером організації продукційного процесу й праці,

Мені здається також очевидним, що весь той участок, що його ми визначаємо, як конструктивний (з гегемоном культу наукотехніки), є найбільш безперечний що-до одностайного, планового вирішення його, що-до загально-визнаної політики в ньому.

Але як раз на фронті деструктивному, на тій ділянці, де розташовані релігія й мистецтво, ситуація перебуває, коли так можна висловитися, в дискусійному стані.

Значить, конкретно, справа йде про те, щоб встановити загально-значиму політику для релігії й для мистецтва, з тією умовою, однак, щоб ця політика була зв'язана з загальною політикою в плані установки на комунізм.

Релігія, як вичерпаний процес, який панує в масах в силу своєї інерції, а не як живий, активний, з тенденцією до розвитку, культ,—потрібує, так би мовити, механізованої політики, чисто стратегічної тактики, що пересовується виключно в організаційних площинах, і тому оперування в цих межах не становить особливих труднощів. Ми викладемо основні точки комуністичної політики що-до релігії дуже схематично:

1) Застосування конструкції, щоб-то ужиття конструктивної природи засобу, або інакше—шлях органічної боротьби з релігією.

Цей шлях, цей засіб боротьби полягає в тому, що він паралізує основне джерело релігії—неуцтво, способом протиставлення протилежного джерела—знання, що є підвалиною наукового культу. З-під релігії вибивається ідеалістичний ґрунт і розвіюється специфічна релігійна атмосфера, завдяки активному внесению конструктивного чинника—поширення наукового, раціоналістичного знання.

2) Застосування деструкції, щоб-то оволодіння і скеровування внутрішнього процесу релігії, шляхом переміщення площин і сил в ньому, прискорення організаційного й фактурного розкладу цього культу шляхом відповідного скеровування керми,—розколи, відношення до сектантів, жива, мертва і т. и. церкви.

3) Застосування обструкції,—коморсмітація, демонстративне втручання в зовнішні прояви культу-релігії, безпосередня форма боротьби (широко використовується в наші роки комсомольцями).

Для того, щоб визначити наукову мистецьку політику, яка відповідала-б цілій системі історизму в мистецтві, треба виходити не з того, чого хотілося-б тій чи іншій суспільній групі, не з тих партійних стремлень, які відкриваються для кожної суспільної групи в кожний даний

момент (партійність у мистецтві, стремління різних мистецьких груп), а з того, що органічно існує в житті, як реальне, як дане

Мало того, як комунізм розв'язує земельну справу в своїх ідеалах, важно те, коли вжити земельну програму ідеологічно-ворожої партії, як свою ударну політику,—а це-ж було з комуністичною партією, що декретувала земельну програму партії есерів.

Так і тут. Комуністична політика в мистецтві повинна вміти розташувати існуючі органічні мистецькі сили і факти, не зважаючи на їхню різно-класову, різнородну ідеологічну суть.

До мистецтва тут треба підійти не з точки зору одної якоїсь класово-означеної групи, не з точки зору єдиної класової платформи, а з точки зору єдиної класової політики, цеб-то з точки погляду єдиної планової акції.

Під цим аспектом і треба підійти до проблеми комуністичної політики в мистецтві, як того вимагає ленінізм.

В розглянутій нами вище схемі політики що-до релігії вказано всі основні моменти, що торкаються політики взагалі на деструктивному фронті і їх застосовання на ділянці мистецтва обов'язкове, з застереженням тієї поправки, яка мусить повстати на ґрунті оцінки мистецтва з точки погляду теорії культів і принципу аналогій, оцінки, не тотожної з оцінкою релігії, а саме: ми говорили, що культ релігії вичерпаний в своєму розвитку, культ релігії стоїть перед нами вже з завершеним колом розвитку, культ-релігії в цілому деструктивний, в той час як культ мистецтва перебуває в стані завершуючої деструкції, органічне коло мистецтва ще не завершене цілком, як ми говорили—складові кільця системи мистецтва поволі відпадають одно за другим.

Цей момент мусить внести відповідну поправку що-до політичного оперування над мистецтвом, і ми її виявимо сторінкою нижче.

Отже, мистецтво, як деструктивний в цілому культ, вимагає: ¹⁾

1) Застосовання конструкції, цеб-то ужиття конструктивної природи засобу, або інакше—шлях органічної боротьби з мистецтвом.

Цей шлях полягає в тому, що він паралізує основний імпульс мистецтва—«творчість»—способом протиставлення протилежного джерела—конструктивності, винахідливості, що є підвалиною культу техніки. З-під мистецтва, як божественної зсерединної творчості вибивається ідеалістичний ґрунт і розвіюється специфічна «художня» атмосфера, завдяки активному внесению позитивного, конструктивного чинника—поширення матеріалістичного знання, поширення раціоналізованих методів діяльності, практики.

Конкретні висновки й наслідки цієї акції:—«мистці» один за одним будуть кидати своє мистецтво, спочатку будуть називати себе майстрами, монтерами, конструкторами й інженерами, а потім візьмуться за «звичайну» людську працю.

2) Застосовання деструкції, цеб-то організація розкладу з середини культу, організація вичерпання культу-мистецтва шляхом оволодіння його власними, життєвими, органічними силами й скеровування їх згідно з відповідним політичним завданням, планом. Активна деструкція, деструкція, як цілева установка певної політики, має на увазі прискорення

¹⁾ Проблему партійної політики в мистецтві освітлено мною, хоч і в тезисній формі, в статті «Мистецтво, як культ» («Ч. Шл.» № 3—1924 р.).

фактурового розкладу культу у згоді з відповідною політикою, що змінює економічно-продукційний стан.

3) Застосовання обструкції,—дивись культ-релігії.

4) Застосовання екструкції, цеб-то використання певних речей чи засобів, як вони є, для обслуговування потреб іншого плану.

Цей останній пункт торкається саме тієї поправки про яку говорили ми при оцінці сучасного стану мистецтва¹⁾.

Суть екструкції, практична мета екструктування мистецтва полягає в тому, що мистецтво, як ідеологічна функція з певною індукцією масового впливу, може бути й повинно бути засобом агітації й пропаганди ідей і кампаній соціально-політичної боротьби робітничої класи.

Екструкція організує²⁾ використання мистецтва спеціально з точки погляду емоціонально-впливових засобів цього культу. Відповідно цій локалізованій, конкретній, утилітарній і ударній меті виробляються основні засади екструктивної практики.

Екструкція, як політично-практичний фронт, може використовувати всі існуючі прийоми й форми мистецького впливу, які мають активне значіння в масовому масштабі.

Таким чином, екструкція оволодіває емоціональною якістю мистецтво-впливу з іскеровуванням на певну ударну ділянку.

Звідси стає ясно, що значіння екструкції обмежене. Екструкція, як засіб, а не самоціль, не має тенденцій розвитку, самозмінення й саморозгортання:—екструктивне мистецтво скероване в бік іншого порядку явищ, які, будучи конструктивні, в суті справи—є ворожі мистецтву, як культові.

Отже, коли ті явища, ті конкретні завдання, за які агітовано мистецькими засобами, вкоріняються в життя, стають здійсненими—екструктивне мистецтво одвалюється, як непотрібна, недієва річ.

Дуже розчаруються ті мистці, які схиляються до цієї думки про «використальну» роль мистецтва, після того, коли використовувати мистецтва не буде для чого.

І коли мистецтво опріділюють, як засіб «емоціонально-організуючого» впливу, то цей вплив буде потрібний лише до певної межі, після якої вже ні для чого буде впливати, а значить доведеться згодитися, що мистецтво не «вічне».

Для прикладу можна навести таку аналогію—екструкція релігії (як завершено-деструктивний культ ми бачили, що екструкція релігії об'єктивно зайва).

Чому-б не можна було використовувати релігію хоч-би для тих-же політичної боротьби цілів? Організувати емоцію в бік її впливу на маси, зробити релігію «засобом емоціонального впливу»? Створити «пролетарську релігію» з «новими» обрядами, з новими словами молитов, організувати

¹⁾ Див. мою статтю, вміщену в газ. «Більшовик», органі Київськ. Губкому, 1923 р., в першому реорганізованому числі газети, під назвою «Сучасний стан світового мистецтва».

²⁾ Екструкція по своїй природі ворожа конструкції, а тому вся екструктивна політика в обстанові наших днів може бути поставлена під сумнів. Коло її застосовання дуже обмежене й час її застосовання дуже несталий. Моя особиста думка відносно екструкції негативна.

«релігійне надхнення» в бік здобуття «священного комуністичного царства»?

Це неможливо тому, що релігія, як активний чинник—шкідливий чинник, тому, що це було-б неутралізацією конструктивних культів, які тягнуть за собою комунізм. Це було-б топгання на місці, бо «релігія—опіум для народу».

Мистецтво-ж—як висловився один публіцист¹⁾—лише «опіум для інтелігенції», а «народ» приймає лише ті мистецькі форми, які давно втратили свій активний зміст, зупинилися на шаблонному, мертвому шаблі (байки і т. и.) і в «народньому» побуті є своєрідним елементом стосунків.

• Як же дивитися на екструктування вищих форм мистецтва, тих, які очевидно доведеться віднести до категорії «опіума для інтелігенції»?

Це екструктування потрібне для «емоціонального впливу» на інтелігентські верстви людности, як раз найбільш відсталі й нечутливі до тих ідей, які по правді є «народня» справа (комунізм).

Тут екструкція входить на шлях зустрічного руху мистецтва до конструктивних елементів.

Мистецтво, входячи в атмосферу техніки, інженерії, НОП'у—неутралізується, втрачає свої шкідливі, реакційні тенденції й ознаки, і або зникає, оскільки воно деструктивне, або розчиняється в техніці, в будівництві, в діяльності, побуті (новий конструктивний культ поширює плацдарм своєї діяльності).

Але шлях екструкції небезпечний тим, що використовуючи мистецтво, запрошуючи його до послуг ще на якийсь час, ми тим самим затягуємо процес його виживання, крім того, що це дає можливість «чистим» мистцям в усякий спосіб виправдовувати самоцільність, незалежність як паралельний засіб мислення, ділання і т. и. мистецтва, поруч з іншими «методами» впливу, пропаганди, відпочивку і навіть—будівництва (!)²⁾.

Екструкція, як така, призводить до культивування, гальванізування культу, що в цілому об'єктивно зникає, і тому питання про межі її—актуальне питання.

Становище урівноважується наочністю явищ конструктивного, деструктивного й обструктивного порядку.

Так виглядає справа в дійсності, в нормально-пасивному розвитку. А коли-б ми бажали ввести обов'язкову, комуністично-партійну політику в цій царині, щоб-то внести прискорюючо-активний момент в нормальний розвиток, то нам довелось-б регулювати ці всі фронти процесу-деструкції, екструкції, обструкції й конструкції згідно з певним політичним курсом, який захоче в собі певний державний план на культфронті.

Тут ми природньо підходимо до проблеми партійної політики на культурному фронті і зокрема—в мистецтві.

1) Л. Ковальов. «Дорогу фото». «Гонг Комукульту», № 1, 1924. Київ.

2) В цьому розумінні формула Н. Чужака: «Мистецтво є життебудівництво»—не наукова, автологічна, без застереження деструктивної природи культу мистецтва, надає мистецтву характеру в і ч н о ї категорії й гальванізуючи термін—гальванізує саму суть його.

V. АРИТМЕТИКА ЛЕНІНІЗМУ НА ФРОНТІ КУЛЬТУРИ

Переходячи до цієї проблеми, ми мусимо дати собі відчит в слідуєчому факті: в наші дні це питання ставиться уперше в цілій історії людства.

Ми цілком ясно можемо уявити собі, чому цього питання не могло бути ставлено раніше.

Це питання можна поставити лише в наші часи, коли будуть для цього (і значить вони єсть) цілком вичерпуючі підстави.

Що є партійна політика (сучасний термін проблеми)?

Це є об'єктивна політика.

Це мусить бути наукова, загальнозначима політика. Вона мусить бути всевичерпуюча, одноманітно звязана з іншими сферами застосовання—алгебризована політика, бо вона загально-обов'язкова політика.

От чому, коли це питання ставиться в відповідні моменти в відповідних органах Комуністичній Партії, то тут незмінно обходиться гостроту проблеми, обережно арієнтуєчись в багатострумній дійсності і одпускаючи процес на «самотьок», на органічний розвиток процесу—«час—кращий лікар», або—час кращий політик, обмежуючи процес в загальних ідеологічних рямцях, які незмінно дають простір для всякого роду розгардіяшу.

Але не випадково, що як раз в наші часи, часи переходові до комунізму,—цю проблему в усю широчінь ставиться в дискусійному порядку.

По-перше, марксизм почуває під собою ґрунт для наукового оперування в суспільних справах і акціях. Ленінізм ставить на практиці справу планової організації у виробництві, в праці. Комунізм є калькуляція й облік. Наші часи—часи організованої боротьби за комунізм на соціально-політичному, економічно-господарчому фронті, й на фронті культури й побуту.

Всяка організація будується на наукових передпосилках і здійснюється науковими методами.

До наших днів історія тягла людство, з боротьбою пролетаріату, з його організаційними засадами боротьби і будівництва, тепер людство поведе історію до комунізму.

От через що ставиться ця проблему зараз так неприкрито-голо, так ясно, вичерпуюче й послідовно.

От через що не було й не могло бути ставлено її раніше, в усі віки і особливо—за доби анархії виробництва й капіталізму.

Цю об'єктивну, наукову, партійну політику на 3-му фронті, в згоді з відповідною політикою на перших двох фронтах, можна збудувати лише на підставі об'єктивного, наукового, «партійного» ленінізму.

В час після смерті т. Леніна поняття «ленінізм» і гасло «ленінізм в...» набули великої розповсюжености.

Ленінізм, не тільки як метод практики, а разом з тим і ціла теоретична система слідуєчого етапу в розвиткові марксизму, вивчається і застосовується в усіх проблемах нашого мислення і будівництва.

Гасло—«Ленінізм на культурний фронт» теж починає продиратися на найсвіжіших сторінках радянської преси, але здебільшого лише як гасло, без охоплення поняття «ленінізм» в усім його системнім алгебричним, а не тільки ударнім (аритметичним) значінні.

Але кожному зрозуміло, що гасло має активне значіння лише в тому разі, коли воно впливає методологічно з тої чи іншої системи, коли воно ув'язане в якийсь план, а не одірване, локалізоване, механічно-виприснуте. Лише в першому випадку воно не буде модою чи абстракцією, а приймеметься й конкретизується в житті.

Н. Бухарін¹⁾ в одній своїй брошурі називає марксизм Маркса алгеброю марсизму, а марксизм Леніна (цеб-то ленінізм)—аритметикою його.

Коли ленінізм дійсно існує, як певна теоретична система, то для застосування цієї нової стадії марксизму на практиці, й особливо—на культурному фронті,—потрібно представити його в алгебричній формі. Лише після нього можна буде підставляти арифметичні числа для всякого конкретного випадку,—в вигляді практичних, ударних гасел для даного конкретного вжитку, інакше ці гасла будуть висіти в повітрі.

Алгебра ленінізму—синтетизація марксизму Леніна ось теоретичне завдання наших днів, от проблема, що мусить стояти на порядку денному в роботі сучасних теоретиків леніністів.

Цю проблему не розв'язано.

Ленін поки-що для нас—аритметика марксизму, застосування марксизму в реальних, матеріальних ознаках, гаслах нашої боротьби.

Коли-ж ми говоримо про Леніна, що він не тільки людина діла, що він не тільки геніальний практик, що алгебризація фактів його діяльності й тактики створюють новий, завершуючий, сягаючий далеко в майбутнє етап марсизму—ленінізм,—тоді цей ленінізм треба зробити теоретичною системою.

Застосування ленінізму на культурному фронті як раз і можливе тільки тоді, коли ми будемо мати алгебру його.

Це потрібно не для намацування, не для експериментування, не для випадкового й порожнього гасла—«ленінізм у культуру»,—а для застосування його в ролі планового будівництва на фронті культури, для определения партійної політики на ідеологічному фронті.

Цю проблему і таку постановку питання—мені здається вперше було піднесено в виразно-окресленому вигляді в статті під назвою «Будущее панфутуристов»²⁾ в кінці 1922 року, а не цілком уточнено було оголошено ще на початку цього-ж 1922-го року в статтях в журналі «Семафор у майбутнє» (зокрема—«Панфутуристичний Маніфест» і ин.).

В статі «Будущее панфутуристов» говориться:

«Ми, панфутуристи... сучасники й учасники соціальної революції мали можливість зійти на вершину історії, звідки спостерігали сиву долину минулого й найдальші обрії майбутнього.

«Ми марксисты, а через це з необхідности спускаючись у долини, в кожний даний момент відносимся до дійсности відповідно реальному положенню речей.

Але ми окрилені поривом у майбутнє і в кожний даний момент усвідомлюємо собі свою кінцеву мету.

«Цим пояснюється все инше.»

¹⁾ Н. Бухарін. «Ленін яко марксист». Виходить укр. видання в моєму перекладі, вид. Д. В. У.

²⁾ «Катафалк Искусства», орган панфутуристів-деструкторів, № 1—1922. Київ.

«Цим пояснюється, чому ми зараз виправдуємо й уважаємо корисним заняття деструкцією.

Як-би, в наслідок якоїсь катастрофи, сучасне людство повернулося в епоху феодалізму, ми, панфутуристи, будучи в твердій пам'яті й своєму умі почали-б виготовляти романси.

«І хто зна, як-би мене перекинули для праці в сучасну Ескимосію, чи не взявся-б я там, як «беззвісний» автор, за складення ескимоського епосу (звичайно, не тільки методологічні приклади).

«Але в той самий час нам було-б заздалегідь відомо, що кожна фаза дана вже таїть у себе скасування.

«Бути сучасним—це загальний і найперший закон. Впливаючим мистецтво-активністю на «реальне співвідношення речей», треба наближувати той момент, коли можна буде підписати маніфест про самоліквідацію.

«Бо ми—загін боювників, що виконує свій обов'язок»¹⁾.

В цих словах не що інше, як ставлення найвищого, найзагальнішого алгебричного виразу ленінізму—формули програми-максимум—для наукового, «партійного» оперування ленінізмом на культурному фронті і зокрема—в галузі мистецтва.

Але тут не вживається означення ленінізм, вважаючи, що це властиво і є справжній марксизм, так само як і Ленін не називав себе леніністом, а дивився на себе тільки як на справжнього марксиста²⁾.

Кожному відомо, що Ленін, в усякий момент революційної боротьби, пам'ятав про кінцеву мету—про соціалізм, і виходив при оцінці ситуації кожної стадії боротьби з цієї програми—максимум, з комунізму. Це є основна ознака ленінізму, в цьому можна переконатися хоч би з того, що батько сучасного опортунізму й ревізіонізму Ед. Бернштейн кинув своє класичне гасло: «Кінецьова мета ніщо, рух—усе».

Отже, для того, щоб завершити дискусійний період в питаннях культури переходової доби, необхідно перевести арифметику Леніна на алгебру ленінізму.

Це суто теоретичне завдання має вичерпуюче практичне значіння, бо без нього не можна далі ступити кроку.

Ленінізм, як сучасний етап наукового марксизму, є одинокий метод, що здатний дати нам партійну політику в питаннях культури в цілому її обширі. Арифметичні цифри тактики ленінізму—напр. «Військовий Комунізм» і «Нова Економічна Політика»,—два конкретні факти однакових площин (економполітика) в координатах різного часу,—алгебрично зважені, дають першу основну формулу алгебри ленінізму (революційного марксизму),—і це є установка на комунізм, програма—максимум, що їй підпорядковується наша біжуча тактика, наша партійна політика в тій чи іншій галузі, в тій чи іншій конкретній обстановці («реальне співвідношення речей» для кожного даного моменту).

Конкретно: не можна проповідувати організованість в праці і виробництві, й одночасно—анархістичність, напр., в мистецтві.

¹⁾ Підкреслення скрізь оригіналу. М. С.

²⁾ Ужиття терміну ленінізм для цих самих потреб і для цієї самої точки погляду починається з моєї статті «Сучасний стан світового мистецтва», вміщеної в газ. «Більшовик» №... Київ, 1923 а розробку цих проблем проваджено в роботі «Дослідчо-ідеологічного Бюро» Асоціації Панфутуристів (Крмункультівців), в його засіданнях.

Погодженість, координація в методах і засадах функціонування в цілому комплексі категорій громадського життя й діяльності, як виробництво (всьяке), праця, побут, культура, — це основний дієвий принцип конкретизації установки на комунізм.

В загальних установочних засадах «Асоціації Комункульт» ¹⁾ говориться:

«За останні роки радянського будівництва викристалізувалися основні засади комуністичної установки (НОП, ЛЧ, зріст течій, які організують мистецтво). Зараз ми маємо цілком досить досвідчого матеріялу для того, щоб провести різку межу між організацією й дезорганізацією, щоб виробити певний план охоплення в певному напрямі всіх царин людської діяльності. Ми з цілком певним ухилом повинні розібратися в плутанині сучасного культбудівництва, щоб з океану натяків і намацувань виловити всі позитивні елементи, що вкладаються в установку на комунізм, а решту, не потрібне, як сміття рішуче викинути з життя. Ми повинні стати або на шлях організації, з ясними перспективами на майбутнє, або ж повинні признатися, що стихія сильніша за нас, що ми пливем по морю тьми. Іншого виходу немає.

«Асоціація Комункультівців просувається першим шляхом». Ось чому наші гасла —

«Планова Організація Виробництва»,

«Планова Організація Праці»,

«Планова Організація Побуту»,

«Планова Організація Культури».

«Це й є установка на комунізм».

Просування цим шляхом вперед, цеб-то, користуючись ЦІТ'овськими означеннями, запроваджуючи Наукову Організацію: праці, виробництва, побуту, культури, — ми організуємо будівництво в плані комунізму.

Отже, НОП'івський рух, що широко розлився в радянських країнах за останні роки, є не тільки спеціалізований рух раціоналізації господарства і держпартів: він стає частиною загального наукового руху в напрямку досягнення й реалізації комунізму, він стає конкретним виразом, арифметичним символом алгебри ленінізму, він став конкретним виміром усякого будівництва, він є основним, центральним робочим стержнем установки на комунізм, комуністичної культурної установки.

Закінчуючи цей, досить-таки «алгебричний» нарис, я мушу ще раз спуститися до «фактів сьогодняшнього дня».

Як розташовуються елементи комплексу культури нашої переходної доби до комунізму?

Одірваність, розхитаність різних частин, галузів культури — «культів» цього комплексу дозволяє констатувати, що не всі вони витримують подих нової атмосфери, — образно висловлюючись, — атмосфери комуністичного суспільства, а висловлюючись теоретично — не всі вони в однаковій мірі концентруються біля нового центру, біля основного стержня установки на комунізм.

Отже, практично, ми переживаємо час відмирання де-яких форм суспільної свідомости, що концентруються навколо культів релігії та мистецтва і що ми їх означаємо через це, як деструктивні.

¹⁾ «Гонг, Комункульту», орган АсКК, № 1, травень, 1924, Київ: «Наші установки».

Цілий комплекс культури комуністичної концентрується навколо нового центру—культів науки й техніки. Наукотехнічна форма суспільної свідомості визначає наступні тисячоліття.

Звідси повстає й уся практика «сьогодняшнього дня».

Коли ми погодимося з ідеєю «установки на комунізм» (в більшому чи меншому наближенні до цієї, ідеї що їй дано в завершеному вигляді, в процесі розробки 1921—1923 р. р., в роботах де-кого з теоретиків панфутуристів-комункультівців, в Дослідчо-Ідеологічному Бюро АСКК—працюють, оскільки нам відомо, такі угруповання й течії в Москві: «Леф», «Октябрь Мысли», «Центр Пролеткульт» і «ЦИТ», єдино-можливі висновки цієї роботи ведуть безперечно до визнання теоретичної системи лєнінізму з нашої точки погляду, а організаційно—до «Центр-Комункульту»), то нам залишається тільки процідити потрібні нам речі крізь фільтр «Комуністичної установки», щоб організувати все деструктивне на смерть, на загибель, щоб організувати все конструктивне на життя.

Висновком цього є: встановлення комуністичного культурного будівництва на рельси наукотехніки.

Наукотехніка мусить зробитися віссю третього фронту, вона для переходової доби мусить прислужитися тим всерозтоплюючим горном, куди вливаються окремі галузі людського почуття й діяльності, і в якому вигартовуються ті елементи, що створять монолітний комплекс культури комуністичної доби,—доби без ідеологій, в сучасному їх розумінні.

«Факти сьогодняшнього дня»—уперта річ. Ми викидаємо з життя віру й божественну творчість (релігію й мистецтво), ми ставимо наше культурне будівництво на рельси науко-техніки,—а в нашій країні (шоста частина земної кулі) зовсім інше розташування цих «культур»,—не з того кінця, не в тому порядку,—розташування як раз зворотно-пропорційне: «опіум народу»—релігія, на 1-му місці, «опіум інтелігенції»—мистецтво, на 2-му місці, а науко-техніка, яка вже самим своїм ширенням убиває дві попередні гідри реакції—на 3-му місці,—це що до своєї розповсюженості й впливу на маси.

Чи не єдино-вичерпуючу відповідь на питання: «що тут діяти»,—дає відома усім нам «аритметика» Лєніна, яка в одній із своїх сьогодняшніх «задач» ставить: ні одного неписьменного в радянській землі на десяти роковини Жовтня.

Обертаючи цю лєнінську аритметику в лєніністичну алгебру скажемо: установку робиться на науко-техніку, всі зусилля на культурному фронті—для забезпечення основного ядра комуністичної культури—науко-техніки,—от рішення задачі партполітики в культурі для нашого часу.

І чи не правдиво говорять комункультівці, коли в «цілевій установці культури»¹⁾ пишуть, означуючи цим свої сьогодняшні завдання:

«Культивування засад і принципів науко-техніки (потягу до науки, винахідливості), надання їм характеру універсальності, близькості масам (масова науково-технічна практика) є першої ваги справа що-до впливу на ідеологічний фронт в бік вивітрювання на цьому фронті всіляких щілин і печер, де збираються хоробливі випари знищеної економічно й політично класи буржуазії».

¹⁾ «Гонг Комункульту», № 1—1924. Київ. Платформа АСКК—«Наші установки».

«Облік, калькуляція, контроль, пророблені в масиві надбаного знання, дадуть нам можливість стати на потрібні нам рельси, встановити центр планової організації культурного фронту.

«В коло інтересів науки та техніки поволі, але неухильно повинні втягуватися широкі пролетарські маси міста й села; неорганізована, стихійна, «нутряна» творчість широких мас, що її без керми втягується в апарати безустановочних, пролетарських лише по своїм устремлінням (вірніше буде сказати—лише по своїй назві М. С.) організацій-літературних, драматичних і т. и., де вона потопає й обробляється інертним впливом традицій буржуазних мистецьких установок.—цю «творчість» треба встановлювати на рельси науко-техніки й од них виходити».

І далі:

«Ось через що треба залишити спроби об'єднання культурно освітніх завдань Радянської влади навколо «художніх» організацій і літературних товариств (напр., у нас тут—«Гарт», «Плуг». М. С.)—ось через що треба орієнтувати, встановлювати й організувати всю радянську роботу на 3 му фронті навколо науково технічних об'єднань («ТАПУК», «Доброхем», «Геть неписьменність», «Радіо» і т. и. М. С.) й виходячи з них.

Отже, актуальною справою проблеми культури нашого часу є справа мистецтва.

Підпорядкування мистецтва новому центрові—науко-техніки, а мистецької «творчості»—науково-технічній промисловості («мистецьке» виробництво),—це є мінімальне завдання нашої ударної політики на культурному фронті.

Не може мистецтво йти «само по собі», наука—«сама по собі», техніка «сама по собі».

«НОП» стає тим пасом, що сполучає й зв'язує все до одного, домінуючого центру, що приводить динаміку цих форм суспільної діяльності до одного знаменника—до одного, єдиного, загального виробничого принципу.

«Ленінізм на культурний фронт»—не як порожнє, абстрактне, змалповане по зовнішній асоціації гасло, а як планове застосування алгебри ленінізму в формі аритметизації конкретної дійсності,—от практичний висновок з усіх дискусій.

Драматурги німецької модерни останніх літ.

I

Франк Ведекінд кепкує з усяких суспільних правил, з усіх поглядів часу. Драму свою ставить він виключно на становищі сили, подразнення, енергії і ритму. Він заперечує існування світу,—він цинічний нігіліст морали. У своїх драмах допускається він сцен, в яких годі визнатися, чи він поважно ставиться до їх прямо чортівської дії, чи це тільки примха його виводити такі неможливі речі. Він не звертає уваги на режисерську техніку, ні трохи не оглядається на мистецькість драми,—одиноким завданням у всій своїй творчості ставить він оскільки мога обнажити дійсність з усіх полуд, зняти з очей читачеві та театральному видцеві рожеві окуляри, якими він дивиться на неї. Театр для нього, це — цирк, в якому виводить він свої дії занепаду людства, якого-ж світ він не уважає навіть відповідним назвати «напівдомом божевільних, напівлічницею».

Ведекінд, це один з тих небагатьох німецьких драматургів початків модерни, яких твори вплинули на творчість наймолодшої генерації. Його драма, як така, мала сильний вплив на літературні здобутки буйної, вишколеної життям останніх літ Німеччини, і з засади, поставленої Ведекіндом, впливають динамічні, сильні, живі, бурхливі постаті, переповнені жадобою життя, переповнені жадобою гроша, спричиненою бажанням жити, буяти, шуміти. Ми бачимо їх у творах цілого ряду молодих драматургів: Георга Кайзера, Ернста Толлера, Фріца Унруа, Карла Штернгайма, Фріца Зеца, Германа Беттігера, подекуди Августа Штрама, Павля Корнфельда та де-не-де Ернста Барляха. Це все повне з запалом, з душею повною переживань, з енергією, з експанзивним духом, з тремтячим чуттям. Одні з них беруться за теми з буржуазного життя, з дрібноміщанства, інші-ж черпають події з пролетарської бувальщини, з боротьби пролетаріату за своє визволення, входять у круг його діланя. Моїм завданням є подати безпристрасну оцінку одних і других, перевести аналіз творчості перших та дати належне освітлення творчості других, виказати силу творчості їх. Хочу обґрунтувати тут тезу про пролетарське мистецтво, хочу доказати те, що сказав у переднім слові до «Маса людиною» Ернст Толлер.

«Не потребує говорити про це, що пролетарське мистецтво, як кожне інше мистецтво, мусить вийти своїм розвитком з нутра людства, що воно мусить насамперед вкорінитися, оточити весь свій засіб життям і смертю. В майбутньому-ж тільки пролетарське мистецтво в силі створити величню форму і тільки воно стане життям і чуттям широких мас у вічнім добробуті».

Цього досягну я йно-що тоді, коли розберу основно творчість буржуазних поетів, а протиставлю їм велич мистецьких здобутків пролетарської духової творчости. В склад цих останніх втягаю я і поетів, яких, хоч їх родовід тягнеться з буржуазії, з дрібноміщанства, та вони оддають свої сили—майбутньому, світові комуни.

При огляді де-яких авторів користуюсь книжкою «Das Drama der Gegenwart von Max Freyhan», куди одначе вношу свої поправки, коли на основі власного досвіду не згоджуюсь з автором вище названого твору. Характеристику інших пишу на основі власних студій. При розгляді всіх творів ділю їх на групи, на які поділив їх Макс Фрайган, хоч і тут руковожуся власною думкою.

II. ФРІЦ УНРУ

1. Динамічні твори.

Найближчим з усіх вищезгаданих драматургів до Ведекінда наслідком своєї глибокої естетичности, тієї самої Ведекіндової скорости дії висловлювання думок, того полету слів, того кидання ними, майже того самого темпу дрігання—Фріц Унру—вводить нас своєю першою драмою в круг військового життя. Він не співділає у ній із ніякою ідеєю пролетаріату, не займається характеристикою часових обставин,—він характеризує динаміку молодих душ.

— Але-ж ти веселишся!

— Не можна-ж?

— Не зовсім тебе розумію.

— Подумай-же.

— Знаєш ти це, що радник суду чести відбуває засідання в твоїй справі?

— Само собою розуміється!

— І бавишся тут, як дитина?

— Як бачишь.

«Старшини».

Пригадаймо собі насамперед пролог до драми Ведекінда «Демон землі»: автор виступає тут у червоному фраківі власника менажерії з револьвером і гарапником в руці та називає нам звірятами дієві особи драми. Для кращого зрозуміння цього авторового заложення, наведім один діалог із неї:

— Пощо-ж вам стільки туалет?

— До танцю.

— Ви справді танцюєте?

— Чардаша - самакеза - скерданса...

— І не знаходите в тому неприємности?

— Так ви бачите мене поганою?

— Не розумієте мене.—Хто вас учить?

— Він.

— Хто?

— Він.

— Він?

— Він грає на скрипці.

Коли-ж ми, придивившись до перебігу діалога (між Люлю, дружиною Д-ра Голя, і малярем Шварцом), побачимо, що саме тут виступають проти себе дві особи цирку поета в тім нерві підупалого людства, що тут звірячий інстинкт, якого дрігання тягнеться червоною ниткою через усі сцени, через діалоги гарячого такту, — можемо йно тоді приглянутися до діалогу з драми Унруа. Те, що ми побачимо при вступі в хід драми, це — та жива атмосфера військового життя, яку ми знаходимо у драмах: «Фріцхен» Судермана, «Rosenmontag» Гартлебена та «Єна чи Седан?» Баерляйна. Це та атмосфера, в якій «Фріцхен», син сільського шляхтича і військового старшини, що сам, ставши старшиною, під напором обставин допускається злочину, затрачує свою військову честь при цьому та гине у рятуванні її, чи хоч-би та, в якій герой трагедії «Rosenmontag», зламавши своє слово честі, яке у нього чудернацьким способом вимушено, йде добровільно на смерть. Із цього-ж то старого заложення драматичного рівеня у драмах з військового життя виходить і п'єса Унруа «Старшини».

Крикливі молоді люди, неуситні в своїм стремлінні за повнотою життя, з безмежністю своїх помахів — ідуть уперше на діло: ідуть здушувати повстання в Африці, передбачають пригоди й невігоди, думають про війну і славу. «Kraftdrang!» — ось і вся суть молодих четарів, молодих старшин взагалі. Незамітними остаються тут під напором цього заложення «Kraftdrang!» риси соціального й суспільного характеру, зібрань, балачок, — один тільки цей виклик «натиск сили!» переходить у головну тему драми. Вийшовши із цього заложення автор переводить у ній виключно дії спромоги експанзивности сил молодих людей, яких, як це на його думку, найкраще робить старшинами; вільними робить він їх од всяких зобов'язань для загалу, людьми тільки з одним обов'язком: смерть — за батьківщину і цісаря! Зовсім реальними, близькими до життя гарнізону, до служби в полі, виводить Унруа стремління цих людей, при помочі ритмічності, динаміки у своїм творі накреслює він поодинокими чертами характери, виводить на яву нагінку людей за життям, всі їх перешкоди у цьому, боротьбу, змагання за нього. Він уміє полегшити ритм дії, коли виставляє її серед спокійного оточення, знає як перепровадити захоплюючу віддих павзу (напр., на кораблі серед широчезного моря) та оперує по-мистецьки вулканічними зривами душ. Ніколи він не надуживає цієї динамічності, натомість показує себе досконалим в орудуванні її технікою, у виладовуванні її та здержуванні, злегшуванні. Як бачимо, засоби динаміки, які засвоїв собі Унруа від Ведекінда, розвиваються і стають на власному ґрунті. Він починає поглиблюватися в них і, як завважуємо з його пізніших творів, приходить до зрозуміння цього, що цирк і його пал Ведекінда треба чимсь замінити, треба дати щось більш динамічного. Отаким являється йому екстаза, а місцем — арена,

2. Драми найвищого степеня захоплення.

Унруа починає нову драму «Родина». Писана на фронті річ, стоїть під впливом того-ж фронтового життя. Тут зриви, тиші, безсилля чергуються із собою, все життя, це — неривних дрігань тятива, одна викручена лінія-дріт, по якому пливе ток людського чуття, подразнень, інстинктів, — нитка повна вузлів, при яких спалахують людські змисли, а, перейшовши

по-за них, притухають. Безперечно цими засобами динаміки, яку доводить аж до екстази, стає Унру вище своєї першої драми. Ідеєю він одходить од неї. Тут бачимо протест проти існуючого ладу, проти хаотичности, яку викликала в людях, у їх розумах, чуттях, почували як війна—і враз радісний вигук, радісне сповіщення нового, кращого, космоса, який мусить прийти після цього. Той вигук, те оповіщення кращого виступає ще яркіше в третьому творі, який ніщо іншого не являє собою, як тільки «дім для поправи душі». І знову бачимо, що Унру не має відваги стати на свої власні підстави, а все ще поглядає в сторону свого літературного батька Ведекінда. Він злегшує твердження його, що світ, буцім-то, навіть не «дім божевільних», Унру певний цього, що він—дім поправи, що з нього ще постане лад, порядок і народиться космос. Невдоволений сьогодняшнім ладом Заходу і його таки рідної Німеччини, автор старається представити нам більш-менш складно той новий лад, хоче показати, як цей космос виглядатиме, що народить з хаосу—і ми бачимо—що автор розуміє цей світ у загальній любові. Він захоплений ним, до екстази пірваний.—відхиляється цими двома драмами «Родина» і «Місце» від динаміки попереднього твору, але засоби екстази, якими він оперує, виходять первісно з динамічного круга, з динамічних впливів Ведекінда, виростають із першої драми Унруа «Старшини».

Ми бачимо у цьому циклі драм, які творять трилогію,—у першій «Родина» і другій «Місце»,—самі яркі індивідуальности, особистости, які сплітаються у покоління, в одно покоління віків його зрив, зрив одного життя, яким потрясла гроза війни,—це відчута тривога, тривога перед приходом хаосу,—це сповіщення нового, це радісний привіт новому. Ця екстаза тривоги перед хаосом і ця радість про народини космоса—це заложення, якого хватається у своїй драмі «Родина» Унру, він накреслює візію хаотичної людини, береться за праджерело всієї життєздатности: він торкається питання голоду та інстинктів полової насолоди. «Родина»—це мати, її сини і дочка. На полі бою згинув найстарший син, вдома остався тільки наймолодший. Одначе і він покидає свою матір, одходить з військом, а вертається йно-що вранці; він приходить назад переможцем; іде повістовати новий день. Дочка—це знищена, підупала, знеславлена жінка, бідне створіння. Найстарший син, що у своєму молодецькому шалі доконав на полі бою подивугідні вчинки, допустився у тому-ж запалі злочину на ній, на своїй рідній сестрі, ограбивши її із її діворої слави, і став у той спосіб злочинцем. Він і гине в цьому заплутанні свого чуття, а два інші сини і дочка переходять у майбутнє.

«Вперед до соняшних верхів нас тягнуть,
Як наші-ж груди одвикли од дна
Й більш не знесуть мужицького ярма—
У серце нас тоді законом б'ють!»

Ці слова ціхують причину упадку найстаршого сина. Противорічність в устрої держави, яка наперед дала волю всім силам, усім гонам, інстинктам, а тому поставила греблю тим-же розжалілим, розпущеним силам, цьому натискові їх,—це причина того, що він у своєму шалі не бачив в особі своєї сестри вже нікого іншого, як тільки жінку, на якій він може втішити свій шал, свою неспутану жадобу. Він бачить тільки реальність: переживання свого бажання, бо все інше затрачується, все

инше гине, як безвиглядне, як беззмістовне. У цьому шалі зникає і батьківство, релігія, мораль, вітчизна, навіть ця жадоба—затрачується. Бо з цієї жадоби—дівчина стає матір'ю бо з цієї жадоби повстає залюднення, а тут немає місця для нього! Тому немає місця на фізичні бажання, на тілесні хотіння, і найстарший син, ставши хаотичним у хаосі війни, мусить вийти по-за грониці світа. Його сестра оддається йому із захватом, з якого то погляду—твір Унруа прибірає екстатичного темпу, діонізійської дикости. Жадобу споріднених бачить автор візією хаотичности, де всі сини, всі тиски докочуються до катастрофи, бо хаос не може тривати, а з нього мусить народитися космос. Цей космос має повстати із матери, яка у противенстві до своїх дітей, диких постатей, являється блаженною, що розуміє тільки світ розвитку, будування; вона в силі бути ніжною, вона в силі бути матір'ю, але може стати і на висоті античної сили, а, бувши обратованою своїми власними дітьми, діонізійської дикости, стати на становищі аполонійської величи та проголошувати краще життя, космос.

Далі пише Укру «Місце», другу драму в ряді трилогії на теми останніх літ, ще сильнішу за першу своєю внутрішньою екстазою. Дітріх, наймолодший син, зачарований садками, добротою сонця, стається природою, і в тому, що його воля є терпеливістю, зрілістю—є він сином матери, якого шлях і поворот до себе самого виводить автор перед нами. Він думає над тим, що коли він станеться братом для творця, буде рік братом кожному чоловікові.

«Ця дика воля душ, що вже проснулись,
Не хоче чеських більш лісів! Як кожне
Стебло в законі сонця коріниться!»

Оці слова це те, що принесе спасіння чоловіка. В той спосіб стає драма Унруа на тому становищі, що всяка механізація цивілізації—неможлива. Це заключається на надмірній вірі в силу душі і тайни. Сам твір не досягає цілковитої мистецької дійсности, його затінює переважаючий баласт думок, символів, і виходить багато слабшим од першої частини трилогії. Кінчиться він сповіщенням нового людства, якого досі ще не знати. І так виринає питання, чи автор додержиться своєї первісної теми, чи зробить той самий перехід од минулого, той самий скок, що й зробило життя. Чи зірве він з пам'ятками минувшини як зірвало життя, чи піде на ті зміни, які настали в суспільстві, ті велетенські зміни, чи піде слідом за старшою писменницькою генерацією і буде давати, хоч високомистецькі, та чужі життя, твори. Заходить проблема чи Унру, сповіщаючи прихід нового людства, оддасть слідом за молодими піонерами нового літературного мистецтва свої сили народові, робітництву і звідтіль видвигне такі-ж високомистецькі твори, чи побачить він там той новий лад, те нове людство, створене із загальної любови. Сьогодні, коли автор йно-що працює над закінченням трилогії, годі що-небудь сказати. Чекатимемо, щоб автор сам сказав за себе.

III. ГЕРМАН БЕТТІХЕР

1. Символічні твори.

- Тату!
- Вже все добре, дитино. Добраніч.
- Ходи, я тебе прошу.
- Пощо ця гра? Вже північ надходить.
- Йди сюди.
- ...
- Як ти думаєш, що це?
- Нічого.
- Ти щось думаєш, говори!
- Не силуйся, дитино. Це не допоможе нічого.
- В'н мертвий?
- Я не знаю цього—
- Чи думаєш ти, що він уже мертвий, мій чоловік?
- Не силуйся.
- Га га-га —
- Це не поплачується —
- Скажи, що ти думаєш?
- Мороз кладе на вікне квіти, більш нічого.
- Чи вернеться він?
- Бідне створіння —
- Чи вернеться він ще раз?
- Ти боїшся?
- Він вернувся?!
- Його друг сидить тут—заспокійся.
- Га-га-га!

Ось перебіг діалогу між Сібиллею і Авгуром, її батьком, у драмі «Вернувся» Германа Беттіхера. Автор вводить нас на старий хутір, на тому хуторі живуть люди в часі: коли-небудь. І цим автор надає своєму творові сили символу. Не тільки сили символу, але й прикладу. Суспільний лад пригнічує їх, вони страждають од війни, але висловитися за зміною у них немає сили. Вони дивляться з якимсь незрозумілим, безсиллям назустріч йому. Сібилля дожидається повороту свого чоловіка з поля бою, в неї-ж мешкає його друг Ферірт. Авгур-же передбачає все, він старається улегшити темп дії,—із цього погляду його виступ має статичний, здоровий. Його не нервує більш життя, для нього все ясне. На його думку цим не треба тривожитися, коли жінка, не в силі діждатися свого законного чоловіка, віддається його другові. Він-же каже:

— Самітна людина повзе до другої, бо їй холодно. Це все.

І дійсно, яким холодом, яким символічним холодом віє з усієї драми. Здається, мороз окружає все і «мертві постаті, що сталися морозом» ходять по сцені. Авгур виглядає у вікно, як «розламлюються кургани, дерева тонуть і безголосо, тихо йдуть по-між людські хатки» та каже болюче:—так, тремти-же, хатино! Брязкотить-же вікна! Крижані квітки, скригочить! потухни вогнище!

Яке безсилля! Потухни вогнище—війни—хоче сказати автор, замість, щоб гукнуть: Спалахни вогнище революції! Але для нього нема часу,

є символізм постатей, є рівнота, натягнена, ледви помітних дрігань рівно та, на якій не може бути революції. Глибина динаміки потоплених, розгублених душ:

- Сьогодні знову роковини.
- Кожна хвилинка—це роковини.
- Тієї ночі, пане, тієї ночі.
- Це вже й остання проходить, чоловіче.
- Але сьогодні, це дванадцятий рік тієї ночі.
- Дванадцять років. Дванадцять років. Що це дванадцять років, дурню? Часу нема. Не голоси. Ми тільки на рівноті.

Який рух слів, яка безмірна глибина ритму, яка нерозгадана тиша їх дрігань. А яке убійче слово: «Часу нема». Нема часовости для людини (Івана), що відчуває пульс життя, що чує темп, ритм. Для цього революціонера, що хоче зірватись до життя, злетіти, хоче пірвати з хутором, тією могилою, в якому все завмирає, але його зрив ще незрілий, ще його бажання кращого також незріле і в нього ще велике безсилля:

- Дозволь мені вмерти, пане,
Вмерти! Нічого, тільки вмерти!
- Немов-би це так легко було!

Бачиться, те безсилля простягається: на смерть. Бо «чоловік може убити, але зробити постать знову живою він не може. А вона стає водою, морозом і вітром і хаосом, що все пожирає».

Цією символістичною «одною дією» автор виводить перед нами світ, який він бачить через призму свого дрібноміщанства, свого, як каже Марк Терещенко у своєму «Мистецтві дійства» «закону», щоб «відбити в собі певний смак керівничого класу громадянства». І зовсім можна погодитися з Терещенком, що «певна економічна еволюція, індивідуалізм та особиста власність у громадянському устрої утворюють театр психології та побуту. Далі одірваність буржуазного класу від усього, що не культивувало лише його «я» спричиняється до утворення театрів символістичних, настроєвих, футуристичних-стилізованих і т. д.». І от, коли настала соціальна революція, коли «лінія економічна, на яку опиралася вся культурна надбудова, тріснула»—«починається шумування серед одірваного «інтелігента», шукає еволюційних містків обиватель-мистець і починає стилізувати старе мистецтво, підсмажувати вчорашні котлети, бо сьогоднішнього змісту й сучасного ритму відчути не може».

І дійсно, коли поставимося з цими критеріями до драми Беттіхера «Вернувся», аналіз наш виглядатиме ось так:

Автор старається наданням символу своїй драми, надати їй і силу прикладу, на що, як я вгорі зазначив, погоджуюсь. Сила прикладу являється в особі старого Авгура, який здержує темп дії з педантерією німецького чоловіка, за-для того, щоб не народити чогось мертвого, що ще не перейшло всіх фраз розвитку. Довкола життя цього хутора—шумить хаос, він нищить. Символікою-ж обгортає автор будуче, що прийде, коли «розломляться кургани і дерева затонуть та підуть по-між людські хатки». Овіяне тривогою це майбутнє автор виносить, однак, на рівноту із сучасним, кладе на одну вишину і губиться у ній. Немає майбутнього, немає сучасного, немає минулого: Є вічність, символізована часом коли-небудь. І цим дає автор доказ, що він не відчув «сьогоднішнього змісту

й сучасного ритму», а пішов за старою генерацією, для якої таке цитуюче заложення поставив Гуго Гофмансталь.

— «Sind wir jung und sind nicht alt,
Lieder haben viel Gewalt,
Machen leicht und machen schwer,
Ziehen deine Seele her.

І більш нічого. По-за об'явами—ніщо.

2. Динамічні твори.

«Мистецтво минулого не ставило перед собою такої певної й ясної мети, як то робить мистецтво сучасного; воно напівсвідомо пристосовувалось до життя (хоч іноді протестувало проти нього) і вироблювало своє credo протягом довгих-довгих років. В наслідок того воно прийняло пануючу ідеологію (в даному разі буржуазну) і, служачи для неї, розвивало свій формальний бік так, що буржуазна психологія споживача діставала естетичне задоволення. І в цій чистій естетиці мистецтво бачило найвище досягнення, чому і вийшло так, що до свідомости споживача доходила першою форма, спочатку форма і насамперед форма. Ця форма зрештою остільки покрила собою все інше, що з'явилися школи чистої формалістики, де забували говорити про тему, про зміст, про ідею і знали і бачили лише форму» (Юр Меженко «На шляхах до нозої теорії, Черв. Шл. ч. 2, 1923).

Із цього заключення вийдемо, підбираючись до двох динамічних драм Беттіхера «Любов бога», «поважна гра» та трагедії «Ефта».

Той хаос, що все пожирає, який автор з жахом начеркнув у драмі «Вернувся», виріжниковує він у «Любов бога» на поодинокі складові частини більш ярко і істотніше. Хоч обмежується автор гуртком берлінських богомістів, здебільшого зіпсутих, збочених людей, він виводить перед нами картину хаосу, який викликала війна—революцію. Без кінця сцен, які відіграються по різних місцях дрібноміщанських домів, показують нам позакулісову революцію, ставлять нам перед очі відбиток її в цих кругах, дають відчутти відгук, який знайшла революція в них. Діється воно в Берліні, в околицях, де відбуваються доразові, час до часу, стрілянини, де йде боротьба пролетаріату за свої права. З'являються люди, які то захопилися революцією, інші, які трохи тривожно дивляться на неї, уперше знаходять місце в цих кругах теми про комунізм, уперше застановлюються тут дієві особи над проблемою приватної власности. Як фільми перебігають перед нами наладовані бурхливими, громовитими силами сцени, нескінчені, накреслені тінки. Півсловами обговорюються тут цілі проблеми,—заслухуючись в уривчасту стрілянину на вулицях, відбуваються тут засідання. Жінки і чоловіки із старшої генерації похитують головами, відбуваючи сходини. Шовки і дороге каміння блищить, товариство попиває чай, при елегантних столиках сидячи, а з уст не сходить слово: революція. Ціла драма переплетена питанням вільної любови і з тої вільної любови виростає катастрофа, щось в роді катастрофи, бо в суті речі вона нею не є,—«поважна гра». У цьому питанні бачить автор хаос, подібно, як Унру, накреслює хастичну людину в особі Лілі, молоді дівчини, яку ставить героєм усієї драми, носителем усіх

нещастя, усієї трагедії. Дивно якось стає, що автор головний пульс революції добачив у вільній любові, що у нього при його досканалому орудуванні словом, технікою динамічної драми, не знайшлося теми з життя, із хвиль того життя. Приходиться сконстатувати факт, що його те життя здусило передчасно і він не в силі був вийти по-за рямці дрібної буржуазії для представлення нового революційного життя, але задихнувся в атмосфері дрібноміщанства, беручися за оператора розкладеного тіла; і такий-же й кінець: дівчина йде на бездоріжжя. Трохи підносить усю п'єсу дія, коли в душі молодої дівчини настає революція, нищить усе раніш засвоєне, дає їй свободу, волю од всяких поглядів минувшини, од всіх застарілих правил. Коли дівчина відчуває її й із захопленням оддається їй тілом і душею.—Одначе це наш погляд,—авторовий де-що інший: хаос революції нищить усе придбання віків.

Мистецтво минулого тільки напівсвідомо пристосовувалось до життя, а слугачи буржуазній ідеології, розвивалося так, щоб здобути естетичне задоволення для споживачів. Через те зійшло воно на становище форми, де відпали всі теми, змісти ідеї, «де підсмажуються вчорашні котлети» для сьогоднішнього споживання. Такою являється і драма Беттіхера «Любов бога», а за нею і «Ефта» трагедія на біблійну тему, хоч своєю конструкцією додержує ряду із першою,—темою та нахилом до подекуди фальшивого філосовання—схибляє зовсім.

ГНАТ ХОТКЕВИЧ

Тарас Бульба.

ОПЕРА М. ЛИСЕНКА.

Виставилася у нас перший раз перша українська опера—і пройшло це якось непомітно. Неначе се таке вже буденне явище, так багато у нас опер і так часто вони ставляться, що аж обридли.

Преса не дала майже нічого. Яновський опреділив як «старомодную бледную музику», але хоч признав вартість народніх сцен. А Футорянський і зовсім поховав оперу. Так і писав—«Тарас Бульба скоро зовсім вмере». Але «Бульба» народився оце мабуть не для того, аби лізти знов у домовину. Ще ні Футорянський ні інші не дали й натяків на нову форму нової опери, отже хай вони її напишуть, а тим часом поживе й «Тарас Бульба». Правильно казав Allegro: «у всякому разі яскраво виявляється індивідуалістичний підхід критики до опери». Нема ні обговорення, ні справжньої критики, нема нічого—самі «індивідуалістичні підходи». Скільки уваги, співчуття, скільки ріжних думок виникало у росіян з провуду постановок чи то «Жизни за царя», чи то «Онегіна», чи «Садка»! Скільки уваги для Ваґнера у німців. Монюшки у поляків. Сметани у чехів! І тільки у нас—нічого.

Де-ж лежить причина того—чи в самій опері чи в яких зовнішніх обставинах? На мій погляд більше в зовнішніх обставинах, ніж в опері. Опера навіть по, так би сказати, абсолютній мірці нічим не гірша десятків опер, які ставляться по всіх сценах України ¹⁾. А по мірці спеціально українській, то вона має безмірно більше значіння для нас, ніж, скажім, яка-небудь «Аїда», яку ніхто не ховає й дивимось ми і в старій і в новій, і в новішій, і в найновішій постановці і нині і присно і во віки віків.

Що-ж до зовнішніх обставин, то тут на першому плані очевидно просто наша некультурність, яка завжди і в усіх малокультурних народів виявляється насамперед в недоцінюванню свого й переоцінюванню чужого. А потім і умови наших днів, переходової епохи.

Але хоч е і внутрішні й зовнішні й усякі інші обставини, а про оперу таки-ж треба сказати щось хоч трошки об'єктивне, без особливо помітних «індивідуальних підходів». Попробуємо дати тут, коли не формальний аналіз, то хоч перегляд опери, простий, без технічних термінів, аби для кожного більш-менш ясно стало який же це культурний документ—опера Лисенка «Тарас Бульба».

¹⁾ Коли П. Чайковський був у Києві, то Лисенко грав йому «Т. Б.». Чайковський щиро захопився річчу й просив Лисенка кінчати скоріше оперу й їхати до Петербургу, обіцяючи зробити все можливе для постановки. Так само дуже хвалив оперу й Римський-Корсаков.

Насамперед—коли вона написана. От передо мною лежить лист О. Русова до М. Лисенка датований 19 марта 1891 року—і в нім уже говориться про «Т. Б.». Тридцять п'ять літ як оперу написано й лежала вона під спудом! 35 літ неможна було дати ні власної авторської ні суспільної коректури. Бетховен під кінець життя оглух і не міг вже чути власних річей—вони звучали для нього тільки в його мозку. Оттак і для Лисенка. І він міг чути свою оперу тільки у власнім виконанню, а суспільність тільки в виконанню Лисенка. І велика була то втрата і для Лисенка і для суспільности.

Громадянство й опера могли собі взаємно словами Шевченка сказати:

Ми заспівали, розійшлись
Без сліз і без розмови.
Чи зійдемося-ж знову
Чи заспіваємо коли?

І от зійшлися—через 35 літ. «Та де? Якими...?» І заспівали кат зна якої. Воно й тоді «невесело співали», а тепер от зразу намагаються здати до архіву.

Лисенко... Нам з Лисенком не рівнятися. Лисенко се людина, що насичала свою думку іншими вражіннями, ніж ми. До нього говорило інше село. Вечір. Субота. Блакитні тіни впали на дорогу. Розтомлена лагодиться заснути річка. Запах ріллі, стежка вузька, а назустріч товпа дівчат, парубків. Обличчя такі рідні, хоч і чужі, такі близькі, хоч і далекі. Жартом зустрінуть, заспівають—і так зі співом підуть, і он вже далеко вони, а зачарований Лисенко стоїть, творча радість клекоче в душі.

А нам уже того не судилося. Ми вже чули суботніми вечорами. «Ех да распашол да мальчішійка маладой». Зустрічала нас товпа парубоцька не привітом жартливим, а матюком загонистим, і вчилися ми народньої пісні не з живих пісень суботніх, а з мертвих етнографічних збірників. Так де-ж нам рівняти з Лисенком.

От і оперу свою творив Лисенко на підставі отого безпосереднього студійовання народньої пісні, на підставі живих вражінь. Він перший переводив пісню українського села на сучасну собі гармонію, він орав цілину—хіба це не цінно й хіба десь в якій іншій суспільности ховали так скоро першого свого орача? Браки є в опері, бо вона, як і все, діло рук людських, але за нею те, що у неї нема попередниць. Людям, що беруть свій світогляд з чужого готового параграфу, трудно зрозуміти як то тяжко першому йти по непротоптаному снігу.

І от що для нас найцінніше в опері Лисенка—це власне отой перший шлюб освіченого музиканта з народньою творчістю. До того часу народня музика була сама по собі, а композитори самі по собі. Лисенко першим вступив у той мезальянс—і в результаті первенець «Тарас Бульба». І в ньому риси й батька й матері: щось там є від опери взагалі (між іншим помічаються впливи Римського-Корсакова—Лисенко видимо наслідував його, особливо в прозорчистости акордів)—і щось є від народа. От ся послідня риса й є для нас особливо цінною—і вона-ж додержить Лисенка у храмі безсмертя, скільки-б ще разів не ховали його.

Погляньмо-ж ближче на отого первенця, а перед тим прошу дозволу навести тут отой згадуваний вище лист О. Русова. Він дуже цікавий—і як думка людини 90-х років і по абсолютній вартости.

«Ну оце й приїхавъ у Харківъ та згадую вашого «Тараса», а якъ бы я сказавъ—«Зраду Андрія», бо поправді кажучи, нема у Васъ Тараса (не кажу у лібретті—то діло Старицького, а у самих згуках).

Що таке Тарасъ?

Пригадую собі, якимъ вінъ оставсь у моїй пам'яті. Це чоловікъ, про душу котрого Гоголь казавъ, що Христось посадыть її коло себе у раю, бо стоявъ вінъ на цѣму світі за Христа; це запеклый ненавыстныкъ ляхівъ недовірківъ; вінъ зломывъ шаблю, якъ почувъ, що козаки йдуть зъ ляхами на миръ: вінъ въ убранні англійського лорда не выдержавъ, колы вартовый ляхъ у тюрмі почавъ лаяти віру й мову християнську; вінъ за Товариство христове думає тоді, якъ высить розп'ятий на дубі й підпалений а про себе й свої муки забуває; вінъ робить помынки по своєму синові сотнями зпаленых селъ; вінъ не жаліє тысячъ червінцівъ, щобъ побачыты того сына—свою славу, а другого сына вбиває якъ собаку. У Васъ је остатня черта, у Сокальського је проповідь про товариство й віру («Знаете ли что завелось въ нашей сторонѣ: родной языкъ не уважаютъ» и т. д.). Але ні у Васъ ні у Сокальського нема, цілого Тараса. у Сокальського нема й Андрія а је тільки справді «Осада Дубна». А въ Васъ, скількы я не пригадую собі, що чувъ,—је Андрій, је Остапъ, је маты, је полька (усе кажу про згуки); а самый Тарасъ у Васъ якійсь блідый проты того, якимъ јого задумавъ Гоголь, де у Васъ Запорожжя, дуже мені подобалося воно за тыхъ два разы, що Вы програлы; але це жъ тільки фонъ, тло картыны, на которій хтось зъ людей зъ своїмы згуками-почуттямы выступыты мусыть.

Не знаю чого, а на мене більше всього зробылы враження мелодіі Андрія. Остапа та полькы та дуэты жіхні. Не знаю я ще Вашої увертюры; яка мелодія тамъ пануватыме, перерываючы громъ запорозський? Невже-жъ ота де «я тебе породывъ, я тебе й вбью»? (Бо не можна жъ туды втелющыты зъ Тарасовыхъ річей передъ брамою братською, або на хуторі)? Жаль буде, колы въ увертюру не підуть мелодіі зрадныка, що мене пронялы більше усього, у котрыхъ я чувъ того лірика, що јому призначено на світі боліты душею, аж поки батько не вбье за зраду. Колы жъ и у увертюрі буде не Тарасъ, а Андрій та јого безталання, то нема чого й казаты, ще це буде не опера heroica, а більшъ opera lirica. Зновъ кажу, що Тараса самого я або не дочувъ, або він неясный у самій Вашій композиціи.

Будемо ще такъ говорыты: Чы можна казаты, що опера ця—«Запорожці», якъ «Гугеноты»? Ні, це не Запорожці, бо у жіхъ зрадныківъ вірі одъ ласощівъ кохання може й було тільки, що одинъ Андрій Бульбенко. А де у Васъ перевага: чи у малюнкахъ Андріевої похоті чы на стороні Кирдяги, Тараса та Остапа? Кажуть (Сѣв. Вѣстник, Истор. Вѣстн). що Бородинъ назвавъ свою оперу «Игорь ¹⁾», а у јого на першому місті стоіть полкъ Игоря, — маса, хоръ. У Васъ на Запорожжя йде одинъ актъ, а Кыјівъ, хуторъ, Дубно й лісъ під Дубномъ—за для кого? Скажете за для Тараса? А я скажу ні! Такъ не вышло, и шкода, що Старицкій, думаючы, що вінъ пыше «Тараса Бульбу» а не Андрія, не дав остатнему нічого ні на хуторі ні у Січі. Але колы опера—зъ музыкы, а не зъ слівъ выробляється, та колы вже въ Васъ найголовнішы средства музыкы пішлы на обмалювання Андрія, то хай-же и Старицкій поступається та зробыть такъ, щобъ

¹⁾ Перечитайте й саму цю оперу и критики на неї. Дуже це до Васъ и Тараса Вашого підходить, бо теж задумана як опера heroica лицарського побыту, а чи у згукахъ вышло те, що думавъ Бородинъ?

Андрій стояв у середині й голові всего твору, а Запорожжя, Тарасъ, Остапъ, маты, полька, воевода, жидъ и цыганка стоялы навкругы. Тоді не буде двопланності и буде більша цільність усього музыкального твору.

Саме главне, що я й не спитавъ у Васъ про увертюру; а якъ бы ще сидів у Київі, то прибіг би бъ теперъ до Васъ запытаты про неї. Безъ неї жъ та не прослухавшы ще разъ, попереду передывывшыся дома, усю партитуру, не знаю, що більше сказаты Вамъ; та й боюсь, щобъ бува не збрехаты чого. Тимъ то и кінчаю лысть».

Так думав про оперу поступовий громадянин 90-х років, і в тих думках багато правди. Дійсно, як ми побачимо, в опері більше Андрія, ніж Тараса – це підмітив і один з теперішніх рецензентів, *Allegro* пишучи: «і зовсім не дивно, що більше місця віддано ніби другорядній партії (коли виходити вузько з назви опери). Тарас хоч будь-яка сильна фігура (до речі, не зовсім дороблена Лисенком), але це пряма лінія, инша-ж справа Андрій: тут і незвичайна пристрасть; тут і зрада народу і т. ин. Ясно, що ця фігура, так би мовити, випирає. Отже краще розуміти назву «Тарас Бульба» як підсумування певної доби, що її змалював Гоголь, а за ним Лисенко».

А тепер спробуймо приглянутися до опери.

Надаремне покладав Русов надію на увертюру—вона Лисенкові не вдалася. Се вийшла звичайна собі оперова увертюра, така сама як і десятки инших—а це власне вже й єсть хиба, бо нам хотіло-би ся «чогось особливого». Ну, а от цього особливого як раз і нема: Лисенко боявся бути українським композитором і був тут тільки композитором.

Дія I, одслона 1. «Майдан у Київі перед Брацтвом на Подолі. На кону оддалеки розташувалися сидухи з різним крамом. Кияне різного стану купують, торгують. На передкону, біля брами Брацького, сидить кобзарь, круг його козаки, молодь, міщани. Подекуди маячить червоний жупан запорозький.

«До підняття завіси чутно брацький дзвін на кінець служби божої. Люд виходе по волі з церкви, де-хто спиняється коло кобзаря». Така ремарка стоїть у виданім клявірі

На гудінню отого брацького великого дзвона підіймається завіса. Перша фраза першої опери першого українського композитора—се хор.

Заспівай нам, старче божий,
Утни думу, яку знаєш,
Про діла ті незабутні,
Що покрила пишно слава
Й рознесла по всьому світу.

Фраза як фраза. А по ній розпочинається кобзарська дума.

Дума... Витвір епосу народнього, одно з його осягнень. Колись уже написав був Лисенко думу—на Шевченківський текст; і треба признати, що туди вложив композитор усю душу, всі перші найкращі вражіння—і вийшов шедевр. Дума-ж у «Т. Б.» вже не така. Багато положив Микола Віталієвич праці на цю першу арію своєї опери. Видно це і в деталях ріжнохарактерного аккомпаньяменту і в обдуманности кожної фрази; і метроном всюди проставлено, (хоча в примітці зазначено, що «виконання думи не можна привести до якогось певного й сталого темпу; відповідно змісту текста співець міня темпо, а далі знав вертається до попереднього»), і італійських термінів на виконання української думи ловно—і... піт праці

заглушив аромат безпосередніх запахів народної творчості. Все правильно, все гарно, такої думи не напише ніхто, навіть більше—в камернім виконанню, дома, під аккомпаньямент роялю дума мусить робити велике вражіння. Пам'ятаю, як міні співав її покійний Микола Віталієвич і от так власне її й треба було співати: без голосу, зі старечою досвідченою експресією. А в великій салі, де тратить смисл все інтимне, губляться ефекти пригрівок й чуються вони як тільки павзи в співі. Вся дума складена з окремих фраз, прекрасних, кольоритних, витриманих в чистім стилі—а цілості нема. Занадто часте «вхожденіє» на верхній регістр змушує в кінцевім ефекті вдаватися аж до верхнього сі, але й воно не рятує становища, бо непідготовлене, не було для нього попереднього ґрунту. Взагалі помилку зробив Лисенко, передавши думу тенорові: не для тенора такі річі. І я думаю, що транспонувавши на 1½—2 тона нижче та передавши партію баритонові можна було-би досягти далеко більшого ефекту.

А потім—лібрето... Гарне лібрето—се велике діло. Для складання його треба цілком осібних здібностей—і тому ми бачимо, що найкращі лібрета дали не найкращі поети, а якісь зовсім невідомі люди. Он лібрето на «Жизнь за царя» хотів писати Жуковский, а писав—барон Розен, про якого ви, читачу, мабуть нічого й не чули. А між тим то показався бути прекрасний лібреттист. Сам Глінка говорив: «барон Розен был молодець: закажешь, бывало, столько то стихов такого-то размера, 2-х, 3-х—сложного и даже небывалаго—ему все равно; придешь через день, ужъ и готово. А з «Русланом» у Глінки вийшло ще чудніше: мав давати вказівки сам Пушкин, а зробив плян якийсь К. Бахтуринъ.—«Онъ взялся сдѣлать планъ оперы и написалъ его въ четверть часа подъ пьяную руку, и вообразите! опера сдѣлана по этому плану! Бахтуринъ вмѣсто Пушкина! какъ это случилось? самъ не понимаю».

Зі Старицького лібретист був може й непоганий, але далеко не першортний. І от в думі се виявилось особливо яскраво. Тут Ст. видвинув наперед такий сугубий трафарет в малюнку «козаків», що аж нудно. Поганого, каже, турка «в пень рубайте, шаткуйте»; «ой гукнули козаки, аж заревли байраки»; «надерли онучів багато», а пашу турецького—«на свиню посадили і по полю на сором водили» і т. д. Передайте усю оцю ерунду у прекрасних звуках!..

І Лисенкові було, очевидно трудно. Тим більше що він був у залежності від свого лібретиста, а не навпаки Є композитори, які сами ведуть за собою лібретиста, а є й ним «водиміє». Лисенко належав до другого типу, й був рабом даних лібрета. Найкраще місце в думі—це фраза (в h-moli)

Ой кряче ворон сизокрилий,
Що попався в пута—
Наступає Україні
Превеликая скрута

За одно це місце багато можна простити думі.

Дума скінчилася. Входять польські коміссари «А цікаво що ту співа тен схизматик стари». Кобзарь показує свою очитанність в Шевченку, бо співає: «А мій батько чоботарь, орандарь». Мотив український, але якось... сіренько. Правда, неможна-ж писати самими екстазами, але все ж...

Далі наступає прекрасно зроблена сцена українського базару. Торговки кричать: «По сластьони, по сластьони! Шишечки. Пампушки пухкі, гарячі!.. Бублики! Шишечки в меду гарячі! Пряники! Маковики! Риба варена, печена! Раки! Книші! Не минайте! Покупайте! Поживайте на здоровья» і т. д. А тут наскокує бурса вічно голодна, починається хапатня. Гарно це було підмічене Гоголем, гарно вийшло й у Лисенка. Оце вже своє, не надумане, не позичене, природне й тому таке прекрасне. Жаль що сценка ця не має самостійного значіння, а тільки поставлена між двома репліками комісарів. Бо після пісні кобзаря вони крикнули були, «Лже, пся крив—не те співав він», потім прослухали всю сценку з бурсаками й торговками та аж тоді знов кажуть: «А-ну йди сюди, лайдаче! Та яких пісень співаєш?» Але товпа під проводом Остапа відбиває кобзаря й проганяє комісарів.

З брами Братського монастиря виходить Тарас з ключарем і синами. Поважна серйозна інтродукція коротенька. Взагалі інтродукції удаються Лисенкові: набив він собі руку на вступях до пісень у своїх етнографічних збірниках.

Перші слова Тараса—і розчаровання. Банальна оперова фразеологія. Тарас просить ключаря приглядати за синами й «не жаліти на них хлосту»

Козакові подобає
Просвітити перше розум
І добром налити серце

(Шевченкове «раз добром налите серце»). Не рятує Тараса й аріозо (es—moll, такт $12/8$, *l'istesso tempo*, та poco moderato)

Коли-ж, подужаний літами,
Знесилюсь я у боротьбі—
То я прийду до сеї брами
Просить пристанища собі.
Свою незганьбену чуприну
Я заплету тоді в косу
Й за мур до вічного спочинку
Душі весь скарб свій занесу.

Це аріозо — дань Лисенка своєму часу й тодішнім поняттям про оперу. Це—музикальний графарет, як от далі у Старицького сценичний трафарет: Тарас наказує синам учитися й не тікати—« то, вражий син я буду — не понюхаєте зроду, що то єсть і Запорожжя». А сини «з похиленими головами» відповідають:

Будем вчиться, батьку—
Не карай нас так жорстоко...

Тарас, попрощавшись з синами пішов. Остап питає брата, де він був, бо щось не видко його було в церкві. Андрій каже, що він був у костьолі, бачив там чудо краси (як помагається—*cadenza ad libitum* співана *dolcissimo*...). Вржіння свої передає в арії (d. moll, tempo allegro moderato). Тут найяскравіше видно, які то різні річи письменницька льогика й льогика музикальна. Старицький пише з льогикою письменницькою

Я йшов колись поуз вали
І просто пишної господи
Берлина лядського зустрів
Та й зачепився з їм.
Ну, пригоди тобі розказувать нема що... і т. д.

Оті всі «зачепився», «ну пригоди тобі розказувать нема що»—то все письменницька льогика, бо письменникові треба оповісти все до ладу—а от «ізвольте» оповісти те все в звуках! і арія губиться, композитор надоложує тим то сим—бо то різні льогіки.

Що-ж сказати про саму арію? На Русова вона й анальогічні далі зробили вражіння, але, думається міні, не внутрішніми своїми достоінствами, а просто тим, що для Русова це ж була перша оперова арія на малоросійском языке, і то така точнісінька, як у прочих інших европах—і це було «лестно». А тепер—не того би нам хотілося. Таку арію напише всяк, а Лисенко міг написати иншу; міг написати таку, що в ній би співав Бульбенко Андрій, парубок, який уперше оце приїхав з далекого хутора; ще пахне його одежа своєю коморою, ще перед очима отміль на річці, де з розгону кидався у воду й плів до другого берега в очерети—і Лисенко міг це все дати, а от не дав; бо думав, що закони опери вже раз на завжди вирізані на італійських скрижальях, і що конче треба писати *allegro affetuoso a ripena voce*. І написав звичайно—чому ні? Солодкий тенор притуляє руку до серця й аж розпливається у ніжних фіоритурах—от тільки що одягнений в українську сорочку, а не в плащ і оксамитовий берет.

В короткий дуєт Остапа й Андрія впадає хор католицької процесії. *Vožego Ciała*. Хлопчики своїми дзвіночками творять ніби органний пункт Мельодия на ладах церковних католицьких співів, «усъченные» акорди. В оркестрі звичайно в таких випадках дається фісгармонія за кулісами, утворюється настрій—взагалі це звичайний, але цілком приємлемий ефект. Як казав хтось: «гречність—це дешева монета, але дуже ходка».

В процесії Андрій бачить свою панну—і з криком: «Дарма! Що б не сталося, а буду у неї» вибігає. Процесія віддаляється, спів тихне—і се творить кінець першої одслони.

Друга—це «пишний спальний покой панни Воєводівни. Вечір. Кілька покойових дівчат седять за гаптуванням у п'яльцях». Вони співають

Ох і хилить, хилить
Буйний вітер
Калиноньку в полі—
Сохне, вьяне
Молода дівчина
У панів в неволі.

І се такий, що за нього з радістю можна віддати і всі солодкі арії Андрія, і всі оперові трафарети, і весь взагалі отой ефектовий, але чужий антураж. Тихий дівочий сум і то дівчини-українки, сльози ночні безпротестові, покірний погляд і все те овіяне туманом рідних ранків... верби там десь посхилялися, рядок туполь.., Перед чужою природою здивуєшся, ошоломієш, вона дасть тобі тисячі нових вражінь—але не тих. І *lago m'ggioire*, і фіорд, і Сахара, і Монблан—вони очарують, а от перед оцим пейзажем з убогих хат, стежкою поміж бурьянами, криницею під горою—сама душа молиться й розказати того словами не може. Отак не розкажеш і того дівочого співу Лисенківського в опері «Тарас Бульба», і коли-б уся опера була така—не зложити б їй ціни. Нема там ні пишних модуляцій ні контрапунктових «ухищрений». все так просто, але в тій простоті видно всю душу українського народа. Гарний хор!

Входить панна. Одним коротким панським «Вийдіть!» закінчує чарівний спів чужої кляси Дівчата виходять. Оркестра сумно доспіває їх перервану пісню. Гарно й це вийшло у Лисенка.

Панна сама. Перехід від сільських квітів до оранжерейного букета з трояндами на дротинках По ремарці—«Марильця стоїть замислена, а далі тупає ногою», а по музиці ніяк ногою тупати не приходитьсь, бо в ній той настрій, про який сказав би: *rapna rozmarzona*. Взагалі лібрето тут підгуляло. По ремарці треба зривати з себе прикраси й співати при тім:

На що мені це срібло і злото
І камінь, оксамити, едваби?
Щоб худчій віддатися?

(як бачимо, панна заразилася еманціповими ідеями ХІХ-століття)

Ні, не піду та й годі!
Сказала мамі, що з такими
Вдруге й говорить не буду
Та й уже... і т. д.

(між иншим в постановці усю оцю беліберду було випущено—і добре зроблено).

От коли діло доходить до арьетти Марильці (*tempo di Mazurka, poco Moderato*, четверть 134), то тут уже й безладне лібрето нічого не могло зіпсувати—і арьетта знаменито удалася Лисенкові. Видко що й польська музика не була чужа йому; десь мабуть предки наслухалися з надвору у одчинені вікна панського палацу. Але лібрето, лібрето!...

Всі до мене тії дуки
Простягають жажно руки
І благають стать до шлюбу,
А я їм копилю губу...

Як добре, що часом музика може не залежати від лібретової ерунди й може говорити своє. Отут яскравий приклад тому. Музика—се блиск польської тодішньої цивілізації, це спів, що повстав на володінню цілими ключами з тисячами підданих в тих ключах; це запах дорогих привозних пахощів, коли там десь за вікном мочать баби коноплі й лізуть потім у чорну холодну грязь; це брильянтів тріпотіння, низка перел на білосніжній шийці. А лібрето—хохол у сюртуку.

Входить татарка. Робить компліменти панні (попробувала б инакше!), а панна маніжитьсь: «хіба ж я гарна?—а потім: «Ну, не бреші» (оце вже прямо, як у баби Горпини на вечерницях).

Вилазить Андрій з комина. Дівчата спочатку лякаються, потім панна пізнає Андрія, велить татарці причинити двері («аби хто не сплямив честь»...). Роспочинаються жарти: панна вбірає Андрія в жіночі убори, пустує, тягне до танцю, розсипається сміхом, про який А. Толстой казав—«как рассыпанный жемчуг на серебряное блюдо». Все те в темпі вальса, зроблено зручно, блискуче, ефективно, з настроєм, Як бачимо, й тут Лисенко дав усе, що від нього вимагалось, й тут показав себе майстром.

Стук у двері, Переполох. Дівчата не знають куди дівати парубка. Та й у того настрої, очевидно, зіпсувався. Він досі мовчав, ошоломлений каскадом чисто польської веселости дівочої, стояв дурбас-дурбасом, як і помагається хуторянину, але тепер і він відзискав мову: «пусти мене—я у вікно плигону». Іменно—плигону. Це з другого, бач, поверху. Хлопець

надіється на свої мускули, викохані на хуторянських розкошах, але дівчата, як ніжні сотворіння, того не розуміють, бояться й запропонують свої средства: панна каже лізь під ліжко. Еге, добро тобі казати—лізь. А гонор козацький? (а до того хто його знає що воно там ще стоїть під ліжком...). Вихід знаходиться в тім, що ховають Андрія за ширми.

Входить воевода. Сварить на дочку, що відмовила такому женихові. Андрієві не терпиться за ширмами («Не буду тут стояти»). Квартет, в яким Марильця боїться за козака, татарка за себе, воевода має свої клопоти з отим шлюбом, а Андрій виспівує своє кохання і таки врешті стрибає у вікно.

Воевода кричить, за сценою кричить челядь (її таки й справді було повно по всіх кутках). «Хапайте! Злодій! Держіть! Пильнуй направо!». Суєта за сценою, суєта на сцені, суєта в оркестрі. Вбігають дівчата покоеві, Воевода допитується у татарки хто тут був, а та приминює одвічну жіночу тактику й божиться-кленеться, що тут зроду-віку не було нікогісінько, що то хтось розбив вікно знадвору. Вбігають слуги, але все надаремне—«Злодій утік!» «Утік» співають усі з ремаркою *maestoso*. Бач *maestoso* втік, а не як небудь. Завіса. На тім скінчилася перша дія.

До другої дії є антракт. Темою його взято журбу матері—бо дія ж відбудеться на далекім Тарасовім займищі. І у Гоголя теж та частина поеми («Тарасася Бульбу» можна назвати поемою), що відбувається на хуторі, овіяна лейтмотивом материнської журби. Антракт сей дуже гарний у Лисенка. Тихою скаргою плачуть колісково скрипки, чаечка вьється, об доріжку бьється, до доріжки припадає, чумакив благає—все за діток. А їх уже поварили у соціальной каші.

Гарний антракт. Взагалі в опері усі антракти дуже гарні—бо нема лібрето, отого кайдана залізно-неудобоносимого.

Завіса підіймається. «Будинок Бульби на хуторі, Старосвіцька¹⁾ світлиця: круг стін ослони, лави килимами вкриті. На полицях коштовні кулки, срібний посуд, різна зброя». І знов чудовий вступ (всього 8 тактів); мов прелюди чарівні звучать усі ці інтродукції. Прямо хотіло би ся їх у окремих збірничок завести.

Дівчата прибірають у хаті. Музика співає за них буденну мельодию праці, коли руки ото самі роблять привичні рухи, уста сами співають, а думка десь далеко-далеко. В хаті тихо, пахне хлібом та васильками.

Такі місця, як се, мало будуть зрозумілими чужому чоловікові. Є річи (в літературі й музиці), які можна зрозуміти тільки, будучи близьким національно. Що, наприклад, чужинцеві скаже фраза

Садок вишневий коло хати
Хрущі над вишнями гудуть.

Нічого. Не зрозуміє він і сам, не зрозуміє й того, що власне тут подобається українцеві. І висміє. Скаже разом з Тургеневим, що хохол сам співає «грає грає воропає» й сам плаче.

Стара Настя клопочеться—то ж сини їдуть.

Хвала Богу, що скінчилась мука
Хоч оддишуть на розкошах дома
Коли б Бог їх сохранив в дорозі

¹⁾ Відносно чого вона «старосвіцька»? Чи відносно XVI чи XX століття?

Це теж надвичайно художньо передано в музиці. Коли б усі речитативи велися так – нічого би проти них неможна було мати. Слідуюча арія теж удалася Лисенку: він зумів передати в звуках душу жінки XVII століття, що «сама, усе сама»...

На хвилекку, на мить одну
Мені коханячко веселкою блиснуло
Але в чаду пожеж і буч страшних
Той промінь згас

Єдина радість—діти, але й тих відірвали від серця, післали в далекі школи. Ну тепер, хвала богу, все скінчилося: сини вертаються; згодом трохи одружу їх, а там бог пошле онуків і то буде щастя.

Хай невістки по хазяйству,
А я до дитини—
За колискою згадаю
свої давні днини;
Пригадаю й заспіваю:
«Люлі, люлі, люлі!..
Налинули до хлоп'ятка
Біленької гулі»...
А воно ж то усміхнеться,
Промінням огріє
І старече моє серце
Знов помолодіє.

Як бачимо, навіть у Старицького се місце вийшло на зле. У Лисенка міні, індивідуально міні не подобається, так би сказати аріозність цього співу; міні здається, що в жертву отій аріозности принесено душу матері. Як на приклад такої аріозности можу вказати хочби на кінець: Ми би тепер для співу скарги материнської таких закінчень не уживали.

Вхдить Тарас. І знов прелюда така, що на протязі якихось чотирьох тактів, говорить дуже багато. А забалакав Тарас—і знов банально Бо то і не сфера життя і не сфера музики, оті оперові балачки. Від життя вони далеко і від музики далеко.

Тарас каже, що він уже й боровся із Остапом. Гості підсміються:

Батько з сином привітались кулаками!
Та ще й садять, аж боки тріщать і ребра.

Це місце знов є прикладом того, як слова можуть говорити одно, а музика зовсім друге. В музиці ви чуєте, що оце гості прийшли, українці, до української хати; зараз скажуть щось жартливе хазяйці, хазяїнові—бо така вже вдача, і сядуть за стіл, і тут все з жартом, бо весело під сонцем українським—соняшник он зазирає у вікно, запах чудовий льється у розкрите вікно. Це у звуках. А у словах—зрештою самі бачили.

Тарас хвалить Остапа, що добре б'ється й радить отак само бити кожного («оттак кожного періщи»...) Невже ж таки так кого вздриш і лупи? І додумався ж Старицький. Зрештою й Лисенко йому тут під пару—музикальна січка.

Тимчасом накрыли стіл і розпочинається бенкет козачий. Багато міг би тут зробити Лисенко, бо й кому ж іще живописати козачу старовину, як не йому. А от—не зробив. Не бачимо побідної козаччини, що вмiла й битися на полях, вмiла й погуляти до-ладу.— «Прославний хор» написано широко, і гармонізовано цікаво, з рясними модуляціями, але що ж... у нього, тоб-то у хора, є попередники; хоч і не в нашій літературі, а все ж багато маємо і «Слав» і «Слався». Тому й Лисенко тут тільки повторив, а не створив.

Далі йде одно з вирашних місць Тарасових: він бере торбан у руки й співає «Гей літа орел та літає сизий (*allegro fuoco*, половина=90). Чудова інтродукція на потужних ходах басів обіцяє дуже багато. Перша фраза справжує надії: щось сильне, могутнє широке, як тодішня епоха, як тодішні сталеві характери. Але сили вистарчило у композитора тільки на першу строфу (як часто бачимо ми цю хибу у Чайковського), далі—тільки ноти. Вставляються часом навіть живцем узяті епізоди з козачих пісень, як от, напр., оригінальний хід терціями, який зустрічаємо в пісні «Ой пили—пили та козаченьки»—але й це не рятує. Навіть чудова тема басів, що проходить у різних модуляціях через цю арию,

не рятує. Що ж сплутало тут Лисенка? Міні думається, дві речі, а власне. Насамперед прямо неможливе якесь лібрето, що вже всякі мірки трафаретності переходить (не всякий же раз можна «преодолеть» лібрето й писати одно, коли слова кажуть зовсім інше).

А друга річ, що сплутала Лисенка, се якийсь надзвичайно малий діапазон, що він його дає Тарасові. Написано що це *basso cantante*—а дано йому простору на якусь октаву всього-навсього. Правда треба милосердитися над артистом, але не в такій уже мірі, бо це вже не милосердя, а якийсь страх—що при вищих нотах не знайдеться виконавця. А зрештою річ не в високих чи низьких нотах, а в тессітурі. А Лисенко відводить своєму Тарасові якихось 5—6 звуків і блукає посеред них, як пошехонець поміж чотирма соснами.

Закінчивши пісню, Тарас за одвічним заповітом Перебенді, починає веселої—«Ой гоп того дива», а далі й «Горлиці»—і Лисенко входить у свою сферу, сипле звуками, модулює, граєть жемчужинами. «Горлиця з *d dur* перескакує в *f dur*, далі в *a dur*, знова в *f dur*. Вискакують дівчата, розпочинаються танці. Оце вже своє! Тут конкурентів нема. Не мало російських композиторів бралися написати «гопак», «козак», і Мусоргський, і Чайковський, і у Римського-Корсакова в «Майській ночі» є «гопак», де Каленик, танцюючи, приспівує «Гоп-трала» (чому вже не «тру-ля-ля»?)—так хіба ж то можна порівняти з Лисенківськими козачками?

Одно тільки недобре: що коли в козак вставляються вокальні репліки, то вони даються або Тарасові або Товкачеві, тоб-то басам. І на фоні звукових брязків, бризків, блисків оті низькорегістрові репліки роблять вражіння порожніх місць. Вони взагалі, ті репліки, суцубо зайві, але коли вже їх давати було, то в усякім разі не басам.

Після танців увіходять Остап з Андрієм уже в козачім убранню. Тарасові подобаються сини, він хоче похвастати ними на Січі й каже, що завтра ж іде у дорогу. Це несподіване рішення усіх бентежить. Квінтет розпадається на ряд дрібніших ансамблів (Мотря, Андрій, Тарас; потім

Настя, Мотря, Тарас і т. д.), але нарешті звучить повно та ще й з додатком хору. Такі великі ансамблі ніколи не виправдують кількості покладеної на них праці. Тонкості гармонізацій, більша чи менша зручність в оперуванні контрапунктом, імітацією й іншими ознаками «высшей школы верховой езды»—це все стає вже не средством, а ціллю й перестає цікавити. Точнісінько так як з технікою у віртуоза: коли вона стає ціллю, то й віртуоз стає машиною, а не музикантом.

Тарас б'є горшки й миски, але екстази нема, й ця виходка тільки смішить. Жіноцтво ніби лякається тих лицарських учинків і тікає, за ними й гості («спотиху виходять»). Зостаються Настя й Андрій.

Слідуюча сцена—одно з найдраматичніших місць усієї опери. Фраза

Ох, діти мої, квіти мої..
Ох, порадьте, люди добрі—
Одбирають, порятуйте!..

се такий вибух жіночого материнського горя і то матері XVII віку, що тільки через те що Куліш називав «туподумством людським», або через «індивідуальний підход» можна те замовчати. Тональність міняється e-moll, мало пригідну для виявлення жалю, але і в ній яка безодня розпачу.

Сини мої, соколи, орлята!..
Мабуть доля моя проклята
Сиротою вік свій звікувала—
І на старість сиротою стала...
Хто ж мені склепить на смерть очі?
Хто ж поставить хреста на могилі?
Чужі люди, не ви, діти милі...

Андрій потішає матір, що він її ні при яких умовах не забуде й хоч у сні прилине розказати про своє горе.

Дитя моє—чим же ти ще хворе?—питається мати—і йде дуєт материнською жалю й молодій печалі. Дуєт прекрасний, але як і всякий дуєт, він уже драматизма чи, вірніше, екстази драматичности не передає.

Входить Тарас—і знова починається блукання у трьох соснах. Коли на заклик Тараса й ще де-хто з молоді виявляє охоту їхати до Січи, маємо змогу любоватися такими красотами трафарету Старицького:

Що то значить наський звичай!
Тут гуляли—а за хвилю
Хоч за соту навіть милю.

І посеред цієї банальности й словесної й звукової—нараз шедевр української музики. Це голосіння Насті.

Хто одніме в мене діти?
Я не дам, не дам нікому!
Буду битися, як пташка,
Буду гризтись, як вовчиця.
Вбийте, вбийте мене люди,
Нащо труп лишати вдома

Се така безодня горя української жінки, така глибина проникнення в народню душу, що се місце в хрестоматії треба писати, учитися по ньому. І напиши таку річ російський письменник—скільки б говорили про неї, як розібрали би нота по ноті, показували би всьому світу—дивіться

що у нас єсть, що створив геній нашого народу. А ми, «хахли», не тільки проходимо мимо, а навіть закопиливши губу, ховаємо після першої ж вистави.

Тарас каже, що сини вернуться, але мати не вірить.

Ох, не вернуться я чую—
Підступа нудьга смертельна...
Ні, не вернуться, я чую:
Вони ляжуть на чужині,
У глибокій домовині

Чим тобі я провинила,
Милосердний, милий Боже,
Що мене ти вік караєш,
Одбираєш мою радість
І остатню мою втіху?

А коли таки знаходить момент розлуки—мати не витримує й падає непритомна. Її уносять, уходять сини на будучу смерть, а музика звучить похоронним співом на глибоко тоскливих басових ходах, що повторюються все тихше й тихше, скрипки уходять трелями вверх і щезають там десь високо, як взагалі щезає весь дим людських болів, страстей.

Третя дія—Січ Запорозьська. Антракт—се така характеристика Січи, яка небагато кому удасться після Лисенка. Завіса опущена, але за нею чуєш, як там гуде й клекоче людськеє море. Нема голосів, нема індивідуумів, є тільки колектив, що гуде й шумить тисячма голосів. А на тлі цього людського прибою—тосклива мелодія. То голос історії. Він каже «Суєта суєт і всячеськая суєта...»

А слідує *Adagio maestoso!* Яка краса! Все чим наслухалося вухо композитора, коли він з уст народніх записував козачі пісні, все чим назвувалася його душа як сина свого народу, всі атавізми й рефлексії, які зближають нас з минулим нашого колектива—все тут зазвучало.

Це сам колектив співає. Усіма своїми піснями зразу. Всі вони тут звучать. І ті, що складав їх, як ще уперше повставав з Мухом чи ще яким безіменним протестантом, і ті що складав їх уже плачучи: «наші шаблі заржавіли». Простогнали, пролинули звуки й стихли... і знов тільки море людське запорозьське клекоче. Підіймається завіса.

«Січовий майдан. Запорозці вештаються по майдану, лежать гуртами мальовничими. П'ють. Тарас Бульба частує-трактує козаків і в розмові з ними підбурює проти кошового».

Запорозці співають. Що ж вони співають? Чим розпочинаються перші звуки нової в музикальній літературі картини—картини Січи Запорозької? Бо бачив український горожанин по всіх великих містах свого рідного краю й шабаш відьом німецьких, і суєту поміщичого дома, російського, і молитви в єгипетському храмі, і смерть за царя-батюшку, і самоспалення релігійних фанатиків—і чого чого тільки не рисували перед ним на оперових сценах. А от Січи Запорозької ніхто йому не рисував. Оце вона уперше появилася на кону.

Що ж співають оті запорозці? «Гей, не дивуйте, добрі люди, що на Україні повстало». Тільки не те, яке ми знаємо. Знайомий мотив тільки

на початку, далі він модулюється, а потім і зовсім зникає, дається інша мелодія, з відтінком меланхолійності (парафраз одної з народних пісень).

Мелодія гарна, пісня гарна і розроблено гарно, але... якось не на місці тут меланхолія й ніжність. Тут би треба хоч б ту ж «Гей не дивуйте», але в широкій гармонізації, треба буйності, звуків—а те, що дає Лисенко, добре співати у присмерок, потихеньку, як от любили за наших часів співати «зібралися всі бурлаки».

І це місце—теж зразок окремоти слів і музики. В музиці така ніжна гармонія, м'яко спадають тенори—а в словах «вражі ляхи нас докнали... шкура... сало... ллють за живу шкуру сало»... Чорт зна що!

Тарас під'южує товаришів щоб скидали занадто миролюбивого кошового. Запорожці нарід емоціональний, підбити їх легко—і от уже полинуло табором—«На бік»!.. Треба лицаря обрати, і в поход мерщій, до бою»!.. Вже боеві фанфари зазвучали, тривога пішла по лагерю. Забігали козаки, а звуки ганяються за ними.

Зайво вставлено речитатив Андрія й дует його з Остапом—се розхоложує колективну сцену. А до того ж і ерунду словесну несе тут Андрій:

В поход! В поход! Як серце занялось!
З грудей немов аж вискочити хоче...
Нові краї, нові вражіння ждуть,
Гукання, крик, сталевий дзвін і посвист!..

Прямо як який-небудь денді англійський за «новими вражіннями» заскучав. Та й музика тут не краща:

— Цілком як вальс Кліко. Для звичайної опери то воно й підходяще, але для української ні.

І слідує роздумування Андрія не дають чого треба.

Скажи міні, темрява доле
Що присудила ти міні?
Чи слави лицарської поле,
Чи сон довічний у труні.

Ні, «паду ли я стрелой пронзенный» краще.

Вбігає Остап. От для нього війна й він для війни. Для романтичного Андрія там і слава і смерть і навіть «нові вражіння» (і додумався ж чоловік!), а для Остапа нічого там нема—війна тай тоді. Андрій нараз чомусь просить брата

Остапе брате!.. Ми з тобою
Немов два явори росли
Не розлучайсь зі мною в бою,
Не кинь мене в чужій землі.

Якісь передчуття мучать його душу, йому здається, що він уже не вернеться з походу. На запит Остапа чи не боїться просто він, Андрій відповідає, що він кине́ться у січу поперед всіх і навіть «напьюся вражої руди». Ото так лірик! І хоч се тільки так говориться, але все ж Старицькому треба було би поводитися обережніше з психологією героїв. Та й музика не дуже удачна: в $\frac{6}{8}$ блямають собі якимсь ресторанным пошибом складений дует та пьют руду. І кінчається ота дуетина (то єсть duettino, а то дуетина) на зразок «(смѣло, братья, вѣтром, полный», а брати «обнявшись, вибігли з кону геть». Нарешті! Коли б і зовсім не появлялись,

то ще б краще було, бо було б однією неудачною сценою менше в опері, а головне—не переривався би малюнок Січі.

Б'ють літаври. О, це вже інша річ! Зразу попадає композитор у свою сферу. Біжать запорожці з усіх боків. В оркестрі закликаючі акорди, суєта. Тут нема уже банальних звуків, тут усе доцільне, на місці, живе і говорить.

Гуде запорожський вулик, висипали пчоли. Не всі ще знають по-що бито у літаври. Шум, галас і нарешті крик: «На бік кошового! Баба він! Такого нам нетреба!» Правда знаходяться й оборонці: «Чим кошовий вам цей незгоден?», але крик «На бік» перемагає. Кошовий кладе булаву, старшина собі, але проти старшини ніхто нічого не має, вона зостається.

Тепер повстає питання—кого-ж вибрати на кошового? Запорожці радяться, передвиборне можна сказати зібрання. Тарас із Товкачем ведуть передвиборну агітацію. Оркестра бурлить там десь на басах, зрідка вирвуться скрипки, мов вилається хто закрутисто.

Запорожці поділилися на три групи, в данім разі три хори. Одні кричать Шила, другі Бородатого, а треті самі не знають кого, тільки охають обох кандидатів. Товкач підказує: «кричіть Кирдягу»—от звучать у трьох хорах три імени. Але Кирдяга видимо перемагає—і скоро сильним уніссоном на *f* (тональність *f dur*) перемагає Кирдя-а-ага!..

Кличуть Кирдягу. Музика заспокоюється трохи. Тріолі, що завжди так багато додають спіху, замінюються восьмими, четвертями, половинами; темп *allegro* переходить *allegretto*, далі й в *andante*. Січові діди просять Кирдягу на отаманство.

Але й Кирдяга знає козацький звичай—і відмовляється по раз перший. Нетерпелива товпа хоче, як завжди, ламати всі звичаї—«Годі там коверзувати! Годі!»

По-раз другий підносить бунчужний військові клейноди—по-раз другий відмовляється Кирдяга, і то вже на повній павзі оркестри. Товпа присмирніла й сама вже любить свій обрядом.

І нарешті третій раз подають клейноди, Кирдяга бере їх—і з цієї хвилини стає повним хазяїном життя й смерті тисяч душ. Тут хотілося-би буйного вибуху запорожської радості в товпі, що перемогла, але—лібрето дало тільки нікчому фразу: «Добре, до ладу. Як треба. Гаразд знає наш козацький звичай»—і взрив пропав.

Чотирі січові діди беруть по жмені землі й кладуть Кирдязі на голову. «Земля еси і одійдеш у землю. Звеличала тебе наша воля—наша воля й скинуть тебе може». Це йде в поважних октавах чотирьох басів, а в аккомпаньяменті глухі звуки *II*, одвічної матері всього живущого і мертвого—Землі. Це місце добре можна зробити на сцені.

Кирдяга присягає голову свою покласти за Січ, Україну й Віру; уся рада кричить славу кошовому, Запоріжжю й Україні. Гукнули гармати, Кирдягу вкрили прапорами, корогвами. Труби, зазвучали—се честь лицарська воздається, колектив шанує свого вождя.

Хто нам ще написав таку сцену?

Фіналом до 2-ї одслони служить сцена приходу післанця з Гетьманщини, який приходить і оповідає про неможливі річі, що там кояться.

Громада запорожська не хоче тому вірити, але післанець запевняє, що се так. Запорожці запалюються до помсти, й сцена закінчується хором. Особливого нічого в тім фіналі нема.

Антракт 4-ї дії дуже гарний (в оркестровці удався краще всіх). Це любовний спів (чується тема Марильці). А вже в блискучім tempo di riasa—цілковита перемога польського елемента: полька подужала.

Сама дія розпочинається картиною ночі в обозі під Дубном. Інтродукція знов чудова. В низьких одноманітних ходах басів чується важкість темряви ночної, стоять безладними купищами вози козацькі, може десь гуляйгородину готують (в роялю це місце звучить чудово—в оркестрі пропало).

Не спиться Андрієві. Не хоче його душа «ні буч, ні чвар, ні крови, а співів лагідних і розкошів палких». Перед очима встають картини минулого (каватина в tempo Adagio, четверть=54), Київ, панна... Він сам дивується, як зразу зародилося в його душі кохання—і не гасне, й не погасне, ніколи, «в могилу навіть ляжу з ним». Образ коханої не кидає його ні в день ні в ночі.

О зоре, зоре! Де ти сяєш?
Кому даруєш тихий рай?

Але що-ж... «шкода й гадать: не бурсакові про тебе марити» й лягає знов на воза.

Прокрадається татарка, знаходить Андрія, оповідає як панночка терпить голод у Дубні. Далі прекрасна арія в східному стилі—татарка вперше розкриває перед Андрієм тайну своєї панни—що й її серденьку не чужий чорнобривий козак.

Ох, лети-ж, мій собою!
Там і втіху і долю
Й щастя дадуть.

Що-ж—і тут Лисенко виказав себе майстром, і тут витримав стиль, і ця арія нічим не гірша арії, скажім, Кончаківни, але про арію Кончаківни скільки писалося (хоч-би Фіндейзен), кільки говорилося, а тут—навіть на першій виставі ця арія попала в число купюр.

Андрій трівожиться за долю панни, збирає харчі, хоче йти, але тут прокидається Бульба. Крізь сон: «Хто з тобою там балака? Якась баба чи мара?» І цей сонний настрої ліниво повзе по басах (у Андрія найглупіша з усіх реплік: «От утяпавсь»!..) Далі йде маленьке, але надзвичайно цікаве тріо: сонний Тарас, на смерть перелякана Татарка і не менше неї стривожений Андрій. На тлі legato в басах переривчасті в ріано ходи (такт $\frac{3}{8}$) з павзою $\frac{1}{8}$ на третім ударі. Тріо настроєве. Тихо, крадучися, Андрій з татаркою уходять, музика гасне разом з їх утечею (diminuendo, smorzand).

Друга одслона—каплиця в палаці дубенського воєводи. Знова орган і знова хор молитвенний—двічі один ефект в опері. Жалібна молитва, унісонові ходи—все честь-честью. Марильця не може молитися, бо її очі шукають милого, але де?—«де яретичі вороги». А хор все звучить і звучить—«Милосердя нам отверзи двері»... І так воно якоесь аж дивно: у звуках молитва, жалібна молитва покірних «божих рабів», але послухайте щоб вони співають у тих торжественно-унилих звуках.

Рознеси схизматиків ворожих!
Хай не родить в їх ніщо во віки,
Хай не знають що таке діти,
Хай погинуть, як роса на сонці!

Оце вже справді виходить, що музика «на небеси», а слова «от лукавого».

Марильця (*con ultima dolore*) співає свій жаль, але Старицький дав тій скарзі якісь простонародні форми

Чом малою мене, мамцю,
Не втопила рано-вранці,
Дала очі, дала брови—
Не дала тільки долі.
В моім серці, но отрута,
Бо впьялась гадюка люта!
Висси ж, гадино, із його
Постать ворога милого,
Щоб ніколи не дізнались
Чим зрадниця закохалась

Музика краща слів. А хор тим часом дужчає, дужчає, спів Марильці переходить в екстазу (сильні місця у фразі «хоча на мить прилинь, мій раю, дай щастя серденьком спізнать») і все закінчується сильним акордом з кінцевим *si-bemol* у сопрана. Хор уходить, поволі тихне й орган—Марильця зостається сама.

Тихо входить татарка з Андрієм. Марильця в найбільшій схвильованню може тільки сказати: «небесні янголи, подайте міні силу»... В неменшій схвильованню і Андрій і співає «в заласі» (се одно з укованих Старицьким слів, але не приростилось; дочка перекладає як «въ восторгъ»)

Яка краса! Яка небесна краля!..
Не спогадать (?) такого дива див.
Чолом у діл схилитись перед нею,
Перед цією святинею землі.

Досить прозаїчно, хоч і реально, перебиває це «заласся» татарка реплікою про «хліб і харч». Музикальна льогіка хотіла би обійтись без цього реалізму.

Марильця дякує Андрієві за те, що він простяг руку допомоги, і від зворушення не може говорити. У Андрія теж не стає слів («я... мені... німіє річ»...). Татарка уходить, розпочинається сцена де так багато-багато може сказати композитор. І говорить. Але оте гаспидське лібрето прямо убиває: От розпочинається *andante cantabile*; *rosso allegro*; *con dolore*; *rosso mepodmosso*—самі ремарки вказують на підняття настрою двох закоханих—і нараз дурацька фраза: Андрій «до Марильці з опаскою—«О, ясна панночко! На перший раз найменч тра їсти хліба, бо він завадить може страх»!.. Пху!..

Слідуюча арія Андрія (в *g-dur*) «зоре моя вечірняя, чого тобі треба?» це єдина з арій Андрія, де чується український дух (се мабуть завдяки першим словам). Андрій пропонує панні все чого вона лиш схоче, не вагається разом зі Старицьким і підбрехнути трошки, бо каже, що у нього ніби є три хутора, табуни, срібло-злото й т. и. І де там у парубка будуть три хутори?

Все віддає Андрій. «І Дніпро покину за їдну твою ухмілку» каже він, пам'ятаючи Шевченкове—«немає другого Дніпра». А панна у відповідь на те все—плаче. От і розбери жіночу натуру...

Скарга Марильці знов у музиці носить один характер, а в словах другий. Слова, я знов сказав би, дуже простонародні

Ой мамуню моя кохана, єдина—
З'ясуй мені, голубко сивенька,
Чи ти мене змалку в барвінку купала
Чи ти на поталу мене годувала!
Ой доле щербата, мій кате ворожий і т. д.

Щось ми не чували, щоб польські матрони купали своїх доньок у барвінку...

Музика ж тут була би гарна, коли б не йшла так безпардонно за текстом. А то всі оті ремінісценції Марильці, що угодно було Старицькому повставляти в уста панни, Лисенко неухильно перекладає на музику — і виходить задовго. Ніякого темпераменту не стане на 5 сторін. Андрій і собі розводить філософію на тему - «не може бути, не може статись, щоб от такій святій красі на втіху лихові достатись». Аж нарешті темп розмови прискорюється: Андрій каже, що він за неї готовий кістками лягти, а Марильця відповідає—

Тобі кохать мене невільно,
Тебе зове твій заповіт—
Братерство, батько, Україна,
Ми ж вороги ще з давніх літ

На це Андрій, до кінця стративши голову
Що мені батько і родина
(сильна фраза октавами в аккомпаньяменті)

Коли ж так—немає в мене нікого! Ні духа
(в музиці «ні дұха», але хоч і так хоч і так—фе!
Всіх цураюсь, прич тебе я!

Це місце максимального драматизму, але в музиці його не стало.
Далі Андрій вже покотився мов з гори:

Хто сказав, що Україна
Моя крєвна є родина?

Все це демоничні місця, фатальні, але в музиці того нема. Слідуючий дует (се його тема чулася в інтродукції) гарний, динамічний, але самотнього мало, пахне «Евгенієм Онегіним». Це те, що можна було би назвати «гарненький мотивчик», а тут так хотілося би бачити щось більше. Це ж вічна драма нашої народности! Поїдьте в Галичину—скільки там Андріїв—на кожному кроці! Он Марильця до змії, яка впьялася в її серце, каже: «висси ж, гадино, ти з його постать ворога милого, щоб ніколи не дізнались чим (?) зрадниця закохалась». Тобто полька зрадницею себе називає за одне тільки глибоко заховане в душу почуття. А Андрій?

Входить воевода, дякує. Андрій каже, що він—«одно б благав—дай перлину цю»!.. Ну, звичайно, «недоумение», родинний диссонанс, розрішення його в консонанс—і родинне trio: Марильця клянеться «повік твоєю бути» (не витримає полька...), Андрій клянеться сам не знає в чім, бо—«в голові страшений чад (я думаю!..), в серці щастя і отрута і кохання дивний яд». А воевода дякує свого польського бога, «що послав нам ворога за сина». Тут уже й реалізм к бісу пішов.

А нарешті—«Помолимся ж ми, діти, Господеві»—і впять молитва. Щось їх забагато в опері.

Слуги вносять «срібні теляги і цінну шаблю», Андрій убірається з убрання польського рицаря. Жваві, я би сказав навіть легкокомісні звуки з оркестрі. Цікаво, що всі композитори уявляють собі польський елемент конче легкокомісним: *rolaszka*, *mazureczek* і більш нічого. А мідяні бики, з яких палили повстанців українських XVII-го століття, а дефензива, з якій палють повстанців XX-го століття, бач в характер поляка не входять.

Марильця перев'язує новоспеченого полковника шарфом—і ця ганчірочка сплутує бідного хахла дужче отих самих телягів. Закінчується знова усе «Славою»—тільки вже *Alla rolassa*...

Антракт 5-ї дії... в усякім разі не кращий з усіх. Є тут основні моменти усієї дії—і заклик на герць і теми бою, але все те в малій силі. Бо й сама дія вийшла найслабшою з усіх, хоча й крила в собі найдраматичніші моменти.

«Місто Дубно в облозі. Запорозьке військо табором розташувалося на площі побіля мурів Дубна. На переді обозу намет наказного Тараса Бульби».

Сумні думи посідають наказного. «Сю ніч ляхи нас сплячих обійшли, а Січ без нас татари зруйнували; ось тепер ми тут у половині, бо друга рушила за хижакон в погоню». Тарас велить принести горілки, забуваючи, що по запорожському неписаному закону горілка під час походу була річчю забороненою. Гоголеві можна було того не знати, а вже Лисенкові й Старицькому годилося б і знати. Тим більше, що вся та сцена абсолютно зайва, написана тільки ради отих трьох знаменитих Гоголевих тестів. Правда, в темряві 90-х років, коли слово «Україна» було страшним, перспектива гукнути зі сцени.

А тепер—за Україну!

Хай пишає всім на славу!

а запорожці в червоних кунтушах щоб відгукнули громом.

Хай красує! Хай пишає;

Ворогів під ноги топче!

(ясно—хто вороги...) І потім у FF

За Вкраїну! За Вкраїну!

кажу, що це все було заманчиво, але нам здаються в опері ті всі тости й довга балаканина перед ними зайвими.

Далі Тарас, як наказний видає повеління— за всяку ціну здобути місто, взявши його «на гард» (штурмом).

А котрі між вас зубаті—

Зачепіть ляхів тих словом.

Зачепіть їх уразливо,

Аби виманути в поле.

Запорожці розбігаються. До Тараса підходить Янкель і каже, що бачив Андрія у місті (характер мови Янкеля підкреслюється легенькими форшлягами—се делікатно...). Тарас думає, що Андрій попався в полон, переживає поневірку, але Янкель рисує зовсім иншу картину—і от наступає сильне місце. Янкель каже

Таки зараз, як протурять запорожців,

І весілля у їх буде—

Пан Андрій казав протурить.

Можна собі уявити яке вражіння мусили справити такі слова на просту душу Тараса—і в музиці се прекрасно передано короткими $1/16$ на обривистих ударах баса. А вже фраза

Ох... яку тяженну каменюку
Він на мене скинув!...
Вона тисне і гнітить до долу
Мою сиву голову...

ця фраза прямо зворушує. А слідуюче *andante molto moderato* (четверть—70) —це єдина арія Тараса, де є Тарас. Схвильований до посліднього фібру своєї душі, але суворий і неприклонний—він усе віддав би, аби хтось запевнив його, що дійсність не є дійсність. Великим імпетом падає душевний крик.

О! Будь клята тричі година,
Що сплотив я сина
На позору, на догану вічну!
Вирву я чуприну свою чесну
Утечу від сорому людського
В темний ліс до сіроманця звіра.

Одного йому треба—правди, дізнатись правди. І з цими словами—«Правди! Правди! Я дізнаюсь правди» він біжить зі сцени. Ні, і ця сцена доказує, що драматичний елемент не був чужим Лисенкові¹⁾.

Далі йде прекрасна сцена «герця». Сонце сходить—ну, воно в усіх оркестрах і операх сходить однаково. А от далі—запорожці, оті зубаті, починають зачіпати ляхів. І такі ехидні звуки в аккомпаньяменті. Зверху неначе й лагідні, а всередині шорсткі та колючі, немов сарказм український. І на тлі цієї влучної, дотепної музики—занадто вже убого звучить старицьківське гостровуміє. Ради нього неварто було б і кріпосної брами одчиняти.

Але оперові ляхи думають инакше. Чуються удари гармат, а далі—«починається січа, бьются лава на лаву, вискакують герцьовники». Картина битви. Що-ж про неї сказати? Мабуть битва—це щось таке, що не може бути змальоване людськими средствами. Не знаємо ми такого людського твору, де би сказали—змальовано в закінченню. Он Толстой, готовлючи матерьяли до «Війни й миру», побуваши на Бородинським полі, писав у листі: «Але ж бо й картину бою Бородинського я тепер нарисую!» А як прийшлося рисувати, то побачив, що навіть на його палітрі, на палітрі Толстого нема потрібних фарб. Так і в музиці. Індивідуальними змогами не наповниш колективної простороні. Бій—це хаос.

От і в даній опері. Бій як бій, оперовий звичайно. А от слова у нього вставлено надаремно—вони до картини бою нічого не додають; а до того ще мають говоритися пошоптом, як от напр. передсмертна репліка Шила: «хай живе... славетна Україна.. поки... сонця»...

Тут і Гоголеві запитання «Гей панове! Чи є ще у вас у ладівницях порох? Не знемоглась лицарська ваша сила? Чи ще не гнутьса козаки?»

1) Кінцеве слово прав-ди і потім ще раз: «я дізнаюсь» прав-ди звучить не відоме Сусаниновське «Чуют правду». Це дрібниця, але коли одне слово чуєш на одних же і нотах, то се впадає в ухо.

А запорожці відповідають: «Ще батьку, є в нас порох, гожі наші шаблі, за нами постать, ворог утіка».

«Трублять сурми. Міська брама одчинилася, виступає свіже військо польське, на чолі його Андрій у лицарській одежі, в телягах із шарфом через плече. Починається знову січа. Андрій Бульбенко, наче буря, ринувсь у січу, руба, кришить запорожців на обидва боки» (далеко людські слова стоять від людських же понять! Це, бач, на оперовій сцені треба «кришити»-живих людей!)...

Тарас просить заманити сина до лісу. Як тут далі у Гоголя блискучо! От не пам'ятаєш слів, а мов живе перед очима сцена, як виринається з гурту десяток лицарів і один плашмя шаблею ображає Андрія... Нічого подібного, очевидно, неможна зробити на сучасній сцені, то все будуть натяки.

І нарешті—кульмінаційний пункт опери—стріча батька з сином. Страшне—«Стій»!... яке перериває зразу все, і шум битви, і гірлянду Андрієвого кохання, і стогін далекої матері на далекому хуторі. І думається що се місце буде кривавими якимись кострами горіти в партитурі— а воно ті ж самі чорні точечки, крапочки та лінієчки. У живому виконанню на сцені це можна сильно проробити.

А що тепер чинить?

звучить при повнім мовчанню оркестри...

Так продавати? Зражувать своїх?

Ганьбити честь? Присягу? Віру?

Не ворущись!..

Я породив такого—я й убью.

Вистріл—і смерть козака

Ще кілька фраз Тараса над трупом сина—і опера властиво скінчилася. Те, що маємо далі, нічого вже до опери не додає. А далі є от що. «Надбігає конем» Остап і веде мьєлодраматичну сцену над трупом брата. (вона і в музиці мьєлодраматична, а в виконанню на першій виставі так і зовсім вийшла якась плаксива: козак, та ще типу Остапа, не буде розводити отакої чорної мерехлюндії). Фінал—це запорожці, засмучені смертю Андрія, який нараз став «першим лицарем», помщаються за нього тим, що штурмом здобувають місто. Сучасного режиссера той кінець не задовольняв—і було прироблено кінцеву сцену: високо в глибині сцени костер, на нім Тарас. За сценою—«Гей, гук мати гук»—то козаки на човнах їдуть Дністром. Тарас кричить їм оті відомі поради, але його вдарено колякою, стовп диму закрит борця. Козача пісня тихне, тихне вдалечині...

Що ж сказати про оперу в цілому? От переглянули ми її й побачили й хиби й достоїнства—який же буде загальний вивід?

Насамперед треба сказати, що до української опери треба підходити не з звичайно міркою. В той час як від опери вимагається тільки, щоб вона була оперою від української опери вимагається ще й того, аби вона була українською, тоб-то не тільки була написана українською мовою в частині лібреттовій а щоби вона була написана й українською музикою. Що се значить? Розробка тем народньої пісні? Ані трохи. Се так само як казали про український стиль—«это будет большая хата что-ли»? Або так само як тепер кажуть про український стиль в хореографії, що се має бути «гопачок». Ні, поняття національної творчости

ширше поняття народньої творчости. Шопен давав музику всесвітнього характера—але то була польська музика. Гріг давав музику всесвітнього характера, але то була музика норвежського народу.

Так от коли дивитися на «Т. Бульбу» як просто на оперу, то ми побачимо, що вона анічим не гірша десятків опер, які ставилися, ставляться й будуть іще ставитися на наших сценах. Все, чого ми вимагаємо від опери, там єсть.

Але окрім того в ній єсть і ще щось далеко цінніше—се те, що вона українська опера. І другі композитори бралися за укр. сюжети, але ніхто не дав нам української опери. Бо то були чужі люди, і сюжет для них був тільки сюжет. «Ах как я люблю малоросійські галушки». А для Лисенка, сина свого народу, це було не те. Написав оперу він—а все свідоме українство боліло разом з ним заборонаю тої річи на сцені; а для несвідомого це й біль був неосвідомлений, але урон був, хоч яка-небудь баба, копаючи картоплю, того і не знала.

Січ запорожська, вибір кошового, бенькет козачий на далекому хуторі, перекупки на київському базарі віковичня печаль матері-українки, спів дівчат підневільних, велике як гора горе батька-козака при свідомості зради сина—хто нам це все нарисув. хто нам покаже? Глінка? Сокальський? Римський-Корсаков? Чайковський? Футурянський? Яновський?.. Ніхто. А от Лисенко дав усе те на великій сцені, вивів із закутків милування домашнього і поставив перед великим світом.

Тяжили на нім. Правда, умови його віку, він не міг позбутися багатьох таких річей, яких ми легко позбуваємося тепер, але вік же й є віком—а в опері Лисенка є й те, що стоїть по-за віком. Он звичайні собі, «оперові» фрази—а чується в них щось своє. Які-небудь басові ходи—а чується, що то не генерал-бас у німецьких еполетах, а хохол-бас, отой що на весіллю смиком дьоргає по трьох струнах, та ще й не смиком, а так чорт-його зна чим.

І тому загальний вивід—се той, що ми маємо першу українську оперу¹⁾ і місце її буде там в українській музиці, де місце операм Глінки в музиці російській. Це що хто-небудь поховає оперу після першої ж вистави—це робиться тільки від великого ума й ні від чого більше. Коли почалася в 14 році війна—нараз Бетховен щез з концертів «русских» Але невже Бетховена можна викреслити з музики? Прийшла революція—стало неможливим ставити «Жизнь за царя». Але невже Глінку можна викреслити з російської музики? Ясно, що ні—й опера йде собі²⁾. Одіозний заголовок змінено на «Смерть Сусаніна»—ну й добре. Отже так само й тут. Коли б навіть ті, що брешуть на слона, і зробили так, що на де-який час, припустім, опера Лисенка мусіла би вмерти, то в кінцевім її безсмертю ми в усякім разі не сумніваємося, безсмертю, очевидно, в людському розумінню слова. Те, що будуть паралельно існувати й нові форми опери, Лисенківської праці не знищить ще на довгі—довгі роки.

На закінчення ще дві слові. Ми тут у Харкові, думаємо згідно з афішою, що оркестрував оперу Штейнберг. Воно трошки не так.

1) Може не першу хронологічно, бо «опери» Бажанського в Галичині появилися раніше, але тож не опери.

2) Цікаво, де-які російські історики кажуть, що весь цей факт із Сусаніним—легенда, А другі (Соловьев) кажуть, що Сусанін спасав Міхаїла не від поляків, а від своїх же бродячих елементів.

Оркестровку дав ще сам Лисенко. З неї I і II акти наслідники композитора передали в свій час «Дніпросоюзу» для виконання на концертних сценах. Землячки так відносилися до справи, що цей рукопис згинув без сліду. Зосталися тільки 3, 4 і 5 акти та голоси окремих інструментів з оркестровки 1 і 2 актів.

Коли в 1918 р. виникла у Києві (антреприза Багрова) думка виставити «Бульбу» — увесь той матеріал був переданий Штейнбергові для редакції. Отже таким чином Штейнберг не оркестрував річі, а тільки редагував Лисенківську оркестровку. Правда, ми не знаємо скільки праці вложив туди Штейнберг: часом зредагувати буває трудніше, ніж написати самому, але в усякім разі Футорянський, пишучи «свою оркестровку А. Штейнберг надав блідньому «аккомпаніментові» цінности фундаменту» і що — «ця фундаментальність мала значіння для оформлення твору в театрі» трохи розходилася з істиною. А вже назвати аккомпанімент Лисенка «блідненьким» цілком неможна: де-які місця (напр. антракт до 3-ї дії), як це не парадоксально, звучать в роялі без порівняння краще, ніж в оркестрі.

На закінчення кілька слів про долю сюжета «Тарас Бульба» серед інших композиторів, переважно російських.

З України російські композитори знали тільки Гоголя, й тому майже всі опери рос. композиторів наукр.-сюжети взяті виключно з гоголівських річей. Спецьяльно пощастило «Тарасові Бульбі». На цей сюжет писав ще Глінка (симфонію), але від того не зосталося майже ніяких слідів, бо що встиг написати композитор в Парижі¹⁾, те спалив його дурнувятий прихвостень дон-Педро (Глінка десь видрав оцього іспанця чи португальця й возив його за собою всюди). А те що утворив композитор після повороту з-за кордону в Петербурзі, те й зовсім мабуть не було записане. І всі відомости про Глінкинського «Тараса Бульбу» ми маємо від двох осіб, а власне В. Е. Енгельгардта й М. А. Балакирева, які стояли досить близько до Глінки в останній період його життя. Сі приятелі зберегли в пам'яті де-які уривки головних тем і програвали їх знайомим.

Стасов, бажаючи зберегти хоч се, попрохав Енгельгардта й Балакирева, записати що зосталося в їх пам'яті; вони це зробили²⁾. Між иншим Енгельгардт писав так. «Глінка всего чаще игралъ намъ всѣмъ, знакомымъ, три-отрывка мотивовъ Первый назначался для изображенія «Степи», второй для изображенія «Сѣчи Запорожской», третій для «Сцены Любви» Андрія съ полькой. Бывало станеть Глінка играть одинъ изъ этихъ небольшихъ мотивовъ несколько разъ сряду и потомъ варьируетъ ихъ до бечконечности, иногда пустится въ фугато. Два изъ нихъ я помню хорошо.

«Бульба съ сыновьями ѣдетъ въ степи. Валторны должны были изображать (по словам Глинки) вѣтерокъ, а скрипка — колеблющійся ковыль.

«Глінка, бывало, напевае тѣму валторны: сжавъ губы и раздувъ щеки, онъ старается подражать тихому мѣдному звуку валторнъ и въ то-же время обѣими руками нѣжно перебираетъ бесчисленныя варіаціи, изображающія ковыль».

1) От, напр., що писав Глінка до К. А. Булгакова: «Вмѣсто Андалузїи я провѣл два года въ мѣстечкѣ Парижѣ (Глінка любив висловлюватися формами «шалун Бетховен» «мѣстечко Париж» і т. и.), гдѣ хотѣлъ было написать симфонію Украинскую Тарасъ Бульба, но мнѣ не удалось» («Русскій Архивъ» за 1869 р.).

2) Див. про те «Русскую Старину» за 1889 рік.

«Сцена любви Андрія съ полькой должна была изображаться посредством мотива съ польскимъ характеромъ: онъ былъ нѣчто вродѣ сладострастной мазурки въ $\frac{3}{4}$, но всего было на лицо лишь нѣсколько тактовъ. Этого мотива я болѣе не помню».

Глінка облишив думку писати на укр. сюжет, бо, як признавався в однім листі, чув, що його тут забивають німецькі форми музики.

Щось затівав писати на тему «Тараса Бульби» й Серов. Він, як відомо, мав щось трохи спільного з укр.-музикою—гармонизував нар.-пісні, намагався писати оперу «Майская ночь или утопленница», навіть в ескизах написав уже 3 акти, але сам був незадоволений зі своєї роботи (помічав то впливи Глінки то німецьких клясиків) і облишив її. Се було в 50 році. Згодом Серов знова вернувся до думки дати щось на укр.-сюжет—се в роках 66—67, коли він, давши «Рогнеду», опинився нараз в становищі «безробітного». Сюжети товплися у нього в голові й він не знав, за який взятися. З українських композитор мав на увазі «Гайдамаки», потім «Сава Чалий» і нарешті «Тарас Бульба»¹⁾. Але ні за один з тих сюжетів Серов не взявся й памятою по «Тарасі Бульбі» зосталося тільки його «Пляска запорожцев» (можливо, що й «Гопак» і «Гречаники» призначалися для використання в якійсь з опер). Ця пляска в оркестровій аранжировці виконувалася дуже часто на концертах²⁾. Може до речі тут буде згадати, що Серов іще раз вертався до українських сюжетів, хотючи писати комічно фантастичну оперу «Ночь на Рождество» після Гоголя.

Опера П. П. Сокальського «Осада Дубно» була задумана ще в 1876 р. й тоді-ж писалася під заголовком «Тарас Бульба». Закінчена була опера в 1879 році, але саме в цей час на імператорській сцені появилася опера Кюнера «Тарас Бульба»—і Сокальському довелося піти в кут. Тільки весною 1885 року С. сам повіз оперу до Петербургу, вже під зміненим заголовком «Осада Дубно». Дирекція прийняла оперу, але доручила зробити де-які скорочення. Тоді-ж С. узявся до видруку клявіра. Треба знати, що автор мав на думці дати три варьанти опери: короткий (прольог і три скорочені дії), повніший (теж саме, але в повнім виді) повний (уже на 4 дії). Оркестрову партитуру готовив Сокальський повно, бо скорочення, по його думці, можна було зробити завжди. Серед тих скорочень і застала його смерть. Виданий фірмою В. Бессель клявір був зроблений самим автором з повної оркестрової партитури. Отже в тім вигляді (видання 1884 року) опера представляється так.

Прольог Панна оповідає своїй служниці (Аглаї) про вражіння, яке на неї зробив козак. В цей момент появляється Андрій. Переляк (терцет), жарти панни, арьета Андрія. Нарешті панна (її звать Урсула) велить козакові йти прич. З-за куліс (із залі) чути звуки польонеза.

¹⁾ В однім з листів Серова до Стасова (від 4 падолиста 1843 року) читаємо: «Посылаю тебѣ «Тараса» (річ іде про повість Гоголя).

²⁾ Ю. Арнольд, пишучи статтю «Возможно-ль в музыкальном искусстве установление характеристически самостоятельной русской национальной школы и на каких данных должна таковая основываться» кидав докір «Русскому Музык. Обществу», що воно, між иншим, ігнорує твори Серова. К. Альбрехт доказав, що се не так, а зрештою навіть сама редакция журналу «Баян», де друкувалося то все, користаючи зі справоздання московського відділа ИРМО, установила, що між иншими річами виконувалася й «Пляска запорожцев» (у 8-му симфоничному зібранні 4 лютого 1872 р.) «Русская музыкальная газета» з 1915 р. ч. 31—32. даючи рецензію на літні концерти в Сестроріцькому курорті, дивується дирижерові, що він грав поруч «такія противуположныя пьесы как патетическая арія Юдифи и грубой Казацкій танец».

I дія—Бульбенки приїхали до дому. Радість, хори, танці. Роспалений згадками Бульба рішає їхати на Запоріжжя. Тривога й сум матері (називається Катерина). Квінтет і фінал з хором (мішаним). Всі уходять. Мати застається сама й виливає сум в поетичній пісні.

II дія—Січ Запорозьська, вибір кошового, бенькет. Приїздять козаки з України, оповідають про знущання поляків, про унію. Запорожці ганяються за жидами. Голосний фінал.

III дія—має дві картини. Перша картина—Дубно. Поляки знемогають від голоду. Молитва панни й релігійний хор за сценою. Люди виходять з костела, ксьондз радить терпеливо переносити нещастя й сподіватися визволення. Але нарід уже знемігся й мало слухає ксьондза. Та все ж поради ксьондза беруть верх, загальна молитва. Всі уходять.

Янкель (він вертівся весь час поміж народом) кличе Андрія—той входить разом з татаркою. Татарка пішла сказати панні, Андрій співає арію. Татарка вернулася й Андрій разом із нею йде до замку воєводи. На сцену вибігають євреї й скаржуться на утиски. А нарід скаржиться на ціни, встановлені євреями за хліб. Сварка¹⁾.

Друга картина—кімната панни. Стріча. Панна згадує старі часи й порівнює з сучасним горем. Арії. Дует. Обхоплена пристрастю панна йде назустріч Андрієвому коханню.

Четверта дія—діврова й поле перед Дубном. Янкель співає пісеньку про глупоту й поляків і українців. Входить Тарас. В задумі питає: «І де б же то дітися тому Андрієві»? Янкель оповідає, що бачив Андрія в Дубні серед польських лицарів. Тарас кидається на Янкеля, але той тікає, зоставляючи Тараса в великім неспокою.

Появляються запорожці, діляться на групи, прощаються один з одним: це одні з них уходять до дому на Січ обороняти її від татар, а другі застаються й вибірають собі наказним Тараса. Тарас має промову до козаків про святість товариства і каже, що за зраду є одна тільки кара—смерть. Хор се підтвержує (аріозо Бульби з хором).

Марш польських жовнірів, Андрій відділяється (аріозо). Бін побачив всю глибину своєї зради й сам вважає, що з того один тільки вихід—смерть. Кидається в бій, але появляються панна і патер і стримують його (trio—один з найкращих номерів опери). Андрій виривається й біжить.

Шум битви за сценою. Стріча Тараса з сином, смерть Андрія, тихий сум Тараса, а потім—заклик до бою, до помсти, до штурму. Козаки йдуть на приступ, пожежа й серед того шуму кінчається опера.

Автор статті «Матеріали къ біографіи П. П. Сокальскаго»²⁾ дає от яку характеристику опери. Драматична її сторона, каже, сконцентрована і цікавість все зростає, чим ближче підходимо до кінця. Композитор зупиняється на психічних моментах і аналізує їх за поміччу музики, виходить справжня драма, що захоплює душу. До рівноваги з нею приводиться й побутовість: драми вона не затіняє, а служить їй лише оправою.

Стиль усієї опери—серьйозний, часом навіть героїчний. І от власне цей стиль, особливо його витриманість і повна відповідність музики

¹⁾ В невеличкім некрольоці вміщенім К. Бесселем в «Музыкальномъ Обозрѣніи» (1887 р. ч. 27) говорилося «Еврейській элемент у него весьма удачно введен в либретто и очень талантливо охарактеризован в музыке».

²⁾ Баян, рік 1889, ч. 12, ст. 93—94.

з текстом і сценою—це і єсть капітальні достоїнства опери «Осада Дубно». Бо маємо в ній характеристику не тільки різних національностей, що боролися «на почвѣ юга Росії (южно-русьи, поляки, євреї»), але й характеристику головних осіб—Тараса, Андрія й панни. Кожна з тих осіб зберігає свою музичну індивідуальність, кожда з них говорить властивою собі мовою.

Текст лібретто дає виразні фрази, бо ради тої виразности лібретист (він же і композитор) охоче жертвував і рифмою і віршом, вдаючися частенько до білого вірша й навіть до прози. Музика відмічається кольоритовістю: католицизмом віє від поляків, Україною й її піснями від запорожців. Декламація й речитативи природні й переведені більшою частею «в русском духѣ» (от тобі й кольоритовість! Г. Х.), Просодію слів тексту в речитативах согласовано з музикальними тонами й акцентами.

«Трудно приурочить оперу, о которой идет здесь речь, к какому либо из существующих музыкальных лагерей. К вагнеризму она не подходит і в «Осаде Дубно» постоянно преобладает сцена, люди, голоса над оркестром. К новаторскому кружку наших композиторов она также не подходит: стремления композитора направлены к простоте, ясности, удобопонятности музыки (вся опера, заметим мимоходом, разбита на номера). Нельзя также открыть подражания опере италийской или немецкой: музыка «Осада Дубно» почти сплошь русская, исключая мест, где выступает на сцену польский мир или католицизм, изображенные в звуках европейской музыки. Словом опера «Осада Дубно»—вполне самобытное произведение. Она проводит самостоятельный стиль, вполне отвечающий сюжету, и по ясности будет доступна публике».

В згадуванім уже некрольозі В. Бессель писав: «Сюжет Гоголя особенно привлекал Петра Петровича прежде всего потому, что он сам был южанин; в душе своей он был мелодист, но в смысле малорусском, т. е. мелодист простодушный, итальянский если можно так выразиться—менее взыскательный к характеристике мелодического рисунка, нежели к непосредственной певучести мелодической фразы. Эта черта его музыкальной природы высказалась вполне в этой опере: она крайне мелодична, народна, певуча и не лишена характерности, особенно в номерах польских и малорусских».

До вистави розрішено було оперу ще в 1884 році, але—вистава все відкладалася, і смерть застала композитора все в приготуваннях до тої вистави. Помер П. Сокольський 30 марта 1887 року, минув рік—а опера ще не ставилася. Потім промайнула звістка по часописях, що опера «в переробленому виді-буде прийнятою до постановки на сцені Маріїнського театру—але вже в № 14 журналу «Баян» читаємо: «Мы слышали, что вопрос о постановке на Маріинской сцене оперы покойного композитора П. Сокальского—«Осада Дубно»: решон окончательно и в отрицательном смысле»¹⁾.

В роковини смерті композитора в Одесі в помешканню музичних клясів місцевого відділу ИРМО було відслужено панахиду по П. Сокальським, яко по почеснім членові О-ва. В актовій залі висіло два портрети

¹⁾ Тоді-ж було забраковано й другу оперу Сокальського на укр. сюжет—«Майська ніч». Окрім того тоді-ж були забраковані такі опери: «Кузнец Вакула» Соловьева (кращою визнано оперу Чайковського на той же сюжет п. з. «Черевички») і «Богдан Хмельницький» Щуровського.

композитора (один з тих портретів пожертвували школі наслідники); був вивішений також список творів композитора, подарованих покойним бувшому «Одесскому Музыкальному Обществу». Після панахиди відбувся концерт з творів покойного, причім між иншим було відспівано молитву й «Заздравний хор» з опери «Осада Дубно». Кореспондент «Музыкальнаго Обозренія», пишучи про цей вечір, казав між иншим: «Чествованіе покойнаго талантливаго русскаго композитора совпало роковымъ образомъ съ рѣшеніемъ дирекціи Императорскихъ театровъ отказать въ постановкѣ оперы «Осада Дубно» (Тарасъ Бульба). Конечно, по мнѣнію нынѣшней дирекціи оперы такихъ авторовъ какъ Борисъ Шель заслуживаютъ болѣе вниманія нежели выдающе-талантливая «Хованщина» Мусорскаго или «Осада Дубно» Сокальскаго («Музыкальное Обозрѣніе», рік 1888, ч. 15, ст. 115).

Грецький консул в Одесі Г. Н. Вучина, довідовшися, що після покойнаго композитора зосталося багато невиданих творів, дав на їх видання 1200 рублів. Се дало можливість наслідникам розпочати друк основної праці Сокальського — «Русская народная музыка (великорусская и малорусская) в ея строеніи мелодическом и ритмическом и отличія ея от основы современной гармонической музыки», а також друк лібретто до опери «Осада Дубно» — «на малорусском языкѣ» п. з. — «Осада Дубно» — «опера у чотирехъ діяхъ и зъ прологомъ. Перероблено зъ Гоголевой поемы Тарасъ Бульба»¹⁾.

Сцени ж опера Сокальського так і не побачила, хоча музиканти про неї пам'ятали. Он в статті «Обозрѣніе осенняго музыкальнаго сезона» («Баянъ» рік 1890, ч. 9, ст. 126) автор, ведучи статтю в формі дьяльогу з антрепренером, між иншим каже: «Да, наконецъ, есть и такія оперы, которыя почти совсѣмъ свѣта не видѣли: вспомните «Осаду Дубно» Сокальскаго» і т. д.

Ще одна опера на той же сюжет — се опера Кюнера п. з. «Тарас Бульба». З цією так іще краще вийшло: її вже було прийнято на імператорську сцену, виготовлені декорації, пошиті костюми навіть ішла²⁾ — і нараз — «снята съ репертуара навсегда»... Чому такий суворий приговор — невідомо.

Отже з усіх опер на цей сюжет пощастило побачити імператорську сцену тільки одній — се опері Кашперова. В своїй роботі «Исторія русской оперы» Всев. Чехихін говорить про Кашперова так.

«Владимір Никитичъ Кашперов (род. 1827, ум. 1894) профессор московской консерваторіи, ученик знаменитаго Дена³⁾. В Милане в 1859 г. шла его опера «Марія Тюдор». Ему еще принадлежат оперы — «Різнци» (1863), «Гроза» и «Тарас Бульба».

«Гроза» (на сюжет драмы Островскаго) шла в 1867 г. в С. Петербурге, «Тарас Бульба» шел в Москве в 1893 г. (без успеха). Кашперов известен, как автор «Грозы» — опера, которая неудовлетворяет повышенным после Глинки требованіям музыкальнаго націонализма, но с обще-европейской точки зренія представляет собой недурную, хотя и заурядную, оперу мелодическаго (на итальянскій лад) пошиба».

В. Чехихін помиляється, кажучи, що «Тарас Бульба» йшов у 1893 році. От іще в 1886 році читаємо в «Музыкальном Обозрѣніи» допис з Москви:

¹⁾ Транскрипція газети «Баян» (рік 1888 ч. 19, ст. 179).

²⁾ В замітці про И. А. Мельникова згадується, що він мав у репертуарі 39 опер, між ними й «Т. Б.» Кюнера.

³⁾ У Дена, як знаємо учився й Глінка Г. Х.

«А не сюрприз разве все эти слухи о предполагающихся новинках на нашей сцене? Чего ведь только не называют? И «Мефистофель» Бойто, и «Корделію» Соловьева, и «Тамару» Шеля, и «Тараса Бульбу» Кашперова (какія ведь все, неправда ли, много обещающія оперы»¹⁾).

Успіху великого опера Кашперова не мала та і йшла, мабуть, тільки через те, що готові вже були декорації для Кюнерівського «Тараса» — не пропадати ж їм справді.

І нарешті треба згадати ще про «Тараса Бульбу» Траїліна. Опера йшла здебільшого на другорядних сценах, як от, напр., в опері «Попечительства о народной трезвости» (тоб-то «Народного Дома») у Москві. У справозданню за сезон 1914-15 читаємо, що «Тарас Бульба» Траїліна йшов аж 12 разів, тоб-то більше, ніж яка инша опера. («Черевички» йшли 2 рази, а «Кармен» 3 рази і т. д.; і тільки «Демон» та «Євгеній Онєгін» по 11 разів). Рецензент «Русской музыкальной газеты» з жалем казав: «Опять приходится указывать на позорно малое место, занимаемое операми Римсаго Корсакова, на не менее позорное отсутствие в репертуаре Мусоргскаго, на совершенно напрасное подчевание публики «Травиатой», «Каморрой», «Тарасом Бульбой», автор котораго, очевидно серьезно считает ружье одним из музыкальных инструментов»²⁾.

Взагалі сюжетові «Тараса Бульби» пощастило; й то не тільки тут, а й за кордоном. Колись скажемо про те більше, а тепер хіба згадаю, що ще в 80-х роках бельгійський композитор Леон Дюбуа написав ліричну драму в 4-х діях п. з. «Каїте» на сюжет «Тараса Бульби» (лібретто дали Куртьє й Доньє).

¹⁾ Сем. Кругликов. Корреспонденція из Москвы (Музыкальное обозрѣніе р. 1886, ч. 2, ст. 14) Кашперова не долюблювало «Музыкальное обозрѣніе». Коли в Москві справлявся 50-літній ювілей «Жизни за царя», то підносилися вінки. Між иншим від себе особисто підніс вінок і П. Чайковскій — і от що писало з того приводу «Музыкальное обозрѣніе»: «Все были удивлены, что венок, лично подаваемый от себя г. Чайковским, вынес на сцену вместе с ним Кашперов. В одном из московских отчетов было даже по этому выражено недоумение и приблизительно в таких выражениях: «мы не знаем кого на празднике представлял г. Кашперов; среди поданных вѣнков не нашлось вѣнка от какого-либо общества гдѣ бы г. Кашперов был членом». Вскоре в ответ на это недоумение появилась в той же газете чья-то заметка, гласящая, что г. Кашперов не нуждается в том, чтобы представлять когонибудь, «онъ самъ—давній композиторъ, близкій человекъ къ покойному М. И. Глинкѣ, присутствовавший между прочим при послѣднихъ минутахъ его жизни; къ участию же въ торжестве приглашенъ былъ официально дирекціей театра». На заметку ответа почему-то не воспоследовало. И это жаль. Мне бы так хотелось, чтобы выразившей основательно свое недоумение хроникер печатно согласился бы со всеми доводами защитника г. Кашперова, а затем (напомнив про то обстоятельство, что Кашперов явился на чествование Глинки держась не за свой венок) присовокупил ко всем этим соображениям оправдывающим законное присутствие г. Кашперова на празднике Глинки, еще одно—делikatность г. Чайковскаго («Музыкальное Обозрѣніе» р. 1886, ч. 14, ст. 109, корреспонденция з Москви Сем. Кругликова).

²⁾ Н. Н. Фатовъ. Оперный сезон 1914-1915 г. въ Москвѣ («Русская Музыкальная газета», р. 1915, ч. 25-26, ст. 424-425).

Г. ПЕТРЕНКО

Замість міжнародного огляду.

КОНСЕРВАТИВНИЙ УРЯД В АНГЛІЇ

Доки так званий робітничий уряд Макдональда у своїй закордонній і внутрішній політиці йшов на налігачі в буржуазії, доки він, прикриваючись ім'ям англійського пролетаріату, робив справу англійських імперіялістів, допомагав спілці англо-американських банкірів накидати на Німеччину—в першу чергу на німецькі трудящі маси—петлю плану Давса,—доти англійська буржуазія не чіпала його, а навіть іноді похвалювала. Але-ж коли вона побачила, що Макдональд іноді буває примушений слухати й інших, ніж буржуазних вказівок, коли в такій важливій справі, як складання угоди з представниками робітничо-селянського уряду Радянської Спілки, Макдональд в самий рішучий момент послухав не англійських капіталістів, а радо чи не радо—мусив скоритися твердо висловленій волі широких мас робітників,—тоді доля уряду Макдональда була вирішена.

Буржуазія не могла допустити ще може дальшого поширеного впливу робітництва на уряд і позбавила «робітничий» уряд Макдональда своєї ласки.

Враз знайшлася й зачіпка: справа Кемпбеля.

Читач мабуть уже й забув, що то за справа, така дрібна вона є, коли взяти її з точки зору парламентарної боротьби й урядових криз, але власне ця справа була тією помаранчовою лушпайкою, на якій посковзнувся Макдональд зі своїм урядом. Вже підчас виборчої агітації цю справу ніхто не згадував, і після перемоги консерваторів на виборах про неї теж щось нічого не чути.

Зате виборча агітація сама, а особливо «фокус», якого встругнула консервативна партія за кілька днів перед виборами—ми маємо на думці зфальшований «лист Зінов'єва»--показали, в чому саме полягала причина повалення уряду Макдональда.

Підписана Макдональдом угода з СРСР, коли-б була увійшла в силу й почалася переводитися в життя, принесла-б Англії певні користі, й це в першу чергу відбилося-б на певному поліпшенні стану робітників; ця угода прислужилася-б до тіснішого зв'язку широких робітничих мас Англії з революційним пролетаріатом Радянської Спілки, вона-б до краю підірвала останні рештки авторитету буржуазії, яка все ще хоче бути самотнім класом суспільства, що від нього залежить поліпшення стану трудящих мас,—ось чого злякалася англійська буржуазія, ось чому вона, щоб досягнути перемоги на виборах, пішла на незвичний навіть в умовах буржуазного парламентаризму шлях—на шахрайство.

На виборах англійській буржуазії повелося. Консервативна партія—представниця великого промислового капіталу дістала, навіть несподівано для самої себе, блискучу перемогу. В новій палаті депутатів консервативна партія має абсолютну більшість, яка встановлює, так би сказати, диктатуру імперіялізму в Англії.

Робітнича партія разом з ліберальною опинилися в опозиції, треба сказати досить слабенькій опозиції, бо ліберали вже в виборчій кампанії йшли разом із консерваторами, та й на перших засіданнях палати депутатів лідер лібералів Лойд Джордж дав зрозуміти, що він не так то вже дуже стоїть за те, щоб поривати добрі стосунки з консерваторами.

Отже справжню опозицію має творити робітнича партія. Але коли взяти під увагу її питому вагу в палаті (менше одної третини голосів), а особливо, коли цінувати її моральну силу на підставі виступу Макдональда з приводу тронної промови короля, то доводиться признати, що ця опозиція справді дуже слабенька. Не в палаті, отже, треба сподіватися наслідків боротьби англійського робітництва з буржуазією.

Тим часом консервативний уряд першими вже своїми вчинками показав, що він послідовно хоче повести Англію шляхом традиційної політики Великої Британської Імперії, надати політиці «давньої гордості й рішучості», як висловилася одна консервативна газета.

В першу чергу міністр закордонних справ консервативного кабінету—Чемберлен—заявив у своїй ноті до т. Раковського, що консервативний уряд не може, мовляв, пропонувати угоду з СРСР, підписану Макдональдом, на ратифікацію королеві й палаті. В другій ноті, з приводу «листа Зінов'єва, Чемберлен, досить глухо згадавши про сам «лист», довгу розвів балачку про комуністичну пропаганду й інші жахливі речі. Не будемо тут спинятися на питаннях, порушених цими нотами, перейдемо до інших «рішучих» заходів Чемберлена.

Події, що з особливою гостротою розвинулися в Єгипті саме підчас переходу влади до рук консерваторів, давали їм змогу виявити свою «рішучість» у повній мірі. На протязі останніх сорока років, відколи Єгипет є фактично під англійською окупацією, там ведеться національна боротьба проти цієї окупації. Для Англії Єгипет, помимо його економічної ваги, як продуцента бавовни, має надзвичайно велике значіння—стратегічне, відколи прокопано Суецький канал. І хоч останніми часами, після імперіялістичної війни, Англія, щоб як-будь заспокоїти національні домагання Єгипту, згодилася була на незалежність його, влада фактично була в руках англійських урядовців, або частини єгипетської буржуазії, яка пішла на угоду з Англією. Такий стан речей не задовольняв націоналістично настроєної дрібної буржуазії й інтелігенції, виразником настроїв якої є Заглул-Паша, і вона, користаючись анти-британськими настроями широких мас фелахів (селянства), виснажених війною й нелюдською експлоатацією, завзято бореться з окупантами. До цього треба додати ще й новий фактор, а саме—спроба англійців цілком витіснити єгиптян з Судану, якого Єгипет уважає й хоче мати за свою колонію. Англія хоче зміцнити свої позиції з двох причин. Раз, що Судан лежить саме на тому великому шляху, який сполучає південно-африканські англійські колонії з Єгиптом, а відціля через мало-азійські колонії аж до Індії. По-друге,

врожаї бавовни в Єгипті за останнє десятиріччя досить помітно зменшилися (з 381 тис. тон 1913—14 р. на 297 тис. тон 1920—21 р.), поширення площі засіву зв'язано з великими затратами на іригацію, бо Ніл, це основне джерело води на всьому своєму протязі в Єгипті не має приток. Далеко краще стоїть справа з плеканням бавовняних плантацій у Судані, де Ніл уже має досить значну систему приток. І англійський капітал уже почав там свою роботу. Вже зараз там працюють аж три великих акційних спілки, що будують системи штучного зрошування, закладають нові бавовняні плантації, провадять торгівлю бавовною. Треба ще зазначити, що безоглядна експлоатація бодяних резервів Судану може нанести величезну шкоду сільському господарству Єгипта, зменшуючи відтягненням води на штучне зрошування природні розливи Нілу і тим найболючіше вдарити по бідних єгипетських хліборобах-фелахах, які провадять своє господарство на землі, зрошуваній природними розливами Нілу. А до такої безоглядної експлоатації англійські капіталісти вже шикуються. Вже вироблено проекта нових величезних іригаційних работ у Судані, і лише на якийсь час затримується його виконання з огляду на гарячий протест Єгипту. Формально справа передана в спеціальну комісію, але-ж немає ніякого сумніву в тім, що комісія вирішить справу на користь англійському капіталові.

Все це спричиняється до того, що боротьба проти англійської окупації що раз, то більше загострюється. І хоч тепер, під джерелами англійських гармат, у Єгипті назовні прийшло до сякого-такого втихомирення, все-ж воно не може бути тривалим. Ненависть колоніяльних рабів до експлоататорів-чужинців зростає, їх класова свідомість збуджується—і не заглушити цього гарматами!

З іншими колоніями в Індійському та Тихому океанах є Англії теж не мало клопоту. Щоб задержати своє панування над ними, щоб уберегти їх від наскоків інших імперіялістичних грабіжників, які, в той час, коли Англія багацько сил мусила покладати в імперіялістичній війні на європейському континенті, поволеньки зміцнювали свої флоти—це найкраще знаряддя до опанування колоній,—треба зміцнювати свої морські сили в далекосхідних водах. Охорону своїх далекосхідних колоній підчас війни Англія доручила була своєму тодішньому спільникові—Японії. Але коли Японія досить виразно виявила тенденцію замінити вікову гегемонію англійської флоти в далекосхідних водах, коли вона почала підготовляти за базу для своєї флоти Сінгапур—пункт надзвичайно важний стратегічно для панування над обома океанами, Англія дуже охолола до колишнього спільника, а це в великій мірі призвело навіть до зірвання спілки. Англійська буржуазія вирішила зробити Сінгапур базою для своєї флоти, для охорони британських інтересів у Індійському й Великому океанах. Один німецький журналіст у «Франкфуртер Цейтунг» пише з цього приводу:

«Жадне місце у стратегічному й географічному відношенні й як великий порт не надається ліпше для цієї мети, ніж Сінгапур. Положений при вході на шлях із Суматри, яким іде ціла світова торгівля з Далеким Сходом, і на межі сполучення Індійського океану з Тихим, Сінгапур, зі своїм величезним, оточеним островами рейдом, є найзручнішим пунктом. звідки досить сильною флотою можна охороняти Гонконг і східноазійські британські інтереси, Полінезійські острови, Австралію, Малайський архіпелаг і води, що обмивають Індію й Бірму».

З приходом до влади консервативного уряду, справа створення бази в Сінгапурі стала дуже актуальною. Очевидячки, здійснення цього плану може статися лише в порозумінні з Америкою, флота якої тепер зрівнялася з англійською. А що зараз англійський і американський імперіалізм спряглися разом у своєму поході до опанування цілим світом, то й у цій справі порозуміння не забракне.

Таким чином бачимо, що англійський консервативний уряд повів Англію стежками великобританського імперіалізму, об'єднавшись на цей раз із потужним американським фінансовим капіталом. Ця компанія намагатиметься усувати зі свого шляху всякі перешкоди. А що найбільшу перешкоду імперіалізм убачає в розвитку міжнародного робітничого руху, в рості комунізму, то ясно, що дуже велику частину своєї уваги зверне він на боротьбу з комунізмом. Ознаки початку спільного походу світової буржуазії проти комуністичного руху вже є. По всіх країнах переслідування комуністів прибирає нечувані ще досі форми. Сотками розстрілюють найкращих представників робітничого класу і передових борців за ідею міжнародного єднання пролетаріату, десятки тисяч їх сидять по в'язницях... Але є й інші ознаки вже більшої солідарності й класової єдності пролетаріату всіх країн. Зближення англійських тред-юніонів з революційним робітництвом Радянської Спілки є запорукою того, що проти єдиного фронту світової буржуазії стане єдиний фронт міжнародного пролетаріату. Перемога за останнім.

УРЯДОВА КРИЗА В НІМЕЧЧИНІ

Німеччина переживає вже шосту урядову кризу за останній рік. Але ця, здається, буде найтяжчою, і може поведе навіть до нових виборів.

Останній уряд, який складався був після підписання лондонського протоколу, щоб-то прийняття Німеччиною плану Давса, не мав більшості в райхстагу, а виходив із «середульних» партій—центра, демократів і німецької народної партії—при доброзичливій піддержці соціал-демократів. Ясна річ, що такий уряд, не маючи за собою постійної більшості, не міг переводити в життя з тією рішучістю й певністю плану Давса, як того хотілося б і творцям плану і самій німецькій буржуазії, яка прийшла до переконання, що план Давса, хоч він і накладає непомірно важкий тягар на Німеччину, ляже цілим своїм тягарем на плечі трудящих мас, а їй—буржуазії—даватиме зиск. Через це райхстаг було розпущено, з надією, що вибори дадуть більшість саме тим партіям, які зацікавлені в переведенні плану Давса. Перш за все треба було знесилити рішучих противників плану—комуністів, які мало того, що виступали рішучо проти всяких заходів уряду, направлених до здійснення плану, але ще й дуже влучно розкривали перед пролетаріатом карти буржуазії та її посіпак—соціал-патріотів—щодо справжнього змісту й суті цих заходів. І всі партії дружніми зусиллями, вживаючи всіх своїх партійних, а ще більше державних засобів боротьби,—а треба сказати, що в цій боротьбі соціал-патріоти грали першу скрипку,—завзялися на комуністів. Майже всіх визначних комуністів було позаарештовувано й посажено до в'язниць, хто лишився на волі, мусив жити нелегально, було заборонено компартії провадити передвиборчу агітацію, одно слово—зроблено було все, щоб не допустити комуністів у райхстаг.

Проте результати виборів випали не так, як того бажалося буржуазії. Компартія, коли взяти під увагу всі ті перешкоди, які стояли перед нею в виборчій агітації, що майже всі її найбільш активні члени сиділи за ґратами в'язниць, одержала перемогу. Вона дістала 45 мандатів з 62, що їх мала в попередньому складі райхстагу. «Середульші» партії і соціал-патріоти трохи збільшили кількість мандатів, але не в такій мірі, щоб створити якусь сталу більшість. Результати виборів дають ось який стан (числа в дужках показують кількість мандатів у попередньому складі райхстагу):

Компартія	45 (62)	Тевтони	14 (32)
Соц.-демократи	131 (100)	Баварська нар. партія	19 (16)
Центр	69 (65)	Господарська партія	17 (10)
Націоналісти	103 (96)	Земський союз	8 (10)
Німецька народня партія	51 (44)	ГанOVERська партія	4 (5)
Демократи	32 (28)	Разом	493 (472)

Отже, як бачимо, райхстаг склався так, що лише дві коаліції могли-б мати за собою більшість: це так звана велика коаліція з соц.-дем., центру, демократів і німецької народньої партії, або—буржуазний блок, у якому місце соц.-дем. мали-б заступити націоналісти. Та до створення жадної з цих коаліцій ще й досі не дійшло і немає майже жадних виглядів на те, щоб якась із комбінацій удалася. Німецька народня партія, представниця великого промислового і фінансового капіталу, ні за яку ціну не згодиться складати уряду разом із соц.-дем., а налягає на обов'язкову коаліцію з націоналістами; центр і демократи знов бояться тісно звязатися з націоналістами. Всі спроби створити якийсь коаліційний уряд розбилися, і ось уже скоро два тижні уряд є в стані кризи. Складання кабінету перенесено до скликання райхстагу, що має бути 5-го січня 1925 р., але трудно сподіватися, щоб і тоді щось далось зробити. Не є виключеною можливість розв'язання райхстагу і призначення нових виборів. Ілюзій про добродійний вплив плану Давса на німецьку господарку й на поліпшення стану широких трудящих мас ще не розвіялися, тим більше, що соц.-дем. намагаються зо всіх сил ці ілюзії в робітництві підтримати. І можливо, що на якийсь час це поведеться, й кінець-кінцем буржуазія з допомогою проводирів з німецької соціал-демократії складе уряд, що стоїть на ґрунті виконання плану Давса. Але в той час, коли тягар плану Давса відчують на собі ті верстви суспільства, на які перекинула його буржуазія, —цеб-то в першу чергу німецьке робітництво—тоді цей уряд упаде, і вже справою самих трудящих мас Німеччини буде подбати про новий уряд.

КРИЗА ФАШИЗМУ В ІТАЛІЇ

Італійський фашизм на чолі зі своїм «вождем»—Мусоліні—за два роки свого панування цілком збанкрутував і хоч поволі ще, але певним кроком прямує до повного занепаду. Ситуація, що склалася для фашизму в Італії після вбивства Матеоті, з кожним днем погіршується, викриваючи абсолютний зміст фашизму і як ідеї співробітництва класів, і організаційно. В партії повний розвал з гори до низу. Половина найвидатніших провідників сидить по тюрмах за доказану незбитими фактами організацію

вбивства соціалістичного депутата Матеоті, решта, між ними й сам Мусоліні безпорадно шукають виходу з того критичного стану, в якому опинилися. Звістка, яку читаємо в газетах про те, що сам «вождь» був завше першим інспіратором всіх фашистських насильств,—а ця звістка походить не від кого іншого, як колишнього найближчого співробітника Мусоліні, Чезаре Россі, що сидить тепер у тюрмі—яскраво доводить той факт, що для Мусоліні може найбільшу небезпеку уявляють тепер самі фашисти. Грунт хитається під ногами «вождя» і може найбільш характерною ознакою цього є те, що Мусоліні недавно вніс у палату законопроект про зміну фашистської виборчої системи і про повернення до старої. Це той Мусоліні, що заявляв колись, що не рахується з парламентаризмом, що погрожував скасувати навіть рештки його, завівши фашистську диктатуру. *Tempora mutantur!*

ЕКОНОМІЧНИЙ ОГЛЯД

НАРОДНЕ ГОСПОДАРСТВО УКРАЇНИ 1924 РОКУ.

ЗАГАЛЬНА ОЦІНКА.

Рік 1923—24-й є другим роком спокійного господарчого будівництва, в царині умов НЕП-у, після громадянської війни та голоду. Величезні успіхи, яких ми досягли на протязі року підтверджують правдивий курс нашої господарчої нової економічної політики, що нею ми маємо керуватися «в серъез и надолго».

Загалом 1923—24 року ми спостерігаємо швидкий процес оздоровлення й відбудування всіх галузів народнього господарства. Процес той виявляється в значному поширенню площі засіву, збільшенню кількості худоби, в значному зрості продукції нашої держпромисловости, яка, порівнюючи з минулим роком, навіть збільшилася (160%), у великому поширенню й упорядкованню товарообігу, в повній ліквідації емісійного господарства й оздоровленню нашої грошової системи, в значному зросту нашої транспортної зовнішньої торгівлі й т. и.

Дуже важливо для нас те, що ми навчилися планувати й в значній мірі керувати кон'юктурою народнього господарства, все більше скеровуючи розвиток його й вільну стихію ринку в бажаний для нас напрямок. Ліквідація «ножиць», а разом кризи збуту, грошова реформа, боротьба за завоювання ринку держторгівлею та кооперацією шляхом зниження цін, регулювання хлібних цін на початку 1925 р., коли з'ясувалися наслідки недороду, боротьба за підвищення продукційности праці.—все це є доказом широкого втручання влади до руху товарного господарства й до-того-ж не сліпого адміністративного втручання, що іноді веде до упадку виробничої сили країни, а планового економічного втручання, уважливо обраховуючи всі сили руху народнього господарства й скеровуючи їх у взаємодопомозі на хуткіший темп його зросту.

Таким чином, перед нами ясно вимальовується наш дальший шлях через планове господарство, старанно вивчаючи господарчу кон'юктуру, до цілковитого оволодіння нею, до збудування справжнього соціалістичного господарства. Безумовно, шлях наш має бути важкий та довгий, але, завоювавши такі важливі пункти, як стали грошову систему, активний баланс зовнішньої торгівлі, твердий бюджет, прибутковість праці основних галузів державної промисловости, транспорту й торгівлі, матеріальну зацікавленність трудящих у збільшенні виробництва,—ми вже можемо впевнено дивитися вперед. А з більшим зміцненням нашого народнього господарства та зростом загальної його продукції, краще й легше буде державі на таких «опорних» пунктах керувати й прискорювати темп його зросту.

І. СІЛЬСЬКЕ ГОСПОДАРСТВО. Хліборобство.

Рух площі засіву УСРР¹⁾ за останні роки з даних ЦСУ характеризуються поданою табличкою.

Р о к и	Засівна площа			% до площі 1916 року взятої за 100		
	Тисячами десятин			Степ	Лісостеп	Україна
1916	10061,5	9198,1	19259,6	100,0	100,0	100,0
1921	9162,3	7947,4	17110,0	91,1	86,4	88,8
1922	6085,5	8300,2	14385,7	60,5	90,2	74,7
1923	7959,4	8434,7	16394,1	79,1	91,7	85,1
1924	8706,7	8819,0	17525,6	86,5	95,9	91,0

¹⁾ З підсумків попередн. обрахун. площі засіву України 1924 р. і даних весняного виборчого перепису 1924 р.

Таким чином, уразка с.-господарчої степової смуги голодом 1921 р., яка викликала упадок площі засіву, зараз поступово заживає й поширення засівної площі 1921—24 р. досягнуто, не зважаючи на несприятливу погоду, особливо в час озимої сійби. (В степах до жовтня 1923 р. випало всього $\frac{1}{6}$ норми опадів). Пізня сійба в степу й пізня зима в лісостепу, що викликала переріст озимини до вкриття її снігом, надто допомагала загибелі осінніх засівів до 974,7 тис. десят. чи 5,5% всієї площі засіву на Україні. Частина цієї площі 374,4 тис. дес. (38,5%) було пересіяно яриною й з площі озимини виключено.

1916 року із загальної засівної площі України в 19,3 мільйонів десятин на селянство припадало 15,7 міль. дес., а на поміщиків 3,5 міль. дес. Коли вважатимемо площу селянського землекористування 1916 р. за 100, то на 1924 рік та площа складає 102,0% для степу й 122,8% для лісостепу, що пересічно на всю Україну становить 111,8%. Таким чином, площа чистого селянського землекористування по степу цілком відновлена, а по лісостепу площа підвищена значною частиною 182% земель к. поміщиків.

Зокрема, особливо швидко зростала засівна площа 1924 року по Катеринославщині (+ 13,6%) і Донеччині (+ 10,3%). Пересічно по всій Україні засівна площа зростає на 6,9%.

Крім загального зросту засівної площі, ми спостерігаємо 1923—24 року ще й поліпшення якості засівів і перехід од натуральних культур до ринкових-товарових інтенсивних. Це явище особливо гостро спостерігається в степу.

Засівна площа культурами.

А. Лісостеп.

Культура	Тисячами десятин					% до всієї площі				
	1916	1921	1922	1923	1924	1916	1921	1922	1923	1924
Жито озим.	2350	2584	2783	3003	3011	25,5	32,5	33,6	35,6	34,1
Пшениця озим.	1252	782	873	688	755	13,6	9,8	10,5	8,2	8,6
Пшениця яров.	668	562	433	558	682	7,3	7,1	5,2	6,6	7,7
Овес	1445	1038	1006	915	910	15,7	13,3	12,3	10,8	10,3
Ячмінь	963	944	858	997	989	10,5	11,9	10,2	11,8	11,2
Гречка	640	699	702	749	719	7,0	8,8	8,5	8,9	8,1
Просо	359	456	581	445	416	3,9	5,7	7,0	5,3	4,7
Кукурудза	106	136	192	173	161	1,1	1,7	2,3	2,0	1,8
Картопля	351	221	218	261	235	3,8	2,8	2,6	3,1	2,7
Олійні росл.	109	141	179	157	205	1,2	1,8	2,2	1,9	2,3
Інші	955	364	475	489	736	10,4	4,6	5,7	5,8	8,5
Разом	9198	7947	8300	8435	8819	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Б. Степ.

Культури	Тисячами десятин					% до всієї площі				
	1916	1921	1922	1923	1924	1916	1921	1922	1923	1924
Жито озим.	1183	876	930	1817	1899	11,8	9,6	15,3	22,8	21,8
Пшениця озим.	1695	1531	1052	793	1093	16,8	16,7	17,3	10,0	12,6
Пшениця яров.	1998	1739	581	1167	1754	19,9	19,0	9,5	14,6	20,1
Овес	338	423	219	269	200	3,3	3,6	3,6	3,3	2,3
Ячмінь	3520	2592	664	1884	1975	35,0	28,3	10,9	23,7	22,7
Гречка	63	54	71	30	15	0,6	0,6	1,1	0,4	0,2
Просо	110	429	632	326	164	1,1	4,7	10,4	4,1	1,9
Кукурудза	491	597	998	631	550	4,9	6,5	16,4	7,9	6,3
Картопля	136	141	58	67	43	1,4	1,5	1,0	0,8	0,5
Олійні росл.	171	475	573	601	598	1,7	5,2	9,4	7,6	6,9
Інші	356	306	308	382	416	3,5	3,3	5,1	4,8	4,7
Разом	10061	9163	6086	7960	8707	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Із поданих таблиць видно, що особливо зростає площа засіву ярової пшениці, яка в степовій смузі зростає за останні 3 роки більше як у тричі. Засіви проса та гречки скорочуються. Що до кукурудзи, то 1922 р. за впливом пропаганди та відпуску продпозики кукурудзяна площа значно зростає. Однак наступними роками низькі ціни на кукурудзу знову викликали скорочення площі її засіву. Взагалі співвідношення культур досягає довійськового стану. Взаємини по-між озимою та яровою площею (в % %) до всієї площі подаємо нижче в таблиці.

		1916	1921	1922	1923	1924
А. Лісостеп	{ Озимина .	39,1	42,3	44,1	43,7	42,7
	{ Ярина .	60,9	57,7	55,9	56,3	57,3
Б. Степ .	{ Озимина .	28,5	26,3	32,6	32,8	34,4
	{ Ярина . .	71,5	73,7	67,4	67,2	65,6

Скотарство.

Разом зі зростом засівної площі йде також відновлення скотарства. Особливо зрісло відновлення годівлі свиней, так само в 1924 р. значно збільшилася кількість коней, але все-ж із кінями на Україні не горазд і швидко відновлення табунів можна досягти тільки привозом коней на Україну.

Чисельність та розподіл худоби (в тис. голів).

Степ	1916	1922	1923	1924
Коней	2468	1171	1220	1363
(з них робочих коней) . .	1959	984	986	1077
Рогатої худоби	2932	2323	2641	3206
(в тому числі волів) . . .	—	341	329	336
Вівці	2586	2436	2503	2825
Свині	1718	280	358	1191
Разом	9704	6290	6722	8585

Лісостеп

Коней	2955	2939	2538	2565
(в тому числі робочих) . .	2428	2463	2095	2111
Рогатої худоби	4701	5208	4738	5213
(в тому числі волів) . . .	—	8479	418	446
Вівці	3684	6613	5767	6390
Свині	2850	2367	1950	3183
Разом	14190	17127	14993	17351

По Україні

Коней	5423	4410	3758	3928
(в тому числі робочих) . .	4387	3447	3081	3188
Рогатої худоби	7633	7531	7379	8412
(в тому числі волів) . . .	—	820	747	782
Вівці	6270	9049	8270	9215
Свині	4568	2647	2308	4374
Разом	23894	23337	21715	25936

Із поданої таблиці видно, що 1924 року кількість усієї худоби зростає, а також скорочення яке спостерігалось 1923 р. в лісостепу майже цілком ліквідовано, крім коней, що їх загальна кількість складає 87% 1922 і 1916 року. В степу кількість коней складає 116% 1922 р. і 55% 1916 р.

Що-ж до рогатої худоби, то ми маємо по степу й лісостепу тільки збільшення в порівнянні до 1916 р. Особливо зростає кількість овець. Нарешті, число свиней по степу збільшилося з 1922 року в 4,25 разів і по всій Україні майже сягає розміру 1916 р. Загальна кількість худоби на Україні вже перевищує розмір 1916 року на 9%.

Врожай.

Наслідком посухи в травні та червні 1924 р. врожай цього року був менший проти врожаю 1923 року. Загальний розмір врожаю 1924 р. з даних Союзного ЦСУ на вісім головних культур хліба разом із бобовими рослинами та картоплею становить 659 міл пудів.—більше на 4,4% в порівнянні з обрахунком ЦСУ України.

Загальна врожайність пудами з десятини за даними ЦСУ України без поправок складає:

	Степ		Лісостеп		Україна	
	1923	1924	1923	1924	1923	1924
Жито озим.	53,6	25,2	74,7	52,4	68,9	43,3
Пшениця озим.	60,9	28,2	75,8	55,3	77,8	46,3
Пшениця яров.	40,0	21,3	33,1	37,6	35,1	33,2
Ячмінь	39,8	28,2	50,5	41,5	36,1	37,0
Овес	40,6	28,3	64,8	43,2	60,8	38,2
Гречка	29,3	21,3	48,1	35,9	45,1	31,0
Просо	31,8	28,7	62,8	66,7	50,8	54,0
Кукурудза	69,2	66,1	93,7	91,2	73,9	80,4

Значним поменшенням видаткових норм хлібофуражного балансу Союзний ЦСУ вираховує цьогорічний лишок в 88 міл. пудів. Відповідно розмірам врожаю ми маємо загальний розмір його для степу 80% врожаю 1922 р. і лісостепу 61%.

Недорід цього 1924 року безумовно загальмує загальний темп відновлення с.-господарства, але низка державних заходів і сучасні високі ціни на хлібпродукти повинні в значній мірі послабити вплив недороду. Ринковий обіг селянського хліба повинен ще більше зрости в зв'язку з розвитком торгівлі, сталої валюти й зміцненням зв'язку по-між містом та селом. Як ми далі довідаємося—недорід теперішній не загальмує загального розвитку промисловості та сільського господарства.

2. ПРОМИСЛОВІСТЬ.

а) Загальна динаміка відбудови.

Роком найбільшої руїни для промисловості був 1920/21 р. На початку НЕП'а 1921/22 року почався загальний процес відбудови, який однак значно поширився 1922—23 р. і 1923—24 р. після поступової ліквідації наслідків голоду (1921—22 р.). Процес відбудови безумовно найкраще виявляється в динаміці зросту продукції.

Валова вартість продукції Української промисловості на довійськові ціни виносить (за даними ЦСУ)¹⁾ в мільйонах карб.:

	1921—22 р.	1922—23 р.	1923—24 р.
Важка промисловість	81,9	106,5	193,1
Легка промислов. (без цукр.)	33,4	58,0	79,3
Разом	115,3	164,5	272,4
Цукротрест	5,9	25,8	41,9
Всього	121,2	190,3	314,3

Відносні відсоткові цифри:

	% до 1921—22 р.			% до 1922—23 р.	
	1921—22	1922—23	1923—24	1922—23	1923—24
Важка промисловість	100	130	236	100	181
Легка промислов. (без Цукротр.)	100	174	237	100	137
Разом	100	143	236	100	165
Цукротрест	100	437	310	100	162
Всього	100	157	259	100	164

1) Статистичн. бюлетень ч. 21 від 1-XI—24 р.

Із поданої таблиці видно, що 1921—23 року темп зросту легкої промисловости значно опереджав темп важкої промисловости, тому що перша раніше була переведена на гос-розрахунокі, крім того, в наслідок громадянської війни менше була зруйнована, ніж важка зі своєю високою будовою капіталу. 1923—2 року зі зміцненням державних фінансів та утворенням перших набутків капіталу починається вже швидкий зріст важкої промисловости (продукція засобів продукції). За два роки загальна продукція збільшилася майже однаково (приблизно в 2¹/₃ рази).

Відсотково довійськового часу й до продукції С.С.Р.Р. динаміка—Української промисловости має такий вигляд:

	1913 р.	1921—22 р.	1922—23 р.	1923—24 р.
Важка промислов. УСРР . . .	100,0	12,6	20,6	30,4
» » ССРР . . .	100,0	21,6	31,8	42,5
УСРР у % до ССРР . . .	30	12,5	16,1	18

Таким чином, Українська промисловість, яка більше зруйнована, ніж Союзна, зараз відбудовується більш швидким темпом з тенденцією до довійскових взаємовідносин.

Важка промисловість України з вищою будовою основного капіталу за Союзну й більше зруйнована перебуванням довгий час у межах військових подій, зараз знову завойовує своє попереднє значіння.

Ось де-які порівняльні дані:

Виробництва		Мільйони пудів					% до 1912—13 року				
		1912—13	1920—21	1921—22	1922—23	1923—24	1912—13	1920—21	1921—22	1922—23	1923—24
Добування вугілля	ССРР	1773,6	471,7	621,6	708,8	903,6	100,0	26,6	35,0	40,0	50,9
	УСРР	1443,7	286,1	438,3	494,6	734,6	100,0	19,4	29,7	34,4	49,8
Топлення чавуну	ССРР	256,8	7,1	10,4	18,8	40,9	100,0	2,8	4,05	7,4	15,9
	УСРР	189,2	1,5	4,8	7,1	22,7	100,0	0,75	2,4	3,6	13,2
Мартенівське виробництво	ССРР	261,5	9,8	19,6	37,0	62,1	100,0	3,7	7,5	14,4	23,8
	УСРР	166,6	2,1	8,1	12,7	23,8	100,0	1,2	4,9	7,7	14,3
Прокатка	ССРР	219,5	10,2	15,7	28,3	41,7	100,0	4,6	7,2	12,8	19,1
	УСРР	141,1	2,2	6,1	11,1	17,2	100,0	1,4	4,4	7,8	12,2

Однак, як-що взяти не річний, а місячний рух продукції, то процес зросту йде не безперерви, а являє собою хвилясту криву лінію; це залежить од загального зв'язку нашої промисловости з с.-господарством і загальними умовами відбудовання народнього господарства ССРР і УСРР.

Особливо характерною є динаміка кривої відбудови кам'яновугільної промисловости. Рух її валової продукції місяцями 1913 р. і 1920—25 р. подаємо таблицею.

Валовий добуток Донбасу мільйонами пудів: ¹⁾

Місяці	1912—13	1920—21	1921—22 р.			1922—23 р.			1923—24 р.		
			УДКП	Комбін.	Увесь Донбас	УДКП	Комбін.	Увесь Донбас	УДКП	Комбін.	Увесь Донбас
Жовтень	107,5	24,4	29,0	6,7	41,6	22,4	4,5	28,2	44,3	—	62,9
Листопад	133,0	29,5	36,3	7,5	52,5	28,3	5,4	35,4	47,1	—	68,1
Грудень	108,0	31,9	43,8	9,1	61,6	35,0	6,2	43,7	46,7	—	62,2
Січень	146,4	23,3	33,9	5,9	42,5	28,3	5,2	35,6	44,7	9,6	63,2
Лютий	107,3	29,6	33,7	6,2	43,0	32,4	6,7	42,0	45,7	10,3	62,8
Березень	156,2	33,1	32,6	6,4	40,8	36,1	8,3	48,5	43,0	10,8	59,9
Квітень	84,1	30,2	21,5	4,8	26,8	23,6	5,1	31,1	35,8	8,2	47,9
Травень	134,2	24,7	27,4	5,8	33,3	31,5	7,7	43,2	41,0	9,5	54,5
Червень	119,2	18,1	26,0	5,8	31,9	33,2	7,5	46,3	42,7	10,2	57,0
Липень	122,9	9,1	18,3	4,2	22,7	30,0	6,6	42,8	—	—	67,3
Серпень	106,7	11,3	16,4	3,7	20,3	33,3	6,1	46,6	—	—	62,9
Вересень	118,2	18,4	17,4	3,8	21,7	35,5	7,1	51,2	—	—	65,8
Разом . .	1443,7	285,8	336,3	69,4	438,7	369,6	76,4	494,6	—	—	734,5

¹⁾ Крім УДКП і комбінатів до валового добутку входить також і орендана промисловість.

Із поданої таблиці видно, що роками 1920—21 і 1921—22 спостерігалось гостре зниження добутку літніми місяцями; це пояснюється відходом робітників до польових работ. Так, 1920—21 р. загальна кількість робітників, місяцями Жовтень—Червень, коливається між 128—136 тис., а кількість забойщиків між 14—18 тис., в липні 1921 р. кількість робітників падає до 107 тис., в серпні до 93 тисяч. і в вересні до 86 тис.

Відповідно числу робітників—число забойщиків теж падає до 11,3 тис. в липні, 10,3 тис. в серпні і 9,2 тис. у вересні.

1921—22 року зменшення числа робітників, особливо числа забойщиків—стає катастрофічним літніми місяцями.

Так, загальна кількість забойщиків зростає від 11,7 тис. у жовтні 1922 року до 14,5 тис. у січні; далі починається повільний спад цього числа що-раз швидче, і в липні залишається тільки 7,7 тис., а в серпні та вересні 6,9 тис.

1922—23 року, вона, поступово збільшується число забойщиків і добуток першими місяцями року навіть є менший, ніж 1921—22 р. Але того-ж року УДКП змогло вже утримати робітників та забойщиків і літом через це добуток відповідно став менше залежати від сезонних умов.

1923—24 року розмір добування вугілля (як і праця інших галузів народного господарства) визначається вже не виробничими умовами, а умовами збуту.

У першому кварталі загальна продукція швидко зростає в зв'язку з набутим у минулому році основним і обіговим капіталом, збільшенням заробітної платні, числа робітників, поліпшенням фінансового державного стану й т. д. Однак («ножиці») дуже високі ціни на продукти промисловости, неорганізованість торгового апарату—викликають кризу збуту, а разом і затримання зросту. З другого кварталу виробництво досягає мінімуму. Та енергійні засоби до ліквідації «ножиць», грошова реформа й поліпшення праці держторговлі та кооперації сприяють швидкій ліквідації кризи збуту, яка навіть на останньому кварталі переходить у де-який товаровий голод. Для зросту виробництва знову утворюються сприятливі умови.

Як-що взяти відношення мінімального добування до максимального, то останнє становить 1912—13 року—0,63, 1920—21 р.—0,27, 1921—22 р.—0,33 і 1922—23 р.—0,56 і 1923—24 року—0,74 і свідчить, з одного боку, про перехід од нервового до сталого розвитку, а з другого—про все більший регульовий вплив наших планових органів.

Подана характеристика зросту кам'яновугляної промисловости також характерна й для інших галузів, що поступово звільняються від впливу виробничих факторів, цеб-то брак робітників, сировини і т. и. та стає виробництвом, що вже регулюється, головним чином, умовами збуту.

б) Виробництво й збут центральних трестів.

Загальний розвиток виробництва центральних трестів України 1922—23 і 1923—24 років (за даними кон'юнкт. Ради Держплану) характеризується поданою таблицею:

А. Важка промисловість.	1922—23 рік					1923—24 рік				
	1 кв.	2 кв.	3 кв.	4 кв.	зарік	1 кв.	2 кв.	3 кв.	4 кв.	зарік.
Виробництво на міл. довійськ. карб.	19,9	24,3	27,7	34,6	106,5	45,3	40,8	43,3	53,7	183,1
Відсотково до 1 кв.	100	121	139	174	—	100	90	96	118	—
На Радянські гроші	35,7	40,6	48,5	78,3	203,1	93,4	80,6	85,3	95,5	354,5
Відсотково до 1 кв.	100	114	136	219	—	100	86	91	103	—
Пересічний індекс цін	179	167	175	226	192	212	197	197	1,74	1,93
Б) Легка промисловість.										
Без Цукро й Лісотрестів 22/23 р. і без Цукротресту 1923—24 р.										
Виробництво на міл. довійськ. карб.	12,7	13,4	15,4	15,4	57,2	18,4	17,4	19,5	24,1	793,6
Відсотково до 1 кв.	100	106	124	124	—	100	94	106	125	—
На Радянські гроші	21,6	21,7	30,5	37,7	111,5	42,3	32,7	35,7	—	—
Відсотково до 1 кв.	100	100	141	174	—	100	89	85	—	—

Виробництво всієї важкої пром. разом із Цукротр. і Лісотр на міл. довійськ карбов.	1922—23 рік					1923—24 рік				
	1 кв.	2 кв.	3 кв.	4 кв.	за рік	1 кв.	2 кв.	3 кв.	4 кв.	за рік.
На Радянські гроші міл.	—	—	—	—	200,6	—	—	—	—	321,3
Пересічний індекс цін.	—	—	—	—	200	—	—	—	—	—

Поквартальний рух у 1923—24 році вартості товарової маси, що призначена до збуту на довійськові й червоні карбованці, а також і збут на червоні карбованці наводимо в такій таблиці:

У мільйонах карб	I кв.	II кв.	III кв.	IV кв.	за рік
А. Товарова маса					
На довійськ. карб.	31,7	27,6	29,8	37,2	126,3
На Радянські гроші по прејскуранту.	66,1	56,0	60,3	74,8	267,2
Б Легка промисловість.					
(Без Цукротресту на довійськов. карб. на Радянські гроші.	20,1	19,7	20,9	25,0	85,7
Разом: На довійськов. гроші	39,2	36,3	34,0	41,5	151,0
На Радянські гроші . .	51,8	47,3	50,7	62,2	212,0
Цукротрест на довійськов. гроші . .	105,3	92,3	94,3	116,3	408,2
на Радянські гроші . .	»	»	»	»	71,9
Всього: по всій промисловості з Цукротрестом на довійськ. гроші .	»	»	»	»	283,9
на Радянські гроші .	»	»	»	»	573,2
З б у т.					
Важка промисловість	42,9	31,3	51,5	56,4	182,1
Легка промисловість	22,2	27,5	35,5	42,6	127,8
Разом	65,1	58,8	87,0	99,0	309,9
Відсотково до I кварталу	100	90	133	152	—

В наступній таблиці подаємо докладніше про вартість валової продукції української промисловості основних галузів, поквартально на довійськові гроші.

	1922—23 р.					1923—24 р.				
	1 кв.	2 кв.	3 кв.	4 кв.	зарік	1 кв.	2 кв.	3 кв.	4 кв.	зарік
А. Важка промисловість										
Кам'яновугляна пром.	10,7	12,6	12,1	14,0	49,4	19,3	18,6	15,8	20,1	73,9
Південьсталь і Крамат. зав.	6,3	7,8	10,6	15,6	40,3	19,7	16,2	19,8	25,5	87,2
«Юмт»	1,8	2,8	3,6	3,3	11,5	4,5	4,4	5,2	4,9	19,0
Донвугілля, Бахсіль, Юрт.	1,1	1,1	1,4	1,7	5,3	1,8	1,6	2,4	3,2	9,0
Разом	19,9	24,3	27,7	34,6	106,5	45,3	40,8	43,3	53,7	183,1
Б. Легка промисловість										
Тютюнтрест	1,7	1,7	1,6	1,4	6,4	1,4	1,0	1,9	2,1	6,4
Махотрест	1,3	1,3	1,1	0,7	4,4	1,0	1,1	1,2	1,2	4,5
Хемвугіль (заводи)	1,5	1,7	2,6	2,4	8,2	3,0	3,0	2,8	2,6	11,4
Текстильтрест	1,2	1,4	7,4	1,5	5,5	1,8	1,8	1,3	2,1	7,0
Спіртотрест і Таганрог. шкіряний Комбінат.	2,9	3,2	3,5	3,8	13,4	3,5	4,1	4,4	5,6	17,6
Інші трести	4,2	4,1	5,5	5,6	19,4	5,0	2,9	6,4	9,8	24,1
Цукротрест	»	»	»	»	26,3	»	»	»	»	50,4
Лісові трести	»	»	»	»	10,4	»	»	»	»	18,3
Разом по легкій індустрії (без Цукротр. і Лістр.)	12,8	13,4	15,7	15,4	57,3	15,7	13,9	18,0	23,4	71,0
З Цукротр. і Лісотрест.	»	»	»	»	94,0	»	»	»	»	138,2
Всього (по всій великій промисловості)	»	»	»	»	200,6	»	»	»	»	321,3

Таким чином, із трестів легкої промисловости значно збільшив своє виробництво 1923—24 року тільки Хемвугіль і Цукротрест, всі-ж інші почували на собі дуже важку кризу збуту, яка примусила їх на другому кварталі гостро зменшити виробництво. Але в 3 і 4 кварталі легка промисловість знову більше інтенсивно за важку реагує на побільшений попит.

Вплив кризи збуту 1923—24 р. і даліше відживання нашої промисловости можна також спостерігати на відсотках виконання виробничого програму.

Відсоткове виконання програму великою українською промисловістю 1923—24 року.

	1 кв.	2 кв.	3 кв.	4 кв.	за рік
Важка промисловість	102	94	106	141	110
Легка промисл. без Цукротресту . .	100	93	107	141	110
теж з Цукротрестом	»	»	»	»	109
Разом по всій великій пром. без Цуктр.	101	94	106	141	110
З Цукротрестом	»	»	»	»	109

Особливо помітно збільшується виробництво проти програму в 4-му кварталі, коли планові органи, з надією на сезонове скорочення виробництва, скоротили виробничі завдання, а в зв'язку з загальними умовами ринку виробництво навпаки збільшилося.

Зміна ринкових умов безумовно дуже відбувається на збуті, що можна бачити з такої таблиці:

Відсотково до пересічно-місячного	1 9 2 3 р.			1 9 2 4 р.		
	Жовтень	Листопад	Грудень	Січень	Лютий	Березень
Оптовий індекс ВРНГ на I число	2,88	2,55	2,28	2,11	2,08	1,95
Виробництво на довійськові гроші	97,9	99,7	93,8	87,0	87,6	91,2
Товарова маса на сучасні гроші	108	107	96	88	90	87
Збут на сучасні гроші	89	85	78	70	67	91
				1 9 2 4 р.		
Відсотково до пересічно-місячного						
	Квітень	Травень	Червень	Липень	Серпень	Вересень
Оптовий індекс ВРНГ на I число	1,93	1,92	1,90	1,89	1,86	1,85
Виробництво на довійськові гроші	88,5	98,0	100,4	111,8	119,3	130,7
Товарова маса на сучасні гроші	89	93	96	110	108	129
Збут на сучасні гроші	112	119	105	124	126	134

Збут падає безупинно до лютого місяця, а далі знов починається швидкий зріст. Зріст збуту визначається не тільки зниженням промислових цін, які безупинно знижуються на протязі всього року, але й підвищенням цін на хліб та налагодженням торгового апарату.

в) Рух деяких основних показників промислової кон'юнктури на Україні року 1922—23 і 1923—24-го.
Кам'яновугляна промисловість.

	МІСЯЦЬ												За рік
	Жовтень	Листопад	Грудень	Січень	Лютий	Березень	Квітень	Травень	Червень	Липень	Серпень	Вересень	
Валовий добуток у мільйонах пуд.	1922—23 р. . .	35,4	43,7	35,6	42,0	48,5	31,1	43,2	46,3	42,8	46,6	51,2	494,6
	1923—24 р. . .	68,1	62,2	63,2	62,8	59,9	47,9	54,5	57,0	67,3	62,9	65,8	734,5
Споживання на власні потреби мід пуд.	1922—23 р. . .	10,6	12,2	12,5	12,6	12,7	10,4	9,9	9,2	8,8	8,9	8,5	126,5
	1923—24 р. . .	10,7	11,5	12,6	12,1	12,1	9,0	8,9	7,9	8,3	8,1	8,2	119,2
Чистий добуток у мід. пуд.	1922—23 р. . .	24,8	31,5	23,1	29,4	35,8	20,7	33,3	37,1	34,0	37,7	42,7	368,1
	1923—24 р. . .	57,4	50,7	50,6	50,7	47,8	38,9	45,6	49,1	59,0	54,8	57,6	615,3
Вивіз у мід. пуд.	1922—23 р. . .	24,8	29,0	18,6	18,4	30,0	25,9	27,5	24,5	22,2	24,4	28,7	295,3
	1923—24 р. . .	38,5	35,2	36,4	18,3	30,2	49,4	53,9	49,2	54,1	53,2	59,5	515,8
Збуток у мід. пуд.	1923—24 р. . .	30,1	27,9	27,1	12,1	21,1	41,1	45,0	40,6	45,4	44,2	41,9	407,0**)
	1922—23 р. . .	91,7	103,8	114,7	118,9	119,5	122,0	127,2	121,1	117,8	121,3	127,0	117,1
*) Загал. кількість робітн. у 1000 на 1 кожн. м.	1923—24 р. . .	128,6	129,7	126,4	125,7	126,6	124,1	132,5	138,1	145,8	148,0	147,4	133,3
	1922—23 р. . .	8,7	11,0	13,1	12,8	113,9	13,1	14,4	13,2	12,7	13,1	14,9	12,9
В тому числі забойщиків	1923—24 р.	16,1	17,6	18,5	18,6	17,8	16,8	17,3	18,5	19,1	19,4	20,0	18,2
	1922—23 р. . .	8,7	11,0	13,1	12,8	113,9	13,1	14,4	13,2	12,7	13,1	14,9	12,9

*) По Доввугілляю й комбінатам.

***) Пересічне.

Таким чином, видатки на власні потреби 1923—24 року абсолютно менші, ніж у 1922—23 році, не вважаючи на значний зріст огульного добутку. Це вказує на значні успіхи в справі збереження палива. Наслідком такого збереження, чистий добуток 1923—24 року є більший за 1922—23 рік на 65%, в той час як валовий добуток більший на 50%.

Вивіз 1923—24 року перевищує вивіз 1922—23 року більше, ніж на 70%, і досягає мінімуму в лютому м-ці через снігові завали; потім однак знов підвищується.

Що до збуту, то він гостро підпадає до лютого (до 12,1 міл. пуд.); однак через вжиті енергійні заходи в березні він збільшується до 21,1 міл. пуд., а з квітня хитається по-між 40—45 міл. пуд. місячно. В зв'язку з поширенням добування 1923—24 р. загальні запаси на підприємствах Донвугілля зростають від 81,1 міл. пуд. на 1-е жовтня 1923 р. до 157,6 міл. пуд. на 1-е квітня 1924 року. З 1-го квітня не вважаючи на величезний зріст збуту, запаси меншають у незначній кількості й на 1-е жовтня 1924 р. складають 140,0 міл. пуд.

Нарешті, робоча сила, особливо число забойщиків від 1923 р. поступово збільшується й перестає бути мінімальним фактором, що визначає розмір добування. Таким мінімальним фактором є зараз умови збуту й Донвугілля доводиться пристосовувати розмір виробництва до цих умов реалізації з одночасовою політикою скорочення числа робітників за рахунок підвищення продукційності робітників, що залишаються на роботі.

М е т а л у р г і я

Тисячами пудів		Жовтень	Листопад	Грудень	Січень	Лютий	Березень	Квітень
Топлення чавуну	1922—23 р. . .	468	513	497	573	418	537	310
	1923—24 р. . .	1411	1740	1709	1669	1505	1733	1739
Мартенівське виробн.	1922—23 р. . .	546	644	844	573	470	743	808
	1923—24 р. . .	2119	2202	1892	1626	1610	1769	1542
Прокатка	1922—22 р. . .	309	498	785	830	617	914	880
	1923—24 р. . .	1434	1558	1389	1020	984	1332	1295

Тисячами пудів		Травень	Червень	Липень	Серпень	Вересень	За рік
Топлення чавуну	1922—23 р. . .	318	387	708	959	1038	6724
	1923—24 р. . .	1726	1926	2444	2477	2580	22660
Мартенівське виробн.	1922—23 р. . .	1348	1601	1618	1790	1671	12656
	1923—24 р. . .	2010	1841	1998	2386	2766	23761
Прокатка	1922—23 р. . .	1098	1228	1151	1295	1429	11034
	1923—24 р. . .	1527	1459	1431	1653	2135	17277

Металургійна промисловість, таким чином, від липня 1922—23 р. швидко збільшує своє виробництво, і не вважаючи на те, що 4-й квартал минулих років був критичним, — з 1923 року ми спостерігаємо, навпаки, хуткий зріст виробництва; однак виробництво наприкінці 1923—24 року відчувало на ринку брак покулних гатунків металу.

Добуток залізної та марганцевої руди 1923—24 р.
на мільйони пудів.

	1 кварт.	2 кварт.	3 кварт.	4 кварт.	Увесь 1923—24 р.	1922—23 р.	23—24 р. від- сотково до 22—23 року
Добуток залізної руди	2,6	3,9	7,4	11,7	25,6	10,3	248
" марганцевої руди	2,1	2,5	2,7	3,3	10,6	5,8	185

г) Місцева державна промисловість.

Розвиток місцевої промисловости за останні роки характеризується такими даними:

На 1-е жовтня 1921 р. у віданні ВРНГ було 367 підприємств з кількістю робітників і на 1-е жовтня 1923 р — 222 підприємства і 18513 робітників.

1924—25 року мають працювати 187 підприємств, що їх розподілено поміж 38 трестами з 25.178 робітниками. Таким чином, за останні роки загальна кількість підприємств скорочується, а число робітників зростає.

Основний капітал чинних підприємств на початок 1924—25 р. складає 27 мільйонів карб; із них на долю промисловости Одещини припадає—30%, Харківщини—22%, Катеринославщини 20% і доля решти підприємств незначна.

Вартість виробництва місцевої промисловости на довійськові ціни подаємо в наступній таблиці.

Губернії	1922—23 р.	1923—24 р.	Програм на 1924—25 р.
Харківська	6,3	20,3	34,6
Київська	5,1	10,0	12,9
Одеська	2,4	5,7	7,6
Полтавська	1,7	4,7	5,7
Катеринославська	1,7	8,5	11,2
Донецька	2,4	1,9	3,5
Чернігівська	0,2	6,3	0,4
Подольська	1,2	1,8	3,9
Волинська	0,3	1,2	1,0
Разом	21,3	54,4	80,8

Таким чином, темп розвитку місцевої промисловости швидчий за велику промисловість. 1924—25 року припускається можливість збільшити продукцію місцевої державної промисловости до 51% всіх українських трестів без П.М.Т. (Півд. машин. трест). і до 41% з П.М.Т. Пересічна заробітна платня 1923—24 р. складала до 38 карб на місяць. 1924—25 року припускається довести її до 46 карб. (підвищ. на 22%) і одночасово досягти підвищення продукційности праці на 27,9%.

д) Робоча сила.

Рух робочої сили на великій промисловости 1923—24 р. подаємо наступною таблицею.

Загальна кількість робітників тися- чами.	Жовтень	Листопад	Грудень	Січень	Лютий	Березень	Квітень	Травень	Червень	Липень	Серпень	Вересень
По важкій промисл.	200,3	207,5	203,7	199,2	200,1	195,0	191,7	202,5	211,6	204,2	225,8	284,1
По легкій промисл.	244,9	245,5	239,8	237,7	238,5	233,0	230,8	244,9	255,4	269,4	268,5	267,0
Разом	445,2	453,0	413,5	436,9	438,6	428,3	422,5	447,4	467,5	493,6	494,3	551,1

Загальна кількість робітників, хоч до квітня місяця поступово зменшується, але після переходу виробництва і збуту через мінімум знов починає зростати. Загалом число робітників у вересні 1924 р. більше за число робітників у жовтні 1923 р. по важкій промисловості на 42%, по легкій—на 11% а по всій великій промисловості—на 24%.

Відповідно тому, виробництво вартістю на довоїнські гроші було вище у вересні 1924 р., ніж у жовтні 1923 р. на 53%, що вказує на збільшення продукційності праці. Однак збільшення заробітної платні відбувалося швидче за зріст продукції.

Пересічна заробітна платня за жовтень 1923 р. складала 26,24 крб., за липень 1924 р. складала вже 38,47 крб., цеб-то більше на 41%; за той час продукційність праці зросла лише на 7%.

е) Програм розвитку української промисловости.

Програм української промисловости на 1924—25 р. не вважаючи на недорід, передбачає дальший зріст продукції. Цей зріст повинен відбутися за рахунок дальшого поліпшення праці промисловости збільшення продукційності праці, поліпшення праці торгового апарату, зокрема за рахунок підвищення цін на с.-г. продукти, а разом покупною здатністю селян. У звязку зі швидким відбудуванням металової промисловости повинно також зростати виробництво руди. Що-ж до кам'яноугляної промисловости, то величезні виробничі успіхи 1923—24 року примушують стримувати темп зросту, щоб поширення споживання не відставало від зросту продукції.

Взагалі, розмір продукції по 20 республіканським трестам повинен збільшитися з цін вартости 1913 р. від 101,0 міл. карб. до 142,9 міл. чи на 40%; відсоткові нагрузки підприємств од 57% до 81%. Вартість товарової маси повинна досягнути на довоїнські гроші 129,4 міл. карб., замість 82,8 міл. карб., збільшився на 44%; на сучасні-ж гроші 194,9 міл. карб. замість 159,8 міл. карб. 1923—24 року з побільшенням на 19,8%. Тому 1924—25 року продажні ціни повинні бути нижчі за ціни 1923—24 р. на 17%.

Загальна кількість робітників повинна збільшитися на 15%, продукційність праці на 29%, зарплатня залишитися майже без зміни.

3. ТРАНСПОРТ.

Загальне поліпшення праці транспорту на Україні характеризується такими даними:

Стан рухомого складу залізниць на Україні.

	1920 р.	1921 р.	1922 р.	1923 р.	1924 р.
Загальна кількість паротягів	2997	3993	3673	3720	3634
Із них:					
хворих	1828	2387	2241	2119	1947
чинних	986	867	989	905	1194
охолоджених	51	523	307	524	493
% хворих	61	60	61	57	54
Пасажирові вагони. Всього	2204	4581	4374	4370	4551
Із них у розпорядженні шляхів	1622	2915	3810	4162	4560
В тому числі:					
робочих	263	629	718	1149	1525
хворих	1313	1856	2514	2619	2587
% хворих	59,9	40,5	57,8	59,9	—
Товарний парк:					
Всього вагонів тисячами	77,1	100,2	79,3	83,5	89,8
В них:					
в роботі	48,8	63,1	41,5	37,7	45,4
у резерві	1,1	5,9	3,3	17,7	3,3
хворих	16,3	26,3	24,6	21,9	34,8
% хворих	21,2	26,2	31,0	26,3	38,7

Загалом лихим показником є тільки відсоток хворих вагонів. Усе-ж інше виявляє загальний зріст. Що-до вантажу, то він безупинно зростає і з жовтня 1923 р. до вересня 1924 р. має такий вигляд: пересічна кількість навантажених вагонів за добу є від 3932 до 4468, на перевіз ваги за місяць од 186 тис. до 218 тис. (у серпні), на перевіз пасажирів од 1110 тис. до 2110. Загальний перебіг усіх вагонів, товарних платформ і цистерн од 138 міл. до 172 міл. верст.

Взагалі транспорт, на сучасний його стан, встигає виконувати покладені на нього завдання, навіть де-які галузі перевищують довійськові норми. Залізничний транспорт працює вже без збитків, але все-ж бракує ще коштів для підтримання й збільшення основного капіталу залізниць.

4. ТОРГОВЛЯ.

а) Внутрішня.

Розвиток торгівлі 1923—24 року перебував під впливом загальних кон'юнктурних факторів. Зріст продукції й підвищення покупної здатності селян, зріст продукції міської промисловости й підвищення зарплатні робітникам, розвиток кредиту, поліпшення праці транспорту, поширення торговельної сітки—все це повинно було допомагати в загальному відбудуванні торгівлі. Рух відбудування торгівлі гальмувався однак у першому півріччю «ножицями» та нетривкою валютою. На протязі другого півріччя вдалося ліквідувати «ножиці» та стабілізувати валюту й торгівля почала розвиватися; при тому ж попит опережає потреби, наслідком чого виник цукровий і мануфактурний голод. Подекуди відбивалася на розвитку торгівлі міняльна криза. Наприкінці року, як негативний фактор, з'явився недорід. Але, завдяки загальній політиці зниження цін на продукти промисловости й державного регулювання хлібної торгівлі, уможливилось підтримати курс карбованця й поширити оборот держторгівлі та кооперації, що торгують по зниженим плановим цінам.

За даними податкової статистики, всі торгові установи в 1923—24 році складали: даними на 1-е півріччя число—96,4 тис. і на 1-е півріччя 118 тис. Із того числа за на 1-е півріччя їх було по містах 72,9% і по селах 27%.

Оборот усіх торгових установ на 2-е півріччя 1922—23 р. складає 400,0 міл. і на 1-е півріччя 1923—24 р. 532 міл. карб. Найкращий розвиток товаро-обороту на Київщині—147,3 міл. карб. у II-му півріччю 1923—24 р. Далі йде Харківщина—101,2 міл. карб., Одещина—73 міл. карб. і т. д. По окремих зразках торгівлі особливо розвинена приватна торгівля, яка на 1-е півріччя 1923—24 р. мала 94,1% всіх міських торгових підприємств і 88,6% позаміських. Далі йде кооперативна—10,2% міських і 2,9% позаміських і нарешті, державна—3% міських підприємств і 1,2% позаміських.

Подана нижче таблиця характеризує розподіл торгових підприємств по розміру.

%% відношення числа торгових підприємств.

	Державні		Кооперативні		Приватні	
	Міські	Позаміські	Міські	Позаміські	Міські	Позаміські
I р.	0,5	0,0	0,0	0,0	99,5	100,0
II р.	0,4	0,1	0,3	1,1	99,3	98,8
III р.	3,6	2,6	6,3	30,0	90,1	67,9
IV р.	5,0	14,8	16,7	27,7	58,3	57,5
V р.	52,0	35,6	17,4	15,9	70,6	48,5
Разом	30	1,2	2,9	10,2	94,1	88,6

Таким чином, приватна торгівля особливо велике значіння має у дрібній торгівлі і по-за містом. По середній торгівлі вже значну роль відіграє кооперація й, нарешті, по великій торгівлі має перевагу держторгівля.

1923—24 року особливо в II-му півріччю відбувається значний підупад значіння приватної торгівлі. Наприклад, у Харкові на протязі I-го півріччя 1923—24 року число приватних підприємств скоротилося з 5134 до 4591 II-го півріччя на 20%, а обороти їх підупали з 26 міл. карб. до 52 міл. карб. чи 35%. Таким чином одночасно відбувалося й скорочення розміру обороту, що припадає на 1 підприємство. Найбільше скорочення приватної торгівлі є в торгівлі мануфактурою та тютюновими виробами; де воно відбулося на 2/5, а оборот більше, як на половину. Це пояснюється

загальними економічними умовами: невигідні умови заupu краму, непомірний тиск податкового пресу, що примушує приватних крамарів продавати свій крам дорожче за держторговлю й кооперацію і наслідком того частина позиції захоплена останніми. Так, у Харкові обороти державної та кооперативної торгівлі зросли від 94 міль. до 176 чи на 90%. Особливо швидко зростають обороти кооперації та «Ларька»

Обороти ХЦРК зросли з 1,2 міль карб у I-му півріччю 1923—24 р. до 3 міль карб у II-му півріччю чи в 2½ р. Обороти «Ларька» зросли ще більше. Те-ж саме спостерігається і в інших місцях.

Загальний зріст товарообороту української трестової промисловости й кооперації за 1922—23 і 1923—24 р. характеризується нижче поданою таблицею мільйонами черв. карб., яка взята нами з «Огляду Народнього Господарства України за 1923—24 р.» (Додатки і проекти розподілу прибутків та видатків УСРР на 1923—24 р.).

	1922—23 р.				1923—24 р.		
	I кв.	II кв.	III кв.	IV кв.	I кв.	II кв.	III кв.
Важка промисловість	15,1	25,1	35,6	46,4	58,8	47,0	52,5
Легка » 	9,3	12,8	16,6	23,5	13,3	15,2	23,5
Вся велика промисловість	24,4	37,9	52,2	69,9	72,1	62,2	76,0
Вукопспілка	0,7	2,5	2,8	5,6	7,2	5,4	6,0
Райспілка	1,9	2,0	2,8	5,3	2,8	1,4	—
Спілка Донбас	—	2,5	1,7	3,7	—	7,8	3,5
Робкооп Донбасу	1,7	2,5	2,7	3,9	7,0	71,6	10,5
Обороти селяно в тис. карб.	1341	1377	1836	1914	3333	5154	8682

Подана таблиця показує безупинний зріст за весь 1922—23р. Особливо швидко зростають обороти низової кооперації 1923—24 року і, навпаки, обороти гуртової й півгуртової торгівлі меншають і тільки в III кварталі виявляється новий зріст. Це пояснюється тим, що 1922—23 р зріст і темп заupu низової кооперації перевищував темп і зріст збутку. Тут, з одного боку, відбивався зріст цін і слаба покупна здатність населення і, з другого боку, необхідність поширити товарні запаси вкупі зі зростом товарообороту.

На початку 1923-24 року низова кооперація почала скорочувати свої заупи через зайвий запас краму. Потім ліквідація «ножиць», підвищення зарплатні, зниження цін, тривка валюта, кредитування робітників значно підняли покупну здатність широких мас населення, тому й обороти низової кооперації швидко зростають. Особливо зміцнився зріст оборотів у IV-кварталі, для яких, на жаль, у нас певних даних немає. Цей зріст ілюструється зростом збутку промисловости, збільшенням числа угод на біржах, значно жвавістю оборотів кооперації всіх ступенів і т. и

Однак, у зрості товарообороту негативним явищем є відсутність удосталь оборотних засобів. Зрозуміло, що враз зі зростом товарообороту повинна зростати й маса краму на шляху від продуцента до споживача. Тому при збільшенні виробництва й збуту доводиться вишукувати засоби на згашення собівартости товарної маси, яка додатково пускається в товарні канали й ще не дійшла до кінцевого споживача. Тим і пояснюється надзвичайне напруження кредиту та фінансової кризи, яка особливо почала сильно відзначатися на початку 1924-25 року

Розв'язання цієї важкої проблеми повинно бути винайдено в наступному 1924-25 році за рахунок збільшення пайових капіталів кооперації, прискоренням і поліпшенням товарообороту, кредитової емісії й, нарешті, за рахунок придбання власних засобів од торгових прибутків.

На кінець подамо ще де-кільки даних про зріст оборотів українських ярмарків і оборотів товарних бірж.

Обороти українських ярмарків у мільйонах карб.

	1923 р.	1924 р.	1924 р. % до 1923 р.
Харків. «Крещенська»	9,9	26,6	269
	15,2	33,0	217

Обороти українських товарних бірж 1923-24 р. %%-во до жовтня.

Жовтень	Листопад	Грудень	Січень	Лютий	Березень	Квітень	Травень	Червень	Липень	Серпень	Вересень
100	226	267	278	345	484	620	471	431	385	519	664

Загальний розмір оборотів товарних бірж складає 1922-24 року—320 міл. карб., у тому числі 158 міл біржового й 161 міл. по-за біржового. На першому місці стоїть Харківська біржа зі своїм оборотом у 150 міл карб; далі Київська—76 міл, Катеринославська—29 міл., Одеська—24 міл., Полтавська—9 міл. і т. д. Із окремих товарів значну роль відіграють—метали і металеві вироби—19,2% всього обороту; далі хлібопродукт і фураж 15,0%, мануфактура й галантерея 14,3%, бакалея та колоніальний крам—8,6% і т. д.

б) Рух цін.

Увесь 1923-24 рік проходить під ознакою зниження цін на промислові товари і підвищення цін на с.-г. продукти. Зниження цін на промислові товари було переведено за початку з метою ліквідації кризи збутку, потім з метою досягнення тривкості червінця й зміцнення грошової реформи. Однак роздрібні ціни на промислові товари, за браком їх у 2-му півріччю, не встигають за гуртовими. У наслідок повстають нові «ножиці» між гуртовими та гуртово-роздрібними цінами.

Де-яке уявлення про те розходження цін дає порівняння руху гуртового індексу ВРНГ з рухом роздрібною індексу ЦСУ, а також бюджетного індексу з обрахунку ЦСУ, по 9 губерніях.

Індекси цін.

місяці	1-X	1-XI	1-XII	1-I	1-II	1-III	1-IV	1-V	1-VI	1-VII	1-VIII	1-IX	1-X
Гуртовий індекс ВРНГ УСРР . . .	2,88	2,55	2,28	2,11	2,08	1,95	1,93	1,92	1,90	1,89	1,86	1,85	1,81
Відсотково до 1-I.	100,0	88,6	79,2	73,3	72,3	67,7	67,1	66,3	65,8	65,7	64,7	64,3	63,3
Роздрібний індекс . . .	2,22	2,08	2,29	2,06	2,19	2,19	2,07	2,02	2,01	2,06	2,68	2,09	—
Відсотково по 1-I.	100,0	93,7	103,2	92,8	98,6	98,6	93,2	91,0	90,5	92,8	93,7	94,1	—
Бюдж. індекс: с.-г. . . .	0,75	0,82	1,29	1,43	1,84	1,84	1,85	1,86	1,61	1,87	1,91	1,72	1,41
Відсотково до 1-I.	100,0	109,1	171,1	191,2	245	245	247	248	215	249	255	230	188
Промислово	3,08	2,54	2,66	2,55	2,79	2,73	2,57	2,43	2,41	2,46	2,54	2,49	2,44
Відсотково до 1-I.	100,0	82,5	86,1	82,8	90,5	88,7	83,5	78,8	78,5	79,6	82,5	80,6	79,2
Загальний	1,54	1,44	1,79	1,87	2,22	2,19	2,22	2,16	1,99	2,12	2,18	8,06	1,86
Відсотково до 1-I.	100,0	93,5	116,1	121	144	142	144	140	129	138	142	134	1,21
Ножиці	4,10	3,10	2,06	1,78	1,51	1,48	1,39	1,31	1,49	1,32	1,33	1,46	1,72
Відсотково до 1-I.	100,0	75,6	50,3	43,4	36,8	36,1	33,9	32,0	36,3	32,2	32,4	35,6	41,9

Табличка ця показує що 1-го березня (запровадження твердої валюти) покупна здатність грошей не знизилася. Рух вартости с.-г. індексу складається на II-му півріччю впливом підвищення цін на хлібопродукт та зниження цін на худобу.

Рух середньогубернських цін на жито пшеницю, ячмінь, овес у 1923-24 році подається наступною табличкою.

Коп. за пуд.	1-X	1-XI	1-XII	1-I	1-II	1-III	1-IV	1-V	1-VI	1-VII	1-VIII	1-IX	1-X
Жито	25	27	43	48	63	73	61	60	66	90	109	90	80
Ячмінь	22	27	47	53	74	81	75	80	76	100	134	102	41
Овес	27	31	57	64	90	96	97	106	102	135	170	129	112
Пшениця	46	50	80	93	115	137	121	118	116	149	180	154	127

Таким чином, з 1/X-1923 р. по 1/III-1924 р. спостерігається безупинний зріст хлібних цін і за той час вони піднялися в 2 1/2 рази, завдяки плановій політиці зміцнення хлібної заготовки и вивозу їх за кордон. Після першого березня хлібозаготовки прикорочуються й ціни залишаються тривкими з тенденцією на зниження.

Наприкінці червня виявляються несприятливі надії на врожай і ціни на хліб починають швидко підніматися вгору. В серпні через вжиті засоби ціни знизилися. Взагалі по царині руху цін можна відмітити твердий курс карбованця, зміцнення планового впливу держави по Царині гуртових промислових і хлібних цін. З другого боку, роздрібний ринок за впливом браку краму ще мало піддається регулюванню, й гуртово роздрібні ножиці тепер ще розходяться.

в) Зовнішня торгівля.

В царині зовнішньої торгівлі 1923-24 р. Найбільшим досягненням є гуртовий торговий баланс, як по УСРР, так і по ССРР. Цей активний баланс здобуто загальним зростом товарообороту. Велике значіння в справі досягнення активного балансу мав вивіз хлібу й особливо експорт хліба з УСРР.

Поданою таблицею показуємо торгові обороти ССРР і УСРР за останні 3 роки (у міл. карб.).

	1921-22 р.			1922-23 р.			1923-24 р.		
	ССРР	УСРР	% УСРР	ССРР	УСРР	% УСРР	ССРР	УСРР	% УСРР
Вивіз	63,9	5,1	7,9	133,2	20,1	15,1	340,0	75,8	22,3
Привіз	325,1	12,2	3,7	152,1	5,8	3,8	399,0	10,7	5,4
Обороти	389,0	17,3	4,4	285,3	25,9	9,1	539,0	86,5	16,0
Баланс	-261,2	-7,1	2,6	-18,9	+4,3	—	+141,0	+65,1	46,2

Вивіз ССРР за останні три роки зріс у $5\frac{1}{3}$ разів. Привіз що було прикоротився в 2 рази. 1922-3 р. через зміцнення праці наших власних галузів народного господарства—1923-24 р. знову побільшується. У наслідок ми маємо 1923-24 р. гостро активний баланс.

Роля України в загальній торгівлі ССРР зростає що-року, особливо удільне значіння експорту, що визначається, як ми далі побачимо, підвищенням експортної ролі хлібопродуктів. Проте можна довідатися з поданої таблиці, яка вказує рух експорту за останні два роки по окремих групах:

Г Р У П И	1922-23 р.			1923-24 р.		
	ССРР	УСРР	% УСРР	ССРР	УСРР	% УСРР
1. Життєві припаси	47,7	11,5	24,3	195,4	72,0	36,8
2. Сировина і пів- фабрикат	83,6	8,4	10,0	142,8	3,7	2,5
3. Вироби	2,3	0,19	8,4	1,5	0,03	2,3
Разом	133,2	20,1	15,1	340,0	75,8	22,3

5. ФІНАНСИ Й КРЕДИТ.

а) Держфінанси.

По царині держбюджету величезним нашим досягненням є збалансування нашого бюджету без емісії, що можна бачити з поданої таблиці.

Бюджет ССРР у міл. карб.

Р о к и	Розмір бюджету	Емісія	% ^{0/0} відно- шення емісії до бюджету
1921-22 р.	1.000	350	35
1922-23 р.	1.388	387	27
1923-24 р.	1.880	185	10
1924-25 р.	2.100	—	—

Другим величезним досягненням є наближення дійсного виконання бюджету до планових припущень. 1923-24 р. ми маємо вже майже цілковитий їх збіг.

Що-ж до українського бюджету, то видатковий бюджет 1923-24 р. є виконаний розміром 43 міл. карб. приблизно на 10% більше за орієнтовочний. Бюджет 1924-25 р. є збалансований розміром на 73,5 міл. карб.

б) Грошовий обіг.

Зріст товарообороту й припинення його в зв'язку з грошовою реформою сприяв швидкому зросту грошового обігу. Загальний рух кількістю різних грошей по обігу з 1/І-1923 д 1/Х-1924 р, подаємо таблицею.

Кількість грошей в обігу по ССРР на міль. карб.

ДАТА	Банкноти Держбанку	Скарбнича валюта	Радзнаки Н.К.Ф.	Сертифіка- ти Н.К.З.Ш.	Всього	Зобов'яз. каси Н.К.Ф.	Разом із зобов'язки каси Н.К.Ф.
На 1—січня 1923 р.	3,6	—	114,0	—	117,5	—	117,5
» 1—квітня »	25,7	—	148,4	—	174,1	3,3	177,4
» 1—липня »	70,0	—	118,8	—	188,8	22,9	211,7
» 1—жовтня »	207,4	—	56,8	0,2	264,4	38,1	302,5
» 1—січня 1924 р.	237,2	—	58,0	9,6	304,8	60,4	365,2
» 1—квітня »	294,5	67,7	14,3	20,8	397,3	76,3	473,5
» 1—липня »	298,6	182,9	—	3,1	484,6	39,4	524,0
» 1—жовтня »	346,5	276,2	—	—	622,7	—	—

Таким чином, за останнє півріччя наш грошовий обіг зріс на 57%, а за весь 1923-24 р, на 134 і, як ми зазначали раніше,—без підпаду вартости грошей.

в) Кредит.

Загальний зріст промисловости й товарообороту є викликаний потребою в кредитуванні, яка швидко розвивалася. Ми тут обмежемося даними по одній лише таблиці де показана динаміка балансу центральних банків України

Динаміка балансу на 1923-24 р. центральних банків України

На міль. карб.	1/Х	1/І	1/ІV	1/VII	1/Х
Держбанк	49,4	108,7	110,0	115,4	108,8
Промбанк	7,9	13,0	21,2	31,9	39,9
Українбанк	11,4	13,9	19,8	24,4	25,5
Укрсельбанк	2,0	9,7	9,5	17,8	29,6
Разом	70,7	139,3	160,5	189,5	203,8
Відсотково-доактиву 100,0		197,7	227,2	268,2	288,5

Дані про вклади ощадних кас УСРР.

	Число кас	Остаток вкладів на тисячі карб.
1/Х 1923 р.	45	190,8
1/І 1924 р.	224	1.037,7
1/ІV »	530	1.380,5
1/VII »	748	1.002,6
1/Х »	899	1.473,9

Вкладові операції гостро підупали на початку березня після грошової реформи, тому що вкладачам не було потреби страхувати свої гроші від знецінення. На четвертому кварталі однак знову починається зріст вкладів.

ВИСНОВКИ.

Спостерігаючи зріст народного господарства, ми можемо зазначити, як позитивні процеси:—загальний зріст продукції й товарообороту, зміцнення планового начала й досягнення активности всіх галузей народного господарства.

Негативними факторами є відставання темпу акумуляції капіталів од темпу зросту продукції, від чого повстає хворе з'явище по царині кредиту й розвитку народного господарства; у наслідки цього є неможливість швидкого охоплення ринку держторговлею та кооперацією й малий вплив планових органів на роздрібні ціни.

В залежности від цього, як буде відбуватися в умовах недороду загальний процес акумуляції й дальше поліпшення та підвищення продукційности всіх галузей народного господарства, і з'ясується теми дальшого відбудування.

С. Розентул.

НА РАДЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ

ХАРКІВ

СЕРЕД НАУКОВИХ ОРГАНІЗАЦІЙ

• Реорганізація наукового комітету НКО. На з'їзді головнаук СРСР, який відбувся в Москві наприкінці жовтня б. р. було висловлено побажання, конструювати наукові центри Республік, більш менш одноманітно, щоб внести певний контакт до їх роботи.

Після детального обговорювання цієї справи в колегії НКО УСРР, було ухвалено виділити Науковий Комітет в окремий відділ Наркомосу під назвою — Українська Головнаука.

Головнаука має організаційний зв'язок з Головпрофос'ом по справах тих установ, що фактично зв'язані з закладами Головпрофос'у, цеб-то: по науково дослідчим катедрам при ВУЗ'ах, по призначенню й підготовці аспірантів, по командировкам викладачів ВУЗ'ів та по науковим книгозбірням вищої школи.

Укрголовнаука має секції: 1) науково-дослідчу, 2) музейно-бібліотечну, 3) інформаційно-видавничу.

Склад президії Наукового Комітета з 9 членів.

Головою призначено заступника Наркома освіти, тов. Ряпо, який буде стояти також на чолі Центрального Наукового Методкому НКО і Головпрофос. Таким чином об'єднується вся наукова частина праці НКО.

Заступники голови — тов. Семковський та т. Яворський. Члени президії: професор Багалій, проф. Красуський, тов. Вольф, тов. Соколянський, проф. Паладин.

Затверджений також склад пленуму Головнауки з 39 членів.

• Перший Всеукраїнський з'їзд робітників науки. 28 грудня в помешканні ВУЦВК'у в присутності більш як 300 делегатів, між ними й представників РСФСР, відкрився перший Всеукраїнський з'їзд робітників науки в справі вивчення продукційних сил та народного господарства України.

• Наукова командировка. НКЗдоровля порушив перед ВУЦВК'ом прохання про командировку за кордон (Берлін, Відень, Париж) для вивчення оперативної техніки при операціях звуження глотки, д-ра Тихомирова. Потрібність командировки пояснюється тим, що на Україні стеноз глотки, як наслідок тифусови захворювань дуже поширений.

• Видання академічно-наукового словника. В найближчому часі починається підготовка до видання академічно-наукового словника Наркомосвітою запропоновано Головнауці умовитись в цій справі з видавництвом «Червоний Шлях».

ТЕАТР І МУЗИКА

• Держдрама. І в цьому сезоні в держдрамі грає трупа ім. Ів. Франка.

Склад трупи, в основі своїй, майже той самий, що й минулого року, коли не рахувати персональних змін. Що-ж торкається режисури, то тут ми маємо серйозну реорганізацію.

Головним режисером і завідуючим художньою частиною лишився Гнат Юра, крім того до театру запрошено відомого російського режисера Бориса Глаголіна та керовника Київським театром ім. Михайличенка Марка Терещенка.

Управляє театром колегія представників: Головополітосвіти, Спілки Робітників, Мистецтв та т-ва «Укробсельтеатр».

Відкриття сезону держдрами відбулося 7-го листопаду — в день Жовтневих роковин п'єсою А. Луначарського «Полум'ярі» («Поджигател») в постановці реж. Глаголіна.

В репертуарі театру, крім деяких п'єс старого-репертуару, як от: «Гріх», «Лісова Пісня», «Фігарове Весілля», є такі п'єси «97» — Миколи Куліша, «Св. Іоанна» — Бернарда Шоу, «Собака Садівника» і «Собака на сіні» — Лопе де Вега, «Вій» — в сучасній переробці, «100%» — Д. Грудини (за Сінклером), «Комсомольці» Мамалюка і инш.

Музичний супровод п'єс йде при участі квартета ім. Вільйома. Завідує музичною частиною композитор-диригент Н.

Пруслін. Хореографічною справою керує Н. Шуварська.

Державна Опера. Склад Оперного театру в цьому сезоні більш, ніж на 80% поновлено. Поновлено також увесь заряд театру й художніх керовників. Лишається не поповненим лише самий репертуар, коли не рахувати опери «Тараса Бульби», що й було виставлено в день відкриття сезону.

Українською мовою мають бути виставлені ще «Сорочинський Ярмарок» та «Продана Нареченна».

Державний Краснозаводський Районовий Театр.

Вдало підібраний склад трупі, під режисурою Бартельс і Неллі Влад, і цілком витриманий ідеологічно, репертуар становлять цей театр на досить чільне місце в загальній сітці робітничих районних театрів.

Такі п'єси, як «Поджигатели» — Луначарського, «Океан Труда» — по Келерману, «Праздник Крові» — по Войничу — йдуть по кілька разів на кону цього театру й притягають неослабну увагу робітника-глядача.

Державний театр для дітей.

Театр провів досить серйозну реорганізацію. Поповнив свій склад молоддю — переважно з українських студій. Притягнув до роботи поважних режисерів (Неллі Влад, Юхименко) і вплив в свій репертуар українські п'єси.

Виставлялись п'єси: «Том Сойер» — за Марк Твенем і «По Зорі» — Плужанина Володимира Гжицького і инш.

У молодій аудиторії театр користується цілком заслуженою любов'ю.

♦ До 5-літнього ювілею трупі ім. Франка. На день 5-літнього ювілею трупі ім. Франка (28 січня) готується видання ювілейного збірника, присвяченого історії та роботі театру. В зв'язку з цим провадиться інтенсивна фотографічна праця по зніманню п'єс та акторів. До складу редакційної колегії увійшли т.т. Блакитний, Хвильовий та Кошевський.

♦ Концерт-диспут. В суботу, 29-го листопаду, в залі Державної Книгозбірні

відбувся концерт Державного хору під орудою Ф. Соболя.

Концерт присвячений був новітній вокальній музиці композиторів: Вереківського, Полферова, Кастальського, Лисовського, Верьовки, Богуславського, Попадича, Костенка і Ступницького. Всі виконані твори написані на революційні теми і повинні були відбити Жовтень у музиці.

Оцінку виконаному зроблено було тут же після концерту на диспуті, що його відкрив диригент Соболю.

♦ Будинок Мистецтв. 8 грудня відбулось відкриття Будинку Мистецтв у помешканні бувш. Малого Театру. Музичною Секцією було написано кантату та низку пісень, присвячених відкриттю Будинку Мистецтв.

Композитор Я. Я. Полферов, ректор Музінституту, написав за спеціальною замовою ХМВ Всеробмис «Урочисту Кантату» на відкриття «Будинку мистецтв».

В день відкриття буде також виконано «Жовтневу кантату» Л. Штейнберга.

♦ Куточок камерного театру. Ячейкою Камерного театру на Україні організовано при Будинку мистецтв в Харкові постійний куточок Камерного театру. В кінці січня ячейкою гадається влаштувати виставу. Буде виставлено Скіфи (за А. Блоком), Восток і ми (В. Унбер), вправи сценічного руху за програмою М.Д.К. театру. Для виставки вже одержано театральний макет «Жирофле-Жирофля» роботи майстерні М.Д.К.Т., низку ескізів костюмів до короля Арлекіна мал. Пушкарьона, оригінальні ескізи костюмів, декорацій та конструкцій роботи Екстер, академ. Вєскіна Стенберга та Г. Якулова, повний комплект газети «7 днів МКТ», відчит про подорож МКТ за кордон і т. и.

Крім того, ячейкою одержано дві книги, що ще не були в продажу, Ін. Соколова «А. Я. Таїров» та С. Ігнатова «Федра в камерному театрі».

♦ Народний Художній Ансамбль ім. Андрієва закінчив свою подорож по Донбасу. Ансамбль дав біля 40 концертів у окремих кутках Донбасу — було виконано пісні та музику народів СРСР, причому до ансамблю входили старовинні інструменти — домбра, гуслі та ин.

У СПІЛКАХ І СТУДІЯХ

♦ У Гарті. 16-го листопаду відбулися загальні збори Харківської групи «Гарту», скликані центральним бюро.

На зборах було зроблено підсумки роботи «Гарту» за цей рік.

Етапи в розвитку «Гарту» були такі:

Літературно-продукційна робота виявилась цілою низкою нових творів на ринок за цей рік. Пророблено втягнення в гартіванське коло комсомольського молодняка, як дальшого резерву «Гарту».

Театральний «Гарт» дав цілу низку нових інсценіровок, колективно зроблених майстернею «Гарту» і виставив їх в робітничих клубах м. Харкова й Донбасу. На цих-же зборах, з огляду на поширення праці «Гарту», ухвалено розгалузити центральне бюро. За центральним бюро за-

лишається керування працею окремих організацій і гуртків «Гарту», в масштабі українському, місцеву ж роботу по Харкову має вести Харківське бюро.

До складу бюро обрано т.т. Христового, Свашенка, Копиленка, Бурлаку. Балабана кандидатами: т.т. Кириленка і Корлякова.

ЗАКОРДОННА МАНДРІВКА ГАРТОВАНЦІВ

Командировані Наркомосвітою УСРР і «Гартом» письменники-гартіванці: Валеріян Поліщук, Омелько Досвітній і Павло Тичина за кордон, мають метою ознайомлення з усіма галузями мистецтва Західної Європи й Америки, а саме: поезія, малярство, театр, архітектура, кіно, друкарське діло й инш., а також ознайомлення з побутом буржуазних країн в теперешній час, оскільки це буде можливо.

Одним з головних моментів їхньої подорожі є, хоч побіжно, приглянутись до стану сучасної індустрії та життя робітництва Заходу. Письменники мають бути також в місцях скупчення української еміграції, де можуть бути влаштовані відповідальні виступи.

Крім того, оскільки дозволять обставини, згадані письменники подбають навязати зносини з близькими нам поетичними угрупованнями й окремими письменниками західних літератур.

• Гуртки пролетарських письменниць. Центральний відділ по роботі серед жінок вніс до ЦК КП(б)У пропозицію утворити в межах існуючих літургруповань гуртки пролетарських письменниць-робітниць та селянок при Центральному відділі, а також при губерніяльних та округових жінвідділах. ЦК ухвалив пропозицію Центрального відділу.

• «Комункульт». Готується й незабаром накладом Червоного Шляху буде видано перше число альманаху «Комункульт», періодичний орган виробничої роботи «Комункульту».

• Аркадій Любченко видає другим виданням у Державному Видавництві збірку оповідань «Кукіль». Там же видав в серії «Жовтневої бібліотеки» оповідання

«Зяма». Написав нове оповідання «Степова легенда». Зараз працює над великим оповіданням з міського побуту й готує до друку п'єсу.

• Володимир Гжицький. Випустив п'єсу «По зорі», що ставилась вже в Держ. театрі для дітей. (Музику до п'єси написав комп. К. Богуславський). Виготував до друку казку «Муравлина комуна».

РІЖНІ

• До відкриття аероклубу в Харкові. Цими днями відбудеться відкриття аероклубу в Харкові. До програму

клубу входить робота що-до організації кіно-сеансів, докладів та розмов, присвячених справам авіації та повітроплавання. Буде також провадитися гурткова робота.

• Центральна бібліотека авіації та повітроплавання. При аероклубові в сучасний мент іде робота в справі організації центральної української аеро-бібліотеки.

• Народа редакторів. Відділом преси ЦК ухвалено в січні наступного року скликати нараду редакторів великих і типових газет України. Крім редакторів, ухвалено на нараду запросити по одному сількору і робкору від найбільших газет.

ПРАЦЯ ВИДАВНИЦТВ НА УКРАЇНІ

Справа видання книг на Україні розвивається досить успішно. Найбільші українські видавництва—«Державне Видавництво України» й свого роду українська «Красная Новь»—«Червоний Шлях» що-місяця збільшують свою продукцію, кидаючи на книжний ринок України сотні назв, накладом по 1.000 000 примірників на місяць і переважно—українську книжку. Безперечно, між попитом на книгу й збільшенням продукції видавництва існує певна залежність, яка говорить, що коли книга задовольняє вимоги книжного ринку, це-б то, коли книга цінна для широкої маси читачів, то на неї більше попит. Треба признати, що ця залежність цілком виразно відбивається на роботі видавництва України, викликаючи збільшення їхньої продукції. Треба зазначити, що взагалі вид-ва України спостерігають уживача книги, даючи йому необхідну духовну поживу—книгу, що задовольняє його духовні потреби.

Розглядаючи нижченаведений оборот літератури, що випустили харківські вид-ва за жовтень—листопад, можна сказати, що вона різноманітна й відповідає вимогам моменту. В цій масі книг читач найде й книги по полеміці, яку підняла книга Троцького «1917 р.», і про Грузинське повстання. Тут же визначаються відділи, що дуже розвиваються й усе дужче й дужче притягають увагу—відділи Ленінської літератури й літератури по ленінізму. Широко представлена книга для села масою спеціально для села призначених бібліотечок: «Ленінська селянська бібліотека», «Бібліотека селянина», «Науково-популярна бібліотека» й инш.

Розуміється, підручник займає почесне місце в продукції вид-в України, яким де-коли допомагають в цій роботі й інші вид-ва. випустивши на ринок кілька назв наукових книг і підручників, приміром: О. Дорошкевич «Підручник Історії Української Літератури» (Вид-во Книгоспілки), Гр. Іваниця «Життя та слово» ч. I—II читанка (Книгоспілка) та инш.

Наскільки книга відповідає вимогам ринку, видно з того, що певний % виданнів розходиться моментально, потребуючи перевидання тих книг більшим накладом, і для сучасного видавця стало ясно, що це майже закон, що сучасна книга в своєму накладові 5—10 т. прим. розходиться звичайно на протязі 4—7 м-ців.

Треба сказати, що пильнуючи змісту книги, яку випускає в світ, вид-во цілком не дбає про обгортки книжок, видаючи їх одноманітними, що нічого не говорять читачеві про зміст книги, тимчасом як художньо виконана окладинка, говорить читачеві про цей зміст.

На цей бік справи вид-вам треба звернути увагу. Надалі ми дамо огляд літератури, що вийшла 1924 року на Україні, подавши про це статистичні відомості, які покажуть наочно, як ці вид-ва справились з покладеним на них завданням, а зараз розглянемо працю видавництв за останні два місяці.

Видання Видавництва «ЧЕРВОНІЙ ШЛЯХ»—Харків.

ЛІТЕРАТУРА ПРО ЛЕНІНА ТА ЛЕНІНІЗМ

Э. Квиринг.—Зачатки ревизии ленинизма у Преображенского. Издание 2-ое. 1924 год. Тираж 5000. Цена 15 коп.

А. Деборин.—Ленін, як мислитель. 1924 год. Тираж 7000. Ц. 30 к.

За редакцією В. Чубаря.—«Ленін в жовтневій революції». Спогади. З фотографією В. І. Леніна. «Вміщені в цій книжці статті дуже яскраво освітлюють В. І. Леніна, як людину, як проводаря, як керівника в рішучій боротьбі, як навчителя не тільки для революційної боротьби, а і повсякденному житті. Тираж 10.000, 1924 року. Ціна 60 коп.

Шлях до Леніна.—Робітничче-селянська читанка з ленінізму в окремих випусках за загальною редакцією Е. Квірінга. Серія від лютого до жовтня. Читанка «Шлях до Леніна» виходить окремими серіями, що охоплюють собою низку питань; в кожній серії де-кілька книжок. Видано читанку в такій формі, маючи на увазі зручність для читача і недорогу ціну книжки.

Вип. 1. Н. Ленін.—Перший етап першої революції. Про завдання пролетаріату в даній революції 1925 р. Тираж 7000. Ц. 08 коп.

Вип. 2. Н. Ленін.—Завдання пролетаріату в нашій революції. Тираж 7000. 1925 р. Ціна 09 коп.

Вип. 3. Н. Ленін. До гасел. 1925 р. Тираж 7000. Ціна 04 коп.

Вип. 4. Н. Ленін.—Уроки революції. 1925 р. Тираж 7000. Ц. 06 к.

Вип. 5. Н. Ленін. Большевики повинні взяти владу. Марксизм і повстання. Два листи Леніна до ЦК РКП 1925 р. Тираж 7000. Ціна 04 коп.

Вип. 6. Н. Ленін.—Чи вдержать большевики державну владу. В цій брошурі Ленін виступає головним чином проти «новожизненців». 1925 рік. Тираж 7000. Ціна 11 коп.

Вип. 7. Н. Ленін.—Криза наблизилась. Лист до ЦК ПК і МК РС-ДРП (б) і тези. 1925 р. Тираж 7000. Ціна 05 коп.

«Коло Ленінової труни». Оповідання. Тираж 15000 пр. Стор. 12. Ціна 02 коп.

БІБЛІОТЕКА КОМСОМОЛЬЦЯ

А. Ломакін.—Заповіти Ілліча та юні піонери. З фотографією Леніна. 1925 рік. Тираж 7000. Ціна 40 коп.

Н. Бухарин. Політвиховання молоді та ленінізм. Доповідь на VI-му Все-союзному з'їзді РККСМ 15-го липня 1924 року. 1924 рік. Тираж 4000. Ціна 20 коп.

Г. Зінов'єв. Що таке комсомол та чим йому треба стати. Доклад на зборах РККСМ в Ленінграді 30 IV-1924 р. Тираж 10000. Ціна 15 коп.

О. Тарханов. «До ленінського призову». Що таке ЛРКСМ та які обов'язк. комсомольцям. 1925 рік. Тираж 5000. Ціна 25 коп.

А. Ситниченко.—Гетьманське підпілля. (Серія «Жовтнева революція»). 1924 рік. Тираж. 4000. Ціна 10 коп.

А. Ніколенко і О. Макар.—Робітничча молодь і революція. (Серія «Жовтнева революція»). 1924 рік. Тираж 7000. Ціна 07 коп.

С. Белокриницький.—Краткий очерк истории КСМУ. 1924 год. Тираж 8000.

Д-р И. М. Левинсон.—Юношество и его труд. Психофизиологический и педологический очерк. Ассоциация по изучению юношеского труда 1924 г. Тираж 3000.

М. Кривицкий.—Деньги. Популярные очерки. Содержание: Вместо введения. История денег. Свойство денег. Деньги в обращении. Значение денег. Бумажные деньги. И несколько страниц о нашей денежной реформе. 1924 г. Тираж 8000.

А. Леонтьев.—Пролетарський юнацький рух. 1925 р. Тираж 7000. Ціна 10 коп.

П. Трублаевич.—Материалы комсомольского политкружка 1-й ступени. Методическое указание и материалы руководителю 1925 г. Тираж 5000 экз. Цена 45 коп.

БІБЛІОТЕКА СЕЛЯНИНА

Серія Красного письменства.

О. Шиманський. Зелена брама. Повість. (З творів Спілки Селянських письменників «Плуг»). 1924 р. Тираж 7000. Ціна 30 к.

С. Божко. Над коліскою Запоріжжя. Історична повість із творів селянських письменників «Плуг». 1925 р. Тираж 7000. Ціна 30 коп.

Серія Сільського господарства.

Проф. Ф. Некрасов.—Селянський землеустрій. Як переводити землеустрій і яка користь від цього для трудящого селянства. 1924 р. Тираж 7000. Ціна 30 коп.

Серія медичинська.

Д-р О. Волянський.—Наука про здоров'я. Як треба жити, щоб здоровим бути і довше прожити. 1925 р. Тираж 7000. Ціна 35 к.

Серія природознавства.

Л. Коршиков.—Про хмари та дощ. 1924 р. Тираж 10000. Ціна 20 к.

Серія політична.

Проф. І. Сухоплюєв.—Українські автокефалісти. 1925 р. Тираж 7000.
Ціна 35 коп.

Серія історична.

М. Горбань.—Як кріпаки боролися за волю з панством. 1925 р. Тираж 7000.
Ціна 30 коп.

Серія «Жовтнева революція».

М. Мотузка.—Як під проводом Леніна ми леремогли. 1924 рік. Тираж 12000.
Ціна 15 коп.

Джон Рід.—Десять днів, що сколихнули світ. В популярному викладі для селян. Т. Воробйова. Скорочене видання 1924 рока. Тираж 7000. Ціна 30 коп.

РОБІТНИЧЕ-СЕЛЯНСЬКА БІБЛІОТЕКА РАДЯНСЬКОГО ПРАВА.

С. Багенський.—Що дала дітям Жовтнева революція. 1925. Тираж 6000.
Ціна 20 коп.

С. Багенський.—Что дала Октябрьская революция детям. 1925. Тираж 6000 экз. Ціна 20 к.

Ю. Есбе.—Податки на селі. Популярний виклад податкового законодавства—найважливіших податків на селі: єдиного сільсько-господарського та инш. 1924 р. Тираж 10000. Ціна 40 коп.

С. Матюшенко.—Шлюб і розлука на Радянській Україні. 1924 р. Тираж 5000. Ціна 18 коп.

Г. Железнодорожский.—Октябрь і советский суд 1924 р. Тираж 7000.
Ціна 35 коп.

БІБЛІОТЕКА ЕСТЕСТВОЗНАНИЯ

Серія «Мироведение»

Н. П. Барабашев.—Солнце. Издание 2-ое. 1925 г. Тираж 10000. Цена 50 к

БІБЛІОТЕКА МАЛОПИСЬМЕННОГО

Серія Красного письменства.

А. Серафимович. Граф Строганов та робітник Демид. Переклав В. Дашкевич. 1924 р. Тираж 15000. Ціна 06 коп.

А. Серафимович.—Як він помер. Бувальщина. 1924 року. Тираж 15000.
Ціна 06 коп.

Серія Антирелігійна.

А. Серафимович.—Помолився (Шп чи агроном?). 1924 року. Тираж 15000.
Ціна 06 коп.

Серія природознавства.

А. І. Дашевський і Д. Улезко. Провітер, дощ та хмари, 1924 року. Тираж 15000. Ціна 15 коп.

А. І. Дашевський і Д. Н. Улезко. «Зірки та місяць» 1925 рік. Тираж 15000. Ціна 12 коп.

Серія біографії революційних діячів.

О. Панченко.—Карло Маркс великий друг і учитель трудящих. З фотографією К. Маркса 1924 р. Тираж 15000. Ціна 15 коп.

Серія Народи за радянською смугою за редакцією М. ЯЗЕРСЬКОГО
М. Коркішко.—Індія. 1924 р. Тираж 15000. Ціна 20 коп.

Всі книжки цієї бібліотеки малописьменного рекомендовано Всеукраїнською Надзвичайною Комісією Ліквідації Неписьменности при Головополітосвіті УРСР.

«Комплексная программа для школ малограмотных. Под редакцией Методкома Ликбеза ГПП. УССР. Составлена А. Богдановичем и В. Рыхлицким. 1924 г. Тираж 5000 экз. (Издание Всеукр. Чрезв. Ком. по Ликвид. Неграмотности при ГПП УССР.

БІБЛІОТЕКА СУСПІЛЬСТВОЗНАВСТВА

Серія Кооперативна.

П. Височанський.—Коротка істрія кооперативного руху на Україні 1925 р. Тираж 7000. Ціна 30 коп.

БІБЛІОТЕКА «ЖОВТНЕВА РЕВОЛЮЦІЯ».

М. Чорний.—Від темряви до світла. 1924 р. Тираж 10000. Ціна 20 коп.

М. Гаврилів.—Жовтнева революція і учительство. 1924 р. Тираж 500
Ціна 20 коп.

Н. Ленін.—Соціалістична революція і освітні завдання. Статті і промови 1924 р. Тираж 6000. Ціна 35 коп.

Д-р В. Бондаренко.—Боротьба з соціальними хворобами в Радянській республіці. 1924 р. Тираж 5000. Ціна 28 коп.

Ю. Есбе.—Чт дала октябрська революція жінці 1924 р. Тираж 5000
Ціна 30 коп.

Г. Железногорський.—Жовтень і радянський суд. 1924 р. Тираж 4000
Ціна 35 коп.

Д. Лебідь.—Ленін-Жовтень. 1925 р. Тираж 3000. Ціна 15 коп.

Ю. Есбе.—Що дала жовтнева революція жінці. 1924 р. Тираж 5000. Ціна 30 коп.

«Жовтень».—Збірник революційних пісень. За редакцією музичного товариства імени Леонтовича. Зміст: «До бою останнього», П. Козицького. «Червоні військо» Ф. Попадича. «Ковалі» Ф. Попадича. «Уперед» Л. Ревуцького. «До праці» М. Вереківського «Нехай собі та й шумлять дуби» Г. Веревки. «Оборонцям свободи»—Л. Ревуцького. «Заклик»—М. Вереківського. «Удари молота і серця» М. Радзівського 1924 р. Тираж 3000. Ціна 85 коп.

«Жовтневі Співки».—Вісім хорів. Для шкіл, сельбуду і робітничого клубу. Зміст: К. Богуславський—«На захід йдуть легіони»—«А маса йде (пам'яті В. Леніна)». «Усміхнувся нам Жовтень веселий». Ф. Попадич—«Ми бунтарі» «Не спочивайте» Л. Лісовський «Привітання III-му комуністичному Інтернаціоналові». Н. Полфьоров—«Засів». М. Вереківський—«На майдані». 1924 р. Тираж 2000. Ціна 50 коп.

СОЦІАЛЬНО ЕКОНОМІЧНА ЛІТЕРАТУРА

І. Жуков.—Повстання на пароплаві Потьомкін. 1924 р. Тираж 6000. Ціна 08 к.

Карл Каутський.—Фрідріх Енгельс, його життя, його діяльність, його твори. Переклад з німецької, за редакцією С. Вікула. 1925 р. Тираж 7000.
Ціна 20 коп.

Євген Братин.—Сучасна Польща. 1925 р. Тираж 4000. Ціна 65 к.

Карл Маркс.—Найма праця і капітал. Переклад з німецької, за редакцією С. Вікула. 1924 р. Тираж 7000. Ціна 20 коп.

Проф. С. Семковський.—Конспект лекцій з історичного матеріалізму. 1924 р. Тираж 3000. Ціна 1 карб.

Н. Бухарин.—Світове господарство та імперіялізм. 1924 р. Тираж 3000.
Ціна 85 коп.

Є. Спірідович-Єфимов.—Матеріялізм 17-18 віків. Центральним методом Головополітосвіти при НКО УСРР ухвалено для Радпартшкіл. 1925 р. Тираж 5000. Ціна 60 коп.

Ю. Есбе.—Громадянська війна в Китаї. 1924 г. Тираж 5000. Ціна 55 коп.

А. Буценко.—Як перевибираються ради. 1924 р. Тираж 40000. Ц. 05 к.

К. Маркс.—Громадянська війна у Франції. З передмовою Фр. Енгельса 1925
Тираж 6000. Ц. 35 коп.

ХУДОЖНЯ ЛІТЕРАТУРА

В. Поліщук.—Європа на вулкані. Надзвичайна поема. 1925 рік. Тираж 5000.
Ціна 1 карб. 50 коп.

Тео Авербах.—Історія Соньки з Молдаванки. Сатира на буржуазне життя 1925 р. Стор. 44. Тираж 5000. Ціна 30 коп.

П. Тичина.—Живемо комунію. Поема. 1925 р. Тираж 3000. Ц. 15 к.

ТЕАТРАЛЬНА ЛІТЕРАТУРА

Е. Дмитрова.—Вона прийшла Малюнки з селянського життя на три дії. Присвячується другому всеукраїнському з'їзду робітниць та селянок. 1925 р. Тираж 5000. Ціна 25 коп.

Остап Вишня—Діли небесні. Гротеск на чотирі епізоди з прологом і епілогом. Тираж 15000. Ціна 10 коп.

Н Тихонов—Самі Інценізація на одну дію за перекладом І Кулика. 1924 р. Тираж 5000. Ціна 13 коп.

Остап Вишня.—Що може циркуляр наробити. Бувальщина на три картини з епілогом. 1924 р. Тираж 15000. Ціна 07 коп.

Володимир Гжицький.—По зорі. Дитяча п'єса на три дії. З творів селянських письменників «Плуг». 1925 р. Тираж 10000. Ціна 40 коп.

Остап Вишня.—Заплуталась божа справа. Гротеск на два моменти. 1924 р. Тираж 15000. Ціна 07 коп.

Дій Напередодні (Ленінський курінь) П'єса на три дії. Епізод з життя роботи В. І. Леніна. 1924 р. Тираж 7000. Ціна 15 коп

ЛІТЕРАТУРА ЛІКВІДАЦІ НЕПИСЬМЕННОСТІ

Порадник ліквідатора неписьменности та малописьменности. Складений Ц. М. Підгірненською та А. Ліберман. III-е поновлене і виправлене видання. 1924 р. Тираж—10000. Ціна 85 коп.

ЛІТЕРАТУРА, КРИТИКА, БІБЛІОГРАФІЯ

Лейтес.—Октябрь и западная литература. Содержание: Предисловие. От декаденства к послевоенной литературе. В ожидании октября. В соседстве с октябрём. Литература путешественников. Поэты коммунисты.—1924 г. Тираж—3000. Цена 45 копеек.

А. Лейтес.—Жовтень і західня література 1924 р. Тираж—3000. Ціна—45 к.

Нова книга—Щомісячний критико-бібліографічний журнал № 1, грудень 1924 р. Тираж—2000. Ціна 50 коп.

ЛІТЕРАТУРА ДЛЯ ЮНАЦТВА

Д-р медицини М. Годан—Хлоп'я і дівча Розмови товаришів про полове справу. 3—4-ма малюнками Переклад з німецької. 1925 р. Тираж—7000. Ціна 40 к

Юношеское движение. — Сборник Истомола № 2. 1924 р. Тираж—3500. Цена 1 рубль.

ПІДРУЧНИКИ

М Панченко.—Червоний Шлях. Читанка-декламатор. 1924 р. Тираж—10000 Ціна - 1 карб. 75 коп.

Центральний відділ робітниць ЦККП(б)У.—Жіноча воля Читанка. Видання присвячується Всеукраїнському з'їзду робітниць і селянок. 7-го листопаду 1924 р. Тираж 10000 Ціна 1 карб.

Освобожденный труд. — Общественно-литературная хрестоматия для школ и самообразования, часть II-я. Издание 3-е, дополненное. Составил И. С. Рабинович при участии В. Крайнего и О. Барабашева. Предисловие А. Луначарского. 1924 г. Тираж - 105000. Цена 1 рубль 75 коп.

Освобожденный труд.—Первая книга после букваря. Составил И. С. Рабинович 1924 г. Тираж—35000. Цена 60 коп.

Бефрайте Арбайт.—(Освобожденный Труд). Хрестоматия на евр. языке. Общественно-литературная хрестоматия. 1925 г. Тираж—4000. Цена 2 р. 75 к.

Видання видавництва «ЧАС» у Києві.

А. Тесленко.—Вибрані оповідання За редакцією М. Івченка. Зміст: Біографічний нарис.—Хуторяночка - Радощі.—Школяр.- Любов до ближнього.—Немає матусі. На чужині Страчене життя—1925 р. Тираж - 5000.

Т. Шевченко.— Вибрані твори. Проза. Музика. -Капітанша. 1925 року. Тираж 5000.

В. Помагайба Дальтонский план в трудовой школе. Перевод с украинского Г. Иовенка. 1925 г. Тираж 10000. Ц 75 к.

Г. Шкурупій та М. Бажан.—Ленінський Декламатор. Поезія та інсценіровки. Тираж—5000. 1925 р. Ц. 80 коп.

Видання ДЕРЖАВНОГО ВИДАВНИЦТВА України.

ХУДОЖНЯ ЛІТЕРАТУРА ТА МИСТЕЦТВО.

Поліщук В.—15-ть поем (1921—1924 р.) Ленін.—Адигейський співець.—Ярина Курнатівська—Асканія Нова, та інші 1925 р. Тираж—3000. Ц. 1 карб. 50 коп.

А. Лейтес. Ренессанс української літератури Поэзия гражданской войны—Сосюра, Павло Тичина, В. Поліщук, Микола Хвильовий, Пług, Гарт: Предпосылки ренессанса. 1925 г. Тираж—3000. Ц. 40 коп.

Эренбург Ілля. Трубка комунара Видання друге. Повість з епохи Парижської комуни. 1925 р. Тираж—10000. Ціна—15 к.

БІБЛІОТЕЧКА «ХУДОЖНЬОЇ ЛІТЕРАТУРИ»

Голота П.—В дорозі змагань. Проза: Комсомолка з полатаного млина.—З моєї записної книжки.—Батрачка.—У чорному лісі.—Штундарі. Тираж 10000 прим. Ц. 08 к.

Всеукраїнський Пролеткульт.—Траурний гуд Літературно-художественний збірник пам'яті В. І. Леніна. 1925 г. Тираж—5000. Ц. 40 к.

ДИТЯЧА ЛІТЕРАТУРА

Воронець.—Ленін і діти. Збірка для дітей. Видання друге. 1925 р. Тираж 5000. Ціна 45 коп.

Панченко М.—Червоні свята. Читанка-декламатор для дітей. 1925 р. Тираж—10000. Ціна—1 карб. 35 коп.

«Октябрь». Сборник для детей и юношества. Составили О. Водолажченко и М. Езерский. 1925 г. Тираж—5000. Цена 1 р 10 к.

МАСОВА ЛІТЕРАТУРА

Зінов'єв.—Шість день, що їх не забуде Росія. 1925 р. Тираж—15000. Ц. 05 к.

Панченко.—Що таке кооперація та як організувати на селі кооператив. 1925 р. Тираж—7000. Ціна—15 коп.

Ярославський—«Біблія для вірних і невірних», частина 3-тя (ісход, друга книга Мойсея). 1925 р. Тираж—5000. Ц. 50 к.

Цветков.—Происхождение мира. 1925 г. Тираж—5000. Ц. 20 к.

Г. Асси и Б. Молдавський.—Фосфор у мирному житті та на війні. 1925 р. Тираж—10000. Ц. 22 коп.

Михайлів.—Чому холодно, чому жарко. 1925 р. Тираж—7000. Ц. 15 к.

ПОЛІТОСВІТНЯ ЛІТЕРАТУРА

Агітпроп ЦК КП(б)У.—Программы школ политграмоты: школ передвижных, сокращенных школ и кружков по изучению ленинизма; вып. I. Программы школ политграмоты нормального типа, с библиографическим указателем. 1925 г. Тираж—25000. Ціна 30 коп.

Каганович.—Як побудовано РКП (більшовиків). Про статут партії. 1925 р. Тираж—5000. Ціна 25 коп.

Програма та статут РКП. Доповідь В. І. Леніна. Партійний програм (на VIII з'їзді РКП). Доповідь Н. Бухаріна—Обґрунтування партійного програму (на VIII з'їзді РКП) Програм РКП(б)У (ухвалено VIII з'їздом ЦКП). 1925 р. Тираж—5000. Ц. 25 к.

ЛІТЕРАТУРА ДЛЯ ПЕДАГОГІВ

Столяров.—Организация учебно методологической работы в институтах. 1925 г. Тираж—3000. Ц. 60 к.

Лебединцев.—Введение в современную методику математики. 1925 г. Тираж—10000

Головсоцвих НКО УСРР.—Порадник по соціальному вихованню. Видання друге. 1925 р. Тираж—10000. Ц. 1 карб 50 коп.

Коллектив.—Методичні уваги до «До Світла». Частина перша. Зміст: Загальні принципи педагогічної праці на першому триместрі в першій групі сільської трудової школи. План розробки комплексових тем та зв'язання з ними праці в школі 1925 р. Тираж—5000. Ц. 45 к.

ПІДРУЧНИКИ

Синявський — Українська мова для шкіл Соцвиху. Частина друга. Рік четвертий 1925 р. Тираж—30000. Ц. 35 к

Вольфсон. — Нарис суспільствознавства. Частина перша. Нарис розвитку виробничих відносин і їх суспільних форм. Видання друге. 1925 р. Тираж—20000. Ціна 35 коп.

Астряб Ол., Лога В. і др. — До світла. Частина друга. Підручна книга для праці в сільській трудовій школі за комплексною системою. 1925 р. Тираж—50000. Ціна—23 коп

Лебединців. — Збірник алгебричних задач. Частина друга. 1925 р. Тираж—20000. Ц. 22 к

Іванов, Г.—Короткий курс географії РСРС 1925 г.

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНА ЛІТЕРАТУРА

Марксизм и національная проблема. — Сборник статей. Издание второе. 1925 г. Тираж—5000 Ц.--90 к.

ЛІТЕРАТУРА ПРО ЛЕНІНА І ЛЕНІНІЗМ

Ярославський — Ленінове життя та робота. Переклад Дніпровського 1925 р. Тираж 500). Ц. 1 карб. 75 коп.

ЗАГАЛЬНИЙ ВІДДІЛ

Лактионов. — Техника учетов и контроля элементов производства. Издание второе 1925 г. Тираж—7000. Ц. 25 к.

Розанов Я.—Исторический материализм, биография книжной и журнальной литературы за 1925 г. Тираж—3000. Ц. 50 к.

Видання Видавництва «РУХ»—Харків.

ТЕАТРАЛЬНА БІБЛІОТЕКА

В. Шекспір. — Комедія помилок. Історична комедія на п'ять дій. Пристосував до народ. театру Г. Хоткевич. Тираж—4000. 1924 р. Ц. 15 к

М. Старицький. — Маруся Богуславка. Історична драма на п'ять дій з прологом. Скорочене видання. 1924 р. Тираж—5000. Ціна 20 к.

П. Мирний. Лимарівна. Історична драма на п'ять дій. Скорочене видання 1924 р. Тираж—5000. Ціна 20 к.

Кривошевський К.—Чорт та шинкарка. Фантастична комедія на 3 дії. Переклав з польської мови Черкасенко. Редакція Вороного. П'єса є власність театру Шевченківців і перше була виставлена на українській сцені державним мистецьким драматичним театром імени Шевченка у Києві у 1925 р. Тираж—5000. 1924 р. Ціна 30 коп.

Я Мямонтів.—Коли народ визволяється. Трагедія в 4 актах. Репертуар Державного Драматичного театру імени Шевченка. 1924 р. Тираж—4000. Ціна 30 коп.

І Куліш. Маленький горбань. Інценізація на три картини. За С. Черкасенком. П'єса призначається для дитячого театру. 1-24 рік. Тираж—6000. Ціна 15 к.

ХУДОЖНЯ ЛІТЕРАТУРА

Я. Мамонтів.—Вінки за водою. Лірика. В цей збірник увійшли поезії останніх десяти років. 1908—1919. Збірка вийшла з друку після пильного авторського перегляду. 1924 р. Тираж—1000. Ціна 50 коп.

Т В О Р И

В. Винниченко.—Твори. Том 5. Зміст: Історія Якимового будинку.—Промінь сонця. Федько Халамидник.—Маленька Рисочка.—Чекання.—Таємність.—Уривок зі споминів. 1924 р. Тираж 3000. Ціна 90 коп.

Іван Франко. Твори. Книга перша. Оповідання. Зміст: Вугляр.—Лисицина челядь.—Два приятелі. Муляр Сам собі винен.—Добрий заробіток.—Домашній промисел.—Історія моєї січкарні.—Довбанюк.—Слимак.—Ліси і пасовиська.—Цигане.—Додаток: Відривок з листа Івана Франка до М. Драгоманова. Уваги на книжку виготовив Іван Лизанівський. 1924 р. Тираж—10000. Ціна 75 коп.

Видання видавництва «ПРОЛЕТАРІЙ»—Харків.

ОКтябрьская ЛИТЕРАТУРА

К л а р а Ц е т к и н.—Октябрьская революция. Предисловие Гопнера. Брошюра представляет собой доклад т. К. Цеткин об Октябрьской революции. 1924 г. Тираж—10000. Цена 10 коп.

Э. К в и р и н г.—Октябрьский пленум ЦК РКП 1924 г. Доклад читанный в Общегородском Партийном собрании Краснозаводского района г. Харькова. 1924 г. Тираж—10000. Цена 12 к.

Э. К в и р и н г.—Ленин—заговорничество—октябрь. Книжка выясняет позицию В. Ленина, восстание в октябре и разбор воспоминаний Троцкого по этому вопросу. 1924 г. Тираж—10000. Цена 12 коп.

Н. Л е н и н.—Уроки революции. Предисловие С. Гопнера. В этой книжке Ленина изложена краткая история борьбы партии с момента свержения Николая II с временным правительством, меньшевиками, ес-ерами и т. п. партиями и Керенским. Издание посвящено 7-ой годовщине Октябрьской революции. 1924 г. Тираж—10000. Цена 30 коп.

Н. Л е н и н.—Задачи пролетарията в нашей революции. Проект платформы пролетарской партии. Предисловие Гопнера. 1924 г. Тираж—10000. Цена 15 коп.

ЛИТЕРАТУРА О ЛЕНИНЕ И ПО ЛЕНИНИЗМУ

Н. Л е н и н.—Коминтерн. Сборник статей. Предисловие С. Гопнера. Посвящено пятилетию 3-го Коминтерна. В сборнике Ленин ярко сформировал свои взгляды на причины банкротства 2-го Интернационала 1924. Тираж—10000. Цена 1 р 50 к.

П. Л е п е ш и н с к и й.—Жизненный путь Ильича. Биографический очерк 2-ое издание 1925 г. Тираж—10000. Цена 28 коп.

Н. Л е н и н.—Большевики должны взять власть. Марксизм и восстание. Два письма тов. Ленина: Первое—ЦК ПК. i МКР С-Д Р.П. (большевиков) и второе—ЦК Р. С-Д П. (большевиков). 1924 г. Тираж—10000. Цена 8 коп.

Н. Л е н и н.—Три источника и три составных части марксизма. Статья из журнала «Просвещения». 1913 г. № 3. Тираж—10000. Ц. 8 коп.

Н. Б у х а р и н.—Ленин, как марксист. Второе издание 1925 г. Тираж—10 000. Цена 25 коп.

ЛИТЕРАТУРА О КНИГЕ ТРОЦКОГО 1918 г.

Э. К в и р и н г.—В защиту ленинизма. Статьи и речи. Отрывок из доклада на Всеукраинской конференции (24 г.). Зачатки ревизии ленинизма у Преображенского. Ленин, заговорничество, октябрь. По литературной дискуссии с тов. Троцким. 1925 г. Тираж—10000. Ц. 35 коп.

И. С т а л и н.—Троцкизм или ленинизм. Речь на пленуме фракции ВЦИПС. С приложением письма Троцкого члену Госуд. Думы Н. Чхеидзе от 1-го апреля 1913 г. 1925 г. Тираж—25000. Цена 10 коп.

Литературная полемика по поводу книги тов. Троцкого 1928 г. Сборник речей, статей и резолюций. 1925 г. Тираж—10000. Ц. 30 коп.

АНТИРЕЛИГИОЗНАЯ ЛИТЕРАТУРА

А. л. В е т к о в.—Наука и религия. Лекции по подготовке работников антирелигиозной пропаганды. Книга предназначается для начинающих антирелигиозников села и города, для красного учительства, для совпартшкол, как курсантов так и лекторов. 1925 г. Тираж—10000. Ц. 80 коп.

ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКАЯ ЛИТЕРАТУРА

С. М о н о с о в.—История революционных движений 1789—1871 гг.

Содержание: Французская революция конца 18 года—Революция с 30 года во Франции.—Чартистское движение в Англии.—Революция 48 г. во Франции.—Революция 48 г. в Германии. Парижская коммуна.—Заключение. 1925 года. Тираж—10000. Цена 80 коп.

Э. К в и р и н г.—Уроки грузинского восстания. 1925 г. Тираж—10000. Цена 18 к.

Г. Р о х л и н—Фейербах и Маркс.—О философских источниках марксизма. 1925 г. Тираж—6000.

Я. П и л е ц к и й.—Две теории империализма.—(Марксистская теория и возврат Маркса) 1924 г. Тираж—7000. Цена 90 коп.

Д Лебедь — Советская Украина и национальный вопрос за пять лет. 1924 г. Тираж—10000 Ціна 12 коп.
Г Войтинский — Империалисты в Китае 1924 г Тираж —10000 Ціна 12 к.
М. Баскин.—Наши мировоззрения. 1925 г. Тираж—15000. Ц. 09 к.

Видання видавництва «КНИГОСПІЛКА»—Харків.

ПІДРУЧНИКИ

О. Дорошкевич.—Підручник історії української літератури. Методком НКО УСРР до вжитку на робітничих факультетах, курсах, та профшколах дозволив. 192 р Тираж—10000. Ціна 2 карб

Підручник цей призначається для робітничих факультетів, педагогічних курсів, технікумів з різних вертикалів та инш. шкіл, де українська література студіюється більш-менш систематичному курсі.

Гр Іваниця—Життя та слово. Читанка для середніх (4—5) груп трудшкіл, частина перша. Науковопедагогічний Комітет Головоцвуху НКО УСРР до вжитку в установах соціального виховання дозволив. 194 р. Тираж—10000. Ціна 1 карб. 30 коп.

Частина перша скупчує увагу вихованців на житті та побуті боротьби з визискувачами та для спільної праці в будіванні нового життя, частина друга накреслює шлях трудової людини від перших вражень трудового життя через різні поневіряння та страждання для кращого життя. В читанці автор широко використовував не тільки політичні але й прозаїчні твори

П. Постоїв і Ф. Федюченко.—Початкова геометрія та елементи краєзнавства. Для молодших груп шкіл соціального виховання. Научпедком Головоцвуху НКО УСРР ухвалив в установах соцвуху. Зміст: Земля, на якій ми живемо.—Про форми землі. Поверхня землі.—Поверхнові води.—Життя моря.—Підземні води.—Атмосфера. Короткий огляд земної кулі. (додаток—мапа земної півкулі).—Люди.—Короткий огляд Української Соціальної Рядянської Республіки.

СІЛЬСЬКО-ГОСПОДАРСЬКА ЛІТЕРАТУРА

К. Панченко.—Організація збуту продуктів та птахівництва. 1924 рік. Тираж 4000. Ціна 33 коп.

Агроном Ю. Доброволенко.—Про машину в сільському господарстві та машинів товариства. За редакцією І. О. Батюка. Ухвалено Сільсько-господарським науковим Комітетом при Наркомземі. 1924 р. Тираж—5000 Ціна 22 коп.

Проф. Ф. Г. Некрасов—Що таке землеустрій. Г. Абрамов.—Про порядок розгляду земельних змагань. 1924 р Тираж—3000. Ціна 13 коп.

ДИТЯЧИЙ ТЕАТР

Ю. Будяк.—Під промінням Червоного жовтня. Дитяча п'єска на одну дію. 1924 р Тираж—5000 Ціна 25 коп.

М. Васильківський—Республіка Дитяча п'єска на три дії. Для дітей старшого віку. Науковопедагогічний комітет Головоцвуху НКО УСРР ухвалив до вистав. 1925 р. Тираж—5000. Ціна 20 коп.

БІБЛІОТЕКА ШКІЛЬНОЇ МОЛОДИ

О. М. Покровський.—Стародавні подорожі 1925 р. Тираж—4000. Ц. 30 к.

КООПЕРАТИВНА ЛІТЕРАТУРА

П. Височанський.—Кооперація в суспільстві капіталістичному та радянському. 1925 р. Тираж—5000. Ціна 10 коп.

ХУДОЖНЯ ЛІТЕРАТУРА

І. Франко.—Твори. Книга перша. Оповідання Зміст: Вугляр—Лисишина челядь.—Два приятелі Муляр.—Сам собі винен.—Добрий заробіток.—Домашній промисл.—Історія моєї січкарні. Довбалюк. Сликач.—Ліси і пасовиська—Цигане.—Додаток: Відривок з листу І. Франко до М. Драгоманова. Уваги. Книжку виготовував до друку І. Лизанівський за загальною редакцією С. Пилипенко 1925 р. Тираж—10000. Ціна 75 коп.

Ю. М - в.

К И Ї В

ПАМ'ЯТИ Т. ШЕВЧЕНКА

• Пам'ятник Т. Г. Шевченко. Над проектом пам'ятника Шевченкові працює де-кілька видатних скульпторів СРСР, в тому числі й Меркулов. Термін для представлення проекту пам'ятника призначено на 31 грудня.

Пам'ятник буде поставлено в бувшому Миколаївському садку, проти університету.

• Культосвітня справа на могилі Шевченка. При С.-Г. Науковому Комітеті утворено спеціальну комісію для розроблення плану організації державного заповідника на могилі Т. Шевченка. Всі пропозиції комісії, між иншим що-до збільшення площі під заповідником до 2 000 десятин, уже затверджено ВУПЛ'ом.

Ремонт хати на могилі, організацію й обслуговування хати-читальні на могилі, організацію при хаті-читальні музею Т. Шевченка та загальну охорону й догляд за могилою бере на себе Губполітосвіта.

Хата читальня мусить мати українську художню літературу, літературу по соціально економічним питанням, історію України, книжки по природознавству, сільському господарству, а також різні періодичні видання—газети, журнали, то-що. Музей міститиме в малюнках та знімках життя Т. Шевченка, його твори та знімки його факсиміле.

НА ВИСТАВКАХ

• Відкриття виставки «7 років музичної культури на Україні».

20-го листопаду в помешканні Музичного товариства ім. Леонтовича відбулося відкриття виставки: «7 років Музичної культури на Україні».

Виставка має такі відділи експонатів: 1) нотовидавництва, 2) музичної преси, 3) музосвіти, 4) музвиховання, 5) хорової справи, 6) музика по клубах і сельбудах, 7) музична етнографія та 8) драматична музика.

Підчас виставки відбудуться доклади видатніших діячів в галузі музичної культури та ряд концертів, що носитимуть характер музикальної ілюстрації. В концертах братимуть участь вузовські та робітничі музичні організації: вокальний відділ інституту ім. Лисенка, студія Леонтовича, студентський хор, агітхор робкомгоспу, хор студії ім. Стеценка, виконавські факультети б. Держконсерваторії, педагогічна лабораторія інституту ім. Лисенка та культурліги. А також в програму вечорів виставки увійдуть: вечір Київських композиторів, вечір етнографічного кабінету ВУАН,

вечір науково-теоретичного факультету Держконсерваторії. На останній вечір виставки—1-го грудня призначено великий диспут.

• Виставка малюнків дитячої творчості. В Будинкові Комуністичної Освіти відкрилася виставка малюнків дитячої творчості.

У виставці беруть участь 4-а, 16-а та 71-а трудшколи, а також школа села Кривого на Білоцерківщині.

Разом з виставкою дитячих творів будуть виставлені роботи художників Іжакевича та Каговалюка.

СЕРЕД ЛІТЕРАТОРІВ

• П л у г. Київські «Плужани» в останній час головну увагу звернули на продукційну роботу. Перед Жовтневими святами «Плуг» разом з «Гартом», «Комункультом» та «Центростилем» взяв активну участь в стінних Жовтневих газетах Губполітосвіти. Так само, в дні святкування Жовтня всі плужанські сили використано для влаштування живих газет в робітничих клубах Києва. Таких газет, що в них приймали участь «плужани», було влашт. 16. Крім цього, плужанський літературний матеріал друкувався в жовтневих числах періодичної преси «Більшовик», «Радянське Село» та інших.

Але це, так би мовити, біжуча продукційна робота. Київський «Плуг» також взявся за продукцію по спеціальних завданнях.

Так, наприклад, композитори, що об'єднані в т-ві ім. Леонтовича,—звернулись до Київського «Плугу» з пропозицією дати відповідні літературні тексти для музичних творів. Зараз готується матеріал до збірника червоноармійських пісень та до Шевченківського збірника.

Так само редакція українського журналу «МОДР» запросила «Плуг» брати участь в журналі. На чергу висовується обслуговування антирелігійного журналу «Безвірник».

Поруч з тим Київський «Плуг» співробітничав у «Червоному Шляху», «С.-Г. Пролетарі» та инш.

Інтенсивна продукційна робота не витіснила роботу і теоретично-студійного характеру. Проводиться розробка докладів на різні теми. Виготовано доклад «Жовтень в укр. літературі». Слідуючими підуть доклади про експресіонізм, «імаженізм». Голова «Плугу» т. Щупак незабаром зробить доклад на тему «Марксизм та Ленінізм в мистецтві».

Отже робота Київського «Плугу» поширюється, поглиблюється і разом з тим росте його культурно-громадське значіння.

В грудні ц. р. Київська філія «Плуг» святкуватиме свою річницю. В цей день молодь, з якої складається філія, буде святкувати рік своєї впертої праці на радянському культурному фронті.

А. Ш.

• Гео Шкурупій та Микола Бажан видають накладом Держвидаву збірник піонерських пісень під назвою «Пісні юних лєнінців». Вони ж накладом «Червоного Шляху» видають лєнінський збірник під назвою «З нами Лєнін» та скавтську книжку «Юний Лєнінець». Цими днями накладом в-ва «Час» виходить складений ними «Лєнінський Декламатор».

• Володимир Ярошенко накладом Державного Видавництва видає другу збірку байок під назвою «Вилами по...» та накладом «Червоного Шляху» третю збірку байок «На решето», а також накладом Держвидаву переробку п'єси Кропивницького «Пошились у дурні».

• Микола Терещенко накладом Держвидаву видає другий збірник вибраних поезій під назвою «Чорнозем» і кінчає збірник своїх балад, крім того, перекладає для Держвидаву новий «Збірник вибраних поем» з Еміля Верхарна, а також роман Анрі Барбюса «Огонь».

• Гео Шкурупій скінчив віршований роман з життя робкорів «Доктор Стварт» і виготував до друку книжку оповідань і книжку вибраних поезій під назвою «Жарини слів».

• Юрій Яновський здав Держвидаву книжку оповідань «Папери помнача по б/б», крім того, готує до друку збірник поем під назвою «Rule, Britannia!» з життя англійських колоній.

• Державне Видавництво (Київська філія) видає в перекладі Миколи Терещенка книжку Дем'яна Бідного під назвою «За землю, за волю, за народню долю». Воно ж видає переклад Гео Шкурупія німецької дитячої книжки В. Буша «Макс і Моріц».

НАУКА Й МИСТЕЦТВО

• Укр. Геологічний комітет. Зараз комітетом провадиться 11 обслідувань, що охоплюють майже всю Україну; в цих роботах беруть участь найкращі геологи України. В роботі слід відмітити обслідування західного Поділля в місцях, де є фосфорити, гіпс, цементові мергелі й інші. Провадиться також обслідування в районі Криворіжжя і Дніпровських порогів; детальна геологічна робота провадиться в Києві, в Мелітопольському районі, Маріупольській окрузі, в Хоцеватському марганцево-рудному районі й инш.; всі ці роботи мають велике значіння для нашого господарства.

Основним завданням роботи комітету є вивчення геологічного стану України, облік її багатств і складання геологічної мапи республіки. Роботи по вивченню фосфоритових місцевостей мають велике значіння для цукрової промисловости і для сільського господарства.

• «Універсальний Акрополь». 4 грудня в театрі ім. Гн. Михайличенка вперше в біжучому сезоні йшла п'єса «Універсальний Акрополь». П'єсу складено за творами Іллі Еренбурга: «Хулію Хуреніто», «Трест ДЕ», «Життя та загибель Миколи Курбова». Постановка Марка Терещенка.

• Вечір на користь фонду ліквідації неписьменности. 1 грудня відбувся грандіозний вечір, влаштований журналістами, літераторами, поетами, малярами та артистами на користь фонду ліквідації неписьменности ім. Лєніна.

НА КИЇВЩИНІ

М. Броварі. Пам'ятник Тарасові Шевченкові. Відбулося урочисте відкриття пам'ятника Шевченкові, збудованого на пожертви місцевих селян та робітників.

М. Бородянка. Пам'ятник В. І. Лєніну. 7 роковини Жовтня в м. Бородянці були визначені не тільки демонстрацією працюючих, а також увіковіченням пам'яті Лєніна. Будова пам'ятника належить всім організаціям району, а шеф села—червоний арсенал вилив бронзове погруддя Лєніна.

С. Калігірка. Мокро-калігірська театральна майстерня. Театральну майстерню організовано 11 вересня б. р.

з ініціятиви Губполітосвіти. Зараз у складі театральної майстерні 116 душ, виключно селянської молоді. Майстерня має: Театральний відділ—96 душ, співочий 52 души, музичний—12 душ.

Ці цифри свідчать про те, що театр є великий засіб організації сельмолоді. Молодь, яка раніш боялася зайти до сельбудинку, тепер стала активним осередком позашкільного виховання. В гуртку «Безвірника» й «Політ» раніш було 10 душ, тепер 100 найменше. Старий драмгурток давав халтурні постановки. Тепер—майстерня дала «Жовтневі Епізоди»—революційну постановку з величезним художнім досягненням.

ПОЛТАВА

• Придбання і дослідження Археологічного відділу при ЦПМП За листопад місяць 1924 р. 15/ХІ 1924 року Завідуючим Центрального Пролетарського Музею Полтавщини було обслідувано місце в урочищі «Громова могила» Бригадирівського району Кремінчуцької округи, що, як видно по ознакам і будівлі, було в минулому піччю для опалювання посуду.

Селянин того-ж району, копаючи рів біля своєї садиби, наткнувся на частини жовтої (обпаленої) землі, а далі побачив і невелику яму. На час прибуття завідуючого Музеєм на місце відкритої ями, яка була в такому стані і мала таке положення: на південний схід від с. Козельщини знаходиться майдан, що в селян зветься «Громова могила», із розгорнутими двома крилами, що мають довжину приблизно 25 метрів. Височінь самого майдану з нерозораного боку приблизно 8 метрів, а об'єм унизу приблизно метрів 60. На схід від цього майдану, на віддаленні 20 метрів, знаходиться яма глибиною приблизно $2\frac{1}{2}$ метра і біля 2 метрів в діаметрі. Але вона настільки попсована, протягом некороткого часу і при копанні селянином, що досить трудно установити більш-менш точні виміри. Форма ями певно була пічкоподібна і вхід в яму був зі сходу. Боки ями здається копалися кіркоподібним знаряддям, шириною приблизно в 6 сант. Стіни і стеля ями були добре прокалені глибиною приблизно сант. 12 і сант. 8 менше прокалені. На місцях колишнього копання покрито білою поволокою, що утворилась певне від досить високої температури при нагріванні печи. В самій ямі знайдено багато ції червоної (цеглоподібної) землі, що пообвалювалась із стін і стель, жужелиці та вугілля, що є свідки колишнього горіння. Товщина ґрунту, що лежить над піччю, приблизно в $\frac{1}{2}$ метра. На віддаленні 3-х метрів од згаданої ями є така ж яма і певне з таким же призначенням, але дальніших дослідів не робилось над першою ні другою завдяки тому, що земля була мерзла і вкрита снігом. Але місця досить цікаві і по весні Ц.П.М.П. має звернути на їх увагу і повести дальніші дослідження.

• Бронзова ваза казан. В листопаді місяці біжучого року в Музей доставлена т. Богданець бронзова ваза, знайдена селянином села Більська Опішнянського району при оранці могил «Більського городища» в 1921 р.

Ваза стоїть на порожній підставці, довжина якої 8,7 сант., внизу вигнута навіні і має діаметр 10,5 сант. На підогнутих краях підставки мається правильна ламана рельєфна лінія, що утворює трьохкутники. На боках

вази прикріплені вушка з обох боків і такі рельєфні лінії, що утворюють в де-яких місцях ромби, рівнораменні трьохкутники і інші геометричні фігури. На трохи вигнутих вінцях було двоє прикрашуючих вушка із трьома кілечками, що лежать на віддаленні приблизно 2,4 сант., але од-ого із їх немає.

На віддаленні 4,5 сант. від вушок прикріплені дві собакоподібні фігурки. Височінь вази з підставкою 23,6 сант., діаметр вази 23,4 сант.

Саме Більське городище по своїм велетенським розмірам (до 10 верст навколо валу) своєю будівлею і різноманітністю культур, що знаходилось в йому випадково, давно звернуло на себе увагу видатних археологів.

В. А. Городиов, що робив дослідження в 1906 році і по знайденим речам в могилах Більського городища говорить: що походження самого го одища досить старе і культура його складалась протягом кількох віків. Що-ж торкається до його висновків, то по знайденим речам у могилах Більського городища він відносить їх до панування скитів, що з'явилися на територію України в VIII ст. до нашої ери.

Також А. А. Бобринський, що мав нагоду в 1845 році оглядати це городище і навколо лежачі кладовиська—відносить їх до того-ж часу.

Вищезгадана ваза (казан) має відношення до тих самих народів. Але в могилах городища і навколо розкиданих знаходяться речі іншого походження, як то відкритий селянами клад готських речей і ча у з'явлення християнства. Взагалі на це городище в майбутньому Музею варто звернуть велику увагу для повного вирішення основної думки що-до закладення культур і збудування Більського городища. Також прийдеється звернуть увагу на селян, у яких є теж де-які речі, знайдені на території городища випадково чи то навмисне, що тут так поширене, так би мовить, кладоискательство і які багато руйнують цінних музейних матеріалів завдяки своїй несвідомості.

НА ПОЛТАВЩИНІ

М. Ромни. 23 листопаду, після довгої перерви, відбулися загальні збори Роменської філії спілки селянських письменників «Плуг».

У Роменському «Плугові» робота велася інтенсивно весну й початок літа б. р., але на літньо-осінній сезон, в зв'язку з роз'їздом плужан та відпусками, робота зовсім припинилася. Тепер відновлюється знову.

Зараз «Плугом» взято курс на масову роботу. Що-неділі будуть відбуватися плужанські відчинені збори, на яких будуть зачитуватись доклади по питаннях літератури та демонструватимуться твори плужан.

Перший недільник, що відбудеться у помешканні окрсельбуду, присвячується низці літературних докладів.

З метою більш міцно зв'язатися з робітни-

чими масами м. Ромен бюро «Плугу» встановлює зв'язок з робітничими та іншими клубами, шляхом введення їх представників до свого бюро. «Плуг» прийматиме найактивнішу участь у літсторінці, що регулярно видаватиметься газ. «Влада Праці». «Плуг» розпочинає велику творчу роботу по задоволенню попиту на дитячу літературу, а також по виявленню та вивченню дитячої творчості.

НА ЧЕРНІГІВЩИНІ

М. Конотоп Музей. Останніми часами в місцевому житті звертає на себе увагу округовий музей, заснований кілька років тому назад. Власне кажучи, початок заснування музею треба віднести до часу діяльності відомого історика України Ол. Лазаревського, уроженця Конотопщини, котрий перший склав статут його і подавав збірку речей для його заснування (образи, зброю, рукописи). Але Конотопське повітове земство, в розпорядженні котрого знаходився музей, не зуміло поставити його на ноги і, крім того, воно дістало від О. Лазаревського, нічого не зробило для його розвитку. Мало того, навіть коли відомий бібліограф С. Пономарьов (член-кор. Академії Наук), теж уроженець Конотопу подарував йому свою велику коштовну бібліотеку, воно також не змогло давати їй ладу і обставило її такими умовами, що її розікрали, попалили, поїли щурі і понівечили дощі. Через це, строго кажучи, музею, як такого, в Конотопі не було, бо та невеличка збірка музейних речей, що подарував О. Лазаревський, була неприступною для населення і носити назву музею ні в якому разі не могла.

Аж з революцією, і то тільки через три роки, справа музею в Конотопі стає на міцний ґрунт. Правда, спочатку справа з його організацією йшла досить мляво, головним чином через брак людей. Але з призначенням нового завідуючого, т. Вайнштейна, збагачення музею набирає широких розмірів—і тепер Конотопський музей вважається одним з найкращих округових музеїв на Чернігівщині.

Музей міститься в великій помешканні б. школи Горового, котре складається з шости кімнат. Майже всі експонати музею зібрані після революції. Із збірки О. Лазаревського перейшло до музею тільки кілька предметів—решта була розікрадена, попалена на топливо або загинула в інший спосіб підчас громадянської війни.

Музей має відділи й підвідділи: доісторичної й історичної археології, культів, етнографії, кераміки, образів, природничий, архівний, бібліотечний і історії революції.

В основу музею лягли експонати, зібрані на території Конотопщини—чи то шляхом купівлі, добровільних пожертвувань, ато й іншим шляхом. Серед них маютья речі, що мають значіння не тільки місцевого, округового, а й позамісцевого, як, напр., речі, зв'язані з іменами історика О. Лазаревського, бібліографа С. Пономарева, Т. Шевченка і перебуванням останнього на Конотопщині; сюди ж треба віднести Острожську біблію (друкаря Івана Федорова), з написами на ній другої половини XVI віку і «синодик» Батуринського монастиря з власноручно записаною в ньому відомим агіографом Дмитром Ростовським історією свого монастиря. Як біблія, так і «синодик» перейшли до музею з Батуринського монастиря. З цього самого монастиря поступили до музею й деякі інші речі. Знаходячись при «славнім граді столичнім Батуринським», Батуринський монастир був щедро обдарований за часів гетьманщини різними представниками української аристократії і мав в собі коштовні речі, більшість котрих іще до ліквідації його було вивезено до музеїв.

Цікава знайдена у Батурині гравюра—портрет гетьмана Розумовського зроблено за його гетьманування.

Не позбавлений інтересу, хоч і невеликий, але вартий уваги, архів музею, котрий складається з канцелярського листування «Малоросійських колегій», Батуринського монастиря й інших документів (головним чином XVIII віку).

Бібліотечний відділ складається з частини бібліотеки бібліографа С. Пономарьова, що збереглась після її пограбування в земстві.

Серед образів є картини відомого маляра Ге.

Наймолодший відділ—відділ революції: в нього входять портрети місцевих діячів революції, відозви, прокламації і розпорядження представників у різних влад, що перебували на терені Конотопщини, газети, журнали, зброя повстанців і т. ін.; цей відділ—в періоді формації.

Музей часто одвідують екскурсії шкіл, заводів і колективи інших установ і організацій, як міста, так і периферії.

Вас. Різні—ко.

НА ПОДІЛЛІ

М. ВИННИЦЯ

Літгурток ім. «Плуга». Літературний гурток заснувався на Винницьких педагогічних курсах ще в 22 році, ініціатором якого була лекторша української літератури Ольга Троцюк. Спочатку своєї роботи гурток поставив собі на меті знайомитись з художньою творчістю різних письменників, як до Жовтневого часу, так і після Жовтневого. В визначні часи гурток улаштував літературні суди, на яких завжди приватних осіб було до 30–40 душ, і спільними силами робився розбор творів письменників. Такі суди зацікавили масу, і літгурток збільшився майже в два рази. Було проведено і де-кілька раз вечірки запитань та відповідей.

На протязі 22/23 навчального року гурток випустив три числа писаного студентського Журналу «Луна—Життя», 8 чисел стінної газети «Зірка», один альманах «Протуберанс» та розібрав де-кілька письменників з російської та української літератури. З наступом літнього триместру робота в гурткові була припинилась, але в-осени другого навчального 23/24 року знову відновились.

Першим почином було розглянуто роботу минулого року й вироблення планової системи на новий рік.

Літературний гурток Винницьких Педкурсів скоріше можна було назвати студією, чим гуртком, тому що він ще до організації Винницької філії «Плугу» об'єднував всю письменницьку незаможницьку молодь і займався виключно знайомством та вивченням нових течій в літературі. Першими організаторами Винницької філії «Плугу» були члени цього літературного гуртка. На протязі всього навчального року наш гурток успів улаштувати 12 вечірок, на яких розібрав:

1. Марксіський погляд на мистецтво.
2. Твори П. Тичини й критику на них.
3. Твори У. Сінклера «Чаща», «Король Уголь» і инш.
4. «Червоний шлях» до № 11 (одинадцятого).
5. П'єсу Чередниченка «Артистка без ролів».
6. Твори німецького пролетарського письменника Ернеста Толера «Человек—масса» та «Разрушители машин».
7. Журнал «Красная Новь».
8. Твори Сосюри.
9. Твори Гаршина й критику на нього.
10. «Література й революція» т. Троцького і багато де-чого иншого.

Де-які члени робили переклади з Дем'яна Бідного й зачитували їх на вечірках. Крім такої роботи літературний гурток видавав ще стінну газету «Червоні Віхи» та «Наше Радіо», яких видав 6 чисел, та збирав сучасні нові пісні на Поділлі. В кінці року літературним гуртком була улаштована виставка всієї роботи, що заслужила великої уваги серед присутніх. Було пророблено також ідценіровку з творів Остапа Вишні «Плуг» та «Понеділок».

Це коротка історія літературного гуртка ім. «Плугу» на Винницьких педкурсах, який об'єднує тридцять п'ять (35) душ.

Т. Отневик.

М. КАМ'ЯНЕЦЬ

Успілці селянських письменників «Плуг». З листопаду місяця робота Кам'янецької філії спілки селянських письменників «Плуг» пішла жвавішим темпом.

На початку місяця була скликана нарада активу (члени та де-які студенти) «Плуга», на якій було докладно обмірковано справу видання альманаху Кам'янецької філії. Ухвалено виготовити альманах на січень 1925-го року. З матеріалу, який має вийти до альманаху, один з головних відділів мають скласти керуючі статті про стінні газети та літературні гуртки на селі.

В такому матеріалі відчувається велика недостача, навіть цілковитий брак, і тому альманах Кам'янецької філії (думка назвати «Кордон») матиме більшу вартість для Сельбудів, хат-читалень та шкіл.

4-го грудня на виробничій нараді було затверджено план роботи філії на зимовий період.

Членів та студійців розбито по студіях. Об'явлено запис у студії, прийом студійців (члени К. П. (б.) У. та Л. К. С. М.— без рекомендацій; безпартійні—за рекомендацією двох дійсних членів «Плуга»).

Студійна робота розпочата

7-го грудня в І. Н. О. відбулася 27-ма прилюдна вечірка Філії. Критична студія разом з аудиторією розібрала «Веселий Хам» — Мамонтова (п'єса, що готується студентами до постановки в Шевченківському театрі).

Після того на вечірці зачитали свої оповідання т. т. Кундзич та Копиця (студ. І. Н. О.).

Ц. К. «Плугу» на днях дало санкцію на видання альманаху на місцеві средства.

С. С.

ОДЕСА

ДЕРЖАВНИЙ (КРАЄВИЙ) ІСТОРИЧНО-АРХЕОЛОГІЧНИЙ МУЗЕЙ

Одеський Історично-Археологічний Музей, найстаріший з музеїв на Україні і найбагатіший в СРСР після Ермітажу в галузі елінсько-римської археології, більш відомий з 1857 р. в археологічній науці, як Музей Одеського Товариства Історії і Старовини, було націоналізовано в березні 1920 року.

Підчас громадянської війни, музеєві пощастило захистити свої багатства і в ці тяжкі, для культурного розвитку, часи не було втрачено майже ні однієї з його цінностей. Музей, по змісту його експонатів можна розподіляти ось на які розділи: 1) первісної археології (розкопки в с. Петреках проф. Е. Р. Штерна, розкопки на Слобідці-Романівці біля Одеси, розкопки в с. Усатові 1921 року, біля Одеси М. Ф. Болтенка і проф. Б. В. Варнеке та інші колекції, сюди-ж, між іншим, можна прилучити і величезну колекцію т. зв. «каменних бабів», 2) єгипетський розділ (287 предметів, описані Турєвим «Записки Одесского Общества Истории и Древностей» т. XXX), 3) розділ елінсько-римської (античної) археології (археологічні колекції з Ольвії (Парутино), Акерману, Херсонеса, Феодосії, Керчи та інш.), що складається з численних колекцій кераміки, скла, бронзи, заліза, епіграфічних пам'ятників, 4) розділ середньовічної археології (переважно генуезські пам'ятки), 5) розділ української археології (переважно портрети, малюнки і зброя). Невеличка колекція турецької старовини, описана Спафарісом в записках «Одесск. Общества Истор. и Древностей» (т. XXXII). Всі монети (античні, Західньо-Європейські, східні і російські (до 25.000) з'осереджено в нумізматичному кабінеті, окрему-ж кімнату візведено під портретну залю (діячі Одещини, степової України, вчені, що працювали в Товаристві Історії та Старовини). Загальна кількість музейних експонатів, що розміщені в десяти залах, сягає до 30.000. За часи 1913—1923 поповнився предметами з розкопок в Усатові та кількома випадковими предметами, а в 1924 р. до нього перевезено єгипетські, античної кераміки та нумізматичні колекції, бувшого «Музея Изящных Искусств Новороссийского Университета». Також в 192 р. до музею вступили здобутки розкопок, що провадилися науковою експедицією, яка складалася з представників Ленінградської Академії Історії Матеріальної Культури та представника Одеського Музею під головуванням проф. Б. В. Фармаковського.

Музей провадить планову політосвітню працю, перепускаючи що-року, починаючи

з 1920, в середньому біля 200 екскурсій, і, крім того, біля 10.000 відвідувачів-однаків. Для демонстрації музею утворено певні програми, як для учнів Соцвиху й Профосу, так і для політосвітньої праці.

Як науково-дослідча інституція, Одеський Археологічний Музей за допомогою Укрголовнауки, під безпосереднім керуванням якої він знаходиться, провадить наукову працю в царині розроблення місцевої археології (переважно-неоліт та елінсько-римська археологія) в працях вченого охоронича Музею (з 1921 року) М. Ф. Болтенка, консультанта Музею проф. Б. В. Варнеке та директора Музею (з 1920 р.) проф. С. С. Дложевського. Крім того в Музеї працюють сім молодих співробітників, бувших учнів Одеськ. Археолог. Музею, що існував від 1921 до 1923 року в м. Одесі, з котрих, при кращих матеріальних засобах Музею, можна було-б утворити кадр аспірантів, притягнувши їх до систематичної праці. Головними працями Музею за 1920—24 були учот величезного майна Музею, наукова інвентаризація цього майна, що, можна сказати, тільки що розпочалася, наукове оброблення здобутків Усатовських розкопок в різних напрямках, античної кераміки та епіграфічних пам'ятників Музею, складання нумізматичних каталогів Музею. До епізодичних праць Музею треба віднести виконання завдань різних археологічних наукових інституцій (Ленінградськ. Академії Історії Матеріальної культури, Ермітажу, Бонського Музею в Німеччині і т. інш.), експертизи по завданням Зовнішторгу.

Осередком, де обговорюється і стає до послуг ширших кол наукова праця, безпосередніх робітників Музею з жовтня 1923 р. є археологічна секція Одеської Комісії Краєзнавства при ВУАН'і, що зараз заступає місце Одеського Товариства Історії і Старовини, що замерло ще в 1921 році і не знайшло в собі сили відновитися. Археологічна Секція допомагає Музеєві також об'єднувати і координувати етнологічну працю Херсонського та Миколаєвського Музеїв зі своєю працею. Засідання археологічної Секції відбуваються що-місяця (див. про її працю, Вісник Одеської Комісії Краєзнавства, № 1).

При Музеї є архів бувш. Одеськ. Товариства Історії й Старовини, невелика колекція рукописів історичного й етнографічного змісту, а також бібліотека, що має біля 20 000 томів. До 1920 року ця бібліотека поповнювалась переважно шляхом обмінування виданнями та подарунків і тому мала

випадковий склад. Систематична допомога Укрголовнауки дає можливість Музеєві перетворити цю бібліотеку в переважно археологічну. Зараз Музей підбирає нову закордонну літературу по неоліту й античній кераміці. В 1924 році до бібліотеки Музею прилучено бібліотеку семінару класичної філології, бувш Новоросійськ Університету, біля 4000 томів.

31-го липня 1925 року відбувається 100-й ювілей, що його колекції ввійшли в склад Одеського Державного Історично-Археологічного Музею Одеського Міського Археологічного Музею. Тому Одеськ Музей сподівається відсвяткувати свій ювілей: 1) продовженням розкопок в Ольвії, 2) випуском в світ кн. «Ювілейний Збірник Одеськ. Держ. Історично-Археологічного Музею», що має поновити у новій формі перервані з 1919 року «Записки Одесск. Общества Истории и Древностей», а також за допомогою Арх. Комітету ВУАН'у, 3) Археологічним з'їздом в м. Одесі під час ювілею. Ї ювілейному збірникові Музею, між иншим, маєтсь на меті скінчити відомості про життя Археологічної науки на Україні з 1918—1924 рік, тому всі археологічні наукові установи України запрошують надіслати до Одеського Музею інформації, про свою працю за цей період часу.

С. Д-ской.

• При розкопках й відкриття в Ольвії. Літом біжучого року було поновлено розкопку старо-грецької колонії Ольвії—близько ст. Парутіно, Одеської губернії, на березі р. Півден Буга.

На чолі експедиції стояв академик Б.В. Фармаковський. В експедиції брали участь співробітники Російської Академії Матеріальної Культури й Українських Археологічних Музеїв м. Одеси й Миколаїва.

Головною метою експедиції було намічено:

1. Ви снити стан розвалин Ольвії, відкритих розкопками 1901—1915 р.р., та прийняти міри для охорони їх від розрухи;
2. перевіря на місці наверхствовання старинного міста;
3. робота по складанні генерального плану території Ольвії з околицею;
4. покінчення дослідження частини некрополю, що його розкопки задержано в 1915 р.;
5. доповнююча розкопка площі римської цитаделі, відкритих останків храму Аполлона;
6. збирання відомостей про нахідки останніх років на території Ольвії.

Огляд останків міста дав доволі жалку картину: за останні роки рознесено багато каміння з розвалин, а головне у тих частинах, що межують з селом (лишки башт та стін міста від північного боку).

При розкопках некрополю (14 гробів) найдено 50 предметів, що з них звертають на себе особливу увагу: розмальована накрива йонського стилю, відломки кратеру криого

чорним лаком, йонського типу, й відломок чорнофігурного посуду з образом умираючого воїна.

На території римської цитаделі Ольвії було розсліджено два участки, на яких найдено останки озброєння римської епохи—II в. нов. ери. Чітко виділювались верхні глиби насипу, які уявляють з себе шари землі, що їх затрунуто в початках XIX в. роботами по добуванню каміння. Нижче йшли глиби, що утворилися по закінченні життя античного міста. Монументальні будови першої глиби, видвинені на ґрунті.

Що життя на тій частині території процвітало й в дуже глибокій давнині, про це свідчать уламки предметів з VII в. до нової доби—між иншим фрагменти розмальованих ваз самоського стилю. Відкрита частина складу римської цитаделі дуже важна. Від північної сторони складу показалися *in situ* плити, що ними обгорнуто стіну цитаделі. Як показується склад стіни цитаделі є зложений з матеріалу міських стін Ольвії елінського періоду. Внутрішня частина від критої стіни цитаделі представляє типову—хижацьку будову з будівельни й частинами, що ввійшли в неї з розібраних старовинних будівель.

Відкриті недалеко від купи каміння монументальних будівель субструкції з попелу й глини показують, що перед римським будинком тут повинна була бути велика будівля за грецької епохи Ольвії. Характер обломків архітектури показує без сумніву, що купа відкритих руїн, це останки храму Аполлона з римської епохи. За грецьких часів імовірно стояв на тому місці також храм.

Загальне число найдених при розкопках міста предметів 333. Всі ці предмети передано разом з точним описом до одеського Археологічного музею.

Що-до околиць Ольвії, то експедиції удалось усталити цікавий факт нахідки біля села Котеліна, на північ від Парутіна—по дорозі у м. Миколаїв—гробу, що з його залишилися останки червонофігурного кратеру, витриманого стилю. Ця нахідка показує на існування біля Котеліну античного некрополю з початків V в. до нашої ери.

Намічений експедицією план виконано. Точний відчит підготовлює академик Фармаковський до друку.

Наркомосвітою УСРР вжито заходів до охорони розкопок Ольвії.

Головна наука УСРР дала завдання одеському Археологічному музею вивчити та описати найдені предмети.

«Більшовик».

• Український театр. Губполітосвіта організує в Одесі український театр. Трупі буде зформовано з артистів, які увіходили в минулому до складу трупи ім. Франка.

На організацію Українського театру асигновано 3.000 карб.

КАТЕРИНОСЛАВ

• П л у г. За останній час Катеринославська філія значно зросла. До Катеринославу прибуло де-кілька старих плужан і своєю працею та авторитетом підсилили молоду організацію. Тепер свої «понеделки» «Плуг» улаштовує регулярно в клубі робкорів газети «Зірка». Вечірки охоче відвідуються не лиш робкорами, але й партробітниками. Крім того, улаштовуються літвечірки з вільним доступом і для всіх бажаючих.

Роботу серед активу Плуга розбито на секції: драматичну, під орудою т. П. Шостака і дитячої літератури, під орудою тов. А. Крахманиці.

• П р о д у к ц і я п л у ж а н: А. Крашаниця — написав нові поезії і декілька новелок.

О. Саєнко — пише поему «Кармалюк» і написав низку поезій.

Дубовик — написав оповідання «У безвість» і низку поезій. Для українського театру переклав з російської п'єсу «Медя» Евріпіда.

В. Чапля — написав кілька оповідань, драму — «Свої кривди помстився», дві п'єси для сільського театру і инш.

• Н а у к о в о - К р а є з н а в ч е Т - в о, недавно одержано статут від КУАН і на тій підставі розпочинається робота наново. Як що перше до його входили переважно професори та лектори місцевих ВШ, то нині до його вписуються і студенти — в такий спосіб єсть уже понад 30 членів. Є надумці продовжити цікли лекцій краєзнавчого характеру, що їх було розпочато ще весною; читати мають П. Єфремов, проф. Д. І. Яворницький, Дм. Чернявський.

• Т е а т р. В Катеринославі перебуває нині Київська трупа ім. Заньковецької. Вистави мають успіх; репертуар мішаний — і з ухилом до «європейськості» і до наського старого, етнографічного, останнє надто по тому, як приїхав сюди на гастролі Саксаганський.

Р С Ф Р Р

МОСКВА

ЛІТЕРАТУРА І МИСТЕЦТВО

• Д о Л і т е р а т у р н о ї К о н в е н ц і ї. Колегія Наркомосвіти ухвалила доклад заступника головного редактора Держвидаву Н. І. Іорданського про основні тези літературної конвенції СРСР з іншими державами.

Літературна конвенція являє собою лише потрібну ділову угоду для безперешкодних міжнародних стосунків. Вона зовсім не визнає принципово приватної власності в галузі літератури, науки й мистецтва і має своїм завданням як найбільше обмежити буржуазне авторське право.

З кожною з буржуазних держав С.Р.С.Р. укладає особливу літературну конвенцію, в залежності від загальних взаємовідносин між СРСР і цією державою. Твори, що вийшли на території країни, яка ще не відновила нормальних стосунків із СРСР, не користуються охороною конвенції.

Щоб полегшити людині СРСР здобувати знання, виключне право перекладу зберігається за авторами для творів загального характеру на строк не більш 5 років, а для наукових та технічних творів і підручників — не більше 2-х років.

В інтересах освіти так зв. «неісторичних народів», переклади з оригіналу на мови цих народів, згідно з конвенцією, не є порушенням авторських прав.

Чужоземні автори не одержують ніяких особливих прав в порівнянні з авторами — громадянами СРСР.

Ці основні тези мають бути погоджені з Народнім Комісаріатом Закордонних Справ.

• Х у д о ж н і й В і д д і л Г о л о в н а у к и. Художній Відділ Головнауки широко притягує місцеві органи НКО та профспілки Робітників Мистецтва до здійснення конкурсу — квартету на засвоєння звання «Державного квартету ім. Страдиваріуса». Відділом здійснюється клопотання про надання квартетам, що заявили побажання приїхати на конкурс, права пільгового переїзду по залізницях.

Художнім Відділом закінчено об'єднання діяльності Московського та Ленінградського товариств Драматичних письменників та Оперних Композиторів. Правління обох товариств обрали склад об'єднаного Президіуму та голову його. До складу президіуму обрано: від Ленінграду — т.т. Потапенко та Стрельникова, від Москви — т.т. Матерна та Сороколятова. За голову президіуму обрано А. І. Южина.

Інструкцію затверджено Головнаукою 6-го грудня ц. р. На президіум покладено обов'язок погодження діяльності Товариств, представництво в держустановах, вирішення принципових питань та об'єднання місцевої агентури.

Закінчено пророблення положення про надання звання народніх та заслужованих артистів. Положення погоджено та обговорено з Цекробмис'ом, гус'ом і підлягає затвердженню в законодавчому порядку.

Приступлено до влаштування в Москві діаграми на тему «Революційні події». Зараз розглядається питання про притягнення до цієї справи багатьох радянських та громадських організацій.

✱ Праці В. І. Леніна. Закінчено роботи щодо збирання матеріалів до бібліографічної збірки праць В. І. Леніна, яку складає інститут книгознавства. Вийде вона до роковин смерті т. Леніна.

✱ Володимир Гадзінський написав цикл поем «Земля». У видавництві «СІМ» вийшла з друку його поема «УСРР».

✱ Грицько Коляда. Склав по друку збірку поезій під назвою «Голубий граніт». Переклав з білор. мови на українську поему «Ленін» М. Чарота. Поему «Оленка» плужанка Марія Романівська переробляє на кіно-сценарій.

✱ Кость Буревій написав по російському літературні характеристики: Хвильового, В. Поліщука, Гр. Коляди, К. Анищенка; зробив переклад на російську мову кілька віршів Г. Коляди та П. Тичини. Все це друкується в збірнику «Современные украинские писатели», що видає московський Госиздат. Закінчує книжку про творчість П. Тичини й пише белетристичну трилогію під назвою «Хами»,— першу частину котрої «П'ятий рік» готує до друку.

✱ К. Анищенко написав водевіль «Цвіркун», котр. в російському перекл. ухвалений до вистави. Пише комедію з сучасного побуту на 5 дій й оповідання «Нутро».

✱ М. Чирков працює над питанням про становище сучасної російської та української художньої прози, пише критичний етюд про Е. Замятіна, написав літер.-критичну розвідку про творчість М. Хвильового.

✱ О. Кість переклала на укр. мову «Кінь в сенаті» Л. Андреева.

✱ Ф. Скляр написав кілька дрібних віршів; вступив в члени Сім'у. Перекладає «Коня Вороного» П. Савинкова.

✱ М. Зелінська переклала на рос. мову «Блакитний роман» Г. Михайличенка.

✱ В. Корденко написав композиції: комсомольські пісні.

✱ Л. Кобро переклав на укр. мову «Улица» Д. Бедного. Вступив до Сім'у.

✱ І. Дорожний видає в СІМ'і книжку поезії «Потяг смерті».

✱ П. И Сениця написав три композиції на слова П. Тичини.

✱ Літстудія Пролеткульту. Організовано в співробітництві з МАПП'ом літературну студію. Керівники студій: Плетньов, Родов, Лелевич.

✱ Нові п'єси. Прийняті драматургічною лабораторією МГРПС Рустем Галіат «Лупус Грудум»—написана в експресіоністському стилі на тему: вплив великих винаходів на світову революцію; рекомендована центральному театру МГРПС, при умові авторського оброблення; Синявський «Добрий біс»—на тему: повстання робітників у Сибіру в добу горожанської війни;—Авер'янов і Наврозов—«Нижевичладене зрозуміло»—комедія нового побуту. Ухвалено для районів.

✱ Листи Д. А. Михайлова. Учнями однієї з шкіл 2-го ступня знайдено в купленому ними старому підручникові два листа відомого народовольця А. Д. Михайлова, що довго перебував і загинув у найжахливішій із царських в'язниць у, Олексіївському рavelіні Петропавлівської фортеці.

✱ До Консерваторії. Запрохано на керівника оперного класу засл. артиста В. Сука. Для заняття під його керівництвом обрано оперу «Царська невіста».

Музично-Театральною Комісією оголошено конкурс на такі музичні п'єси: 1) На смерть Ілліча; 2) Агіт п'єса (до комсомольського Різдва); 3) Революційний жалібний марш; 4) Комсомольські та піонерські п'єси.

✱ В ч. 8 «Музыкальной Нови» (Москва) вміщено статтю М. Грінченка «Современная музыка на Украине» (про Козицького, Вериківського, Футорянського, Радзівського й Верховинця).

У МУЗЕЯХ І НА ВИСТАВКАХ

✱ «Урочисте відкриття II конгресу Комінтерну». В Музеї красних мистецтв президіумом АХРР організовано виставку грандіозної картини І. І Бродського «Урочисте відкриття II го Конгресу Комінтерну». Демонструється також біля 100 підготовчих до картини праць. На центральному місці на картині стоїть постать Леніна на трибуні. На картині біля 600 портретів визначніших діячів міжнародного робітничого руху.

✱ Виставки в Історичному Музеї. Для ознайомлення широких мас із історією

та побутом країни. Історичний Музей у біжучому академічному році організує низку виставок, які являтимуть систематизовані по добах та темах матеріали музею.

Наприкінці січня є думка відкрити виставку давнього російського мистецтва, що охоплюватиме добу з XIII по XIX вв. Головну масу експонатів складають пам'ятки релігійного побуту—образи, церковне шитво та речі, ризи. Буде виставлено відомий Володимирський образ божеї матери. За голову виставочної комісії обрано т. Анисимова.

На весні 1925 року відкриється виставка доби XIX віку. Завдання виставки—охопити всі боки побуту цього часу уклад життя всіх станів од селянства до вершків суспільства, мистецтво, вбрання, житла та ин. Виставка організується під керівництвом Ю. В. Готьє.

Є думка організувати також виставку доби XVII віку.

• Виставка «Маковец». У березні відкривається 3-я виставка картин гуртка малярів «Маковец» (мистецтво-життя).

Участь беруть: Бруні, фон-Візен, С. Герасимов, Жегін, Зав'ялов, Зефіров, Істємін, Кадлубиський, Максимов, Машкевич, Миколаєвцов, Пестель, Родіонов, Романович, Риндін, Синезубов, Чекригін (по смертн. роб.), Чернишев, Ястржембський та ин.

На виставці значну кількість творів буде присвячено пролетарському й селянському побутові та сучасній суспільності.

• До виставки революційної літератури. 4 грудня в Рос. Акад. Худ. Наук. одбулось об'єднане засідання Комітету виставки революційної літератури, Відділу вивчення революційного мистецтва та Пленуму Соціологічного Відділу. Засідання було присвячено обміркованню плану виставки революційної літератури. Доповідь про організацію виставки зробив т. Львов-Рогачевський. У засіданні брали участь представники ВАПП, «Кузні», «Твори», «Прибою», «Превалу», «Всерос. Спілки Селянськ. Письменників» та ин. У виставці також візьме участь гурток конструктивістів—поетів.

• Павільйон СРСР на виставці в Парижі. Колегія Наркомосу доручила організацію павільйона СРСР на міжнарод-

ній виставці декоративного мистецтва в Парижі 1925 року комітетові, утвореному при Академії Мистецьких Наук під головуванням проф. П. С. Когана.

• Музичні вистави закордоном ГУС'ом утворено, під головуванням А. Б. Гольденвейзера, комісію в справі організації музичних виставок закордоном.

• Музей божевільних. У Москві впорядковано музей робіт божевільних. В музеї є картини, різьбярство, ремісничі вироби та рукописи.

• «Кривое Зеркало». В найближчому часі є думка влаштувати гастрольну подорож «Кривого Зеркала» на чолі з А. Р. Кугелем та Єврейновим за кордон: Польща, Німеччина та ин.

РІЖНІ

• Авторське право. Науково-художня Секція ГУС'у звернулась до А. В. Луначарського з проханням прослідкувати за переведенням проекту про авторське право через Союзи Раднаркомату. Знято клопотання перед РНК про доручення Наркомосові розробити проекта і видати до нього додаток.

• Виставка преси. В Оренбурзі відкрито виставку киргизької преси. Зараз у Киргизії на місцевій мові виходить 7 газет і 3 журнали.

• Ювілей «Крестьянской Газеты». 17 листопада у Великому Театрі відбувся ювілейний вечір «Крестьянской Газеты» з нагоди роковин її існування.

• Радіо-газети на волзьких пароплавах. На всіх пасажирських пароплавах, що циркулюють по лінії Нижній—Астрахань та Нижній-Рибинськ, встановлюється 50 апаратів для передачі радіо-концертів московської станції Комінтерну та останніх газетних інформацій Роста.

• Радіо-станція опери. Є думка зв'язати Московський Великий Театр з радіо-телефоновою станцією імени Комінтерну. Коли цю думку буде здійснено, радіо-станція зможе передавати всі опери та окремі виступи на сцені Великого Театру.

ЛЕНІНГРАД

• Ленінські роковини. На роковини смерті В. І. Леніна є думка влаштувати масову дію з участю міського хору, оркестру та робітничого театральної студії.

• Дві комісії. Центральною Художньою Радою актеатрів, що тільки що утво-

рена, виділено дві комісії в справі організації святкування роковин 9 січня та вшанування пам'яті В. І. Леніна з нагоди роковин його смерті.

• Щорічний конкурс п'єс. Ленінградське товариство драматичних та музич-

них письменників встановило щорічний конкурс п'єс на теми з сучасного російського революційного побуту. За п'єсу, яка цілком відповідатиме ідеологічним, літературним та сценічним вимогам присуджується нагороди 500 карб. Премію присуджується тільки уся цілком.

П'єса повинна бути написана на кілька дій. Найдальший термін пересилки п'єс на перший конкурс—1-ше березня 1925 року.

◆ Нові видання У виданні Ленінградською Держвидаву вийшли дві нові книги Г. Є. Зінов'єва: III том творів і «Пролетарська революція та вчительство».

БІЛОРУСЬ

◆ Краєзнавча праця. У Вітебську відбулося перше засідання Округового Товариства Краєзнавства. Обрано Правління, до складу якого увішли: М. К а с п я р о в и ч, А. С я н к е в и ч, Брадовський т. и. Окрім того обрана ревізійна, а також бібліографічна комісія, котра повинна скласти бібліографію Вітебщини.

Був вислуханий цікавий доклад т. Краснянського: «Музейні пам'ятки цехових Вітебських укладів у старовину», у котрому він з'ясував взаємовідносини білоруських брацтв та німецьких цехів на Білорусі та особливий їх уклад.

◆ Відділ краєзнавства. В Льозні закладено районний відділ Вітебського Округового Товариства краєзнавства; розпочато працю по виданню нарисів льозненського району, та його обслідування. В праці беруть участь учні семирічної школи, котрі будуть досліджувати озера біля Льозна.

◆ Цікава нахідка. Т. Сянкевич, оглядаючи церкву та архів монастиря на Марковщині, знайшов ціні речі, котрі мають велике значіння для білоруської культури як то: Славянсько-білоруський Словник, надрукований тому років з 300, Євангелія, требник, та життя святих; книжки мали бути надруковані в друкарні Скорини у Львові. В архіві повинні були бути грамоти на білоруській мові Літовсько-Білоруських князів, але тепер їх немає.

◆ Нові книжки. 1. Білоруське видавництво «Савецкая Беларусь» видало нову книгу: Цішка Гартни «Трески на хвилях», оповідання. 2. Вітебський відділ Народньої Освіти видав Бюлетень распоряжень та повідомлень. 3. Центральний Комітет ЛКСМБ – Комсомольській вечір ч. 3 (Підсобний матеріал до дня урожаю).

◆ 15 річний ювілей літературної творчости Олесь Гурло 12 Січня 25 р. буде 15 років літературної творчости білоруського поета Олесь Гурло.

Гурло вийшов з бідної селянської сем'ї села Капель на Случчині. З першим подихом революції він став її поетом, коли почалась організовуватись спілка «Молодняк», він перший став її членом.

Усе Білоруське об'єднання Молодняка, оцінюючи 15-річну працю Гурло не тільки як коштовний вклад у сакрбницю білоруського письменства, а як класову творчість самородка-пролетаря, котрий вийшов з бідніших низів селянства, постановило взяти на себе працю улаштування ювілею. Комісія ухвалила ювілей, як загально-культурне свято національне Білоруси, котре повинно святкувати у всіх школах краю. Провадиться праця по виданню ювілейного збірника, в який ввійдуть: біографія поета, критика на його твори, твори самого Гурло, твори присвячені ювілею, та твори Гурло покладені на музику.

ЗАКАВКАЗЗЯ

ВІРМЕНСЬКА КУЛЬТУРА

◆ Революційний театр у Вірменії. Головополітосвітою Вірменії організується в Еривані революційний театр з художньо-революційним репертуаром. За режисера запрошено Радоліна.

◆ Опера труппа. Наркомосом Вірменії доручено артистові Держопери Л. Н. Ісецькому за допомогою вірменського музичного товариства в Москві зформувати оперну труппу для Вірменії до осені 1925 року. В першу чергу до труппи буде при-

тягнуто вірменські сили, що перебувають у Москві та розкидані по СРСР.

Протягом цілого теперішнього сезону провандиться підготовча робота.

◆ На смерть В. Брюсова відгукнулася вірменська преса. У газеті «Хорурдайн Аястан» уміщено портрета В. Брюсова і статтю про його творчість П. Макінцяна.

◆ Відомим композитором А. А. Спендіяровим (автором «Кримських ескізів») за замовою Азербейджанського Державного

Нотового видавництва написано оперу «Шах Абас». Ним же закінчено нову вірменську оперу «Алмаст» на сюжет поеми Озанеса Туманяна «Взяття Тмкарбету».

◆ 100-ті роковини народження драматурга Сандукянца. В 1925 році минає сто років зо дня народження відомого армянського драматурга, автора «Пепо», Габриеля Сандукянца.

◆ Акоп Леблебджан в Харкові виготовував до друку збірку своїх поезій під назвою «Нові пісні».

ГРУЗИНСЬКА КУЛЬТУРА

◆ Смерть артиста В. Сараджішвілі У листопаді, в Тіфлісі вмер народній артист Грузії, видатний талановитий співак Ван'о Сараджішвілі. В минулому році Радянська Грузія святкувала 25-річний ювілей його артистичної діяльності, і в той час постановою Грузцика, за його великі вислуги по зближенню національного мистецтва до народу, його було вшановано назвою народнього артиста. Сараджішвілі з великим успіхом грав у Ленінградських та Московських оперних теат-

рах. Поховано його у саду Тіфліської Держопери.

◆ Газета «Ахалі Сахартвело». Закераднаркомом одержано телеграму з Парижу про видання в Парижі газети «Ахалі Сахартвело» за редакцією Кешанелії, при участі Шахве Карумідзе. Газета радянської орієнтації

АЗЕЙБЕРДЖАН

◆ Спілка вивчення Азербейджану. Споряджається експедиція до гирла річки Кура у Кизиль-Агацькій затоці Каспійського моря на організацію заповідника птахів, котрі прилітають зимувати із Росії та Сибіру.

◆ Освіта тюрчинок в Азербейджані. Наркомос Азербейджану дозволив організацію в Баку при клубі імені Алі Байрамова курсів підвищеного типу для тюрчинок на 50 чоловік, при умові зобов'язання курсанток по скінченні курсів провадити роботу в повітах Азербейджану.

◆ Монета Олександра Македонського. В листопаді в Зугундах селянами підчас копання знайдено золоті монети часів Олександра Македонського, котрі здано в Зугундський музей.

ЗАХІДНЯ ЕВРОПА

ФРАНЦІЯ

◆ Паризька Академія Мистецтв ухвалила видавати щороку премії (всього 35.000 франків) таким особам: з малярства 1-шу премію — Маделені Леру, 2-гу Люсьєна Леру, 3-тю — Мартіялю; з різьбярства 1-шу премію Ернесту Бате, 2-гу — Привату, 3-тю — Жебро, 4-ту Гарньє; з архітектури — 1-шу Бодуїну, 2-гу Ферєю; 3-тю Бертело; з гравюри en taille douce 1-шу премію Шюльт-Далю, 2-гу — Камі; з мініатюри 1-шу Логранжу, 2-гу Даргоню, 3-тю — Ане.

◆ Радіо-театр. У Ліоні недавно споруджено радіо-театр; у ньому влаштовується концерти радіо, про які чуто по всіх краях світу.

◆ Субсидії на розкопки. Французька Акад. надписів та літератури видала премії: абатові Йоне за колекцію ваз та орнаментів, знайдених ним у Гранфесинк

(деп. Авейрон) — 5000 франків, М. Пьеру на розкопки в Алькареці (пров. Термель — Італія) — 5000 франків і полковникові Есперандьо для продовження розкопок в Алезії — 1500 франків.

◆ 40 років праць із археології. Французька Академія Надписів та мистецтв видала медалью «Поль Бланше» вченому Прадеру за його 40-річні праці з африканської археології.

◆ Композитор Габріель Форвер на початку жовтня на 19 році життя. Небіжчик належав до кращих учнів славетнього композитора Сан-Санса. З творів його найбільш відоме «Народження Венери».

◆ Смерть славетнього географа. На 81 році життя помер географ Франц Шрадер, що склав «Всесвітній Атлас» та багато інших навчальних атласів й підручників.

НІМЕЧЧИНА

◆ Нова Комуністична преса. В Берліні почали виходити три нових комуністичних газети: «Обершлезіше Роте Фане», «Любекер Комуніст» і «Іфальцер Арбайтер Цайтунг».

◆ Лекції про Росію. У 18 німецьких університетах у біжучому навчальному році читують лекції з російської історії, літератури (старої та нової) й із російської мови.

✱ Смерть Ганса Тома. З початку жовтня в Бернау помер на 85 році життя ветеран серед німецьких малярів Ганс Тома. Небіжчик, талант якого охоплював усі галузі малярства, належав до видатних представників школи т. з. «поетичного малярства».

✱ Смерть ученого. В Берліні помер славетний хірург проф. Ротер. За своє життя Ротер зробив більш як 40 тисяч вдалих операцій хворим на апендицит.

✱ Нова опера Рихарда Штрауса. Цими днями в Дрездені, за керівництвом Рихарда Штрауса, виставлена його нова опера «Інтермецо». Штраус заявив співробітникам газет, що він почав komponувати нову велику ліричну оперу «Єгипетська

Олена». Текст до цієї опери написав Гофмансталь.

НОВІ КНИЖКИ

✱ У виданні Вертхейм—(Берлін) вийшов новий том серії «Orbis terrarum» «Скандинавія» (Данія, Швеція, Норвегія та Фінляндія).

✱ В Мюнхені вийшов життєпис славетного тенора Карузо, у якому зібрано портрети співця, його листи, рецензії та різні спогади про нього. Матеріали оброблено Петром Вей.

✱ В Мюнхені видавництво Р. Ольденбурга видало книгу Ф. Баумгартена «Робітничча наука та психотехніка в Росії».

АВСТРІЯ

✱ Засновано нову музичну бібліотеку у Відні ім Арнольда Шенберга до 50-річного ювілею композитора. Бібліотека являтиме собою відділ Великої Музичної Бібліотеки; у ній будуть партитури, оркестрівки та опери останніх 30 років. Для заснування бібліотеки Віденське «Universal Edition» подарували більш як 1000 музичних творів.

✱ Славетний композитор Штраус залишив посаду директора Віденської опери. Він вирішив залишити всяку працю на посаді й вести самітне творче життя.

НОВІ КНИЖКИ

✱ «Люди та діяння сучасности» («Menschen und Menschenwerke»). Під таким заголовком почала виходити у Відні на трьох мовах—німецькій, французькій та англійській—велика енциклопедія, що має життєписи та описи праць усіх видатних діячів сучасности на полі науки, мистецтва, літератури, політики, промисловости, торгівлі, то-що. На думку ініціаторів видання, воно повинно буде відіграти велику роль що-до розуміння та ознайомлення народів між собою.

ЧЕХО-СЛОВАЧЧИНА

✱ Конгрес соціальної політики. 2—4 жовтня ц. р. в Празі відбувся конгрес соціальної політики, скликаний соціально-політичним інститутом у Чехо-Словаччині, в якому взяло участь 1100 делегатів з 28 держав Європи, Скандинавії, Велико-Британії, Польщі, Балкані, Італії і Румунії. Від українського Університету у Празі взяв участь, як делегат, проф. О. Ейхельман, з Сільсько-господарської Академії доц. Б. Матюшенко і від закордон. групи укр. с.-д. партії Б. Мартос.

✱ «Бібліографія Українці за 1914-1924 роки» І. Калиновича почала виходити у виданні Слов'янського Т-ва у Львові. Поки вийшов один випуск, що має історію України та список виданнів на укр. мові.

✱ У виданні Слов'янського Т-ва у Львові вийшов XII-й том «Українського архіву», в якому вміщено листи мітрополіта Левицького до Єпископа Н. Снікурського та офіційні документи про їх закупну працю. Матеріали зібрано В. Щуратом.

✱ Вийшов 2-й том другої серії «Люди»—органу польського Етнологічного т-ва, який видавало Етнографічне т-во у Львові. В книзі, між иншим, є стаття Будяка про прусько-літовських богів Курше та Окопірусса, Клавє—про анімістичну теорію в етнології; Ганжинієця—про значіння персня за стародавніх часів, за середньвіччя і в сучасних віруваннях, Бистрона—про польські, моравські, словацькі, українські та німецькі пісні з їх текстами, Козловського—про палеонтологічні культури та ин.

✱ Книго-графічне мистецтво. В Празі відкрилася виставка російського книго-графічного мистецтва.

✱ Виставка українського мистецтва. З 26-го жовтня до 9-го листопаду в Празі було організовано виставку українського мистецтва, на якій було виставлено картини Мако, кулеша, Модзалевського, Стахівського та Тимошенка.

✱ До ювілею композитора Яначека. До дня 70-х роковин чеського композитора Яначека видавництво Борового

в Празі видає ювілейну збірку, в якій опріч біографічних та бібліографічних відомостей про композитора вміщено буде уривки з його нових опер «Справа Макропулос» и «Хитра лисичка».

• Картини Новаківського. Вільюстрованому додаткові до «Prager Presse» вміщено копії з картин українського маляра Олекси Новаківського.

• Премії працівникам письменства та мистецтва. Міністерство Народньої Освіти видало щорічні премії по 5000 корон таким особам: 1) з письменства—Karel Sarek'ovi за роман «Kvakatit», K. M. Sarek—Chod'ovi за роман «Vilém Kozkoš», Рудольфові Медеку за роман «еликі дні» та Josef Šusta—за «З далеких та близьких часів» і 2) з Театру—Францішеку Лангерові за п'єсу «Верблюди проходять через вушко в гольці», F. X. Saldá за п'єсу «Дитина», артистам Леопольдові Досталові та Вацлавові Ведрі—за виконання, і малярові Властиславу Гофману, 3) з музики.—Витеславові Новаку за оперу «Фонарь», I. B. Ферстеру за оперу «Серце», Яначеку за симфонію «Тарас Бульба», Б. Вомакла за збірку пісень із акомпаніментом оркестру «1914», Емілю Аксману (з камерної музики) за «Sonata appassionata», «Спомины про велику людину» й «Сонату для скрипки й рояля» та проф. Йосипові Іранеку за відмінне виконання, 4) спеціальну словацьку премію Григорію Тайовському за драму «Imrt Durka handsfelda».

НОВІ КНИЖКИ

• На ознаку вшанування 60-х роковин з дня смерті письменника Ба ж е н а Н е м к о в а видавництво «Editorial Ibérica P. Puçgès» у Барселоні видало переклад твору небіжчика «Бабуня».

• До дня 50-річчя смерті національного героя Яна Жижка вийшов за редакцією історика Рудольфа Урбанека збірник, присвячений Жижкові.

• Вийшла книжка Ерьовеца «Словенцы» про мову, письменство, мистецтво та господарство цього народу; книжка містить відомості з географії, етнографії та історії країни. Цікаві критичні замітки про відношення Словенії до Півд-Славії, в яких автор виправляє де-які природжені хибні погляди на словенців. Вперше в літературі з'являється систематизований огляд дуже розвинутого мистецтва словенців.

• В грудні в Загребі почне виходити «Народня Енциклопедія» сербська, хорватська та словенська у виданні д-ра Престіна, який запросив для участі у виданні кращих вчених Енциклопедія видаватиметься одночасно кирилицею й латинським шрифтом.

• В Празі у виданні Мелантриха вийшла книга «Соняшна система» К. Холуба.

• Вийшов «II-й річник філософського факультету Ун-ту Каменського в Братиславі», виданий самим факультетом.

ШВЕЦІЯ

• Нобелівська премія 1924 року з медицини та фізіології. Стокгольмським медично-хірургічним інститутом Нобелівську премію 1924 року з медицини та фізіології ухвалено видати професорові Лейденського Ун-ту В. Ейнтховену за відкриття ним апарату електро-кардіографу.

Своїми працями проф. Ейнтховен значно

поширив наші знання в галузі фізіології серця. За допомогою кардіографу, який сконструював Ейнтховен, тепер можна відзначити на папері (у вигляді косої лінії) биття серця з усіма ненормальностями. За наших часів не існує майже жадного клінічного інституту або великої лікарні, де б хворих не досліджували за методами Ейнтховена.

РІЖНІ

• Нобелівська премія по літературі Нобелівську премію по літературі за 1924 рік присуджено письменникові Володиславу Реймонту.

• Виставка картин Відомий Артист-маляр Прикарпатської України Юлій Іллаш улаштував в Ужгороді виставку своїх картин і рисунків. Де-які з них виставляються вперше.

• Шевченко в есперантській мові. Накладом видавничого товариства

«Трембіта» в Коломи (Східня Галичина) вийшла книжка Ševcenko T. Katerino.

Навколо згаданого видавництва об'єднались західньо-українські есперантисти, заходами котрих в серії «есперантська бібліотека» видано: Вербицький К. Словар українсько-есперантський; Кузьма О. Есперанто. Підручник міжнародньої мови. Hruševckuj M. Resumo de Ukraina historio.

С. Дз—ко.

АМЕРИКА

КАНАДА

✱ Робітнича театральна студія в Канаді. За останній час українські робітничі організації в Сполучених Державах Північної Америки та в Канаді стали звертати особливу увагу на театральне мистецтво. До цього часу в дійсності там, за океаном, не було того мистецтва, яке потребують робітники.

В 1924 році сталася значна зміна. В Нью-Йорку почав свої вистави український театр імени Тараса Шевченка, провадиться студійна праця. По інших містах Сполучених Держав помітно уважншу працю на мистецькому полі.

В Канаді у Вінніпегу 2 місяці тому організовано при Українському Робітничому Домі театральну робітничу студію, яка має коло сотні слухачів та слухачок з робітничої класи і існує незалежно від драматичного гуртка, який ставить що-суботи свої вистави.

Праця в театральній робітничій студії Вінніпегу поставлена дуже серйозно. В цій постановці прийшов на допомогу «Український Робітничий Дім». Не малу працю зробила виконавча рада студії і самі студисти.

У студії заведено міцну товариську дисципліну. Наука в студії відбувається три рази на тиждень, в неділю теоретичні лекції театального мистецтва, два вечори на тиждень присвячено практичним вправам. Студія уділила належну увагу справі про мистецтво взагалі та його значіння для пролетарської класи і иншим фаховим справам, як грі, міміці, рухам, то-що. Буде уділено особливу увагу масовим постановкам.

Студія має намір стати мистецьким ядром серед української робітничо-фермерської колонії в Канаді.

Студія тому виробила і відповідного статута.

✱ У Монреалі нещодавно була виставка кустарних виробів—місцевих і закордонних. Закордонний відділ вражав своєю бідністю. Серед експонатів були й українські плахти (полтавські) та начиння (межигірське) з приватних колекцій.

✱ У Вінніпегу стало відбувається праця робітничої театральної студії. Регулярно виголошується в ній лекції на мистецькі теми. Серед нових постановок у Робітничім Домі треба зазначити п'єсу «Лицарі абсурду».

✱ Драматичний гурток при Укр. Роб. Домі в Монреалі готується до новорічної революційної постановки, в яку увійдуть червоні колядки й червоний вертеп. З успіхом пройшло вшанування пам'яті галицьких повстанців Мельничука, Шеремети й Цепка.

✱ Є чутки, що відомий галицький письменник Василь Стефаник обходить свій 75-літній ювілей у Канаді, куди він спеціально для цього мав би приїхати.

✱ Мирослав Ірчан святкував у кінці жовтня 10-літній ювілей своєї літературної праці. Одержав багато привітань від робітничих організацій Сполучених Штатів Канади. Вийшла з друку нова книжка М. Ірчана—оповідання «Карпатська Ніч», що малює життя українського робітництва в Америці.

✱ І. Кулик працює над антологією нової американської поезії в українських перекладах. Антологія поділяється на три частини—предтечі, творці буржуазно-демократичного ренесансу, піонери пролетарської поезії; всього має увійти біля 30 авторів. Думає закінчити працю в лютому 1925 р.

✱ Л. Піонтек переклала з німецької мови роман П. Фонтана «Острів Елефантін». Роман малює боротьбу нубійців з європейськими імперіялістами-завойовниками. Л. Піонтек думає здати роман для видання видавництву «Червоний Шлях».

✱ З робітничого руху в злуч. державах. Три журнали: «Лібберейтор», «Лейбор Гералд» і «Совет Рошя Пікчоріял» зливаються в один під назвою «Робітничий місячник».

✱ Концерти на користь голодних дітей і музикантів Німеччини. Піаніст Йосип Габрилович дав низку таких концертів у Америці.

✱ Помер славетній мексиканський учений. В Мексико помер у вересні Франціско Бульнес, славетній мексиканський історик та суспільно-політичний письменник і інженер.

Бульнес був довгі роки членом мексиканського парламенту, а в науковому світі відзначався, як хемік і бактеріолог. В Америці звернув на себе увагу своїм різким виступом проти президента Вільсона в статті «Правда про Мексико», що появилася була в 1916 р.

VARIA

✱ Антична карта півдня України. Під час останніх розкопок у Дамаску знайдено шкіряну карту, що належала римському легіонеру з III століття. Це найстаріша карта півдня України, куди досягали в той час володіння Римської Імперії. Море покрито голубою фарбою, на ньому намальовано кораблі; суходол—червоною фарбою; на ньому помічено річки. Ріжні табори підписано грецькою мовою, простір між ними зазначено в милях. Ця карта показує, що за часів Севера римляни мали залоги на півдні України (Акерман, Ольвіопіль і ін.). Через них про одив шлях. Цей шлях починається з Одесус (Варни), іде через Тоні (Уонстанцу) до Дунаю, потім через Бесарабію та південь України до Гераклесу Херсонського (Севастопіль).

✱ Список творів Греко. Бібліотекар Толедської бібліотеки Дон-Франциско Роман знайшов у архіві список творів славетного маляра Греко. Список складено самим Греко, тут є точний опис 200 картин маляра. Окрім того, знайдено ще каталог книжок Греко.

✱ Знахідка Тіта Лівія. До Ватиканської книгозбірні нещодавно було передано 7 рукописів Тіта Лівія; зміст їх складає, очевидно, частину 4-ої декади Римської Історії.

Рукописи було знайдено в церкві Sanita Sanatorum. У них було загорнено мощі св. Агнеси.

✱ Рукопис XIV віку. Агентом лондонського розшуку нещодавно знайдено було рукопис на пергаменті, що належить до XIV віку; виконано її Каусером. Рукопис—на 300 сторінках, він містить вірші та оповідання Кентебері; це один із кращих рукописів, виконаних Каусером. Його було вкрадено з книгозбірні лорда Гардичана й перепродано до Америки.

✱ Картинна галерея з ледникової доби. Студент Сорбони Норберт Кастере зайшов до одного з численних гротів Монтеспану біля підгір'я Пірінеїв. Він опинивсь у великій підземній залі у сто метрів довжини й 7 метрів заввишки, а потім у другій в 150 метр. завдовжки. По стінах є 50 образів тварин, що заселявали Пірінеї за доби оленів. Як і в досліджених уже печерах Комбарель і Фондегом, усі картини вкрито прозорим стекловидним намулом од запнястої води, що тече по стінах. Це є доказом того, що ці витвори мистецтва належать до дуже стародавніх часів. Нове в цій знахідці—це ціла низка статуй із глини, серед їх—ведмедя в 3,5 фути завдовжки й 2 фути заввишки. Всіх тварин, за винятком коней, проколено в

багатьох місцях. Очевидячки, ворожити мислівського плем'я провадили тут свої магичні церемонії. З багатьох засобів можна констатувати подібність до передісторичного мистецтва австралійців у Альтамірі.

Працю Кастере з багатьма фотографіями надруковано в «Національ Графік Магазін» у Вашингтоні.

✱ Бібліотека Китайського імператора. Ленінградський інститут східних мов набуває в Шанхаї видання бібліотеки китайського імператора Вань-Луна, що вмер у 1796 році. Бібліотека нараховує біля 70 тисяч томів найрідших книжок.

✱ Пам'ятки кам'яного віку. Шведський геолог Андерсон, що кілька років провадив розкопки в Півн.-Східньому та Західньому Китаї, в провінціях Фенг-Тіен, Хо-Нан, Хен-Сі та Кан-Су знайшов пам'ятки кам'яного віку. Знайдено житла переходової доби від кам'яного до бронзового віків. Серед ріжних видів посуду кам'яного віку знайдено також і музичні горнята (Tonggefässe), що своєю формою подібні до керамічних знахонок у Зах. Туркестані та Сузі. В Кан-Су, найбільш західній провінції, поруч із мідяними струментами було знайдено також музичні горнята (Tonschellen) зі змальованими на них птахами; подібні знахідки бачимо ми й під час розкопок у Західній Азії.

Подібність у керамічних речах можна спостерігати на дуже великій території аж до Буковини.

✱ 6000 років у землі. Поблизу Кипру знайдено нові домовини, що вкриті землею вже 6000 років. Їх прикрашено дорійськими колонами. Таким чином, несподівано виявилось, що Єгипет є батьківщиною грецького стилю.

✱ За 10 мільйонів років назад. В наукових колах величезну цікавість викликають здобутки однієї американської експедиції до пустелі Гобі, в Азії. Експедиція випадково знайшла скам'янілих тварин динозаврів (велетенські ящури), що жили не менш, як 10 мільйонів років назад. Експедиції пощастило, окрім того, натрапити на цілком виключну знахідку—яйця динозавра.

✱ Розкопки в Польщі. Поблизу Яблони знайдено могили з урнами, що належать до VI в. перед новим літочисленням. У наукових колах зазначають, що в Галичині та к. російській Польщі такі знахідки робили й раніше. Але в порівнянні цих знахонок із Долишньо-австрійськими останні виявляються більш давніми, бо вони належать до давнішої доби кам'яного віку, в той час, як знахідки в Галичині та к. ро-

сійській Польщі належать, здебільшого, до бронзового та залізного віків, і лише поодинокі-до більш пізньої доби кам'яного віку.

◆ **Знахідка в Єрусалимі.** Працюючи в землі в Маханохімі (частина Єрусалиму), робітники здибали цікаву знахідку. Було звільнено три склепи, що уявляли щось подібне до великого мавзолею. В них знайшли сім кам'яних домовин, із яких п'ять зберіглося надзвичайно гарно. Домовини було вкрито прикрасами, що мали уявляти квіти; на одній із них був надпис на єврейській мові. Розкопки буде продовжено, і є надія, що буде відкопано ще й інші історичні цінності.

◆ **Розкопки в околицях стародавнього Сидону,** зроблені за останні місяці французькими вченими, призвели до надзвичайної ваги відкриття кладовища Кафер-Джерра на схід од давнього Сидону. Знайдено велику кількість глиняного посуду, бронзової зброї та струментів, привезених із Єгипту ваз із синього фаянсу, алебастрові вавилонські печатки, золоту розетку в критському стилі, то-що. Це кладовище належить до другого тисячеліття по новому літочисленню і є єдиним серед пам'яток подібного роду.

Трохи раніше тією ж експедицією було зроблено розкопки в Біблосі, Дурі та Пальмірі (також у Сирії), що дали цінні здобутки.

◆ **Розкопки в Наримському краї.** В Наримському краї зроблено археологічні розкопки давніх могил та горбів. Знайдено зброю та речі хатнього вжитку.

◆ **Відшукано стародавнє місто Танаїс.** Північно-Кавказька експедиція академії історії матеріальної культури, що працює під керівництвом проф. Міллера, закінчила дослідження всього району гирла Дону, де встановлено 12 місць стародавніх селищ із різних епох.

Пощастило встановити, що стародавнє місто Танаїс, яким здавна цікавились російські археологи, знаходилось над великим

протоком, а може у той час і над головним річищем Дону. Гирло Дону в ті часи було густо заселене.

Головну увагу при дослідженні було звернено на Ко якове городище біля ст. Акеай. Тут було переведено значні розкопки. Це городище дуже багате культурними шарами. Могила має поверх 8 метрів послідовних відкладань та останків життя людини протягом тисячоліть. Тут ми маємо: Зверху—селище з 9—10 віків нашого счислення, безпосередньо під ним—стародавня залізна доба, ще нижче бронзова доба, а ще нижче—ціле чергування селищ далекої доби кінця кам'яного віку, коли з металів користалися тільки міддю.

◆ **Невідомий острів.** Підчас шторму у Великому океані шведський корабель «Ігеа» було викинено на острів, до цього часу невідомий і не відзначений на жадній мапі.

Новий острів приєднано до Швеції.

◆ **Плем'я пігмеїв,** що перебувають у рабстві в одного негрського племені, було нещодавно відкрито в Конго мандрівником Лаа-Холандер, що пробув у Центральній Африці 10 місяців. Йому-ж удалося здибати та забити білого носорога. Шкуру його він привіз із собою до Йоганензбургу.

◆ **Мандрівка на аероплані на північний полюс.** Норвезькі авіатори Ларсен та Дитрихсен гадають у 1925 році летіти в повітряну мандрівку до північного полюсу. Керуватиме експедицією буде Амундсен. Авіатори вилетять з острова Шпіцбергена, що знаходиться на віддаленні 600 кілометрів од північного полюсу.

Окрім норвежців, у 1925 році у мандрівку до північного полюсу мають летіти один французький авіатор, один англійський та два американці.

◆ **Кіно-знімка Марсу.** Американський професор Тольд збудував спеціальний апарат для кіно-знімок Марса. Сконструйовано спеціальну камеру з телескопом, об'єктив якого має 6 футів у діаметрі.

ЄВРЕЙСЬКА КУЛЬТУРА

◆ **Єврейський університет.** Єврейський робітничий університет у Минську, (єдиний у СРСР), розвиває велику роботу. В університеті вчиться 120 чол. Викладання провадиться виключно на єврейській мові.

◆ **Опера в Палестині.** Трупю зформовано дирижером Голинкиним. Він з метою поширення справи для Єгипту й Сирії, розіслав по значних центрах СРСР запрошення артистам та музикантам, що знають єврейську мову, прихати до Єрусалиму й вступити до складу «Національної

опери». Сезон одкрився 1-го листопаду оперою «Рут». Всі опери йдуть на давньо-єврейській мові. Особливий успіх мають: «Євген Онегін», «Пікова дама», «Самсон та Даліла», «Кармен», «Сум» та инш.

◆ **Єврейська драматична студія.** Правління бакинського єврейського робітничого клубу ім. Гирша Лекерта організовано єврейську драматичну студію. Для керівництва студією запрошено режисера Е. Б. Лойтера, що працює зараз у бакинському «Робітничому театрі». Заняття в клубі вже почались.

І. Б—С.

ОЛЕКСА СТОРОЖЕНКО

(з нагоди роковин 1805—1874 р.)

У 50-ті роковини слід згадати письменника гумору та фантастики.

Олекса Стороженко народився в дрібній поміщицькій сім'ї на хут. біля Опішня Полтавської губ. року 1805. На 18 році вступив на службу до війська з положення тогочасного панства -мати якийсь чин. Свою діяльність у галузі письменства О. Стороженко почав із часів руху та чуток про звільнення селян від кріпацтва, коли познайомився з де-якими українськими письменниками, що гуртувалися того часу в «Петербурзі», тоді-ж і повернувся з заслання Т. Шевченко.

Отже тісного звязку О. Стороженко з українськими письменниками не мав, бо по військовій службі він служив при Київському ген.-губ. Бібікові та Віленському Муравйові в ролі русифікатора поляків.

О. Стороженко писав свої твори українською й російською мовами, і свої сюжети та свою класичну образну мову брав безпосередньо з усної поезії, з фокльору. Крім небагатьох гумористичних «Вуси» і де-яких історично-побутових—«Спомин про Микиту Коржа» та інші всі більші його оповідання повиті найбуйнішою фантастикою й ця фантастика проймає, як тогочасні етнографічні оповідання «Сужена», «Жонатий чорт», так і оповідання з історичною сюжетною рямцею «Дорош», «Закоханий чорт». О. Стороженко ставив собі широке художнє завдання в історичній повісті «Марко проклятий» (в стилі Гоголевої «Страшної помсти»). Легендарно-фантастична, але композиційно ця фантастика не поєднується з реально-історичною дійсністю, тому мабуть автор і не закінчив своєї повісті.

Приказки О. Стороженка переинакшують твори усної поезії й наближають, письменника до школи етнографічного реалізму.

Прагнення його до фантастики того часу, або до далекої козацької романтики чуже йому своїм соціальним боком і дуже характерне для українського маєткового панства 40-х років.

Вірний агент і службовець царського уряду—Стороженко у своїх творах проповідує ідеї царсько-російського патріотизму, шовіністична ненависть його до поляків та євреїв проймає всі історичні малюнки, а православна релігійність є в нього видатнішим композиційним засобом його «божественної» фантастики.

Його згадки про зовнішньо-побутове минуле України і любов його до тогочасної української літератури поєднуються з реакційним світоглядом поміщика.

Останні роки О. Стороженко перебував на хут. біля Опішня випадково впав до криниці, застудився й 1874 року помер.

Бібліографія

А. Машкін. Пути марксистской литературной критики. Государственное Издательство Украины. X. 1925, стр. 48.

Книжку видано російською мовою але видало її Державне Видавництво України, автор її є діяч української культури, а тема книжки надзвичайно важлива і для українського читача, бо українською мовою по цьому питанню література надзвичайно бідна. Певна річ, перше бажання буде, щоб Держвидав України видав цю книжку й в українському перекладі.

Питання марксистської літературної критики стоять зараз у центрі наших науково-літературних питань. З великою увагою до цього питання ставиться зараз і радянська школа. Не вважаючи на велике позитивне виховальне значіння літератури взагалі, не можна закривати очей і на те, що в певній мірі література отруювала молоді голови безпідставним ідеалізмом, мрійністю, словесною екзібристикою, роблячись іноді таємним кутком, у який можна було втікти від життя, в якому можна було пити насолоду «чистої естетики». З цією ролю літератури повинно покінчити. З одного боку, покінчить з нею саме життя, що народжує нове молоде покоління, впоєне хвилями революційної доби і нездатне до квиління та мрійности. З другого боку на допомогу в цій справі повинна прийти нова критика з ясним, науковим, матеріялістичним підходом до явищ літератури.

В справі опанування нашого цим новим матеріялістичним, марксистським підходом до літератури нова книжка Ан. Машкіна з'являється надзвичайно корисним та своєчасним з'явищем. В простій, приступній формі вона знайомить читача з основними принципами марксистської літературної критики, при чому в більшості випадків конкретизує кожний з принципів яскравими й тонкими прикладами аналізу.

Починає А. Машкін з встановлення того, що вже давно більшість з поважних істориків літературних в аналізі літературних явищ спиралися на певні соціальні факти (Гізо, Сент-Бев, Тен, Овсянко Куліковський, Веселовський, Страхов, Горнфельд та ин.) Тільки помилкою цих вчених було те, що вони брали соціальні факти, як щось давно готове, вважаючи їх за «причини» літературного твору. З марксистського погляду самі ці «причини» вимагають ще глибокого аналізу, який доведе, що ті чи інші соціальні факти з'ясовуються тільки економікою, певним взаємовідношенням продукційних сил. Обстоюючи це основне положення марксизму, А. Машкін в той самий час ніколи не впадає в так звану «вульгаризацію марксизму», що, на жаль, так часто у нас трапляється; він виразно підкреслює кілька разів, що «економіка разом з її похідними факторами лише упризначає творчість, але було б помилкою гадати, що вона цілком стирає індивідуальні властивості поета» (стор. 13.). Надзвичайно влучно теж підкреслено в книзі, що марксизм не заперечує так званого «чистого» мистецтва; він тільки дає цьому мистецтву належне соціологічне витлумачення.

Найкраще вдалося автору книжки формулювати особливості й значіння марксистської літературної критики в такій думці: звичайно історики літератури сперечалися про те, чи повинна критика з'ясувати, «що» сказав письменник, чи «як» він сказав (стара суперечка про примат змісту чи форми в творі); на погляд марксистського методу й одно, і друге потрібно — і «що» сказано, і «як» сказано; але найголовніше завдання справжньої критики ще не виконане відповіддю на ці два звичайні питання. Критика повинна дати ще відповідь, ч о м у власне «це» сказано, а не що инше, і ч о м у власне «так» сказано, а не якось инакше. От на це питання — «чому?» дасть відповідь тільки глибокий соціологічний аналіз. Так поставлене питання яскраво покаже нам, що без соціологічного, марксистського аналізу в повній мірі літературного твору не зрозуміти (Див. стор. 16 та ин.).

Книжку пересипано цитатами, переважно з Плеханова, людини високого авторитету і в питаннях марксизму, і в питаннях мистецтва. Це не заважає книжці, бо вона й не претендує ні на самостійність, ні на оригінальність. Вона претендує тільки на ясне

й точне витлумачення самої суті марксістського історично-літературного методу - і це автору вдалося в великій мірі. Такі важливі моменти, як взаємовідношення економіки й дальших соціальних факторів, як питання соціального й індивідуального в літературному творі з'ясовані надзвичайно гарно й зрозуміло. Цікаву сторінку присвячує Ан. Машкін так званому «формальному» методу (стор. 45—47).

Книжці цій треба побажати, щоб вона широко розповсюдилася, пішла-б і до літературної молоді, і до школи та внесла би принципову ясність в ту невиразну плутанину, що часто-густо буває в наших розмовах і писаннях про марксістський метод в історії письменства.

Б. Янубський.

«Україна». Науковий трьохмісячник українознавства під редакцією акад. М. Грушевського. Кн. 1—2 1924 р. Держвид. України К. 1924 р., ст. 206, ц. 2 крб.

При нашій бідності на наукові видання треба щиро вітати народження в Києві наукового трьохмісячника, присвяченого питанням українознавства в широкому розумінні—література, мова, археологія, мистецтво, історія й ин. Як вірно підкреслила редакція «України», потреба в такому виданні почувається велика, особливо-ж тепер, коли значно зростає і цілком налагоджується у нас наукова праця, збільшується наукова продукція.

«Україна» є орган історичної секції Всеукраїнської Академії Наук, але ставить своїм завданням обслуговувати не лише суто-наукові осередки, а й ширші кола громадянства, спиняючись над тими темами, що можуть бути для них цікавими, і не втрачаючи, в той же час, своєї науковості. Це завдання цілковито досягнуто в 1—2 кн. «України», що щасливо з'єднує обидві вимоги.

«Україна» має складатись із трьох відділів: перший містить наукові розвідки та замітки з українознавства, другий подає матеріал з громадського та літературного життя нашої країни XIX—поч. XX ст., третій—критично-бібліографічний. Треба підкреслити в цій схемі, як явище великого наукового значіння, введення спеціального відділу, присвяченого виданню матеріалів з XIX та XX ст. на Україні. У нас ця доба надзвичайно мало вистудіювана і навіть збирання матеріалів до неї лише починається, а тому введення відділу, що має систематично подавати найцікавіші з них, без сумніву, дуже допоможе нашим дослідникам. Поруч з тим, видання матеріалів з нашого недавнього минулого і аналіз його мають велике громадське значіння і можуть з успіхом притягти увагу ширших кол.

Переглядаючи 1—2 книжку «України», треба зазначити, що по своєму змісту вона являється виданням виємково цікавим і цінним з боку наукового, подаючи і в першому й у другому розділі низку матеріалів першорядної наукової вартости. Я не маю змоги, з огляду на розміри рецензії, спинятись на кожній із розвідок, а тому згадаю, в першу чергу, роботу т. О. Гермайзе «Коліївщина в світлі новознайдених матеріалів», що являється центральною і по своїх розмірах і з боку наукового інтересу. Т. Гермайзе, спираючись на значну кількість нових матеріалів про Коліївщину, знайдених в Київському центральному історичному архіві (судові справи гайдамаків, - Залізняка й ин., матеріали канцелярії Київ. Ген.-губ. Воейкова, що торкалися гайдамаків та др.), установлює цілковито новий погляд на походження та соціальний зміст Коліївщини, а також подає багато певних відомостей про неї, розбиваючи ті романтичні та історичні помилки, що трималися до цього часу в науці. В той час як попередні дослідники вважали Коліївщину за рух селянський—погляд загально визнаний, т. Гермайзе, виходячи з аналізу тогочасних економічних обставин та нових даних, приходять до іншого висновку, обгрунтовуючи погляд на неї, як на рух елементу нехліборобського, в першу чергу торговельного: «соціальна суть була така, що командна роля в гайдамацькому русі належала елементам, відірваним від хліборобської продукції, бродячим наймитам і особливо тим, хто займався торгівлею»,—зазначає він (ст. 24). З цього погляду аналізує т. Гермайзе і питання про ролю та участь в гайдамацькому рухові Запоріжжя, що провадило жваву торгівлю, і взяття Умані, яка була в той час значним торговельним пунктом. Поруч з новим підходом до питання про соціальний зміст Коліївщини, т. Гермайзе подає багато дуже цікавого нового фактичного матеріалу, що доповнює, поширює та виправляє те, що було відомо до цього часу: так маємо відомості до біографії Залізняка, подані їм самим в слідчій комісії, про його ролю в рухові, про діяльність низки інших гайдамацьких отаманів (Швачка, Неживий та ин.), про події в Умані та др.

Звичайно, розвідка т. Гермайзе не розв'язує всіх питань Коліївщини, навпаки, підходячи з новим освітленням вона лише ставить на чергу ширше дослідження гайдамаччини, але це не зменшує її наукової вартості.

Окрім згаданої роботи в розділі «розвідки та замітки» маємо такі статті: М. Макаренко «Найдавніша стінопис княжої України», акад. В. Перетца «Найдавніші згадки про театр на Україні», акад. О. Новицький «Муміфіковані тіла в Седневі», пр. О. Грушевський «Зміни шкільної системи на Лівобережжі в XVIII в.», ак. С. Єфремів «Біля початків Українства. Генезис ідей Кирило-Методієвського брацтва», ак. М. Грушевський «П'ятьдесят літ», «Исторические песни малорусского народа» Антоновича и Драгоманова. Не маючи змоги спинитись на кожній з них окремо, підкреслю лише, що читач знайде в них чимало нового матеріалу по зачеплених питаннях, а невелика стаття ак. О. Новицького являється чудовим матеріалом для антирелігійної пропаганди, даючи просте, природне і цілком конкретне розв'язання питання про походження «мощей», «святих» та ин.

Цікаво й ріжноманітно (може навіть занадто ріжноманітно) підібрано відділ «Матеріали з громадського та літературного життя України XIX—поч. XX ст.». Тут треба підкреслити, в першу чергу, нові матеріали до історії Кирило-Методієвського б-ва, подані В. Міяковським, та нові сторінки з автобіографії В. Б. Антоновича, що подав той же товариш. Нові матеріали до історії Кирило-Методієвського б-ва містять в собі: записку В. Білозерського про сільські школи, записку М. Костомарова про панславизм, уривок з оповідання Костомарова «Панич Наталич», малюнок Куліша до народної пісні. Зазначені документи, особливо записка Білозерського, підводять нас до внутрішньої історії б-ва, до його ідеології і дають змогу зазнайомитись з конкретними планами роботи та настроями його співучасників. Великий інтерес мають сторінки з автобіографії В. Б. Антоновича, що являються продовженням матеріалу надрукованого в 1908 р. в Літ.-Наук. Віснику. Нові сторінки автобіографії мають значіння не лише біографічне, але й громадське, подаючи яскраві факти для характеристики українського громадського життя та українських громадських діячів того часу.

Окрім зазначеного матеріалу в тому-ж відділі маємо низку інших: Листи Л. Українки до М. Коцюбинського, листи Шахматова до І. Стешенка, звіт про невідому досі драму П. Мирного «Не вгашай духу» та ин.

Підводячи підсумки, треба ще раз підкреслити, що 1—2 ч «України» має великий науковий інтерес і треба лише побажати, щоб на ділі видання це притягло до співучасті наукові кола всієї України. Не спиняючись на дрібних зауваженнях, що до дефектів видання, про яке йде мова (напр., недодержаність і невитриманість правопису, що дуже б'є у лічі в академічному виданні), не можна не висловити здивування, що в книзі, присвяченій пам'яті О. І. Левицького, відомого історика і члена редколегії «України», нема, окрім некролога, жадної статті або навіть замітки, що спиняється на його діяльності—ні характеристики праці небіжчика з метою в'яснення його місця в нашій історіографії, ні повного списка його работ. Останнє було б тим більш доцільне, що роботи О. І. було надруковано, в значній більшості, по різних спеціальних виданнях і розшукати їх не легко. Поруч з цим доводиться підкреслити ще одно надто ріжноманітний склад відділу «Матеріали з громадського та літературного життя України в XIX—XX ст.» куди внесено матеріал хоч і цікавий, але досить далекий від суто-українського життя (тестамент Олександра II).

Н. Мірза-Аваняц.

І. Записки Наукового Товариства ім. Шевченка. Т. СХІХ—СХХ. Львів, 1917, in 8°, стор. 365¹).

Тільки тепер Харківська науково-дослідча катедра Історії України одержала де-які книги закордонного видання, що вийшли за час революції з 1917-го року. У Києві ці книги очевидно були одержані, а де-які з них і зрецензовані значно раніше. В числі цих одержаних недавно катедрою книг, виписаний вище том Львівських «записок», присвячений виключно новим дослідям і матеріалам про Т. Шевченка. Зміст його такий: 1) Стешенко Ів. Життя і твори Т. Шевченка; 2) Широцький К.—Документи про Т. Шевченка з архіва С.-Петербурзької Академії Художеств; 3) Яшовський М.—Спомини про Т. Шевченка з 1859 р.; 4) Лукіянович Д.—Культ Т. Шевченка

¹) Усі вище подані рецензії зроблено катедрою історії Української культури (Ред.).

на Буковині; 5) Брик Ів.—Шевченкова поема «Іван Гус» (перша частина); 6) Гординський Я.—Т. Шевченко і Ж. Красинський; 7) Щурат В. Основи Шевченкових зв'язків з поляками; 8) Франко Ів.—Шевченкова «Марія»; 9) Чілінгіров.—Т. Шевченко по болгарськи.

Найінтересніші і найцінніші для науки статті в цьому томові—В. Щурата та Ів. Брика. З величезною ерудицією, притягаючи новий інтересний матеріал, доводить Щурат вплив революційної пропаганди польської еміграції на творчість Шевченка. Правда, думки автора збільшені, до свого матеріалу він ставиться не досить критично (напр., зізнання К.-М. братчиків). І. Брик, зупиняючись спочатку на оцінці поеми «Ів. Гус», її редакціях і виданнях, вивчає далі генезу і розвиток слов'янофільських думок поета, доводячи таким чином, що на зформування «слов'янофільства» Шевченка не мали впливу ні Костомаров, ні К.-М. Брацтво. Стаття Ів. Франка поверхова, хоч і цікава деякими вказівками, напр., на іконографічні впливи і т. д. Стешенко Ів. критично переглядає старий біографічний матеріал про Т. Шевченка, доповнюючи новим, що з'явився після відомої праці Кониського. Перегляд біографії Шевченка автор доводить лише до визволення поета з кріпацтва. К. Широцький опубліковує цінний матеріал для біографії Шевченка. Лукіянович і Чілінгіров у своїх статтях про Шевченка на Буковині і у болгар подають вичерпуючий матеріал. Гординський доводить, що вплив Красинського на Шевченка був незначний.

I. Т-но.

II. Мих. Мочульський. До генези й пояснення «Інтродукції» до «Гайдамаків» Т. Шевченка. Зап. Наук. Тов. ім Шевченка у Львові, т. 133-й. Л. 1922, на стор. 99-114.

Головним джерелом «Інтродукції» була стаття «Барская конфедерация» в V-му томі «Энциклопедического лексикона» А. Плюшара, виданому у 1836 р. в Петрограді, та II том книжки Ю. Бандтке під заголовком «Dzieje królestwa Polskiego». З них поет брав історичні факти та перетворював їх, коли можна було, на поетичні образи; висновки-ж тих фактів творив він сам, не покладаючись на чужий авторитет. Історичне тло «Гайдамаків», змальоване в «Інтродукції», загалом—вірне.

III. Мих. Возняк. Два співанники половини й третьої четвертини XVIII віку.

У вступові автор згадує думку Івана Франка про «дворецькі пісні» в старих українських співанниках, однак вважає укладчиками цих пісень переважно тих самих баклярів, дяків, мандрівних студентів, що були власниками тих співанників. Далі йде опис двох таких співанників з Галичини. Обидва вони дають варіанти, як пісень духовних, так і світських любовних, а почасти й історичних. Так, тут є старий варіант пісні про «Чайку», початок пісні про Саву Чалого; є й деякі зовсім нові тексти, які й наводяться.

З одної з приміток довідуємося, що автор зготував був до друку третю частину своїх «Матеріалів до історії укр. пісні та вірші» (для XI-го тому «Українсько-руського Архіву») на з'рушів двадцять друку. Тут була й чимала збірка укр. світської лірики XVII—XVIII в. з рукописних джерел. Сторінок з сотню було вже надруковано та решта рукопису загинула в друкарні у Львові під час російської окупації 1914 й 1915 р.

П. Т.

IV. Вол. Гнатюк. Людські фігурки з воску. Зап. Наук. Тов. імени Шевченка у Львові. 1919 р. С XXVIII, ст. 212.

Стаття малює нам цікаву сторінку з галузи ворожбитства або магії, переважно тієї її частини, що розповідає про те як насилати шкоду—цей спосіб чаровання ще й досі знаний серед українців.

Автор опублікував частину буковинського ворожбитського рукопису, що був у нього в руках—а саме ту частину, що говорить про чаровання з людськими фігурками. Звичай цей, як чув автор, існує ще й досі серед гуцулів над Білим Черемошем та його допливами, одну таку фігурку обіцяли йому дістати для Музею.

Як говорить наведений автором уривок з рукопису, чарують на людських фігурках кількома способами: або за допомогою виліпленої ворожбитом фігурки з воску,

житного хліба, глини, що малює постать ворога, через яку ворожбит пробиває «шпичку з дубини або тернини», потім цю фігурку він перегортає, примовляючи, в огні на всі боки. Як думає нарід, від цього нападає на людину «великий біль», так що вона може навіть нагло померти, коли їй не допоможуть негайно.

2-ий спосіб такий—забивають у таку фігурку «цвяшки, голки, кілочки» та потім таємно закопують її під порогом ворога.

За народними переказами, як що вчасно не допомогти, то людина помирає від опуху у всьому тілі.

3-ій спосіб такого чаровання призводить до того, що ворогові робиться шкода часткова—беруть павука, перетягають поперек нього нитку та придавляють його, він пускає рідину, в якій мочать нитку, висушену перед тим на сонці. Потім цю ниткою відміряють ту частину тіла ворога, якій думають зробити шкоду, обмазують нею спійману жабу та кидають її у болото. Ось ота частина тіла, яку відміряли ниткою, хворітиме у ворога, доки він не дістане ліків. Щоб довести занозичення таких звичаїв та те, що вони є мандрівні, автор наводить витяги з народньої бретонської пісні, де також згадується про воскову фігурку, в яку повколювали шпильки, тільки її христять, як живу дитину, куми в попа. Дівчина, що виліпила отаку фігурку з воску, бажаючи смерті своєму батькові, христила її, доглядала як живу дитину, ховаючи її у скрині. Коли ж батько її знайшов оцю фігурку у доньки, то її спалили за це.

За писаним законом середньовіччя, усі європейські держави з 13-го до кінця 18-го віку карали у такий спосіб не один десяток тисяч неповинних жертв, що їх визнали суд та люди за відьом і знахурів. Такий точнісенько закон існував і на Україні, де було Майдебурзьке право. Але судді звичайно заміняли смертний присуд оплатою на користь церкви або очистительною присягою, бо не вважалося за гріх знати таємниці чаровання, й розглядали тільки, з якою метою—гарною чи поганою—вживалося чаровання.

Так 1-ий раз присудили, спалили чарівницю 1652 р. в Переяславському полку, у Баришполі, де жінку Овдіїху Трасчиху спалили за те, що вона, мовляв, насилала хворобу на людей. Такі самі випадки були і в Полтавському полку і в Гадяцькому в 1700 р. і в 1758. У 1693 році Полтавський полковий суд ухвалив спалити чарівницю за те, що одна чарувала та й інших тому вчила, так «шерсть собачую і кошечую і рвала і палила, замкнувши замок, укинула в посудину з водою, умивалася тою водою перед сходом сонця та примовляла: «як сей замок замкнен єсть, так людей, котрі на мене злость якую будуть говорити, язик і річ і мову аби замкнуло». Але смертну кару було замінено на вигнання та конфіскацію усього майна, за проханням ворога. І таких присудів менше суворих, як говорить автор, було чимало. Що до самосудів, то вони, як зазначав автор, як і американський лінч, нічого спільного не мали з судовим законодавством.

Р. Даниківська.

У. Василь Щурат. Людські фігурки з воску. Зап. Наук. тов. ім. Шевченка Львів, 1919 р., с. 217-219.

У статті, що має таку вагу, як і попередня, зазначається, що наведений В. Гнастюком звичай псувати ворога за допомогою його фігурки з воску, що належить до старовинних та поширених звичаїв в Європі, про котрі дав відомості М. Ф. Сумцов в його «Культурных переживаниях», не змальовано останнім цілком докладно що-до поширення його в Західній Європі та Польщі, через яку він перейшов до України. Треба визнати, що оцей звичай поширювала у Західній Європі та Польщі римсько-католицька церква—цю думку вже раніше, як каже автор, висловив Барвинський. З повідомлення Барвинського, що його наводить автор, видно, що римляни знали цей спосіб чаровання на восковій фігурці. У Франції еретики, що їх переслідував король Карл IX, бажаючи йому смерті, кололи різними струментами воскову фігурку короля, насилаючи на нього хворобу та смерть.

Автор наводить повідомлення Вальтер-Скота, що, мовляв, смерть одного короля у Шкотії приписували саме такому чарованню. За те, що виливали воскові фігурки людей, щоб забивати їх, закон Генриха I в Англії призначав кару. Булла папи Івана XXII сприяла популяризації у Польщі різних відомостей про чаровання за допомогою людських фігурок з воску. Римсько-католицька церква приписувала силу чаровання чортові, та за його служників визнавала еретиків. Папа Іван XXII підмовляв у 1320 р. інквізитора Каркасоні, пізніше ж польського короля та гнізненського архієпископа нищити еретиків та ворожбитів, надто тих, що христять фігурки з воску. Судові

процеси над ворожбитами у Польщі були наслідком отаких виступів папи, і вони збільшилися в 16—18 віці, в зв'язку з тим, що з'явилися релігійні секти.

Але тому що серед польської шляхти було поширене релігійне сектанство, то вона не давала церкві змоги виконувати присуд судовий, коли справа торкалася шляхтича.

Це-ж було причиною і того, що шляхта в аналогічних процесах з селянством стояла за останніх тим більше, що смертна кара селянина могла позбавити шляхту робочої сили. Оці самі уваги про польську шляхту мали значіння, як каже автор, і для України, чим з'ясовується те, що на Україні надзвичайно рідко присуджували до смерти за ворожбитство, що зазначив і Гнатюк.

Папською буллою 1738 р. було об'явлено ворогами церкви масонів за нахил до магії та алхімії. Такий же погляд на них був поширений у Росії за Лизавети, де вважали, що вони мають силу забивати людей за допомогою ворожбитства. Їм приписували, за повідомленням Пипіна, що його наводить автор, силу забивати усіх, хто кинув масонство—за-для того, щоб наслати смерть на таку людину, прострелювали її портрет.

Навелені В. Гнатюком та В. Щуратом випадки насилання шкоди за допомогою людських фігурок з воску, хліба, глини і т. інш, зроблених з примовленнями, могли з'явитися на Україні не тільки після запозичення, про це є вказівки в обох статтях. Вони могли виникнути паралельно та самостійно, бо звичай насилати шкоду на людину за допомогою її фігурки, існує у різних народів по всьому світі, що іноді живуть дуже далеко один від одного та нічим не зв'язані між собою.

Вказівки на такі звичаї у інших народів наведено у Ц. Н. Харузіної (етнографія 1 в, М. 1909 р., ст. 82, 530, 540, 543), як і в М. Ф. Сумцова (Культ. переж. ч. 112), що його згадують автори обох статтів.

Добре було-б зібрати отакі фігурки по різних місцевостях України, де існує такий звичай.

Р. Данківська.

Крипякевич. Український державний скарб за Богдана Хмельницького. Записки Наукового Товариства ім. Шевченка т. СXXX Львів, 1920 р.

Відомості про український державний скарб за Богдана Хмельницького, автор збирає по різних джерелах. Але цих джерел дуже мало і в них є тільки відірвані вістки на цю тему. Студія поділяється на три частини:

1) Державні маєтності, 2) податки, 3) організація скарбу.

В першій частині автор перераховує маєтності державні воеводства Київського і Брацлавськ., що були королівщиною до Хмельницького. Автор робить здогади, що думав зробити з цими землями Хмельницький, але у нього немає фактів для їх твердження.

Далі перераховуються маєтності римсько-католицької церкви, шляхетські, що теж дісталися державі.

В другій частині розповідається про податки. Автор переглядає яким податкам підлягали українські землі перед козацьким повстанням. Далі каже, як з Хмельниччиною змінились класові взаємовідносини і хоч гетьман намагався відмовити старі польські порядки що до податків, це йому не вдалося. Вістки про те, які податки збиралися на Україні підчас Хмельниччини, дуже скупі.

В третій частині автор каже про організацію скарбу. Знов автор бере організацію його перед революцією. З де-яких вісток автор робить висновок, що за Хмельницького на Україні державні доходи йшли головню з посередніх податків. Він вказує, які були головні витрати скарбу в ті часи, хто збирав їх, як ставився Московський уряд до українських доходів.

Стаття займає всього 33 сторінки. Хоч по цьому питанню ми маємо дуже мало джерел, але і ці джерела розробити докладній, бо питання про скарб України—надзвичайно цікаве питання.

О. Водолажченко.

І. Крипякевич. Археографічні праці Миколи Костомарова. Записки Наук. Тов. імени Шевченка у Львові т. СXXXVI—СXXXVII. Львів, 1918 рік.

Автор робить спробу «оцінити заслуги Костомарова на полі видавництва історичних джерел».

Насамперед автор переглядає питання про те, де знайомиться Костомаров з методом наукової праці, і приходиться до того висновку, що «до праці, опертої на

джерельних студіях, привів Костомарова мабуть не університет, а скорше лектура історичних творів на українські теми». Далі автор уважно стежить за Костомаровим в його праці над архівними матеріялами, зазначає хиби видань історичних джерел. І яко основну причину цих усіх хиб автор вважає основні історіософічні догляди Костомарова. «Я прийшов до переконання, що історію треба досліджувати не тільки із мертвих літописей і записок, але й у живім народі»—оці слова Костомарова змальовують нам, чому видання Костомарова не такі, як «видання інших археографів, що з переконання були істориками і тільки істориками». Ось тому Костомарів насамперед «дає першенство джерелам з побутово-культурним характером, а поминає мовчки найважливіші політично-дипломатичні акти».

Але, справедливо зазначає І Крипякевич, не вважаючи на всі хиби цих видань, ці видання є великим вкладом в українську археографію.

Яко додаток до статті, йде перелік усіх архівів і бібліотек, де працював над архівними матеріялами Костомарів.

■. Г.

VIII. Студинський К. Д-р. Гр. Яхимович в ролі цензора. (СХХVI—СХХVII, 277—282).

Рядки статті К. Студинського оповідають про дію з першим перекладом Ламартина. Невідома людина переклала у Львові (в 1838 р.) уривок з Ламартина (про обов'язки пароха) на ц.-сл мову, щоб видати печатно, для вжитку школярів семінарії. Цензура (др. Гр. Яхимович) заборонила дух. Тодішня духовна влада, пройнята клерикалізмом, не могла погодитись з тим, щоб було видано уривок з Ламартина, присвячений питанням духовної практики. Припускалося лише у даному разі зачіпати питання лише богословам. До статті додано урядову переписку в справі перекладу.

Ів. Єрофіїв.

IX. Д-р Василь Щурат. «Філософічна основа творчости Куліша». В 25-ліття смерти письменника. Львів 1921 накладом автора.

Про цю книжку чути було вже давно, але тільки зараз Катедра Історії України дістала її в Харкові. А тим часом вона цікавила, бо тільки тепер прийшла можливість, хоч скільки-небудь об'єктивного вивчення творчости П. Куліша. Звичайний, пануючий погляд на П. Куліша, почасти опертий на його власнім признанні, полягав у тому, що властиво Кулішів було два. Куліш першої половини творчости, захоплений козацькими думами, поезією Шевченка, сам народник, націоналіст і закоханий в українській старовині, письменник. Другий Куліш «зрадив» своїм колишнім ідеалам, лаяв козацтво та його співця Шевченка, вихваляв Петр I та Катерину II, зробився русофілом, полякофілом і врешті туркофілом. Українське національно-демократичне суспільство йому цього простити не могло й відкинуто його від себе. В свою чергу Куліш, назвав тодішніх письменників писаками-гайдамаками, азіятами й заховався на своєму хуторі. Там він виявив надзвичайну енергію, зробив багато перекладів на українську мову, написав багато творів, але ці останні вирили ще дужчу прирву, між ним та суспільством. Так воно лишилось і після його смерті. Критики визнавали все значіння першої половини його творчости, дивувалась його енергії, вихваляли за переклади, але там, де Куліш був Кулішем ні прийняти, ні зрозуміти не могли. В 1900 р. д-р Осип Маковей, з приводу туркофільства, Куліша, зумів тільки поглузувати мовляв «Найшов собі Куліш церковцю богу молитися...» (Щур. *op. cit.* 97) а С. Томашівський («Маруся Богуславка в українській літературі». Львів 1901) скористувався нагодою сказати такий каламбур: (Куліш був) «в історії — ідеалог без синтези, у філософії — фантаст без ідеї, в суспільнім життю — народник без демократизму, в національнім — культурник без розуміння ходу культури, в політичнім — український патріот, що ненавидить Україну з любові для неї, а ненавидячи — шкодить їй». Подібну-ж оцінку творчости Куліша останніх років дав Д. Дорошенко вже в 1918 році. Але час ішов, проминули перші роки революції й для націоналістично-козакофільських інтелігентів, прийшов час важкого похмілля. Вони побачили наочно, що просто собі національного демократизму для роз'язання життєвих питань зовсім не досить. До того-ж в еміграції для роздумування малося часу досить. І от той же С. Томашівський в 1922 році лише статтю «Куліш і українська національна ідея» («Під колесами історії». Нариси і статті. Берлін 1922), де він робить переоцінку своїх поглядів на Куліша. Результатом цієї нової ситуації є й ця книжка В. Щурата (хоч, правда, автор свідчить, що він висловлював подібні-ж, що і в цій праці ідеї ще в 1908 році

в трьох лекціях про Куліша, читаних у львівській «Академічній Громаді» (ib. 98). І характерно, що автор вибрав як раз філософічні думки Куліша. Він вважає, що Куліш далеко переріс свій час, що він є поетом «затрішнього дня, який на довго заслонить собою все, що створено в українській літературі до нього» (ib. 6).

Але в чому ж полягають філософічні основи творчості Куліша? Куліш був пантеїстом. В цьому пантеїзмі, перш за все, він був під впливом Байрона й особливо Шеллі, а далі доходив до самого джерела їхньої філософії, до Спінози, якого він сам вивчав, та почасти до Берклі. Згідно з пантеїстичними поглядами, Куліш вважав, що природа й бог одне. Через це кожна конкретна форма релігії є вузькість, що викликає розбрат та ворожнечу. Через це Куліш гостро повстає проти попів та вихваляє терплячість до чужої віри в турків XVI віку. Бог або природа є гармонія, через це й завданням людини є цю гармонію усталювати на землі, здійснювати в історії. Всі національні та соціальні суперечності повинні полагатись не війнами та революціями, а любов'ю, освітою культурою. Через це, кожне поширення культури є добро, навіть тоді, коли вона поширюється надсильством. Це звичайно, суперечність, але необхідна, бо загал людський високо піднятий не здібний, а тому вищі люде, навіть вища одна людина, як от турецький султан, Катерина, Петро й т. и. повинні силою цю любов та справедливість запроваджувати. В цьому здійсненні божественної справи любови на землі головну роль мусить грати жінка. Через це культ жінки у Куліша. Щурат дуже цінним літературним аналізом вказує якими шляхами ці ідеї переливались у Куліша. усталює вплив на нього Красова, що перейшов до Києва професором в 1837 році й належав до гуртка Н. Станкевича, вказує на близький зв'язок з творами Ю. Словацького, на вплив на Куліша польського критика М. Грабовського та польського гуртка в Києві, що коло нього купчився. Врешті Щурат розбиває туподумний погляд, ніби Туреччина в XVI віці була варварською країною наводячи й джерело, звідки Куліш міг черпати свої відомості про неї, а саме з листів-реляцій Бусбека, посла німецького цесаря Фердинанда I до Сулеймана. Цей Бусбек пробув у Туреччині 8 років (1554—1562) й описує культурне, освітнє життя тодішнього вищого османського суспільства, його тонку вихованість, толерантність, любов до квітів, пише про легкість турецького гніту над друговірцями. Там же він розповідає про подругу Сулеймана відому Роксолану. Словом з наукового погляду книга Щурата цінна.

Але чому-ж ця філософія мусить обов'язково зробитись майбутньою? Я гадаю, що в книзі й на це є відповідь.

З приводу філософії Куліша В. Щурат між иншим каже: «Яке воно згідне з наукою Спінози про субстанцію в її модифікаціях (одинацях), що є вічні, непропащі та й яке воно для нас вічновартне, особливо в хвилях припливу песимістичних настроїв!» (40-41)

Звичайно про соціально-економічний аналіз у Щурата не може бути й мови. Але він дає для цього цінний матеріал. Я гадаю, що й ми вже настільки далеко відійшли від Куліша, що і в нас дослідники могли б «без гніву й ненависти» дати йому належну історичну оцінку.

P. S. Що неприємно вражає у Щурата, це його транс. кріпція англійських імен. всі ці Шелей, Берклей і врешті Сутей (Це має бути поет Роберт Соуті Southey). Так само «Спіноца».

Звичайно це ймення пишеться через Z, але за «ц» його не вимовляють навіть німці, а, здається, вже остаточно визнано, що чужомовні ймення треба передавати так, як вони вимовляються.

А. Ковалівський.

Х. Ревакович Т. Лукіян Кобилиця. (СХХVI—СХХVII, 265, 267).

Як відомо, О. Федькович оспівав гуцульського героя в поемі «Лукіян Кобилиця» Кобилиця, газда з Буковини, 10 років боровся за гуцульські права, яких вкорочували дідичі. Ревакович подає відомості про Кобилицю, котрі він у свій час одержав від П. Пірожки, секретаря староства, що сам приймав участь в розв'язанні питання, про гуцульські бунти.

У 1842 р. гуцули перестали робити панщину, заволоділи дідичівськими лісами, повиганяли побережників то-що. Головою причиною незадоволення були великі данини, що збирали тоді пани, також гуцули хотіли мати вільні ліси й пасовиська. Головою повстання був Кобилиця. Нарід переховував його. В статті Р-ча знаходимо, між иншим опис зовнішнього вигляду Кобилиці. Стаття цікава, що до питання про опришків й подільського ватажка Кармалюка.

Ів. Єрофіїв.

XI. Гординський Я. Перша спроба хрестоматії з укр. літератури.

Цікава стаття, присвячена хрестоматії відомого перем. крилошанина Ів Могильницького, яку знайшов В. Щурат у бібліотеці перем. гр.-катол. капітули. Хрестоматія мала бути складовою частиною «Вѣдомости о русском языкѣ» Могильницького. Маємо лише опис заголовків. Зміст хрестоматії дуже цікавий. Читач міг знайти в ній цінний матеріал для знайомства з укр. історією та літературою. Між іншим знаходимо: Статут В. Кн. Литовського (розділ VI); письмо святого переклада Фр. Скорини, де-що з «Апокризиса» Хр. Броневського з «Вінця» А. Радивіковського, з «Ключа разумѣнія» Галятівського, з богогласника, вид. 1790 р., з «Енеїди»—низка текстів, де-що з Граматики, Павловського (1818 р.—яку зараз дуже трудно знайти) Уміщено з неї мало бути пісню «Гомін, гомін по діброві» та вірша «Вакула Чмир». Далі мали бути артикули братства, матеріали з лексикону беранди. Найбільш уваги Могильницький звернув на грамоти, переклади з Скорини, на Котляревського. Студинський порівнює пам'ятник з хрестоматією Й. Левіцького (1834 р.), який безцеремонно користався працею Могильницького. Діслідник тут каже: «Живим духом віє від хрестоматії Могильницького, його замишувань до віршів, стремління дати справжні зразки народньої пісні, приміри народньої мови в літературі». Хрестоматія, на погляд Студинського, мала доцільний план виказати історично вплив справжньої укр. мови в письменстві.

Ів. Єрофіїв.

XII. Барвінський О. Примірник укр. баллад Костомарова, з присвятою І. Срезневському. (СХХVI—СХХVII, 263—264).

Читаємо про примірник книжки «Укр. баллади І. Галки», Харьков 1839. На примірнику надпис рукою Костомарова: «Изм. И. Срезневскому 21. iv 1839 г.». Барвінський зацікавився питанням, як примірник міг потрапити до Львова. Гадає, що Я. Гамов, Срезневський передавав його Головацькому або потім переслав. Срезневський у 1839 р. був у Бершаді, Празі, Львові. У Львові Срезневський примітив інтерес до Корсуна, Квітки. Стаття Барвінського—невеличка сторінка з культурно-літерат. відносин між Галичиною та Україною, у першій полов. XIX ст.

Ів. Єрофіїв.

VIII. Барвінський О. Погляди М. Костомарова на задачі укр. інтелігенції і літератури. (СХХVI—СХХVII, 81—103).

В статті простежено інтереса Костомарова до питання про необхідність рідної мови у школі (Основа 1862, мысли южнорусса—о преподавании на южнорусском языке), необхідність утворення наукової української мови, перші шкільні підручники.

К-в з одного боку проти таких поглядів, що висловлені в напрямі циркуляру Валуєва, з другого, слідом за Драгомановим,—проти Гамлетства. Література українська—є виключно мужицька, треба ознайомлюватись з простим народом а народіві—вчитись на рідній мові. Література повинна у купі з інтелігенцією передати всі скарби культури. Особливу надію К-в покладає на тих інтелігентів, що вийшли «з простої мужицької породи». Поки-що, К-в визнавав необхідність у першу чергу популярних книжок.

Додаються згадки про Костомарова, який двічі займав, унів. катедру й двічі зходив з неї, завдяки своїм українськ. поглядам.

Ів. Єрофіїв.

XIV. Возняк М. Діялог Й. Волковича з 1631 р. (СХХIX, 33—79).

Й. Волкович був вчителем при братській школі у Львові. Як викладач поезики писав й вірші. Діялог носить назву «Разсуждение о муцѣ христа». П'єса підходить до пассіональних драм, яких досить вже було тоді у Польщі, ще у XVI ст. Початок йде від «Christos paschon». Возняком подано докладний реєстр цих драм у Львові.

Волкович користувався польським джерелом (сила полонізмів). Стаття Возняка чимала і, звичайно, докладна—чого й можна було сподіватись від знавця старого укр. театру.

Ів. Єрофіїв.

XV. Гординський Я. «Владимір» Т. Прокоповича. (СXXX--СXXXII)

Стаття Я. Гординського цінний дослід над одним з періодів літерат. діяльності Т. Прокоповича. До цієї пори ми знали лише працю Тихонравова та рядки у Чистовича, Морозова, Самаріна, Резанова. Тут перегляд питання й встановлення нового погляду на п'єсу. Щоб вирішити справу автор використав усю літературу про Т. Прокоповича, й тому стаття має також чимале бібліографічне значіння. У першому розділі знаходимо відомості про Прокоповича у часі написання «Владимира». Дуже докладно про педагогічну діяльність письменника, відношення його до Понтана й взагалі до старих поетик. Гординський доводить, що Прокопович мав на меті очистити теорію поезії від схоластичної формалістики.

Цікаві й рядки що до біографії Пр-ча, де зведено до купи увесь відповідний матеріал, особливо що до історії з Лопатинським, Родишевським і наближено Прок-ча до прогресивної партії. Дуже цікаво, що раціоналізм Пр-ча автор розглядає як традиційний на Україні, згадуючи у даному разі історію сект на Україні у XVI–XVII ст. Другий розділ присвячено—розгляду самої п'єси. Досліджено її по новому (шостому) рукопису, якого віднайшов Щурат. У збірнику, де він міститься, є й другий цікавий матеріал (виклади Пр-ча з реторики, фізики, філософії й поетики). Писано рукописи укр. мовою XVIII ст. «До того, каже Гординський, він писаний для України (передовсім для студентів київ. академії) і змістом зв'язано тісно з Україною, чому й являється твором безперечно українським, і того факту не в силі затерти пізніша діяльність Т. Пр-ча вже на московському ґрунті». Ідея найясніш проглядає в новому рукописові твору. Майже усі дослідники пояснювали п'єсу «пізнішими» подіями, злучували тому з особою Петра Першого й лише де-що відносили на долю України. На погляд Гординського, злучування з Петром треба залишити на боці. Драму присвячено Мазепі і у «Владимірі» відбилась його особа. IV розділ продовжує розгляд п'єси й трактує переведення її ідеї.

П'єсу поставлено з приводу надвідання школи Мазепою. Присвята її особі Мазепи не є одинокою. Гординський згадує «Tractatus theologicus.. in S. Kijow Moh. Mazeriano exprorectus», рукопис «Arctos in Parnasso Moh. Mazeriano exorta», «Виноград» Мокрієвича (1698 р.). На кінці маємо дуже великий розділ про вплив на п'єсу з боку Плавта, Сенеки, італійської драми, польських поетик й польського світського театру. Тут теж використана відповідна література, нове є ж—про ознайомлення Пр-ча з італійською драмою у часи перебування в Римі, в колегії св. Атанасія. Цікаво також, що автор помічає й вплив «Синопису» Гізеля (розділ «О ідолѣх»), а також зв'язує з богословськими трактатами самого ж Т. Прокоповича й другими його творами.

Закінчує дослід Гординський вказівкою на вплив «Владимира» на укр. драмат.-літератур у XVIII ст. («Іосиф Патріярка-Лаврентія Горки», п'єси Казачинського, Лещевського («О тщете мира сего»), Кониського, Щербац-кого («Фотій»). Однак у всіх цих творах, додає Гординський, не було такого зв'язку з життям, як у Пр-ча. Зв'язок з ним знаходимо лише у Котляревського

До розвідки додано нового тексту «Владимира».

Хто хоче дослідити особу Т. Прокоповича—не може минути студії Гординського.

До статті Самаріна, до розвідок Морозова й Чистовича приєднався ще один твір, про який зараз була річ.

Ів. Єрофіїв.

XVI. Щурат В. Пісня про повстання Мартина Пушкаря (1658). (СXXXIX, 95—105).

В статті читаємо коротку історію М. Пушкаря. Розглянуто-ж пісню з «Bukiet Literacki» (Варш. 1851) Пісню складено в середовищі, прихильнім для Пушкаря, а ворожим для Виговського. Є відгомін універсалів Виговського. Пісню Щурат зв'язує з думами про Голоту, Андибера: «Для простого народу й козацтва ляхами були всі козацькі старшини, всі срібляники-дуки... Як і в думах, так і в пісні про повстання Пушкаря всі відступлення від історичної правди сперті на наївній вірі народу, яка дає їм у своїх межах свою печать правдивості». Знаходить автор зв'язок пісні з думами й формальний (нерівномірність віршів, залежність періодов від риму, реторизм то-що). Вказівка цінна й є додатком до статті Ф. Колесси про будову дум (Матеріали до укр. етнології XIV ст.) Цікаве закінчення статті: «Пісня про Пушкаря є думою, думою забутою й nereєстрованою доси». Дума повстала на погляд Щурата безпосередньо після факту.

Ів. Єрофіїв.

XVII. **Іван Крипякевич.** Серби в українському війську 1650—1660 р.р. Записки Наук. Т-ва ім. Шевченка. т. СХХІХ, Львів 1920 р.

У цій статті, написаній переважно на підставі «Актів Ю.З. Росии», автор стежить за тим, як в гетьманщині вже за часи Хмельницького стало питання про постійну армію, а такою армією могло бути тільки наємне військо. У цьому наємному війську велику вагу мали чужоземні елементи. Ось саме про участь сербських загонів у подіях 1650—1660 р. і розповідає Крипякевич.

Тут І. Крипякевич спиняється на постатях видатних керівників сербських загонів. Розповідає він докладно про Івана Юровича Сербина, що з'явився до війська козацького за Хмельницького, був далі прибічником Виговського, брав участь в отій бурхливій боротьбі, що розпочалася на Україні в часи руїни та нарешті загинув в боротьбі з поляками. Далі йде мова про загоони сербського війська при брацлавським полковникові Дрозденкові та згадка про волоські відділи. Звичайно, що на підставі тільки того матеріялу, який взяв І. Крипякевич, ледве чи й можна було написати ширшу статтю на згадану тему, бо в цій своїй статті авторові доводиться часто-густо тільки ставити питання, як от про наєм, про те, які гроші діставали наємні загоони, про їхню організацію, але не відповідати на них.

Звичайно, що й висновок авторів, що «ватажки наємних відділів, навіть ті, що дістали уряди полковників, не мішалися до політичних справ України. Їх орієнтація була проста: іти за наказами свого вождя, гетьмана», треба обмежити, бо того матеріялу, який використовує автор, замало для такого висновку. Та й сам автор себе обмежує «тільки тоді, коли Україна ділилася, і гетьман виступав проти гетьмана, вони приходили в сумнів».

М. Г.

XVIII. **Михайло Тишкевич.** Василь Тишкевич, воевода підляшський, маршалок господарський і гетьман дворний В. Кн. Лит.-руського (1523—571). Записки Наук. Товариства імени Шевченка, т. СХХІХ, Львів 1920.

У цій історично генеалогічній розвідці йде мова про видатну постать литовсько-руського феодалу часів, коли цим феодалам довелось провадити рішучу боротьбу проти «польської демократичної шляхетської нівеляції». Дуже уважно та старанно стежить автор за кожним видатним кроком Василя Тишкевича, і може найбільшу цікавість мають сторінки, де йде мова про Люблінський сойм, про опір, який чинило литовсько-руське магнатство цьому сойму; бачимо, що кільком магнатам, серед яких Тишкевич стоїть майже на першому місці, навіть кари довелось зазнати за цей опір.

Робота Михайла Тишкевича досягає своєї мети, тоб-то вияснює діяльність В. Тишкевича на тлі тодішнього життя.

М. Г.

XXI. **В. Щурат.** Жерело звісток Гендльовіка про запорожців. Записки Наук. Т-ва у Львові, том СХХVІІІ, Львів, 1919 р.

Про те, як жили запорожці в часи свого пробування в Банаті над Тисою, ми маємо дуже мало звісток. Ось тому великої ваги надавали вчені німецькій брошурі «Ausführliche und wahrhafte Schilderung der Saporoger Kosaken von Fähnrich von Händowick der sich geraume Zeit um die Gegend und der Wohnungen dieser Leute aufgehalten hat», надрукованій 1789 р. І ось В. Щурат зазначає, що Гендльовікова брошура є «по просту безсоромним плягіятом» статті «Saporoger Kosaken» уміщеної у «Wiener Taschenkalender zum Nutzen und Vergnügen auf das Jahr 1788». За автора цієї статті у календаріку В. Щурат визнає «українця, хоч і з офіційно-російськими поглядами на Запорожців», тоб-то таким автором найскоріше міг бути радник російського посольства у Відні Григорій Іванович Полетика, що пробував у Відні 1788 року.

М. Г.

I. **Франко.** Смерть Каїңа. Вступна стаття П. Филиповича. Вид. «Слово». К. 1924 стор. 66.

Стало вже загально прийнятим твердження, що найменш повелось досі в нас Франкові—першорядному письменникові, що по праву займає, мабуть, друге, після Шевченка, місце в письменстві нашому і досі в більшій частині навіть художньої своєї творчості залишається невідомий для широкого кола читачів. Оце тільки недавно ви-

давництво «Рух» дало першу книжку «Творів» Франка, і треба щиро побажати, щоб цю важливу справу було як мога швидче доведено до кінця. Тому доводиться особливо вітати кожне видання одного з творів Франка, бо кожне з них робить необхідне діло—наближує великого революційного письменника до нас, що їм все своє життя хотів він служити.

Київське видавництво «Слово» спинилося на маловідомій поемі Франка—«Смерть Каїна». Найближчим приводом для такого вибору (коли для цього потрібний привід) з'являється недавній столітній ювілей смерті Байрона, що в свій час дав таке оригінальне й революційне освітлення світовій легенді про Каїна. (До речі: «Слово» разом з «Смертю Каїна» Франка видає й «Каїна» Байрона в переклад Євг. Тимченка). «Смерть Каїна» належить до філософічних поем Франка і з'являється ніби продовженням славетної трагедії Байрона. Розуміння Каїна—Байронове типове для романтизму. Змістова канва для драми—старий апокриф про Лемеха, одного з нащадків Каїна, що випадково стрілою вбив каїна. Але зміст драми, яко філософічної,—не в розвитковій дії. Каїн після вигнання, самотній, знесилений, знову хоче хоч побачити рай. Він бачить його здалеку, з високої скелі, і бачить ті дерева, що добре знав їх з оповідань батька: дерево життя й дерево знання добра і зла «Тисячі людей і мільйони» тягнуть походом безмірним до дерева знання...

Всі рвуться, топчуться, падають, встають
І шарпаються вгору, щоб захопити
Хоч плід один, хоч кисличку одну
Із дерев знання. Потоки крові
І море сліз значить їх путь,—дарма!
.. А вкусивши
Отого плоду, кожний ще лютіший
Стає, озвірюється на весь світ,
Мордує, ріже та кує в кайдани...

Знання не дає щастя людям, — і чому це власне так—Франко дає відповідь усією своєю творчістю, як на це влучно вказав автор вступної статті до «Смерти Каїна», П. Филипівич «дає відповідь у творах, де змалював той суспільний устрій, що поділив людство на дві класи—експлуататорів-хижаків і експлуатованих пригноблених робітників». До дерева життя ніхто не йде, а проте тільки тут знайшли-б люди ту велику силу, що дає змогу жити й бути щасливими:

«Чуття, велика любов—ось жерело життя». Каїн вмірає з ідеєю, що люди шукають в житті тільки знання, яке служить їм для пригнічення одних одними, а між тим в житті є велика «несказана утіха»—любов, що її люди не знають. Він її зазнав наприкінці життя і тому.

« .. лежав, немов дитя
Вколисане до сну, простягнувши руки,
З лицем спокійним, ясним, на котрому,
Здавалось, і по смерті тіла ще
Несказана утіха і любов. ».

Таким чином ми маємо в поемі типовий розвиток романтичної ідеї, надзвичайно характерний для Франка, для його покоління, для його класу. З боку чисто літературного, хистецького поема ця належить до найкращого з великої спадщини Франка.

До поеми в виданні «Слово» додано вступну статтю П. Филипівича. В нас утворюється вже звичай, перевидаючи твір класичний, супроводити його статтею, що набуває зараз особливого значіння, коли кожний класичний твір вимагає нового освітлення й тлумачення з погляду нашого часу й коли цей твір в умовах нового життя йде в широкі маси, в глухі кутки, до непідготовленого читача. П. Филипівич склав уже собі ім'я поважного дослідувача нашого письменства. Нова його невеличка праця—стаття на 16 сторінок—є приклад зразкового й свіжого наукового дослідження. Вона з'єднує необхідну популярність з захованням усіх суворих методологічних вимог. Вона з'ясовує відношення Франка взагалі до байронізму, характеризує ті риси байронізму, що мали вплив на Франка, знайомить коротенько з темою Каїна в літературі, вияснює детально джерела Франкової «Смерти Каїна» в апокрифічній старій літературі та в новій західній, знайомить з відношенням до «Смерть Каїна» критики, нарешті, з'ясовує ідею твору, аналізуючи її в світлі доби Франка та влучно вказуючи її місце серед Франкової творчості. Видання маловідомої поеми Франка з такою вступною статтею є невеличкий, але справжній культурний камінець в будівництво нашої культури. Не можна ще не зазначити до того, що зовнішній вигляд видання розкішний і разом про-

стий в найкращому розумінні цих слів. Недавно т. Пилипенко писав, що Київ, що-до видання книжок, є «український Ляйпціс». Видавництво «Слово» виданням «Смерти Каїна» підтвердило це як найкраще.

Б. Якубський.

Василь Атаманюк. Жовтень, акварелі 1923 р. Вид-во «Друкар» 1924, ст. 48.

Бувають поети, що першою своєю книжкою віршів здобувають собі одразу поважне, коли не першорядне, місце в літературі. Їх творчість вибухає яскравим полум'ям, дивує і захоплює читачів. Далі їм доводиться тільки підживляти свою творчість і йти відповідно до свого часу. Але таких поетів, що виступають перед читачами вже «готовими», дуже мало. Більшість поетів кожної літератури—це люди, що мусять багато і вперто працювати, щоби здобути собі визнання громадянства. Вони посуваються наперед у своїй творчості помалу, крок за кроком. До останніх належить і автор «Жовтня».

Атаманюк виступив із своєю першою книжкою віршів п. з. «Як сурми заграли до бою» ще 1916 року. Ця книжечка, видана у Відні, звернула була на себе увагу галицької критики, бо обіцяла дати гарного поета, сильного своїм безпосереднім ліризмом. Тут цієї книжки не знають і через те починають творчість Атаманюка розглядати з 1921-го року, зі збірки «Чарів кохання», виданої в Катеринославі. Я мушу взяти першу віденську збірку за вихідний пункт, з котрого автор почав свою поетичну мандрівку, як що маю правильно визначити його досягнення в «Жовтні».

Перша книжка—це данина імперіялістичній війні, вражіння і думки молодого юнака, одірваного од рідні, од праці,—це прокляття війні і її наслідкам. «Вояцькі думки» ворущаються ще несміливо, приховано, «як риба у намулі», коли він «нараз маширує затихлим селом», що наче вижерло, а з вікон убогих хатин визирають заплакані матері, чи не побачуть між вояками свого чоловіка, брата чи сина. «Герой» імперіялістичної війни не чваниться своїми вчинками, він проклинає людей і себе: «І ось, медаль на грудях, а на ногах дві кулі, і все це дали люди, гей люди-ж ви нечулі!».. Війна уявлялася автором, як танок «християнського марса». Вірш «Самотній хрест», як вся згадана збірка—це чи не перший протест українського поета проти імперіялістичної війни. Збірка була свіжа, чула, гаряча. З цього Атаманюк почав, і як був би не збивався на манівці в своїй хворобливій еротичі «Чарів кохання» та її відгомону в третій збірці «Хвилі життя», то зараз не потребував би відпокутувати «гріхи молодости» і стояв би далі, ніж зараз стоїть. Не знаю, чи хто з наших поетів останніх літ заподіяв собі стільки лиха, як Атаманюк своїми «Чарами кохання». Вони зіпсували йому ім'я на кілька довгих років, бо як «Хвилі життя», так і збірка оповідань «Василько» і ин. залишилися якось у затінку ультра-еротичних «Чарів», і критика бачила в авторові тільки одного еротика. Мені здається, що автор уже відпокутував і треба забути «особлив» пікантні місця минулої творчості його, а дивитися на нього, як на автора першої збірки і цієї, що вийшла цього року.

Після книжечки влучних перекладів з єврейських сучасних поетів збірка «Жовтень» являється другою поважною оригінальною книжкою Атаманюка і до її розгляду оце перейдемо. Якийсь критик писав, що коли в збірці поезій знайдеться хоч два-три гарні вірші, то збірку варто прочитати. Я зовсім иншої думки, бо навіть і в найбільш бездарного віршомаза знайдеться два-три пристойних вірші. А що в збірці В. Атаманюка гарних віршів майже половина, то я й раю прочитати її більш уважливо. Збірка витримана в одному дусі, вона цільна. Це осінні малюнки природи з оригінальними порівняннями до сучасного громадського життя. Настрій збірки бадьорий. Це не смуток з приводу того, що вмирає «дочасна краса». «Жовтень» уявляється авторові «творчим, багатим». Адже крім пожовклих листків, що падають додолу, осінь засіває землю зерном, що «дев'ятим місяцем обрадує» землю—новим сходом, новим життям: Квітня і Травня. Жовтень—не кінець і не початок; він—«перебіжний мент», що еднає минуле з майбутнім. Од жовтня в природі до жовтня в громадському житті, до Жовтня в революції. Цей останній «перетоплює» твори минулого на сплав пружкий, що з його життя викує майбутніх днів монумент». Тому жовтень не тільки нищить і руйнує, «але й творить, але й будує». Картина паралель обох жовтнів переходить до подробиць у віршу «Каштани». Ці дерева з золотими коронами—«лави золотопогонних примар». Сонце прапор червоний, вітер—бунтар, що «крицевим ціпком по коронах свисне» і.. «облетіла бундючність дрібним листом». «Царські емблеми змішалися з глиною». Так «угноює Жовтень минулої майбутнього парости». Ось пожовкле листя, одірване вітром од гілля і загн-ви-

в болото — це нудьгуюче панство, «старого режиму прихильники», одірвані од народу — живого дерева — за кордон, в еміграцію. Мороз зі Сходу червоноармійцем «стинає ножами всю гниль старого» і кричить: «Дай місце новому, свіжому!» «Творчому Жовтню простір! Жовтню дорогу!» І нарешті — сама збірка для самого автора — «Жовтень». В ній він позбувається минулого і сіє нові зерна, що мають зійти колись — новою весною. Такі провідні думки збірки: думки хороші, здорові.

Цікаві в «Жовтні» порівняння:

«Зігнувся, як похмура швачка,
І пильно-бережно нанизує
На дощеві криштальні струни
Запізнені листки пожовклі.
Мов коліщатка на заводі,
Ритмічно стукає по вікнах,
Згубив, забув поняття: годі!
Шепоче клятви заповітні». (Л и с т о п а д).

Або: Заграють органи молотілок,
Як годинник, ціпи затуркочуть... (Янтарітимає тихий сад).
Тополі у ряд — догори зубки од борон... (Вишила осінь золото сонця).
Клени червоні долоні наставляють вітру... (Берези),
Вітру холодна коса в туманах тягучих повисне... (Янтарітимає...)
Чеше осінь голі стерні холодним гребнем вітрів, —
Тополі! — мов скелети риб... (Чеше осінь...),
Щітка стерень і т. д., і т. д.

Є й теплі ідилічні мазки, як, напр.:

Під призьбою кури прищулюють око,
Зорко на хатні двері —
В хаті та в серці глибоко
Теплі сфери... (Зуби гілок...).
Хати присунуться ближче до клунь,
Стег од села втече далі...
Бабине літо у срібну ткань
Сповіє селянські печалі...

(Я н т а р і т и м е...).

Я не зміг згадати всього, що в збірці варто уваги, бо рецензія вийшла й так надто великою, я ще мушу перелічити і хиби збірки, а їх таки є чимало.

Насамперед: у збірці чимало «філософування» і то невдалого, напр.: «Стоїть буття на час оперте, а час біжить». Що це значить? Виходить, що час веде життя, а воно як раз навпаки. Час існує лише як привид нашого мізку, без нього, як і без «життя», ніякого «часу» нема. Як же на нього може бути «опертим» життя? Та й що це за вираз незграбний: «оперте»?

Далі є вигадані образи, надумані: «Зуби гілок дірвлять, мішки туману і юшки брудної лється слякоть (sic)» або «Ніч наточила чорної смоли зі срібних дойок на небі». Взагалі в «Жовтні» гіпертрофія образів, така шкідлива для автора. Ця збірка повинна була бути більш емоційною, а не такою картинною. Ато вона подекуди нагадує творчість «імажиністів», котрі, до-речи, вже одходять од надмірного культу «оригінального» образу» з тривіальними виразами. Ритміка збірки багата, різноманітна, але часто вона не відповідає настрою, головню там, де автор хоче орудувати «верлібром», як, напр., на 8—9 стор. Зрештою в Атаманюка ще тільки не-літературних наголосів (галицьких), що важко схопити ритм. Слова «викувані» автором, як «нервочулля», «обезлищений», галицизми: «миче» (смикає), «болотними» (болотяними), «скіпка», «слякоть» (русизм)... псують вражіння.

Нарешті чимало є образів з минулого, з «церковщини».

І цих «пожовклих листків» автор повинен уникнути і трохи обережніше ставитися до своїх образів, до мови своїх віршів та до ритму їх.

Збірка «Жовтень» дає надію на третю збірку автора, якої і чекаємо. Перелом відбувся на краще, але раємо Атаманюкові більш опрацьовувати свій вірш, як що він хоче піти далі. А що він зробив чималий поступ наперед, це показує остання збірка і вона впевнює нас, що з Атаманюка буде гарний поет.

І. Майдан.

■. Сріблянський—Етюд про футуризм. В-во «Чорномор» Кам'янець на Поділлі—Одеса 1914 р. (Друкарня в-во «Чорномор», Каліш, табір інтернованих)

Як стара дівка, що втратила назію вийти заміж, перечитує старі любовні листи так і Сріблянський тішиться зі своїх статей, яким вже «земська давність» минула.

Але що ж робити політиканам, які засуджені революцією на нікчемне існування без всякої перспективи.

«Кам'янець на Поділлі—Одеса», а видруковано в Каліші в таборі інтернованих. Чому не «Нью-Йорк—Лондон», або хоча-б скромніш «Прага—Кишеньов»? А тож що, який-же дурень з Польської дефензиви за Прагу, приміром, гроші Сріблянському платитеме.

Хоча брошурка й названа «Етюд про футуризм», але, читаючи передмову, переконуємося, що справа не в футуризмі, а в «Московсько-жидівсько-більшовицьком звірстві», яке:

«у своєму знушанні з Українського народу дійшло до верховин блудництва: укравши у народу школу, науку, письменство, мистецтво і ве-добуток праці, воно випустило на нього зграю кретинів, дало їм друкарський станок і цыкує, щоб вони гарчали на українську душу і дискредитували саме українське слово»...

Бідний панок! З цього видно, що його ані на хвилиночку не випускає за колкий дріт Калішського табору для інтернованих «дружня нація» з польської дефензиви. А з друкованого слова дають йому читати «Українську Хату» за 1914 рік і запевняють його, що це остання новина, а його, Сріблянського, стаття про Семенка «леманентно» робить фурор на Україні от вже десять років.

Поплачемо разом з Сріблянським... Дійсно робітники й селяни українські вивили своє «більшовицьке звірство». Вони «украли» в українських паничів школу з своєї мужицької зачкы вчаться у тій школі по українськи аж за ушима дящить... І науку у есерів та кадетів «украли»... Сіло собі таке мурло засмальцьоване в Українській Академії Наук, а «дійствительных статских» вигнало... Та й на письменством слід відер двоє сліз видити... Пишуть вони там всякі, а мужва читає Хіба мужик може щось путяще читати? Наприклад, «Українську Хату» за 1914 рік Ні, йому давай про піт, про мозолі, про працю та інші неестетичні речі... Та й мистецтвом не ліпше.

«Не хочу, каже, з червоного маку на синій перецвітатись».

А слово українське зовсім запаскудили. Як же.

От, наприклад, як треба писати:

«вхопити історичну лінію душі автора».

(«Ет. про фут.» стор. 5).

«Позаяк це поки що»...

(ibid. стор. 6).

Оце по українськи! А засмальцьоване мурло хіба стане «хапати історичну лінію»? Та воно швидче за чуба схопить за це широко-українське речення. Знов таки «позаяк». Хіба зрозуміє «більшовицьке звірство» красу цього слова? А все через те, що всім літ, як школу «вкрали».

От тільки трохи не в'яжиться у шановного естета Сріблянського... Пише він в одному місці, що все «звірство більшовицьке»—

«...з їжакувато-остріхуватою шерстю на голові, з волоссям у вухах»..

А трохи нижче виходить, що воно «голе»..

Божось, що це темне апокаліптичне місце буде дискусивним матеріалом психіатрам при вирішенні, чому дати перевагу чи сухотці спинного мозоку, чи природженому ідіотизмові.

Ми розуміємо роздратованість сріблянських з тієї нагоди, що 25 мільйонів українських робітників і селян не сидять за дротами табору інтернованих, але з цим давно треба було помиритись, особливо пригадавши анекдотичну упертість «хохла».

Нагородивши «три мішки гречаної вовни» «про таємне походження естетитики» етики, релігії, філософії та поезії, Сріблянський подає засмаженого «по-калішськи» Семенка з гарніром з «Еланів» та «Коряків» і під соусом з «Поліщуків».

Вся біда звичайно в Семенкові. Це він у 1913 році видав більшовицьку книжку за 11 копійок, чим і образив всіх щиро українських крамарів, політ та естетів. Через це саме Сріблянський і видає свою статтю, як історичну розвідку про народження «більшовицького звірства».

Од нині Семенко не просто талановитий поет-комуніст, а апокаліптичний звір, у якого із носа і з ушей і ще відкілясь там шерсть росте і лякає він Сріблянського безсонними ночами, як домовий стару попадаю.

Семенко перехопив, бачите, усе московське «випнуте, наиндичене, вивихнуте». У москалів, бачите, «все гіпертрофічне, незграбне, недотепне, злобне, догматичне, нечесне, полохливе, розпутне». У москалів, як антисемітизм—обов'язково погроми».

Чи знав Сріблянський десять років тому, пишучи ці рядки, що йому доведеться засвоїти все це «гіпертрофічне, незграбне, недотепне, злобне, догматичне, нечесне, полохливе, розпутне» і той антисемітизм, що «обов'язково погром?»

Сором стає за людину, що, перекидаючи старезне барахло, починає милуватись їм.

Ну скажіть, прошу вас, кому цікаво читати статтю, писану десять років тому, в якій говориться про те, що «у нас немає хоч паршивенької школи», що «ми ще не маємо права говорити Українською мовою»? Навіщо це все передруковувати в 1924 році, коли в Українській Радянській Республіці 80% шкіл—українських, коли з державних посад звільняють за незнання мови української, коли за виявлення ворожості до будь-якої нації сажають за ґрати. Брудну лайку, ображеного у своїх «святих» почуваннях, тупорилого міщанина, Сріблянський вважає за цінну вкладку в критичну літературу.

Видавши непристойною лайкою протягом 11 сторінок 20-тилітнього Семенка, Сріблянський згадав про свої штатні обов'язки естета і малює майбутнє, коли замість футуризму буде «декламація естетичного духу, зрозуміла вищій породі людей» (до якої безперечно належить і Сріблянський. О. С.). «Тоді буде стояти лише тиша, повна соняшного саява, дихання квіток, музики безмовних віршів, краси перехрещених у повітрі промінів» (ст. 22).

Але годі. Не хочу узурпувати права психіатрів!

О. Слісаренко.

Др. Э. Фогель. Карманный справочник по фотографии. Руководство для фотографов-любителей. Издание 7-е. Обработал и дополнил Р. К. Лауберт. Государственное Издательство. Мск. 1924 стор.

Дуже зараз мало в нас звертають уваги на справу розвитку фотографії загалом і зокрема на справу розвитку фото-аматорства.

Маємо проте добрі передумови для розвитку цієї занехаяної справи. Глибоке зацікавлення побутом наших часів, зацікавлення, що захопило маси й вилилося, між іншим, у формі організації могутньої «робсількорії», логічно веде не лише до запису цього нового побуту, але й до передачі найцікавіших явищ нашого після-жовтневого життя у формі побутових фотознімків.

Де-що в напрямі цього робиться вже—не чим іншим, як прекрасною постановкою фоторепортажу, через який досяг 125.000 тиражу московський «Огонек», на цю-ж стежку звертають і наші українські журнали—Київська «Нова Громада», «Глобус», «Знання», то-що. Але-ж тут маємо всюди справу використання фотографа-фахівця й дуже зрідка промайне десь фотографія аматора-кореспондента.

Отже вважатимемо цілком доречним згадати на цім місці принагідно й про лекучу справу організації робітничо-селянського фото-кореспондента. Адже, організувавши цю справу, матимемо не аби яку підпору робкорівського руху.

Не мало сприяло занехаянню зачепленої нами справи й те, що аж до останніх часів не було радянського видання на фотографічні теми. Старі-ж видання або-ж розійшлися, або не сягають на периферію.

Отже першим радянським фото-виданням є згаданий в заголовку «Справочник» Е. Фогеля.

Книжка ця безумовно цінна—витримала вона в німецькому оригіналі 37 видань і в російській мові друкується вже сьомим виданням.

Багато місця віддає автор, на початку книги, з'ясованню оптичних підвалин фоторафії, далі переходить до опису фотографічного приладдя, подає докладні відомості про негативний матеріал, дає вичерпуючі поради що-до «темної кімнати», ґрунтовно зупиняється на важливій галузі фотографування-експозиції і закінчує першу частину своєї книжки описом негативного процесу та відомостями з кольорової фоторафії.

Другий розділ присвячено докладному опису позитивного процесу й зокрема описові вироблення діяпозитивів.

Книжка має багато ілюстрацій, подано в ній найважливіші рецепти; матеріал дуже зручно поділено на: загально-приступний (друковано корпусом) і складнішою (друковано петитом). До книжки додано вичерпуючого предметового покажчика.

Має книжка й хиби. Так, наприклад, автор зовсім не підводить суспільної бази під розвиток фото-аматорства і виразів, подібних до таких, як «пленичные камеры, удобные, главным образом, для дам» — зустрінемо чимало. До хиби книжки: треба віднести й те, що автор оперує лише відомостями про фото-хемо-продукцію закордонного ринку й зовсім не згадує про наші радянські фото-хемо-продукти, що — візьмім хоч би фото-платівки «Аеро-Фото», чи заводу ім. Семашко — заступають на нашому ринкові закордонні вироби.

Для початкового ознайомлення з фотографією книжка Фогеля мало придатна. Новичок залаканий буде силою технічних назв, описом численних приладів і мало приступними формулами, це, звичайно, не позбавляє книгу вартости, але ж робить її мало придатною для ширшої роботи.

Отже, край потрібно, видати популярніше видання по фотографії, котрим могли-б користуватися згадані вище наші робсельфотокори, з тим, щоб далі прийшли вони до книжки Фогеля, яку, сподіваємося, де-що переробить ГИЗ для нового видання.

Не завадило-б подбати й про видання популярного фото-порадника українською мовою.

С. Кравців.

ВИДАВНИЦТВО ЦК КП(б)У І НКОсвіти

„ЧЕРВОНИЙ ШЛЯХ“

ВІДДІЛ ПЕРІОДИЧНИХ ВИДАНЬ

ПРАВЛІННЯ: Харків, пл. Р. Люксембург, № 23, тел.: 8-07, 8-09, 8-11

ФІЛІЇ: Київ, — вул. Леніна, 8; Одеса, — вул. Ласалля, 20; Москва—
Тверська, вул. Огарьова, 14; Катеринослав — Проспект, 117.

Кожна хата-читальня, кожен сельбудинок і робітничий клуб
мусять передплачувати такі журнали:

ЧЕРВОНИЙ ШЛЯХ великий громадсько-політичний і літературно-
науковий місячник за головною редакцією
О. ШУМСЬКОГО.

ЧЕРВОНИЙ ШЛЯХ містить усе нове, що з'являється на полі худож-
нього, літературно-наукового й політичного життя
України Союзу Радянських Соціалістичних Республік і закордону.

УМОВИ ПЕРЕДПЛАТИ:

На рік—12 карб., на півроку—6 карб., на 3 місяці—3 карб. з доставкою.

ЗНАННЯ щотижневий науково-популярний і громадський журнал за ре-
дакцією І. НЕМОЛОВСЬКОГО.

ЗНАННЯ мав метою дати широким робітничо-селянським масам у зрозу-
мілій для них формі найрізноманітніші знання з усіх галузів
науки і життя.

УМОВИ ПЕРЕДПЛАТИ:

На рік—7 карб. 50 коп., на півроку—4 карб., на 3 місяці—2 карб. 25 коп.,
на 1 місяць—80 коп. з доставкою.

**НОВА
КНИГА** щомісячний журнал критики, бібліографії і книжкової справи за
редакцією С. ПИЛИПЕНКА.

КНИГА подає систематичні огляди літератури з різних галузів знання,
особливо-ж що до марксознавства, лєнінознавства й україно-
знавства, і тому в постійним порадником кожного, хто цікавиться книжкою, книж-
ною справою чи то зв'язаний з ними.

УМОВИ ПЕРЕДПЛАТИ:

На рік—6 карб., на півроку—3 карб., на 3 місяці—1 карб. 50 коп. з доставкою.

ШЛЯХ ОСВІТИ центральний орган Методкому НКО, присвячений пи-
танням освітньої методології, практики, побуту.

ШЛЯХ ОСВІТИ потрібний кожному робітникові освіти, що хоче підви-
щити свою педагогічну кваліфікацію й слідкувати за
найновішими досягненнями педагогічної думки в СРСР і за кордоном.

УМОВИ ПЕРЕДПЛАТИ:

На рік—12 карб., на півроку—7 карб., на 3 місяці—4 карб.—з доставкою.

Передплатні гроші слати поштовим переказом на адресу Відділу
Періодичних Видань Вид-ва „Червоний Шлях“—Харків, пл. Рози
Люксембург, № 23.

Культурно-освітнім і професійним організаціям широкий кредит.
При колективній передплаті—знижка.

Докладний проспект періодичних видань висилається на прохання
безплатно.

ВИДАВНИЦТВО ЦК КП(б)У і НКОсвіти

„ЧЕРВОНИЙ ШЛЯХ“

ВІДДІЛ ПЕРІОДИЧНИХ ВИДАНЬ

ПРАВЛІННЯ: Харків, пл. Р. Люксембург, № 23, тел.: 8-07, 8-09, 8-11
ФІЛІЇ: Київ. — вул. Леніна, 8; Одеса, — вул. Ласалія, 20; Москва—
Тверська, вул. Огарьова, 14; Катеринослав—Проспект, 117.

Кожна хата-читальня, кожен сельбудинок і робітничий клуб
мусять передплачувати такі журнали:

РАДЯНСЬКА ОСВІТА громадсько-педагогічний журнал-місячник
Укрбюра ЦК Робосу і НКО.

РАДЯНСЬКА ОСВІТА обслуговує широкі маси вчителів, подаючи
новини педагогічної думки, політичного життя,
техніки й вичерпуючу хроніку місцевого життя вчителів.

УМОВИ ПЕРЕДПЛАТИ:

На рік—3 карб., на півроку—1 карб. 50 коп., на 3 місяці—80 коп.—з доставкою.

РАБОЧИЙ КЛУБ ежесмісячний журнал Культотдела ВЦСПС и Клубного
Отдела Главполитпросвета УССР.

РАБОЧИЙ КЛУБ керівний журнал для городского работника Полит-
просвета.

УСЛОВИЯ ПОДПИСКИ:

на год—3 р. 50 к., на полгода—1 р. 80 к., на 3 мес.—90 к., с доставкою. Цена
пробного номера 30 коп.

СЕЛЯНСЬКИЙ БУДИНОК щомісячний орган Всеукраїнськими Будин-
ками Головополітосвіти УСРР.

СЕЛЯНСЬКИЙ БУДИНОК найкращий товариш і порадник політосвіт-
робітника на селі, бо містить методичний
і загальний матеріал сільської політосвітньої роботи, а також дописи з села.

УМОВИ ПЕРЕДПЛАТИ:

на рік—3 карб., на півроку—1 карб. 50 коп., на 3 міс.—75 коп., з доставкою.
Окреме число в роздрібному продажі—30 коп. Зразкове число висилається після
одержання 25 коп. поштовими марками.

ДІ РОЙТЕ ВЕЛТ єврейський популярно-науковий і громадський двоштіж-
невий журнал.

ДІ РОЙТЕ ВЕЛТ єдиний на Україні єврейський журнал, що має задо-
вольнити культурні потреби єврейського трудового на-
селення України.

УМОВИ ПЕРЕДПЛАТИ:

На рік—7 карб. 60 коп., на півроку—4 карб., на 3 місяці—2 карб. 25 коп.—
з доставкою.

Передплатні гроші слати поштовим переказом на адресу Відділу
Періодичних Видань Вид-ва „Червоний Шлях“—Харків, пл. Рози
Люксембург, № 23.

Культурно-освітнім і професійним організаціям широкий кредит.

При колективній передплаті—знижка.

Докладний проспект періодичних видань висилається на прохання
безплатно.

ВИДАВНИЦТВО

„ЧЕРВОНІЙ ШЛЯХ“

ПРАВЛІННЯ—м. Харків, пл. Р. Люксембург, № 23.

ФІЛІЇ: КИЇВ, вул. Леніна, № 8;

ОДЕСА, вул. Ласалія, № 20;

МОСКВА, Тверська, вул. Огарьова, № 14;

КАТЕРИНОСЛАВ, просп. К. Маркса, № 117.

Відділ Періодичних Видань Видавництва «Червоний Шлях»
приймає передплату й поширює на Радянській Україні
такі періодичні видання, що виходять
на терені Америки, Канади й
Західньої України:

„УКРАЇНСЬКІ ЩОДЕННІ ВІСТІ“ виходять у Нью-Йорку.

Єдиний в Америці щоденний часопис, присвячений інтересам і
потреbam української працюючої еміграції в Америці. Передплата
на рік 14 карб.

„ПЕРЕЦЬ“ виходить у Нью-Йорку.

Сатирично-гумористичний двохижневик, що виходить замість
популярного гумористичного двохижневика «МОЛОТ». Перед-
плата на рік 4 карб.

„УКРАЇНСЬКІ РОБІТНИЧІ ВІСТІ“ виходять у Вініпегу.

Єдиний український робітничий часопис у Канаді. Виходить
три рази на тиждень. Передплата на рік 8 карб.

„РОБІТНИЦЯ“ виходить у Вініпегу.

Місячний журнал, присвячений інтересам жінок-робітниць;
містить цікаві статті про жіночий рух, популярно-наукові статті
й ілюстрації. Передплата на рік 3 карб.

„НАША ПРАВДА“ виходить у Львові.

Орган Комуністичної Партії Західньої України. Виходить
щомісяця розміром 5 аркушів. Передплата на рік 6 карб.,
на півроку—3 карб., на 3 міс.—1 карб. 50 к., окреме число—
50 коп.

Передплату слати на адресу Відділу Періодичних Видань
почтовими переказами.

Передплату можна здавати й агентам Відділу
після пред'явлення ними відповідних посвідчень.

А =
1925
= год =

= НА =
1925
= год =

ОТКРЫТА ПОДПИСКА

НА

ЕЖЕНЕДЕЛЬНЫЙ КООПЕРАТИВНЫЙ ЖУРНАЛ,
РУКОВОДЯЩИЙ ОРГАН ПОТРЕБИТЕЛЬСКОЙ
КООПЕРАЦИИ УКРАИНЫ, ИЗДАВАЕМЫЙ
ВУКОПСІЛКОЮ

КООПЕРАТИВНЫЙ БЮЛЛЕТЕНЬ

ВСТУПАЯ В V-й ГОД ИЗДАНИЯ,
ЖУРНАЛ СТАВИТ СВОЕЙ ЦЕЛЮЮ

ОСВЕЩАТЬ вопросы кооперативной жизни и политики,
ИЗУЧАТЬ и ПРОВЕРЯТЬ достижения в кооперативной работе,
ИНСТРУКТИРОВАТЬ по очередным вопросам строительства
и практики украинской потребительской кооперации,
ПОМЕЩАТЬ материалы по организацион. и торговой практике.

ОТДЕЛЫ ЖУРНАЛА:

1. Статьи по вопросам теории и практики.	регулирования и кооперация, за рубежом).
2. В Вукопсілке.	5. Справочный отдел.
3. На местах.	6. Официальный отдел.
4. Кооперативная хроника (по Украине; по СССР; органы	7. Библиография.

Для помещения подробных сведений по вопросам торговой практики вводится новый отдел „ТОРГОВЫЙ ЛИСТОК“.

В целях выделения материалов для сельских читателей вводится страничка СЕЛЬСКОГО КООПЕРАТОРА.

В 1924 году подписчиками «Кооперативного Бюллетеня» были все райсоюзы, ЦРК, горПО и 3000 сельПО (преимущественно через свои райсоюзы).

В 1925 году каждая потребительская кооперативная организация **ДОЛЖНА БЫТЬ ПОДПИСЧИКОМ БЮЛЛЕТЕНЯ**, Украины, каждый кооперативный работник должен способствовать распространению БЮЛЛЕТЕНЯ и освещению в нем кооперативной практики своего района.

ПОДПИСНАЯ ПЛАТА:

За 1 экзем- пляр	{	на 1 мес. . . — р. 75 к.
		„ 3 „ . . 2 „ 25 „
		„ 6 „ . . 4 „ 50 „
		„ 12 „ . . 9 „ — „

Плата за объявления:

1 стр.	60 р.
1/2	40 „
1/4	25 „

Адрес редакции и конторы—Харьков, пл. Тевелева, 19.